

TC
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KAZAK VE KIRGIZ TÜRKLERİNDE ŞEŞENDİK SÖZLER

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
PERİZAT YERTAYEVA

NİĞDE
TEMMUZ, 2020

TC
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

KAZAK VE KIRGIZ TÜRKLERİNDE ŞEŞENDİK SÖZLER

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

PERİZAT YERTAYEVA

Danışman: Prof. Dr. Faruk ÇOLAK

Üye: Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Üye: Prof. Dr. Hatice İÇEL

Üye: Prof. Dr. Cengiz GÖKŞEN

Üye: Doç. Dr. Mehmet ALPTEKİN

NİĞDE

TEMMUZ, 2020

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “ Kazak ve Kırgız Türklerinde Şeşendik Sözler” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıklarını, her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

29/07/2020

Perizat YERTAYEV

ÖN SÖZ

Toplumsal bilgi ve tecrübenin, törenin, gelenek ve göreneklerin aktarılmasında sözlü geleneğin daha güçlü olduğu Kazak ve Kırgız Türklerinde önceleri “*biylik söz*” olarak adlandırılırken daha sonra Kazaklarda “*şeşendik söz*”, Kırgızlarda ise çeçendik söz olarak değişen bu anlatı türünün ürünleri halk kültürünün sözlü geleneği içinde yüzyıllar boyu önemli yer tutmuştur.

Sovyetler Birliği kurulup bu devlete bağlı iki muhtar cumhuriyet olana kadar aynı coğrafya ve hayatı paylaşan Kazak ve Kırgız Türklerinin kültür kodlarını içinde barındıran anlatı türlerinden biri de şeşendik sözlerdir. Şeşendik sözler ile ilgili yapılacak araştırmalar, ilgili toplulukların sosyal yapısı, hayat tarzı ve hayatı algılayışı ile hukuk düzeni vb. kültür değerlerinin ortaya çıkarılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Kazak ve Kırgız Türklerinin Türk sözlü edebiyat geleneğinin farklı bir formu şeklinde gelişen şeşendik sözler bu Türk topluluklarının halk edebiyatı geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerinin incelenmesi ve değerlendirilmesi bu sözlerin Türk kültürü içindeki yerinin tespit edilmesi bakımından önem arz etmektedir.

Kazak ve Kırgız Türklerinin sözlü edebiyatı geleneği ve bu geleneğin temsilcileri şeşenler/çeçenler, akınlar, cırşılar, cıravlar tarafından ortaya konulan eserler oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Söz konusu temsilciler/ icracılar tarihî dönemler içerisinde fonksiyonları açısından değişik isimlerle anılmışlardır. Kazak ve Kırgız Türklerinin yaşadığı tarihi, siyasî ve dini değişimlerle birlikte sözlü geleneğin temsilcileri bu değişimlere ayak uydurmak zorunda kalmışlar.

Şeşendik sözler, biyeler/şeşenler tarafından söylenip ya yalın biçimiyle ya da şahıslar etrafında hikâyeleştirilmiş anlatılar içinde yer alarak halk arasında nesilden nesile aktarılan bilgelik sözlerdir. Bu çalışmada Kazak ve Kırgız Türklerinin şeşendik sözleri çeşitli yönleriyle incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda kullanılan örnek metinler genellikle B. Adambayev, N.Töreçululu ve O. Kapalbayev derlemelerine dayanmaktadır. Şeşendik geleneğinin Kazak

Türklerinde daha canlı olarak yaşaması ve derlenen metinlerin ağırlıklı olarak Kazak Türklerinden derlenmiş olması sebebiyle çalışmamıza konu olan şeşendik söz örneklerinin büyük çoğunluğu Kazak Türkçesinden alınmış metinlerdir.

Kazak ve Kırgız Türkçesinden metin aktarılırken mümkün olduğunca birebir aktarma yolu gözetilmiş, ancak birebir aktarmanın mümkün olmadığı durumlarda anlamına göre serbest aktarım yapılmıştır. Manzum metinleri Türkiye Türkçesine aktarırken bir takım zorluklarla da karşılaşmıştır. Çünkü bazı kavramların Türkiye Türkçesine birebir aktarılması hem anlam bakımından uygun olamamakla hem de aktarıldığı zaman bir anlam kargaşasına neden olmaktadır. Bu yüzden Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan bazı kavramları ifade eden kelimeler aynen verilir dipnot ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışma, giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmada şu yol izlenmiştir: Çalışmanın giriş kısmında şeşenlerin ve şeşendik geleneğinin Türk sözlü geleneğinin ve sözlü gelenek icracılarının tarihsel gelişim sürecinde nerede ve hangi fonksiyonla yer aldığını açıklamak için konuyla ilgili kavramsal çerçeve verilmeye çalışılmıştır. Şeşenler ve şeşendik söz kavramları konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların görüşleri ve çeşitli önemli sözlüklerdeki tanımlar verilerek açıklanmaya çalışılmış; şeşen kelimesinin kökeni ve bu kelimenin Türk lehçeleri ile diğer dillerdeki anlamları üzerinde durulmuştur.

Şeşendik sözlerin diğer türlerle ilişkisine, Türk boylarında şeşendik söz söyleme geleneğinin oluşumuna değinilmiş ve şeşendik sözler işlevleri bakımından değerlendirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye’de şeşendik sözler üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde şeşendik sözler şekil özellikleri ve muhteva özellikleri bakımından, ayrıca şeşendik sözler söyleyenine göre ferdi olanlar ve anonim olanlar olarak incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Kazak ve Kırgız Türklerinin şeşendik söz söyleme geleneğinin önemli temsilcilerinin kısaca hayat hikâyeleri verilmiştir.

Dördüncü bölümde ise konuyla ilgili metinlere yer verilmiştir. Metinler, Kazak ve Kırgız Türklerinde anlatılan metinler şeklinde ikiye ayrıldıktan sonra şekil

özelliklerine göre “*Manzum metinler*”, “*Mensur metinler*” ve “*Manzum mensur karışık metinler*” olarak gruplandırarak hem orijinal dildeki hali hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimleri verilmiştir. Bu metinler numaralandırılmıştır. İnceleme kısmında kullanılan örnek metinlerin hangi bölüme ait olduğu bu numaralar ile belirtilmiştir. Örneğin: IV.1.1.1. numaralı metin *Kazak Türkleri Tarafından Anlatılan Şeşendik Sözler* başlığı altındaki *Manzum Metinlerden* birinci metinden alındığını göstermektedir.

Bu tezin hazırlanmasında değerli bilgilerini, tecrübelerini ve zamanını benimle paylaşan başta danışmanım Prof. Dr. Faruk ÇOLAK’a teşekkürü bir borç bilir, şükranlarımı sunarım. Tez izleme komitesinde bulunan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Hikmet KORAŞ ve Prof. Dr. Hatice İÇEL’e ve bölümdeki emeği geçen bütün hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca eğitimim sürecinde her zaman uzaktan veya yakından desteklerde bulunan aileme, eşim Yeldos ARISTANOV’a ve bugünlere gelmemde büyük emekleri olan babam Kurbanbek YERTAYEV ile annem Patima MAHANBET’e desteklerinden dolayı minnet borçluyum.

Perizat YERTAYEVA

Niğde 2020

ÖZET

DOKTORA TEZİ

KAZAK VE KIRGIZ TÜRKLERİNDE ŞEŞENDİK SÖZLER

YERTAYEVA, Perizat

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Faruk Çolak

Temmuz 2020, 407 sayfa

Kazakistan ve Kırgızistan Devletlerinin kuruluşuna kadar büyük ölçüde benzer bir siyasî, sosyal ve ekonomik macera yaşayan Kazak ve Kırgız Türklerinin sözlü edebiyat geleneği içinde önemli yer tutan “şeşendik sözler” incelenmiştir.

Kazak ve Kırgız Edebiyatlarına ait sözlü gelenek ürünü şeşendik sözler yazılı kaynaklardan taranarak tespit edilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Bir kavramsal çerçeve verilerek şeşenlerin ve şeşendik sözlerin sözlü edebiyat geleneği içindeki yeri ve kökeni, diğer edebî türlerle ilişkisi ve işlevleri ortaya konmuştur.

Şeşendik sözlerin, devlet yönetiminin çeşitli kademelerinde yer alan hanlar, biyeler ile aile ve boyların temsilcileri kabul edebileceğimiz şeşenlerin çeşitli konulardaki anlaşmazlıklarla ilgili davalar, görüşmeler, ziyaretler, şakalaşmalar esnasında söyledikleri ve halk tarafından benimsenerek tekrarlanan ya da bu kişiler etrafında çeşitli anlatı türlerine dönüşerek halk arasında yayılan sözler olduğu görülmüştür.

Şeşen; akıl, bilgi, tecrübe, hazırcevaplık ile her hangi bir konuda sorun çözücü, yol gösterici, öğüt verici veciz sözler söyleyebilen söz ustası anlamına gelmektedir. Şeşendik sözlerin şekil ve muhteva yönünden halk edebiyatının pek çok türü ile çeşitli benzerlikler gösterdiği, Kazak ve Kırgız Türklerinin töre, gelenek görenek, inanç, hayatı anlayışı ve yaşam biçimini yansıttığı, millî kültür değerlerinin yeni kuşaklara öğretilmesi ve aktarılmasında önemli roller üstlendiği tespit edilmiştir.

Kazak ve Kırgız Türklerince bilinen Şeşenlerin ve anlatılan Şeşendik sözlerin bir kısmının, bazen sözlerin atfedildiği Şeşenler değişse de, bu iki toplumun ortak kültür mirası içerisinde yer edindiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Halk Edebiyatı, Kırgız Halk Edebiyatı, Şeşen, Şeşendik sözler, Biylik Sz, Cırav, Cırşı

ABSTRACT

DOCTORAL THESIS ORATORICAL SPEECHES KAZAKH AND KYRGYZ TURKS

YERTAYEVA, Perizat
Department of Turkish Language and Literature
Thesis Supervisor: Prof. Dr. Faruk Çolak
July 2020, 407 page

"The oratorical speeches" taking an important place in the oral literary tradition in Kazakh and Kyrgyz Turks, who have a very similar political, social and economic background until the foundation of the Kazakhstan and Kyrgyzstan states, have been examined in this thesis.

The oratorical speeches which are oral tradition product of Kazakh and Kyrgyz Literatures have been determined by scanning from written sources and translated into Turkey Turkish.

Giving a conceptual framework, the place of Oratorical speeches and Şeşens in the oral literary tradition and their origins have been revealed to their relations and functions with other literary genres.

The oratorical words are the speeches or words used by khans, elderly people in various levels of state administration and said words by Şeşens who are accepted as the representatives of families or tribes during the cases, negotiations, visits, told jokes about the disputes on various issues and these words have been repeated and adopted by the public or spread among the people by transforming into various narrative types.

Şeşen means the master of words, who has the ability of problem solving, guiding, counseling and saying proverbs in any subject with reason, knowledge, experience, readiness in an intelligent way. It has been determined that oratorical words show various similarities with many types of folk literature in terms of shape and content, reflect the tradition, tradition, belief, understanding of life and life style

of Kazakh and Kyrgyz Turks, and play important roles in teaching and transferring national cultural values to new generations.

It has been revealed that although some of the told oratorical speeches and Şeşens known by the Kazakh and Kyrgyz Turks change sometimes they are in common; Kazakh and Kyrgyz Turks share a common cultural heritage.

Key Words: Kazakh Folk Literature, Kyrgyz Folk Literature, Şeşen, Oratorical words, Beylik words, Cırav, Cırşı

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xiii
ÇALIŞMADA KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ	xv
0. GİRİŞ.....	1
0.1. Kavramsal Çerçeve	5
0.2. Şeşen ve Şeşendik Söz Kavramı	22
0.2. Şeşen Kavramının Kökeni Üzerine Görüşler	30
0.3. Şeşendik Sözlerin Diğer Türlerle İlişkisi	36
0.3.1. Şeşendik Söz ve Atasözleri	36
0.3.2. Şeşendik Söz ve Ölçülü Sözler	40
0.3.3.Şeşendik Söz ve Bilmece	41
0.3.4. Şeşendik Söz ve Fıkra	44
0.3.5. Şeşendik Söz ve Tolğaw	46
0.3.6. Şeşendik Söz ve Muamma	48
0.3.7. Şeşendik Söz ve Halk Hikâyesi	50
0.3.8. Şeşendik Söz ve Dua, Beddua.....	52
0.3.9. Şeşendik Söz ve Atışma.....	54
0.4. Türk Boylarında Şeşendik Söz Söyleme Geleneği.....	56
0.5. Şeşendik Sözlerin İşlevi	63
0.5.1. Hoş Vakit Geçirme, Eğlenme ve Eğlendirme İşlevi	66
0.5.2. Kültürün Onaylanması, Ritüellerin ve Kurumların Doğrulanması İşlevi ...	68
0.5.3. Kültürün Gelecek Kuşaklara Aktarılması ve Eğitim İşlevi.....	70
0.5.4. Kişisel ve Toplumsal Baskılardan Kaçıp Kurtulma İşlevi	72
0.5.5. Protesto İşlevi.....	75
I. BÖLÜM	79
I. ŞEŞENDİK SÖZLER ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR.....	79
I.1. Kazak Türklerinde Şeşendik Sözler Üzerine Yapılmış Çalışmalar	80

I.1.1. Bilimsel Çalışmalar	80
I.1.2. Derleme Çalışmaları	83
I.1.3. Diğer Çalışmalar	85
I.2. Kırgız Türklerinde Çeşendik Sözler Üzerine Yapılmış Çalışmalar	85
I.2.1. Bilimsel Çalışmalar	85
I.2.2. Derleme Çalışmaları	86
I.2.3. Diğer Çalışmalar	86
I.3. Türkiye’de Şeşendik Sözler Üzerine Yapılan Çalışmalar	87
II. BÖLÜM	89
II. ŞEŞENDİK SÖZLERİN İNCELENMESİ	89
II.1. Şekil Özellikleri Bakımından Şeşendik Sözler	90
II.1.1. Manzum Şeşendik Sözler	90
II.1.1.1. Şeşendik Sözlerde Ahenk Unsurları	91
II.1.1.1.1. Şeşendik Sözlerde Vezin (Ölçü)	92
II.1.1.1.2. Şeşendik Sözlerde Aliterasyon-Asonans	95
II.1.1.1.3. Şeşendik Sözlerde Kafiye ve Kafiyeleşme	97
II.1.1.1.4. Şeşendik Sözlerde Redif	104
II.1.1.1.4.1. Ek halinde Redif	104
II.1.1.1.4.2. Kelime Halinde Redif	105
II.1.1.1.4.3. Ek ve Kelime/Kelime Grubu Halinde Redif	105
II.1.2. Mensur Şeşendik Sözler	105
II.1.3. Manzum Mensur Karışık Şeşendik Sözler	108
II.2. Şeşendik Sözlerde Kullanılan Söz Sanatları	110
II.2.1. Teşbih (Benzetme)	110
II.2.2. İstiare	111
II.2.3. Kinaye	112
II.2.4. Teşhis ve İntak	113
II.2.5. Telmih	114
II.2.6. Tezat	115
II.3. Muhteva Özellikleri Bakımından Şeşendik Sözler	116
II.3.1. Ölüm/ Ölümle İlgili Şeşendik Sözler	120
II.3.2. Evlilik ve Aile Kavramı ile İlgili Şeşendik Sözler	126
II.3.3. Mahkeme (Dava)	130
II.3.3.1. Toprak Davası	131
II.3.3.2. Dul Davası	133
II.3.3.3. Mal Davası	135

II.3.3.4. Qun Davası (Kan davası).....	136
II.3.3.5. Ar - Namus Davası.....	138
II.3.4. Din (İnanç) / Dini Konular.....	139
II.3.5. Vatan (Yurt) ve Millet ile İlgili Konular.....	144
II.3.6. Bilim / Bilgi / Akıl.....	149
II.3.7. İhtiyarlık / Gençlik.....	152
II.2.8. Dostluk / Düşmanlık / Arkadaşlık.....	154
II.3.9. İyilik/Kötülük.....	158
II.3.10. Yiğitlik / Korkaklık.....	160
II.3.11. Gurur / Kibir.....	163
II.3.12. Yalnızlık.....	166
II.3.13. Hayat Anlayışı / Hayat Tecrübesi.....	166
II.3.14. Akrabalık/ Akraba ilişkileri.....	171
II.3.15. Birlik/Berberlik.....	172
II.3.16. Misafirlik.....	174
II.3.17. Yetimlik / Gariplik.....	175
II.3.18. Açgözlülük/ Cimrilik.....	176
II.3.19. Adalet.....	178
II.3.20. Saygı / Sevgi.....	181
II.3.21. Eşkiyalık.....	183
II.4. Söyleyenine Göre Şeşendik Sözler.....	184
II.4.1. Ferdi Olanlar.....	185
II.4.2. Anonim Olanlar.....	188
III.BÖLÜM.....	191
III. KAZAK VE KIRGIZ TÜRKLERİNDE TESPİT EDİLEN ŞEŞENLER.....	191
III.1. Kazak Şeşenler.....	191
III.1.1. Mayqı Biy (XII-XIII).....	191
III.1.2. Jiyrenşe Şeşen (XV-XVI).....	192
III.1.3. Töle Biy (1663-1756).....	193
III.1.4. Äyteke Biy (1644-1700).....	194
III.1.5. Kazıbek Biy (1667-1764).....	194
III.1.6. Kanay Şeşen (1695-1698).....	195
III.1.7. Dosay Biy (1692-1790).....	196
III.1.8. Esey Biy (1693-1740).....	196
III.1.9. Möñke Biy.....	197
III.1.10. Sırım Şeşen (1712-1802).....	198

III.1.11. Eskeldi Biy (1701-1781).....	198
III.1.12. Aldebek Şeşen (1705-1709).....	199
III.1.13. Şoñ Biy (1754-1836).....	199
III.1.14. Zilkara Şeşen (1761-1856).....	200
III.1.15. Böken Biy (1771-1857)	200
III.1.16. Böltirik Şeşen (1771-1854).....	201
III.1.17. Sakkulak Şeşen (1800-1888)	201
III.1.18. Dosbol Biy	202
III.1.19. Jankutti Şeşen (1810-1873).....	202
III.1.20. Kılışbay Şeşen (1851-1926).....	202
III.1.21.Şoyınbet Biy (1852-1937).....	203
III.1.22. Kunanbay Biy (1804-1885)	203
III.1.23. Bapan Biy.....	203
III.1.24.Aytuar Biy.....	204
III.1.25. Eset Biy (1803-1889).....	204
III.1.26. Kaba Biy (1804-1884)	204
III.2. Kırgız Şeşenler	205
III.2.1. Ceerençe Çeçen.....	205
III.2.2. Karga Ake (1718-1828)	206
III.2.3. Sart Ake (1770/80-?).....	206
III.2.4. Tilekmat Ake (1799-1863).....	206
III.2.5. Kalıgul Çeçen (1806-1899).....	207
III.2.6. Karaç Ake (1837-1914)	207
III.2.7. Kıdır Ake (1843-1926).....	207
III.2.8. Kökötöy Totooğlu (1849-?)	208
III.2.9. Kuyruçuk (1866 -?).....	208
III.2.10. Akıl Karaçaç	209
IV. BÖLÜM.....	210
IV. METİNLER.....	210
IV. Şeşendik Sözlerin Latin Alfabetiyle Transkripsiyonları ve Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekilleri	210
IV.1. Kazak Türkleri Tarafından Anlatılan Şeşendik Sözler	210
IV.1.1. Manzum Metinler	210
IV.1.2. Mensur Metinler	243
IV.1.3. Manzum Mensur Karışık Metinler	298
IV.2. Kırgız Türkleri Tarafından Söylenilen Şeşendik Sözler	324

IV.2.1. Manzum Metinler	324
IV.2.2. Mensur Metinler	338
IV.2.3. Manzum Mensur Karışık Metinler	356
SONUÇ.....	364
KAYNAKÇA	371
ÖZGEÇMİŞ.....	385

KISALTMALAR

AH	: Atabetü'l-Hakayık
AKD TYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Bkz	: bakınız
DLT	: Divanu Lügati't - Türk
Yay.	: yayınlar
KB	: Kutadgu Bilig
KTMÜ	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
KTS	: Kırgız Tilinin Sözdüğü
KSE	: Kırgız-Sovet Ensiklopediyası
KAT	: Kırgız Adabiyatının Tarihi
KÄTS	: Kazak Ädebi Tiliniñ Sözdigi
KSSRT	: Kazak Sovyet Sosyalist Respublikası Tarihi
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TS	: Türkçe Sözlük
QTS	: Qazaq Tilinin Sözdigi
QTKES	: Qazaq Tilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü
Vb	: ve benzeri
DTS	: Drevnetryurkskiy Slovar
ETS	: Edebiyattanu Terminderinin Sözdigi
MDS	: Mari Dili Sözlüğü

- KTMDs : Karşılaştırmalı Tunuguz-Mançu dilleri sözlüğü
KTLS : Karşılaştırmalı Türk Lehçeler Sözlüğü
DS : Derleme Sözlüğü
KML : Kırgız Makal- Lakaptarı,
TDEA : Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi
TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ÇALIŞMADA KULLANILAN ÇEVİRİYAZI İŞARETLERİ

Kazak Kiril Alfabeti	Çeviriyazı İşaretleri
А а	A a
Ә ә	Ä ä (açık e).
Б б	B b
В в	V v
Г г	G g
Ғ ғ	Ğ ğ (Türkiye Türkçesi'nden daha sert).
Д д	D d
Е е	Ye ye
Ё ё	Yo yo
Ж ж	J j
З з	Z z
И и	Iy, iy
Й й	Y y
К к	K k (ince k).
Қ қ	Q q (kalın k).
Л л	L l
М м	M m
Н н	N n
Ң ң	Ñ ñ (ng; nazal).
О о	O o
Ө ө	Ö ö
П п	P p
Р р	R r
С с	S s
Т т	T t
У у	W w; Uw uw - Üw, üw
Ү ү	U u
Ұ ұ	Ü ü
Ф ф	F f
Х х	X x (sert h).
Һ һ	H h
Ц ц	TS, ts
Ч ч	Ç ç
Ш ш	Ş ş
Щ щ	ŞÇ şç
Ъ ъ	(sertleştirme işareti).
Ы ы	I i
І і	İ i

Ь ь	' (inceltme işareti).
Э э	Е е (kapalı e).
Ю ю	Yu, yu
Я я	Ya, ya

0. GİRİŞ

Türk Dünyası'nın önemli bir parçası olan ve Kıpçak Türklerinin mirasçıları olarak kabul edilen Kazak ve Kırgız Türkleri kendilerine has tarihî, siyasî ve sosyo-kültürel süreçlerden geçmiş iki Türk topluluğudur. Kıpçak Türkleri, tarih boyunca güçlü ve sürekli olacak bir siyasî birlik oluşturamamışlardır.

Kıpçaklar; Hun, Göktürk, Karahanlı ve Moğol idaresinde kalmış olup Altınorda devletinin dağılmasının ardından diğer Türk gruplarından bazı boyların da katılımı ile 15. yüzyıl sonlarından itibaren Kerey ve Canibek Han yönetiminde bugünkü Kazakistan coğrafyasını kapsayan bölgede oluşan siyasî birlik etrafında Kazak kimliğinin ortaya çıktığı söylenebilir.

16. yüzyıl sonlarından itibaren “Ulu Cüz”, “Orta Cüz” ve “Kişi Cüz” şeklinde örgütlenen Kazak Türkleri, 18. yüzyılın başlarına kadar Kalmuklarla mücadele ederken bu yüzyıldan itibaren başlayan Rus baskısına dayanamayıp 1731’de Küçük Cüz (Kesici, 2003:36),1734 Orta Cüz ve 1738 Ulu Cüz’ün (Adilgereev, 1951:92) yaşadığı coğrafya Çarlık Rusyasının işgaline uğramış ve bu boylar Rus hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kalmışlardır (Gömeç, 2015: 96).

Kazak Türkleri Ruslarca uzun süre Kırgız olarak adlandırılmıştır. Kazak ve Kırgızları araştıran Aleksey Levşin, “Kazaklarla Kırgızların aynı isimle adlandırılmasının normal olduğunu; Rusların, Kazaklarla Kırgızları XVII. yüzyılda tanımaya başladıklarını, onlarla ilgili tam bilgi sahibi olamadıklarından onları birbirinden ayırmadığını” yazmaktadır. Kazak ve Kırgız tarihi hakkında bilgi veren Rus Ansiklopedileri'nin “Ural boyunda yaşayan konar-göçer halkları Kırgız diye adlandırdıkları ve bunları iki gruba ayırdıkları tespit edilmektedir. Bu iki gruptan biri Karakırgız diğeri de Kırgız-Kazak ya da Kazak-Kırgız'dır (Levşin'den naklen Kalkan, 2006:36).

Kazak Türkleri Rus hâkimiyetinden kurtulmak için birçok kez girişimlerde bulunmasına rağmen başarılı olunamamıştır.

1906'da başlayan Alaş hareketi, 1916'da partileşerek 1917 yılında Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş, ancak üç yıllık direnişin ardından ÷lke yine Sovyet yönetimine geçmiştir (Nurpeyisov, 2007:114).

1924'te Sovyetler Birliğinin egemenliği altında Özerk Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti kurulmuş (Özkan, 2017:135), 1936'da statüsü değişerek Sovyetler Birliğinde varlığını sürdürmüştür (Devlet,1993:307). Kazakistan 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılması ile 14 Aralık 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır (Tajin, 2007:175).

Türk toplulukları arasında ismi en eski devirlerden beri bilinen Kırgızlar ise ana hatları ile Hun, Göktürk ve Uygur Türk devletleri idaresinde kalsalar da zaman zaman kendi devletlerini kurmuşlardır (İnan,1987:39). Uygur devletini yıkarak Güney Sibirya'da kurdukları Kırgız Devleti, 13. yüzyılda başgösteren Moğol istilasına dayanamayarak yıkılmış, Moğol idaresi çözümlünce de Çağatay ulusuna dâhil olmuşlardır (Özkan, 2017:145). Ardından Kazak Türkleri gibi uzun yıllar Kalmuklara karşı mücadele eden Kırgız Türkleri 19. yüzyılda Türkistan'a ulaşan Rus saldırılarına direnmeye çalışılarda 1860 yılında Rus hâkimiyetine girmekten kurtulamadılar. 1916 yılında Rus egemenliğine karşı "Ürkün" adı verilen büyük bir mücadele başlatan Kırgız Türkleri çok ağır kayıplar vermiş ancak başarılı olamamışlardır (Gedikli, 2019:19). Kırgızistan, 1918 yılında Rusya Federasyonu bünyesindeki Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası haline gelmiş, 1924 yılında Kırgız Özerk Bölgesi kurulmuş ve 1936 yılında egemen bir cumhuriyet olarak Sovyetler birliğine katılmıştır (Erdem, 2000:60). Kırgızistan, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilân etmiştir (Şimşir, 2018:260).

Kıpçak Türkleri Türk dilinin tarihî süreci içerisinde 13-14/15. yüzyıllar arasında farklı coğrafyalarda Tarihî Kıpçak Türkçesi adı verilen bir yazı dilini kullanmıştır (Öner, 1998:21). Ancak bu yazı dili 15. yüzyıldan itibaren siyasî ve kültürel olgularla da bağlantılı olarak yerini bütün Orta Asya'nın müşterek edebî dili olan Çağatay Türkçesi'ne bırakmış (Çengel, 2017:31), Kazak ve Kırgız Türklerinin çoğu ise yaşadıkları hayat tarzı gereği bu yazı dilini sınırlı çerçevede kullanmıştır.

Son yüzyıla kadar Kazak ve Kırgız Türklerinin çok azı yerleşik hayatı benimsemiş, büyük bir kısmı göçerevli bozkır hayatını yüzyıllar boyu kendi oluşturdukları boylar ve cüzler sistemi içinde devam ettirmişlerdir (Kalkan,

2006:112). Hayvancılığa dayalı bu bozkır hayatı düzeni içinde yazılı edebiyatın gelişmesi için gerekli temel şartlar bulunmadığından sözlü kültür ve sözlü edebiyat çok daha güçlü olmuştur.

Türlere özgü atlı-göçebe yaşam tarzını yakın zamana kadar sürdüren Kazak ve Kırgız Türkleri sözlü kültür ve edebiyat geleneğini yüzyıllar boyunca canlı bir şekilde yaşatan Türk topluluklarıdır. Bu yaşam tarzının getirmiş olduğu şartların da bir sonucu olarak sözlü kültür mirası çok iyi muhafaza edilmiştir. Geçmiş çok eskilere dayanan Kazak ve Kırgız edebiyatı ürünlerinin çoğu sözlü edebiyata dayalı olup zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip oldukları görülmektedir. Geçmişin geleceğe aktarımı konusunda bir köprü vazifesi olan sözlü edebiyat ürünleri Kazak ve Kırgız Türkleri arasında günümüzde de canlılığını devam ettirmektedir.

Esas olarak bütün Türk topluluklarında destanlar devrinden başlayarak çeşitli tür ve biçimlerde gelişen sözlü edebiyat geleneği çok güçlüdür ve 20. yüzyılda okuma yazma ve okullaşma yaygınlaşana kadar bu gücünü korumuş; aynı zamanda çağdaş edebiyatın doğuşunda ona da kaynaklık etmiştir. Kültürün sözlü gelenek ürünlerinin kaynağına ve toplumun estetik algı ve anlayışına göre çeşitlenerek, icracıları, söyleme-anlatma yeri, ortam ve şekilleri değişip gelişerek yüzyıllar boyunca destan, masal, efsane, ağıt, türkü, ağıt, ninni, bilmece, atasözleri ile halk hikâyeleri vb. türleri ortaya çıkmıştır.

Kazak ve Kırgız Türklerinde de sözlü gelenek ürünlerinin bu gelişme, değişme ve çeşitlenme süreci benzer şekilde gelişmiştir. Bozkır hayatının şartları içinde boylar ve cüzler yapılanması içinde sosyal ve ekonomik hayatın düzenlenmesi, kontrol altında tutulması ve yürütülmesinde her zaman toplumun önünde bulunan biyeler ve şeyşenlerin söylemiş oldukları sözler büyük öneme sahip olmuştur.

Bu toplumlarda yazılı hukukun bulunmadığı zamanlarda Han buyruklarının uygulayıcıları, toplumun hemen hemen her konudaki karar vericileri beyler ve şeyşenler olmuştur. Beyler ve şeyşenlerin çeşitli konulardaki özlü sözleri topluma yön veren kanun hükmünde sözler olmuş, bu sözler toplum arasında kulaktan kulağa yayılıp, nesilden nesile aktarılarak İslamdaki fetvalar gibi kabul görmüş, sözlü kanun kabul edilmiş “biyeler sözü”, sonraları “şeyşendik/çeçendik sözler” diye adlandırılan sözlü gelenek ürünlerini oluşturmuştur.

Yakın zamana kadar hayvancılığa dayalı atlı-göçebe bozkır yaşam tarzını devam ettiren Kazak ve Kırgız Türklerinin şeşendik sözlerine işgaller ve boylar arasındaki yer/yurt/otlak paylaşımı, adam öldürme, kız kaçırma vb. konularda yaşanan çatışmalar; insan, hayat ve doğaya dair düşünceler; din anlayışı gibi insan hayatını ilgilendiren her şey konu olmuştur (Adambayev,1989:40). Böylece halkın sayıp sevdiği çeşitli kademelerde yönetici olan bey ve şeşenlerin davalarda, birbirleri ve halkla ilişkilerinde söyledikleri özlü sözler baksı, ozan, cırav, ırçı, akın gibi adlar sözlü geleneğin icracısı olan kişilerin sözleri yanında sözlü geleneğin bir ürünü ve türü olarak yer almıştır.

Türklerin yaşadığı coğrafyanın genişliği, hayat tarzlarının gereği yazı kullanma ve eğitim konusundaki farklılıklar bu coğrafyalarda aynı görevi icra eden fakat farklı isimlendirmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu, iletişimin iptidai olduğu dönemlerde birbirinden uzakta farklı coğrafyalarda yaşıyor olmanın da bir sonucudur. Hatta zaman zaman yalancı eşdeğer dediğimiz aynı kelime yazı dilinde kullanılsa bile terim olarak kullanılışı farklı olabilmekte, kelimenin varlığından hareketle verilecek hükümler yanlış olabilmektedir. Bunların bilinmesi, konunun daha iyi anlaşılması ve bilimsel zeminde incelenmesine de yardımcı olacaktır.

Şeşendik veya çeçendik sözler konusunda yapılacak bilimsel bir çalışmada konu ile yakından veya uzaktan ilgili terimlerin ve kavramların bilinmesi gerekir. Bunun kavramsal çerçeve başlığı altında bir bütün olarak verilmesi uygun görülmüştür.

0.1. Kavramsal Çerçeve

Dursun Yıldırım, Türk sözlü gelenek şiir sanatının Çin kaynaklarında yer alan malumatlara göre M.Ö. I binlerden başladığını, kurttan türemiş Hunlar hakkında verilen bilgiler arasında onların birbirlerine karşılıklı türküler söyleyerek at üstünde savaşa gittiklerinden bahsederek bu durumu hamasî şiir türlerinin Türkler arasında ne denli geliştiği ve eski olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirir (1998: 181) ve bu şiirleri, türkülerini, ağıtları yakanlar, yaratan ve icra edenlerin Türk sözlü şiir sanatının ilk temsilcileri olduğunu söyler (1998: 182).

Yine Yıldırım'a göre; Kam, Baksı, Ozan, Oyun gibi dinî ayinleri idare edenler ile mevsim merasimlerini yönetenlerin cezbeğe girdiklerinde terennüm ettikleri şiir veya ilâhi tarzındaki türküler de Türk sözlü şiir sanatının bir cephesinin gelişmesine hizmet etmiştir. Yıldırım, daha Hun çağında yapılan merâsimlerde, eğlencelerde, mevsim merâsimlerinde yer alan ilâhi, türkü ve oyun türkülerini sözlü şiir sanatında köklü bir geleneğin teşekkül ettiğinin işareti olarak değerlendirip buna dayanarak Türklerde Milât öncesi senelerden itibaren bu sanatın çok gelişmiş bir yapıya sahip olduğunun söylenebileceğini belirtir (1998: 182). Yıldırım bu durumu,

“Ozanların yaratıcılığında, tek veya iki telli kopuzun eşliğinde vücut bulan, yayılan, gelişen Türk sözlü şiir sanatı geleneği, yüzyıllar boyu temalarını, formlarını, türlerini tekrarlayarak, yeni unsurlar bünyesine katarak, yeni teknikler ve melodik yapılar oluşturarak, kendi içinde mektepler kurarak, temsilciler yetiştirerek, varyantlar ve versiyonlar yaratarak günümüze kadar ulaşmış ve hâlâ da, bu hayatini sürdürmektedir.” (1998: 182)

cümleleriyle ifade eder.

Anlaşılmaktadır ki, Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında hayvancılık, avcılık temelli atlı-göçrevli bozkır kültürüne dayalı bir hayat tarzına sahip ilk Türk boylarından başlayarak Türk topluluklarının hayatında topluca yapılan avlardan; savaş öncesi ve zaferle sonuçlanan savaşlardan sonra yapılan büyük eğlenceler; çeşitli vesilelerle yapılan dini merasimler/ ayinler; mevsim törenleri ve toylar önemli yer tutmuştur. Bu eğlence, toy ve ayinler dinî bir kimliğe sahip şairler yani kam, baksı, oyun, ozanlar tarafından yönetilmiştir.

Orta Asya'dan beri toplumumuzda saygın bir yeri bulunan ozanlar eski Türk boylarından: Altaylar'da “kam”, Azerbaycan Türklerinde, “aşig”, Başkurtlar'da, “ğışıg, buluvsi”, Kazaklar'da “ğışık, akın, cırav”, Kırgızlar'da, “âşık, bahşı, akın”, Oğuzlar'da “ozan”, Özbekler'de “âşık, huştar”, Tatarlar'da “ğışıyık, buluçı”, Tonguzlar'da “şaman”, Türkmenler'de “bağşı, âşık”, Uygurlar'da “aşık”, Yakutlar'da “oyun” gibi adlarla anılmışlardır (Yardımcı, 1999: 117). Bu kişiler hangi adla anılırlarsa anılsınlar, hangi topluluğa mensup olurlarsa olsunlar, görevleri aynı idi.

Ozan

Türk halk şairlerine baksılardan sonra verilen diğer isim ise “Ozan”dır. Köprülü, “ozan” sözcüğünü “ozmak” köküne bağlamaktadır. “Önce gelmek, ileri geçmek” manasında kullanılan *ozmak* sözüdür. Bu kökten türemiş daha iki sözcük vardır: *Ozgan*(koşuda birinci gelen köpeklere verilen isim),*ozuş* (kurtuluş). M. Fuat Köprülü, *ozgan* ile *ozanın* aynı olduğu düşüncesindedir: $Oz+gan = Oz+an$. Çünkü Oğuzca'da, ortada ve sondaki g'lerin düşmesi, umumi bir kaidedir (1986: 142). Fakat eski Türkçede *oz-* fiili kaçmak ve kurtulmak anlamında kullanılmış bir fiildir (Orkun, 1987: 825; Gabain, 1988: 289). Eski Türkçe döneminde *ozan* kelimesinin *osan* şeklinde kullanıldığı ve anlamının tembellik etmek (Gabain, 1988: 289) olduğu da bilinmektedir. Nurettin Albayrak, kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini iddia eder ve anlamının da çok konuşan olduğunu belirtir (2007: 18).

Divanda geçmeyen kelimenin bu günkü anlamını batı sahasında kazandığını söylemek yanlış olmaz. Nihayet Dede Korkut Hikâyelerinde “*Kolça kopuz götürüp ilden ile bigden bige ozan gezer. Er cömerdin er nakesin ozan bilür. İleyünüzde çalup aydan ozan olsun*” şeklinde bu gün kullanılan anlamda geçmektedir (Ergin, 1997: 75). Dede Korkut Hikâyelerinde “ozan” kavramının yer alması, kelimenin eskiliğini ve Oğuz Türkleri arasında yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Ozan, şiirlerini saz eşliğinde söyleyen halk şairidir, geçmişte “büyücü, oyuncu, hekim, şarkıcı, çalgıcı, geveze” anlamlarında kullanılmış, zamanla “şair-çalgıcı” terimini karşılar olmuştur (Kaya, 2014: 647).

Sakaoğlu ozan sözcüğü hakkında “16 yüzyıla kadar kullanılan bu kelime, yerini, eş manalı olan “âşık”a bırakmış ve daha sonraları “geveze”, “herze söyleyen” manalarına gelmiştir.” Diyerek ozanın son yıllarda canlandırılıp, bütün şiir yazar ve söyleyenler için kullanılmasını yadırgadığını belirtmiştir (1986: 249).

Dizdaroğlu, ozan sözcüğünün köken bakımından aydınlığa kavuşturulmadığından, eski çağlardan beri geçirdiği anlam değişikliklerinin bilinmesine rağmen kökeninin kesin olarak bilinmediğinden bahseder. İlk zamanlarda “büyücü, oyuncu, hekim, şarkıcı ve çalgıcı” görevlerini ifade eden bu sözcüğün, sonraları şiirin ezgisini hem çalan hem de şarkıcı olarak icra eden anlamlarda kullanıldığını belirtir. Ozanlık geleneğinin 15. yüzyıla kadar sürdüğünü, İslam kültürü etkisi ile geleneği âşıklara devrettiklerini ve anlam kaymasına uğrayarak “geveze, saçma sapan söz söyleyen, çalgıcı çingene” anlamlarıyla kullanıldığını belirtir (1969: 17).

Ozan sözcüğü 14. yüzyılda Azeri sahasında ozanların kullanıldığı kopuza da ad olarak verilmiştir. Böylece bir de ozancı kelimesi meydana gelmiştir. Kelime esas itibarıyla bir musiki değil, Oğuzlarda şair – müşikişinaslarının umumi ismidir (Köprülü, 1986: 144).

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle ozan kelimesinin Türk dünyasında Oğuz Türklüğünün yaşadığı Anadolu, Balkanlar ve bugün Türkiye dışında kalan Anadolu coğrafyasının civarı ile Azerbaycan’da kullanıldığını söyleyebiliriz.

Bahşı/Baksı

Radloff kelimenin Kırgız-Kazaklar arasında kullanılışından hareketle “*bakşı, baksı, baksa*” şekillerini Türkçe “*bak-*” kökünden geldiğini ileri sürer (Köprülü, 1986: 146). “Bahşı/baksı” kelimesinin kökeninin tam olarak aydınlığa kavuşturulamamış olduğunu belirten Köprülü, kelimenin Sanskritçe “*bhikṣu*” (dilenci ve gezginci budist rahibi), Çince “*fa-şe*” (din ustası, ruhani) veya “*po-şe*” (bilgin, okumuş) kelimeleri olabileceğini belirtir (1986: 146).

Köprülü, baksıların en eski devirlerde, musiki ile sihir yapan, şiirler terennüm eden, hekimlik eden kamlar olduğunu belirterek, “bahşı” teriminin Türk-Moğol bir kelime olduğunu ve “âlim, muallim” anlamlarına geldiğini belirtmiştir. Sonra bu terimin Hazar ötesi Türkmenler arasında “*iki telli tanburaları ile koşuklar yani şiirler okuyan halk şairi*” anlamına geldiğini belirterek terimin değişik zamanlarda “*şamanlık, âlimlik, şairlik, müşikişinaslık*” gibi işlerden birini yapanlara da verildiğini belirtir (1986: 152).

Baksı veya bahşı kelimesi, olağanüstü güçlere sahip musiki ile sihir ve tedavi yapan hekime, kama verilen addır. Kırgız ve Kazak Türklerinin tedavi işini yürüten

falcılık, bakıcılık yapan hekimlere verdikleri bu ad, orta asırlara kadar Türkistan hakanlarının kâtipleri için de kullanılmıştır. Uygur Türkleri bilge kimselere bahşı demişlerdir (Kaya, 2014: 147-148).

Önceleri Celayirliler, Timurlular, Kazan ve Kırım Hanlıkları ile Babürlerin coğrafyasında kullanıldığı (Köprülü, 1991: 20-21), bu gün ise Kırgız ve Kazaklar arasındabahşı, bahşı ve bahsa şekillerinde kullanılmakta olup Anadolu ve Azerbaycan sahası dışında kullanıldığını söylemek mümkündür (Köprülü, 1991: 20-21).

Âşık

Arapça ‘ışq kelimesinin ismi faili olan âşık, kendisinin veya başkalarının eserlerini saz eşliğinde çalarak söyleyen ve halk hikâyeleri anlatan saz şairleridir. 15. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan âşık hayat tarzı milli bir kaynağa, köklü bir geleneğe dayanmaktadır (Albayrak, 2004: 23).

Köprülü, âşık sözcüğünü

“Âşık, halk arasında, umumiyetle sazşairlerine verilen bir isimdir. Bunların maddi ve cismani aşk’tan manevi ve ruhani aşk derecesine yükseldiklerini, saz çalıp şiir söylemeyi de ilahi vasıtalarla, ya bir mürşid’in, pir’in, yahut Hz.Peygamber’in rüyada, veya hakikatte tecellisi ile öğrendiklerini” (1986: 168-186).

cümleleriyle tarif ederek 16. yüzyıldan sonra saz şairleri için genellikle “âşık” kelimesinin kullanıldığını, eski oğuz şair, çalgıcılarına verilen “ozan” adının ancak “tezyif ve tezhil” ifade etmesinin Tekke edebiyatının etkisiyle olduğunu belirtir (Köprülü, 1986: 168-186).

Boratav âşık hakkında “ *Türk Halk Edebiyatı’nda aşağı yukarı 16. yüzyılın başlarından bu yana belirtilen bir sanatçı tipidir*” şeklinde açıklayarak terimi, hazırlıksız irticalen şiir söyleyen ya da halk hikâyelerini anlatan şahıslar olarak tanımlar (1988: 21), Sakaoğlu da irticalen saz çalıp söyleyebilme özelliğine dikkat çeker (1986: 249).

Muhan Bali âşık ile ilgili olarak : *“İrticalen şiir söyleyen, şiirlerini genellikle saz eşliğinde okuyan veya halk hikâyelerini anlatan şahıslara verilen addır”* ifadesiyle irticalen şiir söyleme ve saz eşliğinde okuma tespitlerine halk hikâyelerini anlatan ifadesini de dâhil eder (1977: 184).

Âşık teriminin 15. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığı ve ozan kelimesinin küçültücü ve aşağılayıcı bir anlam ifade etmeye başlamasından sonra onun yerini aldığı anlaşılmaktadır. Âşık kelimesi irticalen şiir söyleyen anlamı yanında saz eşliğinde şiir okuyan ve halk hikâyelerini de anlatan sanatçı anlamında bir terim olup Anadolu ve Anadolu civarı ile Azerbaycan sahası ve bu sahaların etki alanlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Jırav/ Cırav

Kazak ve Kırgız Türkleri arasında âşık kelimesinin karşılığı olarak kullanılan jırav/cırav kelimesi, “cır/yır”, “cır-la-” kökünden türemiş Türkçe bir kelimedir (İsmailov, 1956: 40). DLT’de “yırağu” şekliyle geçen cırav kelimesi (Atalay, 1999: 786), Türk âşık tarzı şiir geleneğinde kopuz ve dombırayla cır söyleyenlere verilen ad olup “ır/yır; cır/ jır” sözcüğü “şiir, koşma, manzume” anlamına gelmektedir (Arat, 1991: 15). Kazak halk edebiyatının eski nüshalarında cıravları akınların ataları olarak kabul eden İsmailov, “Cıravlar şiir, cır ve tolğaw yaratıp irticalen söyleyen hatiplerdir.” der. Cıravlar, içinde bulunduğu çevreye, şartlara göre hanın, yönetici sınıfın görüşlerini yaymak, değerlendirmek ve toplum ilişkilerini düzenlemek ve geleceği tahmin edebilmek için tolğawlar söyleyen, bir kısmı da kahramanlık cırlarını söyleyen kişilerdir (1956: 42).

İlminskiy, cıravı şarkı/şiir söyleyici (pevets pesen) (1861: 136); Radloff, Kazak ve Tatar Türkçelerinde akın, cırşı, eski şiirleri cırlayan şekilde izah eder (1911:120).Valihanov ise akın, cırşı manalarını belirterek cıravın kaza (ölüm) üzerinde söylenen şiir anlamına geldiğini ileri sürer (Velihanov’dan naklen İsmailov, 1956:40).

Karakalpak cıravlık geleneği hakkında araştırma yapan Ayımbetov, cıravları

“Cırav, eline kopuzunu alarak tarihî şiir, destan söyleyen; terme, tolğaw ve nasihat dolu şiirler söyleyerek kendi döneminin eksiklerini dile getiren söz ustalarıdır. Ayrıca savaşlarda orduyla birlikte hareket edip, askerlerin ruhunu yükseltmek için kahramanlık şiirler, destanlar söylerler”(Ayımbetov, 1968: 74).

şeklinde tarif eder.

Verilen açıklamalara göre cıravlar, geleceği tahmin edebilen, hana, halka nasihat ederek doğru yolu gösteren, hanın gönülünü almak için cır söyleyen, yönetici

sınıfın fikirlerini halka anlatan ayrıca askerlerin moralini yükseltmek için kahramanlık destanlarını söyleyen kişiler olup, Kıpçak Türkleri sahasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Jırşı/ Cırşı/İrçi

Cır kökünden türemiş cırşı, cır söyleyen kişi demektir. “Cır, ır, yır” kelimeleri Tatar ve Kırgız Türklerinde şiir türü, Kazak halk şiirinde ise dörtlüklere bölünmeden söylenen uzun ve serbest kafiyeli, daha çok 7-8 hecelik ölçüyle kurulan “taqpaq”, “terme” türündeki şiirlere ad olup (Ahmetov ve Şanbayev’den naklen M. Ergun, 2002: 117) “cır, ır, yır” kelimelerinin –şı (<-çı) ekiyle türemiş bu tür şiir ve türküleri okuyan kişi demektir.

Başka bir görüşe göre; “car/yar” kökünden türeyen cırşı, “carlaw, carşı” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda düğünlerde erkeklerle kızların karşılıklı gruplar halinde söyledikleri atışmalara verilen “car-car/yar-yar” kelimesi de aynı kökten gelmektedir. “Car” bir şeyin yarısı, “carlaw” fiili ise haber vermek anlamlarına gelip, cırşı kelimesi de önceden olan olayları haber veren anlamına da gelmektedir (İsmailov, 1956: 45).Türkiye Türkçesinde de bağırarak konuşmak, çok söylemek, nara atmak, haykırmak, ilan etmek ve duyurmak anlamlarında kullanılan ve benzer anlamları çağrıştıran ancak Kazak ve Kırgız Türkçelerinde kullanıldığı terim anlamına kazanmamış bir carlamak vardır (TS, 2011: 445).

Başında bir y- türemesiyle yır şeklini alıp Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kelime başındaki y- sesinin c- veya j-’ye dönüştüğü ır kelimesinden türemiş İrçi kelimesi Kırgız Türklerinde destan anlatıcıları için de kullanılan bir terimdir. Kırgızlar arasında 1856 yılında etnografik araştırmalar yapan Valihanov,o dönemde Manas söyleyen kişilere “ırçı” denildiğini kaydeder (KAT, 2004: 131). Araştırmacılar cıravların yaratıcı, cırşılardan ise sadece icracı olduklarını ileri sürerler. Cırşılardan yalnızca kendisinden önce yaratılanları koruma ve gelecek nesillere aktarma fonksiyonunu üstlenerek cırın orijinalliğini bozmadan bir müzik eşliğinde icra edenlerdir. Kazak Türkleri, uzun destan bilen pek çok cırşıya cırav diyerek cırşılardan kendisini iyi yetiştirmiş olup cır yaratabilenlere de “cırşı-akın” demektir (Arıkan, 2010: 22).

Kırgız Türklerinde “ırçı” terimi hem “âşık” hem “destancı” anlamında kullanılarak Kırgız edebiyatında “akın” kavramı ile de eş tutulmaktadır. Ayrıca “ırçı”,

“şarkı söyleyen kişi” anlamına geldiği gibi “halk sanatçısı” anlamına da gelmektedir (KSE, 1977: 494).

Anlaşılmaktadır ki, eski Türkçede şiir, destan, şarkı anlamlarında kullanılan ır/yır kelimesi (Arat, 1991: XV) Kaşgarlıda koşma, türkü, hava, ır, müzikde ırlama gazel şeklinde anlamı genişlemiş (Atalay, 1999: 786), Kazak ve Kırgız Türklerinde köke –şı (<çı) gelen kelime destan anlatıcısı anlamlarını kazanmış, daha sonra da bu terimi karşılamak üzere “akın”, “manasçı” kavramları kullanılmaya başlaması ile kelime sadece icracı değil, bazı değişiklikler yaparak bunları kendilerince düzenleyen kişiler anlamlarında kullanılmaya başlamıştır.

Kelime Kazak ve Kırgız Türkleri arasında destanları düzenleyen, eklemeler yapan, bunları kendince yorumlayan anlamında kullanılan bir terimdir.

Akın

Anadolu’da, ozan-baksılık geleneğinin 16. yüzyıldan itibaren yerini âşıklık geleneğine bırakması gibi, Kazak-Kırgız sahasında da baksılık geleneğini takip eden, cıravların 18.yüzyıl sonlarından itibaren yerlerini “akın”lara bıraktıkları görülmektedir.

Budagov kelimeyi, eskiden cır söyleyenlerin yerini alan ve irticalen şiir söyleyebilen ve hikâye anlatan kişi (1869: 70) şeklinde tarif ederken İsmailov, Muhtar Awezov ve Sabit Mukanov’a dayanarak akın teriminin “ağın”, “ağıluw” sözünden türediğini belirtip icracı, hikâyeci anlamlarıyla birlikte yaratıcı-ircacı anlamlarında kullanıldığını, bu yüzden akın teriminin yaratıcı, hikâyeci, irticalen şiir söyleyebilme gibi özellikleri içerisinde barındırdığını belirtirken (1956:18), Radlov ise terimin “ahund, ahun”dan geldiğini, “akın, atışma esnasında yenen kişi” (1911: 70) anlamında kullanıldığını söyler. Radloff’un bu görüşü Yudahin’in (1953: 325) ve Samayloviç’in (1930: 131) eserlerinde de tekrar edilmektedir.

Kırgız Türk Edebiyatında “akın” terimi, destan anlatıcısı anlamında da kullanılır, fakat “akın”, “ırçı” gibi “manasçı” anlamına gelmemektedir (Çeribaş, 2011: 24).

Anadolu Türklerinde olduğu gibi “halk şairi” olarak nitelendirilen âşıkları, diğer şairlerden ayırt etmek için Kazak ve Kırgız Türklerinde “el akını” terimi kullanılmaktadır (İsmailov, 1956:19).

Verilen bilgilerden hareketle akın terimi daha çok Kazak, Kırgız, Uygur Türkleri arasında yaşamakta olup “cırşı, ırçı” gibi terimlerin anlamdaşı olarak kullanıldığı; zamanla Oğuz Türklerinde “ozan” kavramının yerine “âşık” kavramının geçmesine rağmen atlı-göçebe yaşamını yakın zamana kadar devam ettiren Çağatay ve Kıpçak Türkleri arasında “cırşı, ırçı ve akın” kavramlarının yan yana yaşamaya devam ettiği görülmekte olup edebiyat terimi olarak akın, şiir tarzında cır, şiir, destan yaratan, anlatan sanatkar anlamlarına geldiği söylenebilir.

Biy (bey)

Şeşen sözünün anlamdaşı olarak kullanılan “Biy/Bey” kelimesi Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi’nde “*I-hâkim, yargıç anlamlarına; II- Boylar arasındaki tartışma veya davaları çözen, hâkimlik yapan adil, bilgeli kişi*” (Januzakov, 2008: 80) şeklinde geçmektedir.

Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü’nde “Biy” terimine “Bey” olarak karşılık verilmiştir. Biy; Türklerde daha çok yöneticilere ve üst zümreye verilen bir unvandır. Çok eskiden günümüze kadar bütün Türk toplulukları tarafından kullanılan bu kavram; Türkmenlerde “beg”, Doğu Türkçesinde “big”, Kazak Türklerinde “bi, biy” şeklinde geçmektedir. Orhun Kitabeleri’nde ve Uygur metinlerinde de geçen bu eski Türk unvanı, Osmanlılar döneminde “bey” şeklini almıştır (Albayrak, 2004: 78).

Kazak biyelerine de değinen Olcott’a göre Tawke hanın düzene koyduğu geleneksel hukuk sisteminde yargılama yetkisi biyelerin olduğu için 18. yüzyılın sonunda biy “hâkim” anlamına gelir olmuştur. Ayrıca Olcott, geleneksel Kazak hukuk sisteminde her biyin bir çadır ve bir kâtipten oluşan kendi mahkemesi olduğunu, biyelerin aynı zamanda işe alma, evlilik ve boşanma gibi akdi anlaşmalar konusunda da hüküm verme yetkileri olduklarını iler sürer (1995: 15-16).

Ş. Valihanov biy kavramı hakkında,

“Biy ünvanı bir seçimle ya da hükümet tarafından verilen bir unvan değildir. Örfi hukuk kurallarını iyi bilen, halk tarafından adilliği takdir edilen, halk tarafından benimsenen bir ünvandır. Halka açık faaliyetlerde, davalarda kendini gösterebilen, özellikle söz ustalığıyla dikkati çektiren kişilerdir.” (1949: 56).

cümlelerini sarfeder. Valihanov'un bu fikrine göre biy unvanına ulaşmak için iki şartın olması gerek: birincisi, gelenek-görenekleri, örf-adetleri iyi bilme; ikincisi, şeşendik söz söyleme yeteneğinin olması gerekmektedir.

Abay Kunanbayev ise biy kelimesi hakkında

“Bu biylik unvan/makam, halk içinde rastgele bir kişinin elde edeceği makam değildir. Bunun için Qasım hanın Qasqa yolunu, Esim hanın eski yolunu, Tawke hanın “Ceti cargısını /Yedi yargı¹ bilmeli. Hem bu eski kanunları zamana uygun bir şekilde değiştirip, uygun tam biylik kararına göre ceza vermeyi bilen kişi olmalı.” (1945: 157).

değerlendirmesini yapar.

Sibirya halklarının örfi hukuklarını araştıran Samokvasov, “Kırgız (Kazak) halklarının mahkemesi Biyden oluşmaktadır. Biy, halkın fikrine göre şeşendik yeteneğinin yanısıra halkın örf adetlerini ve tarihini bilen kişidir” (1876: 246-47) diyerek biyle şeşen arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken Asanov, biy kelimesini

“Moğollarda ‘Biy’ kavramı olmamış, biyeler kurumu Nogay devrinde meydana gelmiştir. Genel anlamda ‘Biy’ - Nogay devrinin emircisi Aksak Temur zamanının yöneticisi, Halife-Arap padişahları, sultanlar ile Selçuklu Osman imparatorluğunun yöneticileri ile ilgili ünvanıdır. Moğollar Biyelerine ‘seçen’ demişler.” (Asanov, 2007: 18).

cümleleriyle açıklayıp hem kelimeyi kullanan topluluklar hem de ortaya çıkışı hakkında fikir de verir.

19 yüz yıl ortasında Kazak bozkırında uzun süreli sürgünde olan Polonya kökenli Adolf Yanuşkeviç hatıralarında Kazak Biyleri hakkında

“Kazak halkının her bir köyünde bulunan biyelerin hareketleri beni çok şaşırttı. Bir davaya şahit oldum. Dava o kadar uzadı ki, arada şeşen dedikleri kişiler konuşuyor. Onların kıvrak zekâyla söyledikleri sözleri benim dikkatimi çekti. Bu kişiler eski Yunanistan veya Roma da yaşasaydılar, ün kazanırdı.” (Yanuşkeviç, 2003: 27)

¹ *Yedi Yargı*: Kazak toplumunun kanunlar kuralıdır. Kazak hanı Tavke han döneminde kabul edilen büyük reformlardan biri tarihte Yedi Yargı (Tavke han Kanunu) diye bilinen Kazak örf-adet ve nizamlarının tamamını içine alan, hukuki bakımından düzenleyen önemli bir kurallar derlemesidir.

ifadelerini kullanmıştır. Bir yabancıнын bu kadar dikkatini çekmesi, söz konusu olgunun Türk kültürüne ait olduğunun da delilidir.

Biyler mahkemesi geleneğe, örfi hukuğa dayalıdır. O dönemlerdeki toprak davası, dul davası, kan davası, mülk davası gibi davaların çözümü biyeler mahkemesinde onların verdiği kararlarla çözülmüştür. Rus şairi Kozlov biyelerin verdikleri kararlarında adaletli ve halkın adamları olduklarını, hukuka uygun kararlar verdiklerini söylemektedir (1998: 225).

Türk topluluklarının tamamında kullanılan biy/bey kelimesi daha çok yöneten, zengin, varlıklı, kişilerin vasfi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal bir kurum olan mahkemelerin yürütçüsü, hâkimi olma vasfi ise daha çok, Kıpçak Türklerinin bakiyesi olan Türk topluluklarına aittir.

Hatip

Konuşmacı anlamına gelen ve Arapça bir kelime olan (TS, 2011: 1060) hatip kelimesi hitap eden, konuşan anlamı dışında Cuma günleri hutbe okuyan görevli, güzel ve etkili konuşan kişi (TDEA, 1981/4: 158) anlamını da taşımaktadır. Hatiplerin irad ettiği konuşmaya ise hitabet denir.

Hitabet; hitap ederken düşünceleri ve duyguları doğru, uygun bir biçimde ifade eden konuşma olup terim olarak güzel ve etkili konuşma sanatıdır. Bir topluluğa bir fikri açıklamak, bir görüşü benimsetmek gibi amaçlarla yapılan güzel konuşma sanatının adıdır. Hitabet kavramının yaygın olarak bilinen anlamı yanında, bazı sözlüklerde özel anlamı da bulunmaktadır. Hitabet sözlü anlatım türüdür. Bir konuşmacı tarafından, açık meydanlarda ya da kapalı yerlerde, bir amaçla toplananlara heyecanlı ve edebi bir dille söylenen sözlerdir (Karataş, 2004: 204).

Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar ve Uygur Türkçelerinde şeşen kelimesi hatip kelimesinin karşılığı olarak verilse de (KTLS, 1991: 320-321) bu anlamlandırmayı tam ve doğru kabul etmek imkânsızdır.

Bazı Kazak ve Kırgız araştırmacılar Sovyetler Birliği döneminde şeşendik sözleri Aristo, Çiçero ve Demosfen'e dayandırarak (Negimov, 1997: 5; KAT, 2004: 353) kökenini ve mahiyetini Batıda aramışlardır. Ancak Sovyetler Birliğinin dağılması ve Kazakistan ve Kırgızistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra yapılan çalışmalarda kelimenin ve mahiyetinin milli olduğu görüşü (Kasimov, 2003:

16; İsmail, 1997: 285; Adambayev, 1999: 39) hâkimiyet kazanmıştır. Şeşen kelimesini izah ederken bazı çalışmalar hatip kelimesi ile de ilişkilendirilmektedir (Bayniyazov, vd. 2012: 742; Abduldayev, 1969: 695)

Vecizeler/ Özdeyişler

Vecize, özdeyiş olarak da bilinen söyleyeni belli kısa, anlamlı ve bilgece sözlerdir.

Erşahin'in "Değerli söz, ulu sözdür. Herhangi bir konudaki düşüncüyü çok öz ve güzel olarak belirtmektir. Anonim olmadığı için atasözlerinden farklıdır" (2005: 288) şeklinde tarif ettiği vecize, "kısa, derli toplu, özlü" anlamında Arapçadan dilimize girmiş olan veciz kelimesidir, edebi terim olarak kullanılan müennesi; özdeyiş, icazlı söz, az sözle zengin anlamlı ifade (Parlatır, 2009: 1787) olup Türkçe Sözlük'te özdeyiş kelimesi ile açıklanmış (TS, 2011: 2476), özdeyiş ise ,"*Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir ilkeyi kısa ve kesin bir biçimde anlatan, genellikle kim tarafından söylendiği bilinen özlü söz, vecize, ülger, kalamıkibar, aforizm, aforizma, motto*" (TS, 2011: 1866) şeklinde tanımlanmıştır.

Karataş farklı bir ifadeyle özdeyiş hakkında; hikmet, kalam-ı kibar; aforizmadır. Az sözle çok şey anlatan, ima eden hikmetli, veciz sözdür. Özdeyişlerin söyleyeni belli olup, bu yönüyle atasözlerinden farklıdır. Zamanla söyleyeni unutulmuş özdeyişlerin atasözü sayıldığı yadsınmamalıdır (Karataş, 2004: 506) bilgisini verir.

Vecizeler, yaşanan olaylara ve gözlemlere dayanılarak yazılan sözlerdir.

TDEA'da vecize farklı bir bakış açısıyla, bir düşüncüyü kısa ve etkili ifade etme yönüyle atasözlerine benzediğini, söyleyeninin belli olmaması ile ayrıldığını vurgulayarak vecizelerin bir yazarın eserlerinde dağınık olarak bulunabileceği gibi doğrudan doğruya bu konuda tertip edilmiş, Cenab Şahabeddin'in "Tiryaki Sözleri" gibi, eserlerin olduğu belirtilir (TDAE, 1998: 522).

Bazen bir cümlelik söz bazen kısa hikâye veya efsane gibi tahkiyeli eserleri hatırlatan bazen de diyaloglarla tiyatral bir özellik gösteren şeşendik sözler, söyleyeni belli olması yönüyle vecize veya özdeyişi çağrıştırırken bir veya birkaç cümleyi aşanları bu şekilde değerlendirmek mümkün değildir.

Hitabet

Hitabet, güzel ve etkili konuşma sanatıdır. Bir topluluğa bir fikri açıklamak, bir görüşü benimsetmek gibi amaçlarla yapılan güzel konuşma sanatıdır. Bu konuşmayı yapan kişilere hatip, yaptığı konuşmaya hitabet denir. Hitabet kavramının yaygın olarak bilinen anlamı yanında, bazı sözlüklerde özel anlamı da bulunmaktadır.

Hitabet sözlü anlatım türüdür. Bir konuşmacı tarafından, açık meydanlarda ya da kapalı yerlerde, bir amaçla toplananlara heyecanlı ve edebi bir dille söylenen sözlerdir. Hitabet esnasında, konuşmanın yönlendirilmesi, seyri hatibin elindedir; hatip jest ve mimiklerinden, ses tonu ve vurgudan yararlanmalı; yerine göre tekrarlar ve açıklamalar yapmalıdır. Çünkü hitabette, söylenen sözün niteliği ile beraber hatibin ses tonu, hareketleri, davranışları ve bütün görünümü de önemlidir. Hatibin sözleri, dinleyenlerin duygularını kabartabilmelidir. Sözler kesin ve açık olmalıdır (Karataş, 2004: 204).

Hitabet; hitap ederken düşünceleri ve duyguları doğru, uygun bir biçimde kullanan güzel konuşma sanatıdır. Evrensel bir tür olan hitabet, doğaçlama söylenmesi ve yukarıda sıralanan çeşitli özelliklerinden dolayı Şeşendik söz söyleme sanatı ile büyük benzerlikler ortaya koymaktadır.

Gelenek

Bir toplumda, eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar, anane (TS, 2011: 920) şeklinde tanımlanan gelenek ortak noktaları bulunmakla birlikte farklı bilim dallarında farklı şekillerde de açıklanmaktadır.

Kaya, toplum fertlerinin atalarından öğrenip yaşattığı süreklilik gösteren bilgi, alışkanlıklar ve davranışların tümüdür (2014: 356) diyerek atalardan öğrenilmesi ve süreklilik göstermesine vurgu yaparken Karataş, önceki nesillerin sanat, edebiyat kişilerinden miras kalan eserlerin genel özellikleri; sonrakilerce de devam ettirilen kuramlar ve sanat tutumudur (Karataş, 2004: 174) tarifinde önceki nesillerden kalanların genel özelliklerinin devam ettirdiği kuram ve sanat tutumuna dikkat çeker.

Erşahin, geleneğin, “Geçmişten bugüne uzanan gelişme” olduğunu vurgulayarak bir toplumda eski çağlardan beri yerleşmiş, kuşaktan kuşağa aktarılan ve topluluğun üyeleri arasında ortak bir ruh, sağlam bir bağ meydana getiren her türlü bilgi, uygulama ve alışkanlıktır. Toplumun değişmesine bağlı olarak gelenekler de zamanla bir takım değişmelere uğrayabilmektedir. Edebiyat geleneği ise, bir yazara,

geçmişten kalan görenekler, edebiyat düzenleri ve anlatım alışkanlıkları.” (2005: 116) şeklinde önkileri de içine alan fakat onlarda verilmeyen hususları da ilave eden daha geniş bir tanım yapar.

Dursun Yıldırım ise geleneği milletlerin tarih sahnesine çıktığı günden beri süreklilik arzeden düzenlemeler olduğunu, ayrıca bunların sayıları, fonksiyonları ve yapı özellikleri, ait oldukları milletlerin gelişme durumlarına ve ihtiyaçlarına göre değişerek kültürü oluşturduğunu (1998: 81) belirtir.

Şenol, geleneği “*Bir toplumda kuşaktan kuşağa geçen kültür kalıntıları, alışkanlıklar, töreler ve davranışlar.*” şeklinde tanımlayarak diğerlerinde açıkça belirtilmeyen geleneğin sözlü veya yazılı olarak iki bölüme ayrıldığına dikkat çeker (2013: 94). Bundan hareketle her milletin hayatında yer alan geleneklerin sözlü ortamda gelişmiş olup, sözlü geleneğin kültürünün temelini oluşturduğunu, yazının yaygınlaşmasından sonra bunların kayda geçerek çağdaş hukukun doğmasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

Şeşendik sözler de bazen kaynağını atasözlerinden almakta ve sonra şeşenlere mal edilmekte, bazen tahkiyeli eserlerde olduğu gibi uzun metinler haline gelmektedir. Ancak bunların hepsindeki ortak nokta toplumda yaşanan bir poblemden kaynaklanıp çözümün gelenek içinde bulunması, verilen mesajın bir kültüre dayanması ve gelenekleşmesidir.

İcra

İcra kelimesinin anlamı “yapma, yerine getirme, bir işi yürütme; etmek yardımcı fiiliyle birlikte kullanıldığında yorumlama” (TS, 2011: 1139) olmakla birlikte farklı bilim dallarında farklı anlamlar ifade etmektedir. Kelime müzikte, bir eseri oluşturan notaları sese çevirme, hukukta borçlunun alacaklıya karşı yapmak veya ödemekle yükümlü bulunduğu bir şeyi adli bir kuruluş aracılığıyla yerine getirme (TS, 2011: 1139) anlamlarına gelmektedir.

Dursun Yıldırım, bütün milletlerin sözlü gelenek ve şiir sanatlarının var olmasındaki dört temel öğeden birisinin de “yaratıcı (anlatıcı) olduğunu belirtir (1998: 180). İsmail Görkem ise bu yaratıcı ve anlatıcıyı, anlattığı eserlerde geçen şahısların özelliklerini, jest ve mimiklerini taklit etmede, olayları canlandırmada olaya göre davranışlarını değiştirebilen sanatkâr (2000: 10) olarak nitelendirir.

Bu tariflerden hareketle çeşitli dönem ve farklı coğrafyalarda Türk kültür ve edebiyatında ozan, baksı, âşık, akın, cırav, cırşı gibi anlatıcı olarak isimlendirilen sanatçıların, hem kendilerine ait şiir, türkü, hikâye ve cırları hem usta malı eserleri Türk sözlü geleneğine uygun şekilde söylemeleri, anlatmaları, okumaları, canlandırmaları icra olarak değerlendirilebilir.

Bunu şeşen veya şeşendik geleneği ile birlikte performans teorisini (Çobanoğlu, 1999: 325) dikkate alarak değerlendirdiğimizde bir şeşenin toplumda yaşanan bir problemi taraflar ve şahitler huzurunda çözmesi (Adambayev, 1989:36), çözülen bu problemin farklı ortamlarda üçüncü kişilere anlatılması veya başka problemlerin çözümünde yine taraflar ve şahitler huzurunda emsal olarak kullanılması şeklinde açıklamak mümkündür. Yine bir şeşendike mal olmuş bir şeşendik söz veya sözler bir başka şeşendik ile dinleyiciler huzurunda Kazakçada aytıs, Kırgızcada aytış dediğimiz atışma şeklinde de cereyan edebilir.

Atışma

Atışma, tartışma, küs olduğu birisiyle barışıkmiş gibi laf yarıştırma, çocukların oyun öncesinde grup seçiminde kullandığı yöntem gibi sözlük anlamının (TS, 2011: 185) yanında halk biliminde saz şairlerinin belli bir ayak üzerinde karşılıklı deyiş söylemeleri (TS, 2011: 185) anlamındaki terim geniş olarak, “*Karşılıklı şiir söylemek ve okumak. Müşaaare. Divan şairlerinden birinin bir manzumesine diğer biri tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere (nazire) yazmak. Aşıkların arasında yapılan şiir yarışmalarında birinin okuduğu döntlüğe veya beyte öbürleri tarafından vezin ve ayak uydurularak cevap verilmesi.*” (Bali, 1977/1: 224) tarifini âşıklar veya akınlar arasında, aşığın söz ve saz gücünü görmek için, belirlenmiş ayağa uyarak yapılan sözlü şiir yarışması şeklinde ifade edebiliriz.

Günay, atışmayı en az iki aşığın dinleyici huzurunda karşı karşıya gelerek, birbirlerini sazda ve sözde belli bir düzenler içinde denemeleri esasına dayanan sistemli deyişmelere “atışma”, “deyişme”, “karşılaşma” veya “karşıberi”(1986: 30) şeklinde tarif ederek tarifinde sazda ve sözde belli düzen içinde âşıkların birbirini denemesi hususuna dikkat çekerken Kaya, izleyenleri eğlendirme maksadının ağırlıkta olduğu âşık karşılaşmasına verilen addır (Kaya, 2014: 125) tarifiyle izleyenleri eğlendirme yönüne dikkat çeker.

Türkiye Türkçesindeki atışma teriminin karşılığı Kazak Türkçesinde ayıtıs (Mukanov,1664:7), Kırgız Türkçesinde ise ayıtıs'tır (Abduldayev veİsayev, 1969: 31). Terim Kazakça kaynaklarda, "sade söz ya da sade müzikle veya müzik eşliğinde sırayla iki kişinin karşı karşıya gelip atışması"(Jarmuhamedulı, 2001:12) şeklinde, Kırgız Türklerinin kaynaklarında ise "Kırgız şifahi edebiyatında gelişmiş tür olarak bilinen ayıtışlar, şairlerin, söz ustalarının kendi eser yaratma yeteneklerini denemek için kendi aralarında yaptıkları yarış"(KSE, 1976:107) şeklinde tarif edilir.

Şeşenlerin atışması ise günümüzdeki avukatlık müessesinin işleyişine benzer. Şeşenler bu atışmayı en az taraflar ve şahitler huzunda, genellikle de kalabalık kitleler huzurunda yapar ve toplumda yaşanan bir problemde haklı gördüğü kişiyi savunan bir şeşene karşı diğer şeşenin problemde taraf olan diğer kişiyi savunması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Şeşenler savunduğu kişinin argümanlarını ileri sürerek bilgisi, tecrübesi ve söz söylemedeki ustalığı ile karşı tarafı alt etmeye çalışır.

Cüz/Jüz

Tezimizde Cüz/Jüz kavramı özellikle metinlerde ve şeşenlerin hayat hikâyelerinde geçtiği için kavramsal çerçeve içerisine alınmıştır.

Sözlüklerde "kısım, bölüm; çehre, yüz" (Karataş, 2004: 89) olarak geçen "Cüz" kavramının çıkışı ve kullanılmasıyla ilgili çeşitli görüşler mevcuttur.

Mukanov'a göre, bazı tarihçiler kelimenin Arapçadaki "bir şeyin bir bölümü" manasına gelen "cüz" kelimesinden geldiğini, bunun yanında kelimenin Türk dilindeki "yüz" kelimesine karşılık geldiğini iddia etmektedir (1998: 309).

Jüz, Kazak Türklerinin, Kazakların yaşadığı coğrafyanın yüz ölçümü dikkate alınarak üç bölgeye ayrılırken kullanılan terimdir. Soy bakımından Kazak Türklerini oluşturan üç ana koldan biri Ulu Jüz (Büyük Cüz), biri Orta Jüz (Orta Cüz), diğeri Kişi Jüz (Küçük Cüz) dür.

Kazak Türklerini oluşturan uruğların² cüzler olarak sınıflandırılması 16.yüzyılın sonunda gerçekleşmiştir. 16. yüzyılın sonunda Kuzeydoğudan Kalmukların baskısıyla Taşkent ve civarındaki kalelere sığınan Kazak Türkleri, askeri gerekçelerle "yüz" ve "bin" olarak uruğların bölüştürülmesi ile devlet yapısı oluşturulmuştur. Özbeklerde

²Ruw- boy, soy, kabile; Zeki Velidi Togan eserlerinde Anadolu Türkçesine uygun şekilde "uruğ" olarak kullanmıştır. Tezimizde kelimeyi "uruğ" olarak kullanmayı doğru bulduk.

hükümdar, veliaht, ikinci veliaht olarak “han”, “Kalgay”; Nogaylarda ise “Bek”, “Nuradin” adlarının kullanılması gibi Kazaklar da han ordaları için “Ulu Cüz”, “Orta Cüz” ve “Küçük Cüz” adlandırmalarını kullanmışlardır (Togan, 1981: 38). Kazakların neden üç cüze bölündüğü ile ilgili de farklı görüşler vardır. Olcott, Kazak topraklarının üçe bölünmesinin amacı Kazak bölgesinin korunması; her cüzün kendi bölgesini savunması ile ilgili olduğunu ileri sürer (1995: 11). Mukanov, bu ayrışmanın hayvancılıkla uğraşan göçebe halkın hayvancılığın daha verimli devam edebilmesi için bozkırın bölüşülmesi gerektiğini iddia etmektedir. Yani, hayvancılığın yapılabilmesi için uygun araziler paylaştırılmış; Ulu Cüz’e, Yedisu ve Sırderya’nın orta bölümü, Orta Cüz’e Sarısu nehri ve Sırderya’nın aşağı bölümü, Küçük Cüz’e de bugünkü Kazakistan’ın batı bölgeleri verilmiştir (1998: 309).

Her cüzün de baş beyleri olmuştur. Kazaklar cüzlere ayrılıp uruğlara bölünseler de çalışmaya konu olan şeşendik sözlerden çalışma dışında kalan bütün folklorik değerleri ortaktır. Şeşendik söz olarak meydana gelmiş değerler farklı cüzlere ait beylerin olsa da diğer cüzlerdeki şeşenler tarafından da kullanılan, problemlerin çözümünde esas alınan ortak değerlerdir.

Bu cüzler altında da farklı uruğlar yer almaktadır. Bu alt bölümlenme ise sosyal hayatın düzenlenmesinde etkili olmuştur. Mesela aynı uruğdan olan kişilerin birbiri ile evlenememeleri böyle bir durumdur. Aynı uruğdan olan kişilerin evlenebilmesi için yedi göbek geçmesi kuraldır. Bu kuralın kaynağı dini değildir ve diğer Türk boylarında pek görülmez. Kazak kimliğinin inşa edilmesinde bir alt kimlik olarak geçen cüzler, uruğlar tarih boyunca korunarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Kazaklardaki benzer bir yapılanma Kırgızlar arasında vardır, esas bölümlenme Oğuz Kağan’ın çocuklarının Üç Oklar ve Boz Oklar şeklindeki bölümlenmesine benzer şekilde On Kol (sağ kol) ve Sol Kol şeklinde iki ana bölümden oluşmaktayken birliğe sonradan katılanlar ise İçkilik adı altında üçüncü bir kolu oluşturmuştur (Gömeç, 2015: 167-168, bazı kaynaklar İçkilik’in On Kol içinde bir ruw olduğunu belirtmektedir (Devlet 1993: 361) .

Kırgızların iki ana kol şeklinde yapılanması 16. yüzyıldaki bir askeri düzenleme ile olmuştur (Togan, 1981: 71). Önceleri ayrı ayrı bölgelerde yaşayan On Kol ve Sol Kol boyları ilerleyen zamanda uzun süre yaşanan savaşlar döneminde karışıp kaynaşmışlardır (Gömeç, 2015: 167).

Kırgızlardaki yapıyı oluşturan üç bölümün de ruw denilen alt bölümlenmeleri vardır (Devlet, 1993: 361). Bu gün Kazaklardaki kadar keskin olmasa da Kırgızların kollarını oluşturan ruwlardakilerin evlenme durumları da Kazaklardaki cüzleri oluşturan uruğların uygulamalarına benzer şekildedir.

0.2. Şeşen ve Şeşendik Söz Kavramı

Kavramsal çerçeve başlığı altında özetlemeye çalıştığımız gibi Türklerin kadim dönemlerinde tanrı ve ruhlarla irtibat kurabilen, kutsal kişilikleri yetenekleri olduğuna inanılan Kam/Şamanlardan başlayarak toplumun değişen farklı ihtiyaçlarını karşılamak için Türklerin yayıldıkları coğrafyalara göre farklı isimler de alan yeni meslek ve icracıların ortaya çıktığı görülmektedir.

Bahşı teriminin yaygın olduğu Doğu ve Kuzey Türkleri arasında 16. yy.dan itibaren yeni bazı terimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Batı Türklerinde de eskiden ozan bahşılara; akıllı, tecrübeli, sözü dinlenen, akıl veren kişiler olma vasıflarını taşıyan kişiler olarak aksakal terimi de kullanılmaya başlanmıştır.

Zamanla Doğu Türklerinde özellikle Kıpçak boylarında yerleşik hayata geçişin tesiri ile toplumda saygı duyulan kişiler arasından bir bakıma ata/baba gibi saygı gösterilen, sözüne ve kararlarına itibar edilen, adaletin ve sözlü hukukun uygulanması işlevini yerine getiren fakat eski ozan ve bahşılardan kutsallık fonksiyonunu üzerinde taşımayan şahıslar ortaya çıkar. Toplumdaki adaletin tesis edilmesi ve hukukun uygulanmasındaki bir boşluğu dolduran bu kişilerin yaptığı iş ve toplumda aldıkları görev bir meslek haline gelir. Bu meslek grubunu oluşturan kişilere zamanla farklı Türk topluluklarında şeşen, sesen, çeçen denilmiş; söyledikleri sözlere de “şeşendik/çeçendik söz” adı verilmiştir.

Kazak Türklerinin şeşendik geleneği ile Kırgız Türklerinin şeşendik geleneği hemen hemen aynıdır. Başkurt ve Tatar Türklerinde ise şeşendik geleneği Kazak ve Kırgız Türklerinin ulaştığı aşamaya gelmemiş, destan anlatıcısı, destancı gibi tamamen mitik dönemden sonraki epik dönemi çağrıştıran bir dönemin anlayışını aksettirmiştir (Husaynov, 1971: 26). Bu bakımdan Başkurt ve Tatar sesenleri üstlendikleri sosyal işlevlerinin zenginliği bakımından Kazak ve Kırgız şeşenlerinden farklıdır.

Kırgız Türklerinin “çeçen” ve “çeçendik”, olarak kullandıkları terim Kazak Türklerinde “şeşen” ve “şeşendik” şeklindedir. Terimlerdeki “ç ~ ş” farklılığı genel Türkçenin “ç” ünsüzünün Kazak Türkçesinde “ş” ünsüzüne değişmesi ile izah edilebilir. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, şeşendik geleneğinin Kazak

Türklerinde daha canlı, işlevsel ve örnek metinlerin fazla olmasından ve tezin adında da geçmesinden dolayı “şşendik” terimi kullanılacaktır.

Kazak ve Kırgız halk edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilen şşendik sözler, Batı Türklüğünde ozanların atışmasına benzeyen, kendine has özellikleri olan edebî bir tarzıdır. Şşendik söz, belli bir olayı/durumu/sorunu açıklığa kavuşturup çözerken aynı zamanda hazır cevaplık örneği olarak kıvrak bir zekâ ile söylenmiş ve halk tarafından kabul edilip ağızdan ağıza yayılarak nesilden nesile aktarılan ders çıkarılabilen derin manalı güzel sözlerdir. Bu yönüyle şşendik sanatının ozanlık geleneğinin atışma tekniğine bağlı olarak geliştiği söylenebilir (Adambayev, 1992: 6).

Anadolu Türklerinin âşıklık geleneğindeki atışma türü ile yapı, muhteva ve amaçları açısından her iki tür arasında benzerlikler olduğu aşikârdır. Anadolu Türklerinde atışma, karşılaşma, deyişme, tekellüm, müşaare gibi adlarla icra edilen teknikler (Günay, 1986: 30) ile şşendik geleneğinin arasındaki benzerlikler; bir kişiye öğüt verme ve hatırlatma gibi konular ile metnin yaratılması esnasında uyma zorunluluğu olan diyaloga ve irticale dayalı olma özellikleridir. Şşen soracağı soruyu bazı farklılıklarla, Türkiye’deki Doğu Anadolu âşık fasılları düzeni içerisinde yer alan bağlama-muamma karakterinde sorar.

“Sistemli deyişler âşıklık geleneği içinde belli icra töresi içinde yürütülür. Bir kişinin profesyonel, başarılı âşık olabilmesi için bu töreyi bilmesi ve bu konuda başarılı olması gerekmektedir” (Günay, 1986: 30). Aynı durum şşen ve biyeler için de geçerlidir. İç çekişmelerde ara buluculuk yapmak, göçü düzenlemek, sorunları çözmek gibi sorumluluklar da taşıdıklarından biy/şşen kişi de töreleri, gelenek-görenekleri bilmek zorundadır.

Şşendik sözler kökeni eski çağlara dayanan, halkla birlikte yaşayan çok değerli söz mirasıdır. Sovyet dönemi Kazak ve Kırgız araştırmacıları bu söz sanatını Aristo, Çiçero ve Demosfen’e (Negimov, 1997: 5; KAT, 2004: 353) kadar dayandırmaktadır. Ancak Sovyet dönemi Kazak ve Kırgız araştırmacılarının şşendik geleneğinin kökeninin Yunan kültüründen kaynaklandığı iddiaları dayanaktan yoksundur. Kazak ve Kırgız Türklerinin kültüründe çok önemli yere sahip olan böylesi bir geleneğin, başka bir kültürden alınarak benimsenmesi ve sosyal hayatla ilgili pekçok fonksiyon üstlenmesi imkânsızdır. Tam aksine söz konusu gelenek eski çağlardan bu yana Türk kültürünün biçimlenme ve aktarılma sürecinde önemli rol üstlenen destan ve

efsanelerde; bu türlerin etkisiyle gelişen halk anlatılarında; atasözleri ve bilmecelerde, Türk dilinin ilk yazılı verimleri olan Orhun Abideleri'nden başlayarak meydana getirilmiş yazılı metinlerinde şeşendik geleneğinin gelişmesine katkı sağlayan örnekler görülebilmektedir. Bu bağlamda pek çok destan ve diğer halk anlatımlarında söz konusu geleneğin ipuçlarını bulmak mümkündür.

Çağlar içinde oluşmuş Türk devlet ve yönetim anlayışı; evren, dünya, insan, ahlak ve sosyal hayatla ilgili değerler bağlamında ilk yazılı örnekler Orhun Abideleri'nde karşımıza çıkar. Bilge Kağan ve Vezir Tonyukuk ağzından yazılmış “*Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge kagan*”³ (Ergin, 2000: 2), “*Tengri yarlıkadukın için özüm kutum bar için kagan boltım.*”⁴ (Ergin, 2000: 6) ifadelerinde Türklerce yöneticilerde aranan kut ve soyluluk anlayışının; “*Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yime bilge ermiş alp ermiş erinç. Begleri yime budunu yime tüz ermiş. Anı için ilig ança tutmuş erinç. İlig tutup törüg itmiş*”⁵ (Ergin, 2000: 8) ifadelerinde yurt tutma, yönetimde düzen ve toplumsal uyumu sağlamada bilgi, cesaret, doğruluk, dürüstlük, adalet ve birlik olmaya verilen önemin; “*Toruk bukalı semiz bukalı arkada böngser, semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş.*”⁶ (Ergin, 2000: 64) ve benzeri ifadelerde atasözleri örneklerini görmek mümkündür.

Yine Dede Korkut'un giriş bölümü ile çeşitli boylarında yer alan özlü ve ölçülü ders verici nitelikteki sözler bu türden materyaller olarak algılanmalıdır. Böylece Türk kültürünün zengin mirası ile beslenen şeşendik geleneğine ait sözler halkın bilgeliğini, dilinin zenginliğini ve geleneğin tarihsel derinlik ile kökenini de göstermektedir.

Şeşendik geleneği içinde söylenen sözler ezberlenip ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa aktarılırken özü genellikle aynı kalmakla birlikte bir kısmı kıyas esas alınarak güncellenmiş ve kısmen değişerek günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüze ulaşan çoğu şeşendik sözün söyleyeni belli ve toplumun her sınıfından gelen insanlardır. Bu insanların toplumca benimsenip, yaygınlaşan sözleri bugüne ulaşırken aktarıcıların bazı ilave veya çıkarmaları ile değişime uğrayabilmektedir. Geleneksel şeşendik söz örnekleri karşılaştırıldığında konu ve işlev bakımından birbirinden pek farklı olmadığı

³“Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı”

⁴“Tanrı buyurduğu için, kendim devletliği olduğum için kağan oturdum”

⁵ “Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabii cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş.”

⁶ “Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz boğa zayıf boğa olduğu bilinmezmiş.”

ancak her şeyenin kendine has bir üslubu olduğu görülmektedir. Geleneksel şeyendik sözlerin ilk söyleyenleri belli olsa bile, onları sonradan geliştiren, koruyanve yaşatan halk olmuştur (Adambayev, 1992: 8). Bu sebepten dolayıdır ki, anonim nitelikteki şeyendik sözlerin sayısı büyük bir yekün tutmaktadır. Bu yönüyle ferdi olduğu düşünülen bazı şeyendik sözlerin, anonim metinlerin çağa uygun şekilde güncellenirken ifade edilmesiyle şahsileştiği ve sahiplenilmesi ile ortaya çıktığı söylenilebilir. Bu bağlamda bazı şeyendik sözlerin söyleyeni olarak bilinen şahıslar, başka bazı metinlerde şeyendik söz söyleyen değil de anlatının içerisindeki hikâye kahramanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kosımova'ya göre şeyendik sözler kıvrak zekâyla söylenen, insanı düşünmeye iten, bilgece düşünceler içeren, hayallerimizi etkileyen güzel ve etkili sözlerdir. İkona gücü ile kendine hayran bırakıp, hayrete düşüren bu bilgece sözler, yaşanmış ya da yaşanmakta olan olayları insan gözünde canlandıran, derin anlamlı kesin yargılı sözlerdir (2003: 16).

Şeyendik sözler, Kazak ve Kırgız bilge ve aksakallarının belli bir olay/durum hakkında uzun yaşam deneyimlerine ve gözlemlerine dayanarak vardıkları genel yargıların büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım tarzıyla ustaca ifade edildiği sözlerdir. Şeyendik sözler konu ve işlev bakımından atasözleri ve özdeyişlere benzemektedir. Ama zamanla anlatış ve biçim bakımından kendine has bir form kazanmıştır. Şeyendik sözler temenni dileklerle başlayıp, sonraki kuşaklara sunulan bir öğüt, uyarı niteliğinde kalıplaşmış sözler veya geçmiş dönemdeki toprak davası, mal davası gibi meseleleri tartışma esnasında ortaya çıkan kalıcı seçkin sözlerdir, yine şeyendik sözlerin bazıları fıkra şeklinde, bazıları fıkra ile şiir karışık, bazıları ise sadece şiir tarzında olur (İsmail, 1997: 285).

İsa Özkan, Şeyen kavramını,

“Arka planında derin manalar taşıyan ve nesilden nesile, ağızdan ağıza dolaşarak günümüze kadar gelip hala ilk söylenildiği gün kadar güzelliğini koruyan sözler söylemek, bilgi birikimi ve yetenek gerektiren bir iştir. Böyle sanatkârane işleri yapan kimselere değişik Türk boylarında çeçen/şeyen/sesen adı verilmiştir.”(2000: 617)

diyerek açıklarken Şeyendik sözler kavramını ise

“Bir olaya ve tarihe dayalı vecize değerindeki manzum ve mensur ifadelerdir. Türkçenin tarihî gelişimi ve sözlü edebiyatımızın farklı Türk boylarında inkişafıyla birlikte lügat anlamlarının yanı sıra kavram ve tür olarak teşekkül ettiğini söylemek mümkündür. Divanü Lügat’t- Türk’teki atı, zinciri çözmek, düğümü açmak anlamında kullanılan bu kelime daha sonraki yüzyıllarda söz düğümünü çözen, açan anlamına gelmiş bilmece, vezinli kafiyeli yır/şiiir, yoğun derin anlatımlı vecizeler” (2000: 617)

şeklinde izah eder.

Geleneksel şeşendik sözler, belli bir meseleye dair hazır cevap şeklinde güzel bir dille söylenen, halk tarafından kabul edilen, kalıplaşmış cümle yapılarına sahip örnek sözlerdir (Adambayev, 1999: 39).

Kazak Türkçesinde, Şeşen kelimesinin *“düğüm, mesele, bulmaca çözmek, açmak”* anlamına gelen *“şeş-”* fiil köküne fiilden isim yapan *“-en”* ekinin getirilmesiyle oluştuğu söylenir. Şeşen sözü *“güzel konuşan, hatip, dilmaç”* anlamına gelmektedir (Bayniyazov vd., 2012: 742). Kazak Tiliniñ Tüsindirne Sözdigi’nde *“şeşen”* kelimesi *“sözde hızlı, konuşkan, hatip, çabuk ve güzel konuşan”* şeklinde açıklanmaktadır (Kenesbayev, 1961: 486). Sözlüklerdeki bu tanımlarda *“şeşen”* kavramı *“hatip, söz ustası, laf cambazı”* kişiler için söylenen bir kelime olarak açıklanmış; *“Şeşen”*lerin kelimenin kök anlamından gelen *“problem çözmeyele ilgili söz ustası”* olma yönüne temas edilmemiştir.

Kazak Türkçesindeki kullanılışıyla benzerlik gösteren Kırgız Türkçesindeki *“çeçen”* kavramı, Türkiye Türkçesindeki *“çözmek”* fiili ile alakalı olup, *“söz ustası, bir konuya hâkim, akıllı kimse”* anlamına gelmektedir (Yudahin, 1998: 258). Aynı zamanda *“çeçendik söz”* ise *“çeçenin söylediği hikmetli söz”* anlamında kullanılmaktadır. Kırgız Tilinin Sözdüğünde de *“çeçen”* kelimesi *“söz ustası, güzel söz söyleyen kişi”*, *“çeçen söz”* kavramı da *“tamamıyla folklor esaslarına uyan, bir durumla ilgili söylendiğinde keskinliği ve derin anlamı ile dikkat çeken çeçenler tarafından söylenen özlü sözler”*(KTS, 2011: 726) şeklinde açıklanır. Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü’nde *“çeçen”* kelimesi şöyle tanımlanır: *“Söz yeteneği olan, güzel, edebi söyleyen kişi”*(Abduldayev, 1969: 695) Kırgız Sovyet Ansiklopedisi’nde *“çeçen”* sözü *“yetenekli, özgür, sözü çabuk bulabilen, düzgün ve doğru söyleyen,*

zamanında anlayan, sözünü çabucak koyabilen kişi” (KSE, 1980: 390) anlamlarına gelmektedir.

Abılkasımov tarafından hazırlanan Edebiyat Terimleri Sözlüğü’nde yer alan

“Kazak sözlü edebiyatının türü, ibret ve örnek verici tespitleri ile kıvrak zekâlılığı gösteren özdeyiş özelliği yansıtır. Nakışlı özdeyişlerden farkı çoğu zaman tartışma anında beylik kararların verildiği zaman veya iki kişinin söz yarışmasına girdiği anda ortaya çıkmıştır.” (ETS, 1996: 225)

cümleleriyle şeşendik sözlerin hukukla ilgili yönüne işaret edilmiştir.

Türkiye’de basılan sözlüklerde de söz konusu kavramlara yer verilerek kavramların karşılıkları açıklanmıştır. Kırgızca-Türkçe Sözlük’te söz cambazı, söz ustası olan kişiye “çeçen”, söz cambazı tarafından duruma göre söylenen etkili, çarpıcı sözlere de “çeçen sözdör” tanımlanması yapılmıştır (Arıkoğlu vd., 2017: 705). Şeşen; bilgece, özlü konuşan söz ustası, hatip, gizli güçleri bulunan özel kişidir. Bu özelliklere sahip olan kimselerin söylemiş oldukları sözler ise şeşendik sözlerdir (Koç vd., 2007: 137).

Türkler Ansiklopedisi’nin “Kazak Edebiyatı” maddesinde şeşendik sözler, *“Şeşendik sözler, sözlü edebiyatının didaktik türlerindedir. Şeşendik sözlerin mazmunu makal-matellere, anız-engimelere ve akın aytıslarına benzer”*(2002: 349) şeklinde tanımlanır.

Türk Dünyası El Kitabı’nda şeşendik sözler için:

“Cevabı zor ve aniden sorulan sorulara cevap veren veya neticelendirilmesi zor olan münakaşa ve davaları adil bir çözüme kavuşturan, kimsenin itiraz edemediği, kıvrak zekâ ile söylenmiş güzel ve manalı sözlerdir. Halk bu sözleri derin manalı ve dualı sözler olarak kabul etmiş ve yeri geldikçe de kullanmıştır.” (Tamir, 1998: 426).

şeklinde açıklama yapılmıştır.

Yukarıdaki tanımlardan hareketle Şeşendik sözleri, ilahi gücü olduğuna inanılan ve şeşen adı verilen özel yetenek sahibi kişiler tarafından topluma ait sosyal bir problemi çözmek, öğüt vermek, böylece topluma yol göstermek amacıyla söylenmiş manzum ve mensur didaktik sözlerdir, şeklinde tanımlayabiliriz.

Çalışmanın konusunu teşkil eden Kazak ve Kırgız Türklerinin kullandığı şeşen ve şeşendik kelimelerinin başka Türk topluluklarında farklı anlamları ifade edecek şekilde terim olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

Şeşen kavramı, Kıpçak Türklerinin günümüzde yaşayan en kalabalık gruplarından olan Kazak ve Kırgız Türklerinin yanı sıra Başkurt, Karakalpak, Nogay, Kumuklar ile Hakas, Altay ve Tuva Türk topluluklarının dillerinde kavram bazında olsa dahi yaşamaya devam etmektedir. Aralarındaki tek fark şeşen kelimesindeki “ş” seslerinin yerine “s” ve “ç” seslerinin bulunmasından ibaret fonetik bir farktır. Kelimenin anlamı bakımından lehçeler arasında büyük bir fark yoktur. Ortak kavrama bağlı birbirini tamamlayan anlamları içermektedir.

Türk dilinin tarihî kaynaklarında ilk defa şeşen/çeçen/sesen sözüne X. yüzyıldan itibaren Budist kültür çevresinde kaleme alınan eski Uygur metinlerinde rastlamaktayız. “*Qıznaqqa kirip ağı barımqa tegip bağıñ şeşilip busip alin / hazinenin saklandığı odaya girip, servete ulaştı ve düğümü çözerek eşyaları aldı*” cümlesinde geçen “şeşilip” kelimesi “çözülmek” anlamında kullanılmıştır (DS, 1969: 522). Yine Müller’in hazırladığı Uigurca II’de şeş- kelimesi “çözmek” anlamında verilmiştir (Müller’den naklen Özkan, 2000: 609).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Başkurt ve Tatar Türklerinde “şeşen” kavramı “destan anlatıcısı” anlamına gelmektedir. Başkurt Türkçesi sözlüğünde “sesen” kavramı zeki, hazır cevap, ozan, halk şairi olarak geçmektedir (Özşahin, 2017: 514).

Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğünde “çeçen” kavramı “*zihni çevik, hazırcevap*”; “çeçenlik” kelimesi ise “*hatiplik, hazırcevaplık, zihin çevikliği*” şeklinde geçmektedir (Necip, 2008: 75).

Kazan-Tatar Türkçesinde “çiş-” fiili “çözmek, açmak; *bağlı bir şeyin iki ucunu ayırmak; bir meseleyi halletmek*”, “çeçen” kelimesi ise “*ozan, halk şairi*” anlamlarına gelmektedir (Öner, 2015: 92, 99).

Özbek Türkçesinde “çeçan” kavramı, “*çakkan yani insanları düşündürüp güldüren usta, becerikli, mahir, çevik, kıvrak*” anlamına gelmektedir (Ma’rufov, 1981: 365).

Tuva Türkçesinde “çeçen” kelimesi “*güzel*” anlamına gelmektedir. Moğol, Buryat, Kalmuk dillerinde “*kaken ve ñäñä*” kelimeleri ile eş anlamlı kelime olarak

“akıllı, kıvrak zekâlı, bilge” ayrıca nişancı anlamlarına gelmektedir. Şeşen kelimesi “şeş-(çeç-, ses-, tses-, tsets-)” kelime köküne ‘-en’ fiilden isim yapan ek getirilerek yapılan, Türk ve Moğol dillerinin ortak bir kelimesi olarak değerlendirilmektedir (QTKES, 1966: 222).

Oyrotsko-Ruskiy Slovar adlı sözlükte “çeçen” kelimesi “hatip, güzel ve yerinde konuşan; nişancı” ve “çeçen adış” tamlamasında ise “isabetli atış” anlamına gelmektedir (Baskakov ve Toşakova, 1947: 178).

Teleüt-Orıs Sözlüğü’nde “çeçen” kelimesinin birinci anlamı “muntazam, vaktini şaşırmayan, itinalı, özenli, özenle çalışan, temiz, derli toplu”, ikinci anlamı ise “belagat sahibi, belig, güzel söz söyleyebilen” olarak verilmiştir (Ryumina vd., 1995: 99). Teleüt lehçesinde “çeçen kişi” “güzel konuşan insan”, “çeçen poldı” ifadesi ise “söz sanatkârı, hatip oldu” demektir. Teleüt lehçesinde “köp adıp mergen polbos, köp aydıp çeçen polbos yani “çok atınca nişancı, çok konuşunca çeçen yani söz sanatkârı olmaz” atasözlerinde çeçen kelimesi bulunmaktadır (Özkan, 2000: 614).

Şor Sözlüğü’nde “şeş”- kelimesi “çözmek, açmak, ip vb. şeylerin düğümünü çözmek” anlamları ile verilmiştir (Tannagaşeva ve Akalın 1995: 105).

Ayrıca, Gürsoy Naskali ve Duranlı’nın çalışmasında “çeçen” kelimesi 1. “Hatip, güzel ve yerinde konuşan; 2. “Çeçen sös” (kelimeyi retorika maddesine göndererek). “söz sanatı, belagat” 3. “İsabetli” anlamları verilmiştir. Birinci anlam “köp aytsan çeçen bolorın, köp atsan mergen bolorın”, yani “çok konuşan hatip, çok atış yapan nişancı olur” atasözü, ikinci anlam “çeçen adıs” yani isabetli atış ifadesi ile örneklendirilmiştir (Naskali ve Duranlı, 1999: 71).

“Şeşmek” fiili Dede Korkut kitabında da geçmekte olup Boğaç Han hikâyesinin Dirse hanın kaçırılması sahnesinde “çözmek” anlamıyla kullanılmıştır: “*Tañrınıñ birliğine yokdur güman, menüm elümi şişün*” ve “*Elini şiştiler kolça kopuzın eline verdiler*” (Ergin, 1997-I: 92). Ergin çalışmasının sözlük kısmında kelimeyi “şiş-: çözmek, açmak” anlamıyla verir (Ergin, 1997-II: 279).

Karaçay-Malkar Türkçesinde “çeçen” kelimesi “dalkavuk, ağzı laf yapan, güzel konuşan, becerikli” anlamında geçmektedir (Tavkul, 2000: 171).

Kumuk Türkçesinde de “çeçmek” fiili “çözmek”, “tüyünü çeçmek” tamlaması da “düğümü çözmek” anlamında kullanılmaktadır (Pekacar, 2011: 100).

Taranan kaynakların tamamına yakınında kelimenin çözmek anlamına gelen şey- fiilinden geldiği ifade edilmektedir. Şeşenlerin toplumdaki bazı problemleri çözdüğü dikkate alındığında kelimenin bu kökten geldiği kabul edilebilir gözükmektedir. Ancak güzel ve etkili söz, nişan gibi anlamları ile çözmek anlamı arasında bir anlam ilişkisi kurmak zordur. Türk dili hakkında yapılacak etimoloji çalışmaları kelimenin kökeni hakkında daha güvenilir bilgilerin ortaya çıkmasına vesile olacaktır.

0.2. Şeşen Kavramının Kökeni Üzerine Görüşler

Bazı bilim adamlarına göre “şeşen” kavramının kökeni Ural-Altay dil ailesinin ayrılmadığı dönemlere kadar gitmekte, bu kavram tılsımlı (sihirli) güçler ile insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen, örf-adet araçlardan kaynaklandığı bu sihirli güce sahip kişileri ve ritüellerini ifade etmektedir (Tursunov, 1999: 37). Yani sihirli güce sahip, kutsal olduğuna inanılan kişilerin sazi ve etkili konuşmalarıyla insanları memnun edip, onların isteklerini yukarıdaki güçlere ileten ritüel araçlara “şeşen” denmiştir. Bunun delili olarak eski bir Altay efsanesindeki Yara’ya çeçen denilmesi ve onun sihirli gücü ile insanlara düzen vermesi hikâyesi düşüncemizi desteklemektedir. Altay efsanesindeki bu kelimenin ilk anlamı orman, yer, su sahiplerine sözü ile etkili olup, avcılıkta avcılarının yolunun açık, uğurlu olmasını dileyen, yaratılışı farklı manevi bir kimsedir.

Vasilij İvanoviç Verbitskiy’in aktardığına göre, Altay mitolojisinde kâinatın sahibi olan Ülgen insanlarla hayvanları toplayıp, bunların fazla çoğalmaması için yaşamın sınırlı olduğunu öğretsin diye Yara çeçeni yeryüzüne gönderir. Böylece Yara Çeçen hangi varlığın ne kadar yaşayacağını belirler (Verbitskiy, 1893: 98).

Efsane şöyledir:

“İnsanoğlu Aruun Syudun’dan gönderildiği zaman, Ülgen ona tüm yenilebilen (kullanılabilen). ot ve meyveleri gösterir ve şöyle der: “İstediyinin tadına bakıp, yiyebilirsin” der. Targın-name bitki ve otların tadına bakarak onların besleyici olduğunu anlar. Yaz boyu taze meyve ve bitkilerle beslenip, sağlıklı olan insanoğlu, güz gelince otlar kurumaya başladığında o da ot gibi solmaya başlar (halsizleşir yüzü sararır), ilk kışı zar- zor geçirir. Gelecek

senesine yaşadığı acı deneyimden sonra, taze sebzelerini hazırlar, kışa hazırlık yapar. Kış geldiğinde hayvanlar bunun hazırladığı yiyeceklere gelmeye, yemeye başlar. Yiyeceklerin biteceğini gören insan, hayvanları sopayla döver ve kovalar. Kırgın hayvanlar ve sığırlar balıkları, kuşları çağırıp, Ülgen'e şikâyetlerini iletir. Ülgen hayvanları dinlemek için, herkesi Targın-nameye toplar, şikâyet ve açıklamalarını dinleyip şöyle der: "Balık ve kuşlar istediklerini yesinler, diğer hayvanlar otları yesinler, insanlar ise tohum ekmeğini ve hayvanların etlerini yesin, hayvanlara ait olanlara dokunmasın. Hayvanlar da insanlara ait şeyleri yemesin. İnsanlar hayvanları öldürüp, derilerini çıkarıp, onlardan giysi yapıp, etini ise kaynatıp yesinler. Bu yüzdendir ki hayvanlar insanlardan korkup uzaklaşır ve onları düşman görmeye başlar. İnsanoğlu ot ve bitkilerle beslenirken, ateşin kullanılmasını ve faydasını bilmiyorlardı. Ülgen insanoğlunun yiyeceklerini belirledikten sonra, gökten siyah ve beyaz olmak üzere iki taş indirir ve eline kuru ot alıp avucunda ezer. Daha sonra otu bir taşın üzerine koyup, diğer taşla vurur ve böylece kıvılcım (ateş) çıkar ve ot yanar. İlk ateşi takip eden Ülgen ona işaret ederek şöyle der: "Bu ot adamın küçüner taşa tuyuşhan ot- Bu ateş babamın gücünden çıkan ateş. İnsan ve hayvanlar yeterince çoğalınca ölümü unuturlar. Daha sonra ise yeryüzü dar gelmeye başlar ve sığmazlar. Bu sebepten dolayı Ülgen'in hizmetçisi Yara Çeçen onları bir araya toplayıp, hayatın sonunu anlatması için insanlara gönderilir. Yara Çeçen birçok kızın olduğu bir kulübeye (eve) gelir. Ama o eve girdiğinde, bütün kızlar gülmeye başlar. Çünkü kızlar Yara Çeçen'i komik bulmuşlardır. Bu duruma kızan Yara Çeçen şöyle der: Beni sizin yaşam sürenizi belirlemem için Ülgen gönderdi. Şimdi siz benimle alay mı ediyorsunuz? Öyleyse her birinize şöyle olsun:

Senin karaciğerin farklı olsun,

Yabancı bir yerde gittiğinde aklın başında olsun.

Siyah uzoreche (ahşaptan yapılan dekor türü) senin çeyizin olsun;

Ana-baba evinde büyümemelisin;

Eski atın aygırının kaburgalarını kır;

Seninle ilgili söz bu olsun;

Örgün senin ikiye bölünsün!

Bundan sonra kızların akli ve kalbi değişir, baba evinden çıkıp evlenmeye başlarlar. Bundan önce ise onlar hayvanlar gibi akrabalık bağını ve evlilik kanunlarını bilmezlerdi. Yara Çeçen bütün yaratıkları bir araya toplayıp, herkese yaşam süresini belirler. Hayvanların içinde en çok balıklara uzun ömür verir. Diğer hayvanların yanında mahcup olmasın diye onlara her balıktan 800 balık çıkacak şekilde 800 yıl ömür verir.

Sonrasında Yara Çeçen eğer hayvanlar öleni görmezse, ölümü, ölmeyi anlamazlar diye ölümü göstermek ister. O kılıcı alıp insanın boynundan bir vurup, boynunu keser ama insan ölmez ayağıyla yürümeye başlar, bu sefer iki dizinden vurur ayağını keser; ama bu sefer insan iki koluyla emeklemeye başlar, bu sefer de iki kolunu keser böylece öldürür. Bugüne kadar kendi aralarında hiç kavgayı bilmeyen insanlar düşmanlığı, öldürmeyi, kavgayı öğrenirler.”(Verbitskiy, 1893: 97-; Yertayeva ve Çolak, 2018: 567-568)

şeklinde geçmektedir.

Verbitskiy’in verdiği bilgiden hareketle ilk şeşen olarak kabul edilen Yara çeçen şahsında bütün şeşenlerin Tanrı tarafından gönderilen özel, kutsal kişiler oldukları çıkarım yapılabilir. Bu durum şeşenlere saygı duyulmasının mitik kökenine işaret etmektedir. Şeşenlerin kutsal kişiler olduklarının bir başka delili de, çeşitli varlıklara yaşam süresi belirlemesi kudretinin verilmesidir.

Tursunov’un işaret ettiği gibi, şeşen kelimesinin Ural-Altay dil ailesinin ortak mirası olması durumu, Fin-Ugor dillerinde anlamını yitirmeden bugüne kadar kullanılmasından anlaşılmaktadır. Fin-Volga dillerinden olan Mari dilinde “*çeçen/tsetsen*” kelimesi “*ağaç kazıklardan yapılan çit*” anlamına gelmektedir ve avcılıkla ilgili bir terimdir. Ayrıca, bu dildeki “*чеçен пичым ыдырен кеаш/ tsetsen piçim idiren keaş*” deyimini “*hızlı konuşup, çabuk cevap vermek*” anlamında kullanılmaktadır. Buna örnek olarak “*чечен кумыл/çeçen kumıl*” deyimini keyfi yerinde, morali yüksek anlamında kullanılmaktadır (MDS, 1990: 820; 2005: 670). Bugünkü Mari dilinde anlamı, Tuva Türkçesinde “*herkesten farklı, özel, kimseye benzemeyen*” anlamıyla benzeşmektedir.

Altay Dil Ailesine mensup Mançu-Tunguz dilleri konuşan Evenki, Even, Nanai, Udihe, Oroch, Ulç gibi toplulukların dillerinde “*çeçen sözü*” “*akıl, düşünce, bilgin,*

becerikli, hızlı, çalışkan” anlamlarıyla günümüzde kullanılmaya devam etmektedir (KTMDS, 1975: 471, 472).

Eski Moğol dilinde “*seč-/čeč*” kökleri; “*akıl, düşünce, anlayışlı; keskin nişancı*” ve şeşen olan kişiyi karşılamaktadır. “*Seč*” kökünden “*sečen, sečelekü, sečele, čeče*” kelimeleri türetilmiştir. “*Sečen/čečen*” “*şeşen*” anlamına gelmektedir. “*Sečelekü*”terimi ise, “*hikmetli söz söylemek*” ve “*hazırcevap olmak*” anlamında kullanılmaktadır. “*Sečele*”kelimesi ise “*söz yarıştırmak, şeşendik sanatıca etmek*”, “*čeče*” ise“*nişancı ve okun tam yerine değmesi*” anlamında kullanılmaktadır (Ahet, 2017: 5). Ayrıca günümüz Moğolcasında “*tsetsen mergen*” tamlaması“*şeşen, dilbaz*”; “*tsetsen üg*” “*şeşenlik söz*”“*tsesen uhanday hun*” ise “*şeşen, akıllı kişi*”anlamlarında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966: 912, 808-809; Bazılhan, 1984: 886, 700, 701).

Ferdinand D. Lessing’in Moğolca-Türkçe Sözlüğünde “*sečen (сәүхән)*”; “*akıllı, ağır başlı, zeki, aydın, tedbirli, uyanık*”; “*sečen mergen kümün*” “*bilgi sahibi kişi*”; *akıllı, zeki ve aydın kişi*” anlamlarında verilmiştir. “*Seçerke (сәүәрхәх)seşerheh*” “*zekâ, akıl ve bilgisini göstermek*”; “*Seçerküü(сәүәрхүү)seşerhü*” “*bilgisini başkalarına gösteren, açık göz, akıllı ve uysal (çocuk)*” anlamını vermektedir (Ferdinand, 2003: 1056).

Aynı zamanda Türk ve Moğol boy ve kabilelerinde XII-XIII. yüzyıllarda “*sečen- şeşen*” diye bir unvan olduğu da görülmektedir. Örneğin: Moğolların Gizli Seceresinde Tayşvıt boyunda Tumbinay Sečen, Konırat boyunda Day Sečen, vb. isimler geçmektedir (Bazılhan, 2006: 71-77-95).

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle “*şeşen*” kelimesinin Ural-Altay dil ailesinin bütün kollarında kullanıldığını, tarihsel olarak da bu dil birliğinin bütünlüğünü muhafaza ettiği dönemden günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü, yine aynı dil grubu içerisinde “*seç*” kökünden türetilmiş pek çok kelimenin yer aldığını ve farklı şekillerde telaffuz edilerek kullanılan kelimelerin benzer şekillerde anlamlandırıldığını görmekteyiz.

Şeşen kelimesi Altay dillerinde “*dilbaz, hazırcevap veren kişi*”lerle birlikte “*keskin nişancı, hedefi tam on ikiden vuran kişi*”ler için söylenir. Moğol, Buryat, Kalmuk dillerinde de “*kaken, sesen*” kelimeleri “*bilge, düşünür, kıvrak zekâlı*” anlamları yanında “*hedefi tam on ikiden vuran kişi*” anlamını da karşılamaktadır.

“Çeçen, sasan” kelimesinin bu anlamları ile Altay, Yakut, Tuva dillerinde de karşılaşılmaktadır (QTKES, 1966: 222).

XI. yüzyılda kaleme alınan Kaşgarlı'nın sözlüğünde “şeşen” kelimesi yoktur (Atalay, 1999). Ancak kelimenin kökü olan “seş/seş-” fiilleri belirli geçmiş zamanın 3. Teklik şahıs çekiminde “seşdi/seşdi-” biçimi+nde madde başı olarak kaydedilmiş ve karşısında “Er attin kişen seşti (adam atın kösteğini çözdü)”, “Er tüğün şeşdi (Er düğüm çözdü)” örneklerinden sonra “Atı ve ata benzer şeyleri bağından, kösteğinden çözerse yine böyle denir” şeklinde açıklanmıştır. Yine divanda “şeşildi” fiilinin karşılığına “tüğün şeşildi (düğüm çözüldü)” şeklinde yazılmıştır (DLT 1940: 293, 13-27).

Harezmi Türkçesi döneminde “şeş-” fiili “çözmek”; “şeşil-” fiili ise “çözülmek” anlamında geçmektedir (Yüce, 1993: 181). Kelimeler metin içinde “şeşdi hubvesin (kundak bağını çözdü)” (Yüce, 1993: 61), “şeşildi ilük (düğme çözüldü)” (Yüce, 1993: 63) şeklinde kullanılmıştır.

“Şeşmek” ve “şeşilmek” fiillerinin Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait pek çok metinde kullanıldığını görmek mümkündür:

Çün cenazeden şeştiler, üstüme toprak saçtılar
Cümle koyuban kaçtılar, Allah sana sundum elim

(Yunus Emre, XIII. yy)

Bana ol değer diyem bildiğim
Onatlık ile tiz şeşilir düğüm

(Süheyl-i Nevbahar, XIV yy)

Ol demir ki bağlamışlardı şeşilmiş yerde yatur (Siyer-i Nebi, XIV. yy)

Söz konusu kelime Kıpçak Türkçesi döneminde “şeş-”, “çözmek, bağını açmak” anlamında, “şeşen” kelimesi ise “zeyrek, çeçen” şeklinde (Toparlı vd., 2003: 252) kullanılmıştır.

Çokan Velihanov, “şeşen” kelimesinin “akıllı, zeki” anlamına gelip, eski Moğolcabir kelime olduğunu ve Kazak Türkçesinde ses değişikliği ile kullanıldığını

söyleyerek Kuzeydeki Moğolların, Hakasların kelimeyi “*sotsen, setsen*” biçiminde kullandıklarını belirtir (1985: 119).

Kısaca, “*şeşen*” kelimesi eski kullanışlarında jırav, sal, seri, sınçı, nişancı kişilerin adlarıyla birlikte söylenip, onların bilgeliğini, toplumdaki yerini göstermek için kullanılan unvan da olmuştur. Buna Altay destanlarından Altay Buuçay destanındaki şu mısraları gösterebiliriz:

<i>“Altay Buuçay curtap catti.</i>	<i>Altay Buuçay yaşadı.</i>
<i>Albatıdan algam üyi.</i>	<i>Halk içinden aldığı eşi</i>
<i>Ermen Çeçen dep attu boldı.</i>	<i>Ermen Çeçen adlı idi.</i>
<i>Azırap algan canıs.</i>	<i>Yetiştirdiği tek kızı.</i>
<i>Caara Çeçen dep kıs boldı.</i>	<i>Cara Çeçen adlı kız idi”.</i>

(Dilek, 2002:
200)

Yukarıdaki örnek “*çeçen*” kelimesinin kadınlar için de bir unvan olarak kullanıldığını göstermektedir.

Anadolu ağızlarında “*abla, büyük anne, teyze, hala, görümce, yenge, çocuk dilinde güzel ve yeni, şımarık, arsız*” manalarında kullanılan “*cice*” (DS, 1968 III: 957) “*cici*” ve “*çiçi*” kelimeleri ile “*ağabey, efe, kefalın küçük yavrusu, genel ev çalıştıran kadın ve çocuk dilinde et*” anlamlarında kullanılan “*çeçe*” (DS, 3.c, 1968: 1104) kelimeleri kullanılmaktadır. Bu kelimelerin *çeçen* kelimesi ile bir bağın bulunup bulunmadığı dil etimologlarının açıklığa kavuşturması gereken bir problem olarak ortada durduğunu da belirtmek gerekir.

Verilen örnekler “*şeşen/sesen/çeçen*” kelimesinin çeşitli yönlerden “*herkesten farklı, kimseye benzemeyen, üstün bir özelliğe sahip kişi*” anlamlarını içerdiğini göstermektedir. Özellikle söz söyleme ve avcılıkla ilgili yetenekleri bakımından diğer insanlardan farklı olan kişileri ifade etmek için kullanılan sıfat niteliğinde bir kelime olduğu görülmektedir.

0.3. Şeşendik Sözlerin Diğer Türlerle İlişkisi

Şeşendik sözler halk edebiyatının bir ürünüdür. Kazak ve Kırgız halk edebiyatları üzerine yapılan çalışmalar çoğaldıkça türlerin ilişkisi ve ortak yönleri de gündeme gelmektedir. Şeşendik sözler konu, işlev ve şekil bakımından çok yönlü bir ürün olduğu için halk edebiyatının birçok türü ile ilişkilidir. Konuları, işlevleri ve şekilleri bakımından ele alındığında şeşendik sözlerin halk edebiyatı içinde değerlendirilen başka türlerle ortak yönlerinin olduğu görülmektedir.

Şeşendik sözler, içerik bakımından atasözleri, ölçülü söz, fikra, tolğav ve termelere, aforizmler ve vecizelere benzerken, anlatım açısından da efsanelere, menkıbe ve hikâyelere benzemektedir. Bu sözler, bazen bu türlerden birine yaklaşırken, bazen de bunların birkaçının özelliklerini bünyelerinde barındırabilmektedir. S. Kaskabasov bu durumu; şeşendik sözler diğer folklor ürünlerine benzemekte, halk edebiyatı ürünleri gibi zamanla iç içe yaşamaktadır, Şeşenler tarafından söylenen sözler anlamı bakımından atasözlerine, efsanelere, tolğavlara ve atışmalara yakınlık göstermektedir (1984: 46, 51) ifadesiyle dile getirir. Şeşendik sözlerin yapı ve muhteva özelliklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için halk edebiyatının diğer türleriyle ilişkisi üzerinde durma ihtiyacı hâsıl olmuştur.

0.3.1. Şeşendik Söz ve Atasözleri

Atasözleri, bir ulusun kültürünü, gelenek-göreneklerini, inanç ve yaşayış tarzını yansıtan sözlü edebiyat ürünüdür. Binlerce yıllık tarihe sahip olan Türk halklarının zengin bir atasözleri hazinesi bulunmaktadır. Atalarımızın öğüt, nasihat olarak söyledikleri kıymetli sözleri dil ve edebiyat açısından da çok önemlidir.

Kazak Türkçesinde atasözlerini ifade etmek için “maqal-mätel”, Kırgız Türkçesinde “makal-lakaptar” terimleri, Türkiye Türkçesinde ise atasözleri terimi kullanılmaktadır.

Şeşendik sözlerle ilgili herhangi bir bilgi vermemekle beraber Ö. Aksoy, atasözlerini: “*Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan, kamuca benimsenmiş özsözler*”(1988: 37) şeklinde tanımlamaktadır. Türkiye Türkçesi ile

oluşan edebiyatta atasözleri ve deyimler tek format altında vücut bulurken Kırgız ve Kazak edebiyatları atasözleri varlığını müstakil olarak devam ettirmesinin yanı sıra atasözlerinin bazı fonksiyonlarını üzerinde taşıyan şeşendik sözleri de ayrı bir tür olarak devam ettirmiştir.

Kazak Türklerinin kültürel hazinesinin somutlaştırılmış varlığı olan 100 ciltlik Babalar Sözü'nün 65. cildi atasözlerine ayrılmıştır. Söz konusu eserde atasözleri, “*Maqal- mätel halkın maddi manevi zengin bir tecrübesi neticesinde ortaya çıkan, onların tecrübeli söz ustaları, hatipler tarafından halka söylenen örnek verici, vasiyet sözleridir.*” şeklinde tanımlamaktadır (2010: 9).

Maqal-mätel halkın tarihini ve sosyal hayatını yansıtan, hayat tecrübelerinden örnek vererek söylenen kısa, öğüt verici söz; insan hayatında karşılaşılan türlü olaylara bağlı ortaya çıkan tecrübeyi yansıtan derin düşüncelerin neticesidir (Ğabdullin, 1964: 71).

Kırgız halk edebiyatında makal ile lakaptar terimleri farklı türler gibi değerlendirilmektedir. Bu bağlamda S. Zakirov, makalın halkın yaşam tecrübelerinden alınan, dünya görüşünü bildiren, kısa derin anlamlı söz olduğunu; lakabın ise herhangi bir vakayı, hayata ait gerçeği, insan davranışlarındaki bir hususiyeti ibret olarak ortaya koyan kısa, görkemli cümleler olduğunu söylemiştir (1972: 10).

B. Adambayev, şeşendik sözlerin ve atasözlerinin birbirine olan yakınlığı sebebi ile ikisini birlikte incelemiş, A. Baytursunov (1991: 424) ve M. Jarmuhamedoğlu (1998: 65) gibi bilim adamları da maqal-mätellerin şeşendik sözlerden meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Adambayev ise atasözleri şeşendik sözlerde kullanılır diyerek iki tür arasındaki farklılıkları, benzerlikleri açıklamaya çalışmıştır. Tabii ki, bu tür süreçlerin her zaman birlikte geliştiğini kimse göz ardı etmemiştir. Şeşendik sözlerin bir kısmının zamanla atasözlerine dönüştüğünü, bazı şeşendik sözlerin kaynağının atasözleri olduğu ya da şeşenlerin konuşmalarında eskiden bilinen atasözlerini kullandıklarını görebiliriz.

Kazak atasözlerinin formu; kısa olanlar ve tek hüküm içeren tabir cümle şeklinde veya yüklem zikredilmeden kullanan veya dinleyene bırakılmış olarak, birden fazla olanlar genellikle manzum şekilde ikilik, üçlük veya dörtlük şeklindedir (Cumabek, 2019: 469). Ancak atasözlerinin şeşendik sözlerde kullanıldığında aynı

formu her zaman koruduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta atasözünün bir kısmının alınıp kullanıldığı ve bir kısmının ise alınmadığı da olur.

Örneğin Saqqulak şeşenin sözleri:

“Aqıl adamdı azdırmaitın em, Akıl insanı soldurmayan ilaç, ’
Bilim tausılmaitın ken” Bilim ise tükenmeyen cevherdir”

ve

“Adamnıñ başsısı aqıl, jetekşısı talap, şolğınşısı oy, joldası kāsıp, qorğanı sabır, qorğawşısı minez(İnsanı yöneten akıl, yön gösteren çabası, denetleyeni düşüncesi, yoldaşı işidir, kalesi sabrı, koruyucusu da huyudur.)” (Kakişev, 1992: 117) gibi sözleri günümüz Kazak Türkçesinde atasözleri olarak kullanılmaktadır.

Sırım şeşenin de söylediği:

Daw muratı – bitiw, Dava muradı çözmek,
Sawda muratı- utuw, Ticaret muradı kazanmak,
Qız muratı- ketuw, Kız muradı evlenmek,
Jol muratı- jetuw. Yol muradı varmak

(IV.1.2.8)

sözleri günümüzde Kazak Türkleri tarafından çok ve sık kullanılan atasözleridir.

Kırgız Türklerinin şeşendik sözlerinde de atasözleri örneklerine rastlanmaktadır.

“Kılıç carası bütöt, Kılıç yarası geçer,
Til carası bütpöyt” Dil yarası geçmez

“Adamdın özü kartaysa da sözü kartaybayt” İnsan yaşlansa da sözü yaşlanmaz

“Aytilgan söz atilgan ok” Söylenilen söz atılan ok gibidir
“Katuu söz kamçı, cıluu söz ukuruk” Sert söz kamçı, sıcak söz sopa gibidir.

“Suluunun körkü közünde, Güzelin güzelliği gözündedir,
Çeçendin körkü sözünde” Hatibin güzelliği sözündedir;

“Körö-körö kösem bolot,
Süyley süyley çeçen bolot”

Göre göre kösem (bilgin) olur,
Söyleye söyleye çeçen olur

(KML, 1985: 9-

11)

“Caman attı cakşı baksan- tulpar
Küykönün tabın tapsan- şumkar.”

Kötü atı iyi bakarsan tulpar olur
Küykö⁷ kuşu iyi beslersen şahin olur

(KAT, 2014:361)

“Jaman sayğa su tüsse,
Ötkel bermes köşüwge.
Jaman kisige mal bitse,
Suwsın bermes işüwge.”

Kötü çaya su dolarsa,
Geçit vermez göçmeye.
Kötü kişiyinin eline mal geçerse,
Su vermez içmeye (IV.1.1.64)

Kırgız ve Kazaklara ait şeşendik sözler içinden tespit edilen aşağıdaki sözler, şeşendik sözler ile atasözleri arasındaki geçişkenliği, yani atasözlerinin günlük konuşmalar içinde sık sık kullanıldıklarını, aynı zamanda bütün Türk topluluklarında bilinen atasözlerinin yeniden kurgulandıklarını (fâil, nesne, eylem değişiklikleriyle) ya da atasözü değerinde veciz ifadelerin halk arasında yaygınlaşarak zamanla atasözlerine dönüştüğünü açık bir şekilde göstermektedir. Aşağıdaki örnekler şeşendik sözler içinde geçen atasözlerine işaret etmektedir.

Tuzaqqa tüsken bulbuldan erkin jürgen torgay artık(*Tuzağa düşmüş bülbülden özgür gezen turgay iyidir.*) (IV.1.2.17).

Sayaq jürgen tayaq jeydi. (*Yalnız gezen (yürüyen) dayak yer.*) (IV.1.2.11).

Bulaqsız say taşığanmen köl bolmas. (*Kaynaksız dere (vadi) su taşımakla göl olmaz.*) (IV.1.1.37) Türkiye Türkçesindeki “*Taşıma su ile değirmen dönmez.*” atasözüne benzer.

Atañıñ botasın alma batasın al, bota ölüp qaladı batadan bağın janadı (IV.1.1.33)(*Atanın devesini alma, duasını al, deve ölür gider duadan ise bahtın açılır.*)

İt jaqsını da jamandı da qapadı. (*İt iyiyi de kötüyü de ısıtır.*) (IV.1.1.33).

⁷Küykö: kızıl benekli küçük bir alıcı kuş türü (Arıkoğlu vd, 2017: 1478).

El qonbasa jer azadı, jer bolmasa el azadı. (*Halk konmasa yurt (yer) yiter, yurt olmasa halk yiter*) (IV.1.1.28).

Jañbırsız jer jetim, başsız el jetim. (*Yağmursuz yer yetim, başsız halk yetim.*) (IV.1.1.22).

Japalaq qus maqtansa “Jardan tışqan aldım” der, jaman adam maqtansa “Jaqsını ayağınan şaldım” der. (*Baykuş övünürken “Uçurumdan fare aldım” der, Kötü insan övünürken “İyi ayağından çeldim” der*) (IV.1.1.14).

Qoşqar bolatın toqtınıñ manday jeri döñ bolar, adam bolar jigittiñ aytqan sözi jön bolar. (*Koç olacak toklunun alını geniş olur, adam olacak yığidin söylediği dosdoğru olur.*) (IV.1.1.12).

Jaman erkektiñ basın jaqsı ayel han qıladı, jaqsı erkektiñ basın jaman ayel dañ qıladı. (*Kötü erkeği iyi kadın (eş) han yapar, iyi erkeği kötü kadın (eş) rezil eder.*) (IV.1.1.7).

0.3.2. Şeşendik Söz ve Ölçülü Sözler

Tecrübeye, düşünceye, bir dünya görüşü ve inanç sistemine dayalı olarak ikaz, öğüt ve bilgi verme amacıyla daha çok aruz ya da hece ölçüsü ile söylenmiş, teşbih, kinaye, tezat, tevriye, mecaz-ı mürsel, cinas ve aliterasyon gibisöz sanatlarını içeren özlü sözlere ölçülü söz denir (Kaya, 2014: 656; Artun, 2014: 395).

Şeşendik sözler de halk hayatından alınan düşünce ve duyguların, tecrübelerin ölçülü ve sanatlı bir dil ile ifade edilmesidir. Bu sözler, derin felsefi anlamlar içermektedir. Aşağıdaki şeşendik sözleri ölçülü söz örneği olarak verebiliriz.

Kökirek taza bolmasa,

Köz tazası ne gerek.

Niyetiñ taza bolmasa

Tıl tazası ne gerek.

Yürek temiz olmasa,

Göz temizliği ne fayda

Niyetin temiz olmasa,

Dil temizliği ne fayda

(IV.1.1.16).

Beteger ketet, bel kalat,

Bekter ketet, el kalat.

Osmo ketet, kaş kalat,

Çalı çırpı gider, bel kalır,

Beyler gider, el kalır.

Sürme gider kaş kalır,

Oomat ketet, baş kalat.

Talih gider, baş kalır

(IV.2.1.26).

Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Tarihi kitabında şeşendik sözler “*Halk edebiyatında nakıl söz ve atasözlerine benzer aforizmler çoktur. Bunları nakıl sözler veya şeşendik sözler deriz; şeşendik sözlerin örneği de halk hatibi Jiyrenşe ve onun eşi Karaşaş’ın keskin sözleridir.*”(KSSRT, 1957: 226) şeklinde tarif edilirken bu duruma işaret edilir.

0.3.3.Şeşendik Söz ve Bilmece

Bilmece, Türk halk edebiyatının en eski türlerinden biri olup, nesilden nesile devam eden, günümüzde de önemini yitirmeyen değerli bir halk edebiyatı ürünüdür. Bilmece hakkında değişik bilim adamları tarafından birbirine benzeyen pek çok tarifler yapılmıştır. Kazak Türkçesinde bilmece terimi için “*Jumbaq*”(KATS, 2011:558), Kırgız Türkçesi için “*Tabışmak*”(Abduldayev ve İsayev,1969:565) terimi kullanılmaktadır.

Yazılı metinlerimizde bilmece kavramı “*tap-*” fiili ile ilgili bir kelime olarak” DLT’te yer almaktadır. Fiil olarak “*tapmak; hizmet etmek; bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak*” (Atalay, 1998: IV-573) anlamlarına gelen bu fiilden türemiş “*tabız-*” ve “*tabuz-*”(IV- 560, 575)fiilleri “*bilmece söylemek veya sormak*” anlamına gelir: “*ol manğa söz tabızdı / O bana bilmece söyledi*” (II-86).“*tapzuğ*” “*tabuzguk*” “*tapzuguk*”, “*tabuzgu*” isimleri ise “*halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece*” (IV-576). demektir: “*tabuzguk tabızdı / bilmece sordu- söyledi*”(II-164)., “*tapzuguk tapuzdum / bilmece sordum*”(I-462)., “*tabuzgu, tabuzgu neng / bilmece*” (I-489)., “*tabuzguk: bilmece*”(I- 502; II-164).

XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başlarında yazılan Codex Cumanicus’ta 60a/60b sayfalarında “*tap tap tamızık tamadırgan tamızık kölegesi bar köye durgan tamızık, ol köbelek/ bul, bul damlacık, tamlayıveren damlacık, gölgesi var, yanıveren damlacık, o kelebek*” (Argunşah ve Güner, 2015: 339-348; Kuun, 1880: 143-148) örneği ile başlayan elliye yakın bilmece örneği bulunmaktadır.

Ş. Elçin bilmeceleri,

“Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsura bağılı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı, akıl, zekâ veya güzellik nevinden mücerret kavramlarla dini konu ve motifleri vb.kapalı bir şekilde yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir” (1986: 607).

şeklinde tanımlar.

Kazak Ansiklopedisi’nde, *“Halk edebiyatının ürünlerinden olan bilmece, herhangi bir olayın dolaylı tasvir edilme yoluyla çözümünü bulmayı bekleyen edebi bir türdür.”* şeklinde tanımlanır (2005: 366). Kırgız Adabiyatı Tarihi’nda ise, *“Tabiattaki olayların, nesnelerin türünü, karakterini söylemeden, kapalı vasıflarla anlatarak o şeyin ne olduğunu bilmeyi karşındakinden isteyen halk edebiyatının bir türüdür.”*(2004: 262) şeklinde geçmektedir.

Kazak ve Kırgız şeşendik sözleri, içerisinde tekerleme ve bulmaca örneklerini de barındırmaktadır. Şeşendik atışmalarda söz ustaları sözlerinin daha da etkili olması için karşısındaki şeşene çözülmesi zor, bulmacalı *sorular* sorarak şeşendik yeteneklerini göstermişler. Bu konuda Konıratbayev şeşendik sözleri *“Kazak folklor ürünü olan, konuşma dilinde sık kullanılan atasözlerini, bilmeceleri, tekerlemeleri de içinde barındıran ibretli veciz söz örneğidir.”* (1991: 60) şeklinde tanımlayarak bilmeceyle ilişkisini de vurgular.

Batı Türkleri bilmecelerinin şekil özellikleri üzerine bir çalışma yapan Hatice İçel, bilmeceyi *“Bilmeceler, soru ve cevap olmak üzere iki ana unsuru bulunan anonim halk edebiyatı türlerindedir.”* (2010: 13) şeklinde tarif eder. Bilmecelerde soru ve cevap şeklinde iki unsurun bulunması gibi bilmece şeklindeki şeşendik sözlerde bu iki unsur kullanılır.

Eskiden halkı yöneten beylere ve şeşenlere büyük saygı gösterilmiştir. Beylerin milletin oluşmasında, gelenek-göreneklerin, yasa ve törelerin oluşması ve yaşatılmasında ayrı bir yerleri olmuştur. Onlar hakkında bize ulaşan öyküler beylerin ima yoluyla söyledikleri bazı sözlerin sezgi, tecrübe veya bilgi ile çözülebilmesi şeşendik sözlerin bu yönüyle bilmecelere yaklaştığını gösterir. Küçük Cüz’den olan Mönke Biy hakkındaki efsaneden alınmış aşağıdaki metinde bu özelliği görebiliriz.

*“Bir delikanlı Mönke Biyi görmeye muhtaç olup, arayıp gelir.
Kapıdan giren delikanlıya Mönke Bey şöyle der:*

- *Tilkim, başköşeye geç! ”*

- *Çay getirilip içildikten sonra Mönke Biy:*

- *Eleştirenim, konuş, der. Delikanlı anlamadan, konuşmadan oturur.*

Delikanlı giderken:

- *Seyyahım, artık gidebilirsin, evine sağ salım git, halkına selam söyle, der.*

Delikanlı da soru sorar:

- *Siz bana üç şey dediniz. Ama ben anlamadım. Bunun açıklamasını yapar mısınız? der. Mönke Biy:*

- *Tilki gibi değişip geldin. Her misafir girerken senin gibi heyecanlanır, işte onu söyledim. Misafir biraz oturduktan sonra evin sağına, soluna bakıp eleştirmeye başlar. Bu nedenle eleştirenim dedim. Misafir gördüklerini gittikten sonra anlatır. O yüzden de seyyah dedim demiş (Asanov, 2007: 10).*

Verilen örnekte görüldüğü gibi şeşendik sözlerdeki bilmece özelliği gösteren sözler, söze muhatap olan bireyleri çabuk kavramaya, düşünce seviyelerini genişletme amacına hizmet eder. Diğer bir örnek ise şöyledir:

Kız ilebabasıbir yolculuk sırasında bir çobana yol sormak ister. Çoban yolu tarif ettikten sonra:

Aferin kızın bindiği rehvanına, bu kızı yanına alan yiğidin yolu açık olmaz mı?

O anda kız atının başını geri çevirerek şöyle der:

Hey, aklını kaybeden aptal çoban!

Benim annemin annesi

Bu yiğidin kayın validesi,

O zaman biz neyiz? (IV.1.3.20).

Yukarıdaki örnekte kız yanındakinin babası olduğunu, dolaylı bir şekilde yani bilmece tarzında bir soru ile ifade eder.

0.3.4. Şeşendik Söz ve Fıkra

Mizah; resim, heykel, karikatür, şiir, roman, hikâye gibi sanatsal türler içerisinde yer verilebilen ve hayatın aksaklıklarını gülünç yönleri ile ortaya koyarak halkın sosyal eleştiri ve yergi ihtiyacını karşılayan unsurdur. Mizahın temel öğe olarak yer aldığı bir başka edebi tür ise fıkralardır.

Öcal Oğuz, fıkra hakkında, herhangi bir düşünceyi güçlendirmek, dinleyiciyi ikna etmek, bir durumu açıklamak amacıyla anlatılan; yapısında nükte, mizah, eleştiri ve yergi gibi öğeler bulunan kısa anlatılardır. Kısalık ve anlamda yoğunluk gibi temel özelliklere sahip olan fıkralar, genellikle günlük hayatta yaşanan olaylara dayandığı için gerçeklik duygusu uyandırır. Fıkralarda halkın ortak yaratma gücünden kaynaklanan estetik biçimde ince bir mizaha, keskin bir alaya rastlarız (2015: 200) şeklindeki yorumla nükte, mizah ve eleştiriye dikkat çekerken Pertev Naili Boratav, “*Gazetelerin, mecmuaların bulunmadığı çağlarda ve yerlerde halkın içtimai tenkit ve hiciv ihtiyacını karşılayan halk edebiyatı çeşitleri içinde ‘fıkralar’ en başta gelir.*” (1982: 292) tarifiyle içtimai tenkit ve hicive dikkat çeker.

Kazak ve Kırgız Türkleri fıkra, mizah terimi için “anektot, kuudulduk, äzil-sışaaq” (Kojakeyev, 1996: 14; İsmailova, 2005: 38) terimlerini kullanmaktadır.

Şeşendik sözlerdeki şeşendik arnav (ithaf) sözleri; içinde barındırdığı mizah unsuru ve anlatım tekniği bakımından fıkralara benzerlik gösterir. Bu örnekler fıkralar gibi daha kısa ve özlü olup ince bir mizah, keskin bir alay, şiddetli bir eleştiri ve alınması gereken ders içerir. Biçim özellikleri genellikle nesir ve nazım karışık şekilde olur (Adambayev, 1989: 44).

Gerek aile fertleri arasında gerek toplumsal hayatta içinde mizah barındıran şakalaşma, eleştiri, yergi örnekleri insanları gülümsetirken düşündürmekte, insanlar arasındaki yakınlığı, dostluğu pekiştirmektedir. Bu tür şakalaşmaların ve eleştirilerin keskin zekâ, hazır cevaplık ve mizah içerenleri daha sonra da tekrar tekrar anlatılarak topluma mal olan fıkralara dönüşebilmektedir. Bozkır hayat tarzını benimsemiş Kazak ve Kırgız Türklerinde de aile fertleri ve dostlar arasında içinde mizah unsuru barındıran şakalaşma davranışı, sosyal eleştiri ve hiciv barındıran sözler oldukça yaygındır. İçinde mizah unsuru barındıran bu tür söz ve davranışlar Kazak ve Kırgız

Türkleri arasında “*Jaqsı azil jannıñ arqawı / İyi şaka canın erzağıdır*” deyişini ortaya çıkaracak kadar sevilmiştir.

Aşağıdaki örnekte köse (sakalsız) olan Bala Biy ile Dosbol Biy arasında geçen ve Bala Biy’in sözüne, Dosbol Biy’in onun köse oluşunu mizah unsuru olarak kullanarak verdiği cevap etrafında oluşan şakalaşma bir fıkra söz örneği olarak verilebilir:

Bala Biy sakalsız, bıyıksız köse imiş, Dosbol biy ise sakallı birisiymiş. Bala Biy, arkadaşlarıyla yolda gelirken ıssız bir yerde sade çay içip oturan Dosbol Biy’i görür. Ona: “Sağılacak develerinizi varmış, sade çay içeceğinize, deve sağıp, niçin süt katarak içmiyorsunuz? der. O zaman Dosbol: “Hep sağdırmaya alışan deve sakalımızdan ürküp bize sağdırmıyor!” demiş (IV.1.2.29).

Aşağıdaki örnekte ise Nuralı Han’ın Rus okulunda okuyan çocuğu Karatay, zayıf ve çelimsiz bünyesinden hareketle Kişi Cüz beylerinden Atakozi Biy’i, şaka yollu hadsizce eleştirip aşağılar. Atakozi biy ise hayat tecrübesi, bilgisi ve hazır cevaplığı ile Karatay’ın ve babası Nuralı han’ın isimlerini hiç zikretmeden, içinde dolaylı mizah da barındıran ağır ifadelerle tenkit ederek cevap verir ve susturur.

Nuralı hanın çocuğu Karatay Orınbor’da okulunu bitirip, dönemin çarından “Ağa sultan” ünvanını alıp Kişi Cüz’ü (Küçük Cüz) gezerken Aday Atakozi biye rastlar. O zayıf, esmer bir kişiymiş. Biyi beğenmeyen Sultan:

-Ey Atakozi! Vadide Kalmukların, bozkırda Kazakların malını bırakmasan da, aldığın boyuna pek yaramamış, der.

Bu lafın üzerine Atakozi:

Öleñdi jerde ögiz semiredi. (Otlu yerde öküz semirir).
Ölimdi jerde molda semiredi. (Ölümlü yerde molla semirir).
Qaralı üyde qatın semiredi (Mallı (yani zengin) evde kadın semirir).
Qamsız elde han semiredi (Gamsız elde han semirir).
Qaytsem toptan toğay şaldırmaymın dep (Ne yapsamda halkın ormanını çaldırmayayım diye).
Qazaqtıñ bir tayın duşpanğa aldırmaymın dep (Kazak’ın bir tayını bile düşmana aldırmam diye).

Bır tünde toğız oyanıp, toqsan tolğanamın. (Bir gecede dokuz kez uyanıp, doksan kez düşünürüm).

Men arıq bolmay, kim arıq boladı? (Ben zayıf olmayıp da kim zayıf olsun?). demiş. Bu cevaba karşı Qaratay ağzını açamamış. Sadece yanındaki bir biye “Kendimizin ölmesi bir yana evdeki çoluk çocuğa da dokundu bu sözler” diye mahcubiyetini bildirmiş (IV.1.3.19).

0.3.5. Şeşendik Söz ve Tolğaw

Tolğaw terimi; “tolğa, tolğan, tolğanıs” sözcüklerinden türetilerek “cırlamak, söylemek, etraflıca düşünme, derin düşüncelere dalmak” anlamlarına gelmektedir (Magawin, 1991: 127). Jıravlık geleneğinde oldukça yaygın olarak kullanılan tolğaw türünün kalıplaşması boyların bir arada yaşadıkları 13-15. yüzyıllara denk gelmektedir. 15.ve 19. yüzyıllar arasında tolğaw, özellikle Kazak Türkleri’nde halk şiirinin çok gelişen bir türü olmuştur (Ahmetov ve Turdukul, 2006: 343). Abılkasımov tolğaw türünü,

“Kazak, Karakalpak, Nogay Türklerinin halk şiirinde ‘tolğaw’ adıyla geniş yer alan toplumsal-sosyal lirik şiir türüne Kırgız Türkleri ‘sanat-nasıyat ırlar’, Kumuklar ‘oylu yırlar’, Başkurtlar ‘kobayır’ demektedir. Nogay ve Kumukların “Kazak yırları” terimi “Kahramanlık tolğawı” (1998: 328)

cümleleriyle ifade eder.

Tolğaw; Kazak, Nogay ile Karakalpak Türklerinde cırav ve şairlerin belli olaylar ve kahramanlar hakkında ya da birisine ithafen söyledikleri şiire vecira verilen addır (Januzakova, 2008: 809). Şeşendik tolğawlar konu olarak nasihat, öğüt sözlerini içeren, gelenek-görenek türkülerine benzeyen sözlerdir.

Uzun bir ömür süren Abız Şeşen’den dostlarının kendilerine bırakacak sözler söylemesini istemeleri üzerine Abız Şeşen’in söylediği aşağıda verilen sözler bir tolğaw örneği olarak değerlendirilebilir:

“Ata-ananıñ qadirin

Balalı bolğanda bilersiñ

Ağayınıñ qadirin

Ana babanın kıymetini

Çocuğun olunca anlarsın

Kardeşlerin kıymetini

<i>Jalalı bolğanda bilersiñ</i>	<i>İftiraya uğrayınca anlarsın</i>
<i>Balalıqtıñ qadirin</i>	<i>Çocukluğun kıymetini</i>
<i>Sanalı bolğanda bilersiñ</i>	<i>Büyüyünce anlarsın</i>
<i>Asil menen jasıktı</i>	<i>Kıymetli ile değersiz</i>
<i>Bağalı bolğanda bilersiñ</i>	<i>Pahalı olduğunda anlarsın</i>
<i>Bostandıqtıñ qadirin</i>	<i>Özgürlüğün kıymetini</i>
<i>Jabilğanda bilersiñ</i>	<i>Hapsedilince anlarsın</i>
<i>Qaltandağı akşañdı</i>	<i>Cebindeki parayı</i>
<i>Qaqılğanda bilersiñ</i>	<i>Tükenince anlarsın</i>
<i>Densawlıqtıñ qadirin</i>	<i>Sağlığın kıymetini</i>
<i>Aurğanda bilersiñ</i>	<i>Hastalıkta anlarsın</i>
<i>Aq betiñniñ qadirin</i>	<i>Ak yüzünün kıymetini</i>
<i>Qan ketkende bilersiñ</i>	<i>Solduğunda anlarsın</i>
<i>Aq bilektin qadirin</i>	<i>Güçlü bileğin kıymetini</i>
<i>Al ketkende bilersiñ</i>	<i>Güç gittiğinde anlarsın</i>
<i>Jıyırma bestıñ qadirin</i>	<i>Yirmi beş yaşın kıymetini</i>
<i>Jas ötkende bilersiñ</i>	<i>Yaşlanınca anlarsın</i>
<i>Qara közdiñqadirin</i>	<i>Kara gözün kıymetini</i>
<i>Nur ketkende bilersiñ</i>	<i>Kör olduğunda anlarsın</i>
<i>Tatuwlıqtıñqadirin</i>	<i>Dostluğun kıymetini</i>
<i>Dos ketkende bilersiñ</i>	<i>Dost gidince anlarsın</i>
<i>Jaksı ayeldiñ qadirin</i>	<i>İyi eşin kıymetini</i>
<i>Ölgeninde bilersiñ</i>	<i>Öldüğünde anlarsın</i>
<i>Jaqsı tuwıs qadirin</i>	<i>İyi akrabanın kıymetini</i>
<i>Kömgeninde bilersiñ</i>	<i>Defnettiğinde anlarsın</i>
<i>Ayaq-qoldın qadirin</i>	<i>El-ayağın kıymetini</i>
<i>Aqsaganda bilersiñ</i>	<i>Tutmayınca anlarsın</i>
<i>Otiz tıstın qadirin</i>	<i>Otuz dişin kıymetini</i>
<i>Qaqsağanda bilersiñ</i>	<i>Sızlayınca anlarsın</i>
<i>Qızıl tildin qadirin</i>	<i>Kızıl dilin kıymetini</i>
<i>Toqtağanda bilersin</i>	<i>Durduğunda anlarsın</i>
<i>Bilgenindi söylep qal</i>	<i>Bildiğinizi söyleyin</i>
<i>Bilgenderden ğibrat al!</i>	<i>Bilenlerden ibret al! (IV.1.3.6).</i>

Yukarıda verilen örnekten bir kişinin başından geçen olay değil, birçok kişinin başına gelip, denenen tecrübelerin gerçeği anlatılmaktadır. Başkasının halini kendi başına geldiğinde anlarsın diyerek genel öğüt verici sözlerle düşüncelerini ifade etmiştir.

0.3.6. Şeşendik Söz ve Muamma

Muamma, hem âşık hem de divan edebiyatında müstakil bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Âşık edebiyatında muamma “*Anlaşılması güç olan, gizli, kapalı remiz veya işaretlerle söylenmiş sözler.*” (Kaya, 2014: 590) olarak tanımlanır. Halk şeşenliğine ait hususlardan biri de, bilmeceli konuşmak, işaretle anlaşmaktır.

Kazak ve Kırgız halk kültüründe önemli bir yeri olan Aldar Köse'nin veya bütün Türk Dünyasının ortak değerlerinden olan Behlül Dana'nın anlatmaları arasında bulunan bazı öğüt verici veya muamma tarzındaki sözler şeşendik söze dönüşerek anlatılmaktadır.

Sırım Şeşenle ilgili aşağıda verilen metinde şeşendik sözlerin muamma ile ilişkisine örnek olarak değerlendirilebilir.

“Bir grup yolcu Sırım'a giderken önlerine bir kadın çıkmış. Yön sorup, yolcuların Sırım'ın yerini bildiğini öğrenince, Sırım'a gönderilecek bir emanetin olduğunu söylemiş. Onu Sırım'a ulaştırmalarını rica etmiş.

- Emanetin nedir? Hafif mi ağır mı? diye sorar yolcular.

- Değerini bilseniz hafif de değil, ağır da değil. Götürmesi de zor değil. Sonra başındaki başörtüsünü çıkarıp, ensesinden bir tel, başını üstü ve alın tarafından bir tel koparıp yolculara verir. Sonra kalbinin tarafındaki koltuk altından bir parça kumaş yırtıp verir. Tezek torbasının bir köşesini yırtıp, “bunu da Sırım'a iletirsiniz” diye verir. Yolcular “bunu kim verdi diyelim” diye sorunca kadın “Sırım'ın kendisi bilir” diye cevap verir. Yolcular Sırım'ın köyüne gelip, olanları anlatıp emaneti teslim etmişler.

- Sizler bu olanları nasıl anladınız? diye sorar Sırım. Yolcular:

- Çözemedik, derler. Sırım:

- Bu kadın Baybaktı köyünde karşınıza çıktı. Yurdundan erken ayrılmış. Ensedene aldığı saç doğduğu yer, yurdu ardında kalmış demek, başından aldığı saç, o vakitten beri uzun zaman geçmiş demek, alnından aldığı saç ise henüz gencim hayattan ümidim var demektir. Elbisesinin yüreğın olduğu taraftaki koltuk altından yırtıp verdiği kumaş, bu yerde kardeş var, ben senin kardeşinim demek. Baybaktı'nın çocuğuymuş. Oradan bildim. Tezek torbasının köşesini yırtıp vermesi, onun eve külle girip çıktığı, köle olduğu demektir, der Sırım. Biraz zaman geçtikten sonra Sırım kadının köyüne gider. Oradakiler Sırım'la sohbet edip, ağırladıktan sonra köyün ihtiyarı:

- "Ne için geldin?" diye sorar. Sırım:

- Sana ucuz, bana pahalı, senin yanında benim bir bacım varmış. Parasını (değerini). alıp onu verir misin? der.

- O kız kardeşini daha önce gördün mü? der ihtiyar.

- Yok, görmedim, der Sırım. İhtiyar:

- O zaman zor durumda olan kırk erkek, kırk kadın burada yürüsün. O vakit birbirinizi tanırırsanız birlikte köyünüze dönün, tanıyamazsan burada kalır der. Böylece kırk erkek ile kırk kadın karşılıklı geldiğinde kadınların ortasında duran Baybaktı'nın kızı yanında duran kadının kulağına:

- "Benim ağabeyim Sırım orada" diye fısıldar. Sırım da Baybaktı'nın kızını tanır. Sonra ihtiyar:

- Birbirinizi nasıl tanıdınız? diye sorar. Sırım:

- Kırk kadının içindeki otuz dokuzu önünde duran erkeklerin hepsini tanıdı. Bu kadın ise önümden geçerken benden gözünü almadı, öyle buldum.

İhtiyar kadına:

Sırım'ı nasıl tanıdın? diye sorunca, kadın:

- Sırım'da bilhassa üç özellik var: Birincisi yiğitte olan cüssesi (endanı), ikincisi cesur (atak) karakteri, üçüncüsü çok zeki oluşu. Sırım bana kartal bakışlı, dolgun cüsseli, geniş gövdeli, arkaya doğru eğik göğüslü, aslan yüzü gözüktü. Başı da ayrıcalıklı olarak, şakağı geniş şekilde, ağabeyimi öyle tanıdım, dedi.

Böylece Sırım Baybaktı'nın kızını kölelikten kurtarıp köyüne alıp götürmüş (IV.1.2.7).

Yukarıda verilen şeşendik söz örneği tipik bir muamma özelliği taşımaktadır. Bir kadının Sırım'a göndermek istediği saç telleri ve onlara yüklediği sembolik anlamları yolcular bilemez. Bu göndermek istediklerinin ne demek olduğunu sorduklarında kadın “O,bunların anlamını bilir” diye cevap verir. Gerçekten de Sırım'ın götürdükleri saç tellerinin ve diğer emanetlerin anlamını çözdüğünü hayretle görürler.

0.3.7. Şeşendik Söz ve Halk Hikâyesi

Mensur-manzum karışıkşeşendik sözler; kuruluş, şekil ve içerik bakımından halk anlatılarının önemli bir türü olan halk hikâyelerinebenzemektedir. Halk hikâyelerinde olduğu gibi şeşendik sözlerde de olaylar zinciri var ve bu olaylar zincirinin içerisinde atılan düğüm hikâyenin sonuç kısmında düğüm çözülür. Ali Berat Alptekin, halk hikâyelerini

“Göçebelikten yerleşik hayata geçişin ilk mahsullerinden olup; aşk, kahramanlık, vb. gibi konuları işleyen; kaynağı Türk, Arap-İslam ve Hint-İran olan, büyük ölçüde âşıklar ve meddahlar tarafından anlatılan nazım-nesir karışımı anlatmalardır” (1997: 7)

şeklinde tarif eder.

Kazak ve Kırgız Türklerinde destan formundaki metinler yaygın olarak kullanılmakla beraber, kısmen de olsa halk hikâyesi formundaki metinlerde yer alır. Bu formdaki, yani halk hikâyesi metinleri için “âñgıme, angeme, hikaya” terimleri kullanılmaktadır.

Aşağıdaki Töle beyle ilgili anlatılan şeşendik sözün hikâye tarzında kurgulandığı görülür.

Tazdar men Sulgetay halkının arasında bir yıldan beri uzayıp gelen dul davasını çözüp, köye gelirken Töle bey yanındakilerle Bögen nehrinden geçerken oradan gelen bir grup bayanları görür. Yakına doğru geldiğinde o bayanlar atlarından inip selam verir. Töle bey onların yanına gideri.

- Hayırlı evlatların olsun, hangi köyün çocuğusunuz? kızlardan biri:

- Dosay köyündeniz, diye cevap verir. Töle beyde:

- Çoktan geçip giderdiniz, bizi niye beklediniz işiniz mi var? diye sorar.

- İşimiz yok dede, dedi güzel kız. Büyüklerimiz söyledi, kişinin önüne geçme onlara saygıda bulun, selam ver dedi, sizin yaşınız büyük. Aranızda kadirli bilgin kişiler var, yolunu kesmedik, attan inip selam verdik, dedi. Sizlere saygı gösterdik. Cevabına rızada bulunan Töle Bey şimdi kızın ismini soy ismini sordu:

- Teşekkür ederim kızım çok yaşa, kimin kızıydın, adın ne?

- Alagöz'ün kızımı adım Danagül.

- Aferin kızım sen çok yaşa! Adın akıllı olsa, aklın kaliteli olur, dedi ve Töle bey gitti. Sonra aklına bir fikir geldi, karşısındakilere:

- Atın başını kızın köyüne döndür. Alagöz nasıl adammış bilelim. Böylece hepsi bozkırı geçip köye gelir. Taşradaki üyden Alagöz'ün evi hangisi diye sordu. Beyaz yüzlü genç yiğit:

- Alagöz amcamın evi orda duran ev diye cevap verdi. Töle beyler o eve gidip attan indi. Mülayim olan Alagöz zenginin yulkısına bakan kişi imiş. Atlı gelen kişileri görünce şaşakaldı. Komşusundan bir koyunu ödünç alarak onları iyi misafir etti. O anda (Alagöz'ün evine bir grup atlı geldi. İşinde meşhur olan Töle Bey varmış) diyerek yulkısı çok olan zengin Alagöz'ün evine gelip Tökene selam verdi.

- O efendim, benim sekiz kanatlı beyaz evim dururken kâhyaların kulübesine nasıl girersiniz? Ben sizleri ağırlayayım. Tay keserim kımız karıştırırım. Alagöz'ün evinde durumunuz olmaz. Gelin dedi. Sonra Töle Bey:

- Siz rahatsız olmayın. Sizin gibi zenginin evine hep gidiyoruz. Alagöz gibi fakirlerin evini görmemiz ters olmaz, diye onları ikna etti. Et piştikten sonra insanların önüne tabak koydular. Töle beyin önüne kelle koydular. Bey (bismillah) deyip kellenin derisinden tatmaya başladı.

- Alagöz kardeşim çocuğun var mı?

- Çocuğum yok, Danagül diye bir kızım var.

- O kızını buraya çağırır mısın?

Ocak başında semaver kaynatıp, annesine yardımcı olan Danagül eve geldi. Töle bey kellenin derisini kesti, bir kulağını, dilini, damağını alıp kıza verdi.

Buna bir dilek diledi.

-Yavrum, kulak verdiğim baş kulak ol dediğim, dil ile damak verdiğim, içteki sırrımı söylemeden, anlatmadan çözebilecek şeyşen ol dememdir. Kız:

-Teşekkür ederim dede dileğiniz kabul olsun dedi. Çıkıp gitti dua ederek sofraya toplandı. Töle bey Alagöze dönüp:

- Seninle dünür oldum sence bu nasıl olur? dedi. Cappargül'de mal var mı? Bütün halkın ağzına bakıp, Töle beyden istekte bulduktan sonra Alagöz olur diyerek rızasını bildirdi. Çok uzatmadan iki tarafın düğününü yapalım. Danagül Töle beye gelin olmuş (gelinin ayağıyla çobanın dayağıyla derler). dedi. Danagülü kendinin akıllı ve edipliliğiyle sadece kayınatasını değil bütün köye hayran bırakmış. Dedesi yöneticilikteyken Danagül akraba hanımlarına akıl verir, göz kulak olurmuş (IV.1.2.18).

Şeşendik sözlerde de tıpkı halk hikâyelerinde olduğu gibi hikâye metninin içerisinde dua, beddua, atasözü, bilmece, vs örneklerine rastlanabilir. Her şeyşen anlatacağı şeyşendik sözleri kendi boyuna, bölgesine adapte edebilir. Böylece her şeyşendik söz, söylenişinde biraz değişikliğe uğrayarak, hatta söyleyeni değişikerek ortaya farklı bir şeyşendik söz çıkabilir. Bu bakımdan şeyşendik sözler halk hikâyeleri ile ilişkilidir.

0.3.8. Şeşendik Söz ve Dua, Beddua

İnsanlığınvar olduğu gündenberi insan ilişkilerinde karşılaşılan iyilik ya da kötülük üzerine söylenen dualar ve beddualar mevcuttur. Doğumdan ölüme kadar insan hayatını ilgilendiren her konuda dualar ve beddualar yer almaktadır. Dualar, genellikle bir iyilik, hayırlık üzerine belirtilen arzu; beddualar ise, kötülük üzerine nefret ile söylenilen kötü düşünce ve dilekleri kapsayan arzu ve isteklerdir.

Dualar, iyi dilekleri ihtiva eden kalıplaşmış sözlerdir. Bugün yaygın kullanımıyla dua olarak bilinen bu söz, Eski Türkçede “alkış” kelimesi ile karşılanmıştır. Alkış, “hayır duada bulunmak, beğenmek, övmek” fiilinden türemiş bir isimdir. Kötü dilek olarak niteleyebileceğimiz beddualar, çaresiz olan, acı çeken, kötülüğe maruz kalan bir insanın rahatlamak, teskin olmak gayesiyle söylediği söze orijinallik veren, ifadeyi güçlendiren kalıplaşmış sözlerdir (Kaya, 2001: 4-22). Halk edebiyatı metinlerinde de dua ve beddualar karşımıza çıkmaktadır. Türk kültürünün temel eserlerinden olan Dede Korkut kitabında da duanın önemli yeri vardır.

Dua ve beddua için Kazak Türkçesinde “Algıs-qarğıs”, Kırgız Türkçesinde “Algış-kargış” terimleri kullanılmaktadır. Şeşendik söz örneklerinde de çeşitli dualara rastlamaktayız. AşağıdakiTöle biye söylenen şeşendik sözden aynı anda dua örneğini de görebilmekteyiz.

*Ay alınlı aslanım.
Gayen gerçekleşsin.
Köyünün şafağı ol,
Alnındaki bahtı ol! (IV.1.3.8)*

**

Töle Biy’in Yeskeldi Biy’e söylediği şu şeşendik sözleri bir duadır:

*Işığın yanık dursun,
Pınarın akıp dursun.
Bin bir beladan,
Yüz bir felaketten
Allah korup dursun.
Yazın rahat olsun,
Kışın yağlı olsun,
Odun suyun hazır olsun.
Sana kötülük düşünenin
Göğüsü kaygı dolsun.
Düşmanın tabanında olsun,
Dostların yanında olsun.
Alnın yıldızlı olsun,
Damağın bülbül olsun! (IV.1.1.41).*

“Dua ile er yeşerir, yağmur ile yer yeşerir” diyen Kazak ve Kırgız Türkleri büyüklerin dualarını önemsemişlerdir. Böyle ruh veren nasihat dolu hayır duaların temelinde halkın iyimserlik arzusu, gelecek nesillere olan inancı, onlara olan ümidi görülmektedir. Dualar, bir iyilik karşılığında söylenilmekle birlikte, gerçekleşmesi istenilen arzu üzerine de dile getirilir. Dualar halk edebiyatının diğer ürünleri ile olan anlam ve şekil bağlantısının yanında şeşendik sözlerle de doğrudan ilişkilidir.

0.3.9. Şeşendik Söz ve Atışma

Anadolu Türklerinin âşıklık geleneğinde “*atışma, deyişme, karşıberi, karşılaşma*” vb adlar altında toplanan şiir türüne Kazak Türkçesinde “*aytış*” (Mukanov,1664:7), Kırgız Türkçesinde “*aytış*”(Abduldayev ve İsayev, 1969: 31) denir. Kazak ve Kırgız Türklerinin şiir geleneğinde atışmanın bir türü olarak “*Şeşenler aytısı/çeçenler aytısı*” vardır. Şeşendik atışmalar ezgisiz de ezgili de olabilir, genelde şeşenler halka akıl, nasihat verici sözlerle söz yarıştırlar. Genelde “*kara söz*”yani nesir tarzıdır. Bu tür atışmada yenmek ya da yenilmek esas amaç değildir (Ergun, 2002: 12).

M. Awezov, şeşendik dava sözlerle atışma arasındaki benzerliği beylerin atışması olarak değerlendirmiştir (1991: 188). Şeşendik dava sözlerin söyleyişinin diyalog üzerine kurulması ve kafiyeli olmasından dolayı şeşendik sözler ile atışma türü arasında benzerlik kurulmaktadır. Mamırayım, atışma anlık cevap verebilme geleneğidir, Şeşendik sözlerde ise önceden söylenmiş, bilinen sözlerin tekrar edilmesine çok rastlanır; atışmada halkı eğlendirme amaçlı, şeşendik sözlerde ise davanın çözümlenmesine yönelik bir söz yarışması vardır (2005: 45, 46) diyerek iki türün de ayrı özellikleri olduğunu ileri sürer.

Zakirov’a göre karşılıklı çeçendik atışmada şairin yenilmeyen şeşen olması, şeşenlikteki ustalığının göstergesi (1996: 331) kabul edilir.

Şeşendik atışmalarda konu, daha çok toplum hayatı ve toplum yönetimi ile ilgilidir. Şeşendik atışmalar; iki yurdun, iki boyun arasında var olan tartışmalara, anlaşmazlıklara yöneliktir ve asıl hedef anlaşmazlıkları bulunan iki boyu barıştırmak, çözüm yolunu bulmaktır.

Kırgız şeşendik sözlerinden çeçendik aytış geleneğine Tükbaş han ile Kuyruçuk Çeçen'in atışma örneğini verebiliriz.

Kuyruçuk'u sevmeyen Tükbaş bir gün:

*“Kulağın yok küçük Kuyruçuk!
Kuyruğun yok sakat Kuyruçuk!
Önünden çıkarsa yardımsız Kuruçuk!
Arkanda senin desteğin yok Kuyruçuk!
Ardında sana bakan halkın nerede?
Azık verecek yerin nerede?”*

diyerek ona hakaret eder. Kuyruçuk ise cevap olarak:

*“Kuyruğum sakat ise tulpar atımdır,
Kulağım küçük ise şumkar kuşumdur,
Kuyruğu uzuna köpek deriz,
Kulağı uzuna eşek deriz,
Önümde kimse yardım etmese kalbim temiz demektir,
Ardımda desteksiz isem metnim demektir,
Sopayla yukarıya doğru çıkana hasta deriz,
Destek olarak aşağıya doğru inene hırsız deriz,
Zahmet ve kederlerle uzaktan geldim,
Sahip çıkacak halk budur.
Dolaşa dolaşa yurdumdan geldim,
Yardım edecek halk burasıdır.
Öfkeli insana kabir var, çokluk içinden alır gider,
Kendini yüksek bilene dağ var dağlarda yuvarlanır,
Yalnız dersen güneşe dilin değmiştir ki,
Dünyayı aydınlatan,
Fakir dersen aya dilin değmiştir ki,
Geceyi de aydınlatır”*

demiş ve Tükbaş'ı susturmuştur (IV.2.3.1).

Burada iki farklı kişilik özelliği söz konusudur. Tükbaş'ın sorusunda nefret, kin ve gurur duygusu vardır. Tükbaş'ın bu nefret, kin gurur dolu ve aşağılayıcı ifadelerini Kuyruçuk zekâsı ve söz ustalığı ile cevaplayarak Tükbaş'ı mahcup edip susturmuştur.

0.4. Türk Boylarında Şeşendik Söz Söyleme Geleneği

Halk edebiyatına ait metinler, bir milletin kültürel ve sosyal hayatının aynasıdır. Söz konusu edebi metinlerin ana malzemesini o milletin insanlar ve olaylar karşısındaki duyguları, düşünceleri, inançları, gelenekleri, günlük hayatta yaşadığı hadiseler oluşturur. Destanlar, masallar, ninniler, halk hikâyeleri, şeşendik sözler, efsaneler gibi Türk halk edebiyatı ürünleri Türk milletinin kültürünü, inançlarını, düşüncelerini, hayat ve olaylar karşısındaki tavrını yansıtır. Türk boyları arasındaki önemli müştereklerden birisini de şeşendik geleneği teşkil etmektedir. Şeşendik geleneği ozanlık, cıravlık, cırşılık, atışmacılık gibi halk edebiyatının aynı zamanda didaktik özellik de taşıyan türlerinden biri olup tarihî çok eski zamanlara dayanmaktadır.

Sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel hayatı yüzyıllar boyunca bozkır kültürü içinde devam eden Kazak ve Kırgız Türklerinin kültüründe gelenek, görenek ve töreye dayalı olarak şekillenen ve hayatın pek çok alanını düzenleyen örfi hukuk önemli bir rol üstlenir. Birey olarak insanın veya toplumun birey-birey, birey-toplum, toplum- birey, toplum-toplum ilişkileri sırasında yaşanan hukuki meselelerin çözümünde örfi hukuk önemli bir işlevi yerine getirir. Bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Kazak ve Kırgız Türklerinin sosyal hayatı ve evreni algılama ile ilgili değer ve ilkeleri bu hukuk anlayışı içinde kodlanmıştır. İnsan-insan, insan-toplum, insan-idare kısaca insan-evren ilişkilerinde yer yer bireysel veya toplumsal anlaşmazlıklar, sıkıntılar, sorunlar ortaya çıkması insan tabiatı gereğidir. İşte bu ilişki türlerinde yaşanan veya yaşanması muhtemel her türlü sorun geleneksel Kazak ve Kırgız hayat anlayışının temel ilkelerinin kodlandığı örfi hukuk ile çözümlenmekte idi. Bu yapılırken toplumun binlerce yılda edindiği kültürel kodları iyi bilen, bunları özümsemiş, güzel ve etkili söz söyleme yeteneğine sahip şeşenler çok önemli rol oynamaktadır. Doğumdan ölüme kadar insan ve toplum hayatını ilgilendiren her konu şeşendik geleneğin içinde yer almaktadır.

Şeşenler toplumun geleneksel değerlerinin yaşatılması ve geleceğe aktarılması ile toplumsal işleyişin sağlıklı yürümesinde önemli rol oynadığından doğumdan itibaren bu geleneğin içinde yoğrularak yetişmiş, toplum ve toplumsal değerleri tam anlamıyla öğrenip benimsemiş kişiler arasından temeyyüz ederler. Bu arada dualar, tenkitler, ölüm karşısındaki çaresizliği gideren teselli ve beşeri ilişkilerdeki nezaket

kuralları ile ilgili selamlaşma, takılma sözlerini, deyimleri, toplumun hayat karşısındaki tecrübelerinden süzülüp gelen atasözlerini çok iyi öğrenerek repertuarına alan şeşenler çeşitli olaylar karşısında veya her hangi bir olayın içerisinde bu sözleri yerli yerinde ve etkili kullanabilme ustalığına erişirler.

Ayrıca şeşenler birikim, tecrübe ve bilgelikleri ile karşılaştıkları çeşitli olaylar ve durumlar karşısında atasözlerine benzer özlü sözler üretebilme hususunda da mahirdirler. Böylece şeşendik kendine has bir gelenek oluşturmuş ve bu gelenek içinde yaşanan bilgi ve tecrübe aktarımları çoğunlukla bir olay ve şahısla ilgili diyalog içeren anekdotlar halinde nesilden nesile aktararak yapılmıştır. Bu yolla, ortaya söylenmiş bir söz gibi, “*Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla*” anlayışına uygun ifadelerle ferde ve topluma dolaylı olarak mesajlar iletilmektedir. Bu yapılırken şeşen olan veya olmayan, Türk dünyasında aksakal ifadesinde karşılık bulan tecrübeli, bilgili, sözü dinlenen bilge kişiler şeşen fonksiyonunu ifa ederek özlü sözler söylerler.

Şeşendik sözlerin çoğu zaman ilk söyleyeni unutulur ve geleneksel kültürün değeri olarak anonimleşir. Aynen atasözlerinde olduğu gibi bir olay üzerine söylenen veya ortaya çıkan hacimli veya hacimsiz şeşendik sözler de zamanlakalıplaşır ve atasözü halini alır.

Sovyet döneminde, şeşen ve şeşendik geleneği ile ilgili yapılan çalışmalarda, geleneksel Türk toplum yapısını ve hayat anlayışını içeren değerler manzumesinden hareket ederek yorumlamak yerine, bütün bilim dallarında olduğu gibi, sosyalizm ideolojisine ters düşmeyecek hatta bu ideolojiyi besleyecek değerlendirmeler ön planda olmuştur. Bu yüzden Sovyet döneminde yapılan çalışmalarda özellikle dinî ve millî muhtevalı şeşendik sözler ya ele alınmamış ya da göz ardı edilmiştir. Bu anlayışı 17 Ağustos 1934 tarihinde düzenlenen “Bütün Sovyet Yazarlar Birliğinin Birinci Kongresinde” Jdanov’un “Sovyet Edebiyatı Dünyadaki En İdeolojik ve En Önde Gelen Edebiyattır” başlıklı bildirisi açıkça özetlemektedir (Jdanov, 1954: 3-10).

Bu durum bağımsızlık sonrası dönemde Kazak araştırmacılar tarafından da dile getirilmektedir. Bu durumla ilgili Süyınşaliyev,

“Gerek halk eseri olsun, gerek edebiyat eserleri olsun, araştırma yaparken bugüne kadar genelde Batı edebiyatını örnek alarak inceledik. Onları farklı araştırmaya, millî boyutta yorumlamaya cesaret edemedik ya da önemsemedik. Üstelik totaliter yönetim hiç değişmedi, yani, baskısı süreklidi.

Böylece, şeşendik hakkında söz ederken Çiçero, Demosfen vb. eski Batı hatiplerini örnek vermeye devam ettik. Şeşenleri hüküm veren feodal hâkimler olarak tanıdık. Onların söz sanatını, hünerlerini önemsemedik” (2006: 206).

değerlendirmesini yapar.

Oysa Orhun yazıtları Türk edebiyatının yazılı olarak kayda geçmiş, aynı zamanda hitabet türünün ilk ve en olgun örneklerini içinde barındıran belgelerdir. Yazıtlarda Bilge Kağan, Kültügin ve Vezir Tonyukuk ağzından Türk milletinin milletler arası ilişkilerde kendini konumlandırması, atalarının ve kendilerinin millet için neler yaptıkları, milletin ve devletin birbirlerine karşı ödevleri, yapılan yanlışlar, yapılması gerekenler gibi millet ve devlet hayatına dair töre, inanç, tecrübe ve bilgi hem hesap hem öğüt veren veciz ifadelerle aktarılır. Bu bakımdan Orhun Abideleri için şeşendik geleneğinin Türklerdeki ilk yazılı örnekleri, demek mümkündür. Abidelerde çeşitli olaylar anlatılırken yer yer olaydan çıkarılması gereken dersi örnekleyen atasözlerine, veciz ifadelerle başvurulduğu görülür:

“Toruk bukalı semiz bukalı arkada böngser, semiz buka arık buka tiyin bilmez ermiş/ Semiz boğa ve zayıf boğa arkada tekme atsa; semiz boğa zayıf boğa olduğu bilinmezmiş.”ve “Yuyka erkli tupulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka kalın boslar tupulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş/ yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı olanı kırmak kolay; yufka kalın olsa delinmesi zor imiş, ince toğun olsa koparması zor.” (Ergin 2000; 66, 68)

sözleri gösterilebilecek örnekler arasındadır.

Süyünşaliyev’in dile getirdiği şeşendik sözlerle ilgili bağımsızlık öncesi değerlendirmeler yerine bağımsızlık sonrası araştırmacılarda tam tersi kanaat ve değerlendirmeler görülmeye başlanmıştır. Şeşendik sözlerin Türk kültür geleneğinden kaldığını söyleyenlerden birisi de Gulbanu Qosimovadır. Qosimova da yukarıda yer alan değerlendirmemizde olduğu gibi Kültügin ve Tonyukuk yazıtlarını yazanların sıradan kişi olmadıklarını, onların da söyledikleri sözlerdeki vasıfları bakımından şeşen olarak değerlendirilebileceğini belirtir (2003: 9-10). Bu değerlendirme şeşendik geleneğinin Türk kültürünün yazılı örneklerinden günümüze kadar kesintisiz olarak varlığını sürdürdüğünün farklı bir ifadesidir.

Yine Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig ve Divân-ı Hikmet gibi eserlerde Türk milletinin kâinatı algılayışını, inanç dünyasını, hayata dair bireysel ve toplumsal tecrübelerini, öngörülerini dile getiren ve milleti oluşturan farklı katmanlardaki insanlara yol gösteren pek çok öğüt verici ifadelerle rastlanır ki bunların önemli bir kısmının şaşendik geleneği içinde de tekrarlanarak aktarılan bilgi ve tecrübenin temellerini oluşturduğu söylenebilir.

<i>Süñgekke yilig teg erenke bilig</i>	<i>Kemikteki ilik gibi insan için bilgi</i>
<i>Eren körki akl ol süñgekning yilig</i>	<i>İnsanın ziyneti akıl kemiğın ise</i>
<i>ilik</i>	
<i>Biligsiz yiligsiz süñgek teg hali</i>	<i>Cahil iliksiz kemik gibi, boş</i>
<i>Yiligsiz süñgekke sunulmaz elig (AH, 48).</i>	<i>İliksiz kemiğe kimse el uzatmaz</i>
<i>Biliglik er öldi atı ölmedi (AH, 48).</i>	<i>Bilgili adam ölür ama adı kalır.”</i>
<i>Biligsiz tirik erken adı ölüğ</i>	<i>Bilgisiz hayatta iken adı ölü</i>
<i>Öçüktürme erni tilin bil bu til</i>	<i>Kızdırma insanı dil ile, bil ki dil</i>
<i>Başuktursa bütmes büter ok başı (AH, 51).</i>	<i>Yaralarsa iyileşmez, iyileşir ok yarası</i>
<i>Köki körklüg erning huyı körklüg ol (AH, 66).</i>	<i>Aslı güzel adamın huyı güzel</i>
<i>olur</i>	
<i>Biligni bedük bil ukuşını ulug</i>	<i>Bilgiyi büyük bil, anlayışı ulu</i>
<i>Bu iki bedütür ödirmiş kulıg (KB, 132).</i>	<i>Bu ikisi yüceltir seçkin kulu</i>
<i>Til arslan turur kör işkte yatur</i>	<i>Dil arslan bak eşikte yatar</i>
<i>Aya evlig er sak başıngını yirür (KB, 33).</i>	<i>Ey ev sahibi dikkat et başını yer</i>
<i>Sözüngni küdezgil başıng barmasun</i>	<i>Sözüne dikkat et başın gitmesin</i>
<i>Tilingni küdezgil tişing sınmasun (KB, 33).</i>	<i>Diline dikkat et tişin kırılmasın</i>
<i>Neçe er bedüse baş agrıg bedür</i>	<i>İnsan ne kadar büyürse baş ağrısı da büyür</i>
<i>Neçe baş bedüse bedük börk kedür (KB, 57).</i>	<i>Baş ne kadar büyürse büyük börk giyer</i>
<i>Kalı evlik almak tilese özüng</i>	<i>Sen evlenmek istersen eğer</i>
<i>Talusın tile ked yiti kıl közüng</i>	<i>İyisini dile, gözünü dört aç</i>
<i>Köki edgü bolsun urug hem tarıg</i>	<i>Soyu soppu ve ailesi iyi olsun</i>
<i>Uvutluk sakınuk tilegil arıg (KB, 449).</i>	<i>Kendisi de arlı, takva sahibi temiz</i>

Şeşendik geleneğini açıklamaya yardımcı olacak en güzel ifadeler Korkut Ata'da da karşımıza çıkar. Dede Korkut Kitabı'nın girişinde Korkut Ata'nın tasvirinin ardından, Korkut Ata'nın soylamasındaki:

“Resül aleyhi's-selâm zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler, bir er koptu, Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, Oğuzun içinde tamam velayeti zahir olmuşdu, ne derse olurdu, gayibden dürlü haber söylerdi, Hak taala onun gönlüne ilham ederdi.

Korkut Ata ayıtdı: Ahır zamanda hanlık gerü Kayıya değe, kimsene ellerinden almaya, ahır zaman olupkiyamet kopunca. Bu dedüğü Osman neslidir, işde sürülüp gideyürür. Ve dahi nice buna benzer söz söyledi. Korkut Ata Oğuz kavminün müşkilini hallederdi; her ne iş olsa Korkut Ataya danışmayınca işlemezlerdi; her ne kim buyursa kabul ederlerdi, sözün tutup tamam ederlerdi. Bir gün Dede Korkut cüşa gelüp Oğuz begleri içinde soy soylamış, anlara nasihat yüzünden söylemiş, görelüm imdi Hanum ne söylemiş;

Dede Korkut soylamış:

Allah Allah demeyince işler onmaz,

KaadirTanrı vermeyince er bayımaz;

Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez,

Ecelva'de ermeyince kimse ölmez;

Ölen adam dirilmez,

Çıhan can gerü gelmez;

Bir yiğidin kara dağ yumrusunca malı olsa yığar, derer, taleb eyler,

Nasibinden artuğun yeyebilmez.

Orlaşuban sular taşsa deniz dolmaz.

Tekebbürlük eyleyen Tanrı sevmez.

Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz.

Yâd oğlu saklamağla oğul olmaz,

Büyüyünde salurgider, seni gördüm demez.

Kül depecük olmaz,

Güyegü oğul olmaz.

Kara eşekbaşına uyan ursan katır olmaz,

Karavaşa ton geyürsen katun olmaz.

Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz;

*Yapağılı gkçe emen göze kalmaz.
Eski panbuk bez olmaz,
Karı düşman dost olmaz.
Karagoa kıymayınca yol alınmaz,
Kara polat öz kılıcı almayınca kırım dönmez,
Er malına kıymayınca adı çıkmaz.
Kız anadan görmeyince öğüt almaz,
Oğul atadan görmeyince sufra ekmez;
Oğul atanun sırrıdır,
İki gözünün biridir;
Devletl oğul kopsa tirkeşinde tiridir,
Devletsz oğul kopsa ocağının krdr;
Oğul dahı neylesün, baba ölüp malı kalmasa;
Baba malından ne fayda başda devlet olmasa.
Devletsz şerrinden Allah saklasun Hanum hey, Begüm hey!”*

(Gökyay, 1973: 1).

sözleri Türk’ün tecrübesinin, bilgeliğinin yansıdığı şeşendik sözler olarak değerlendirilmelidir. Bu sözlerde bozkır kültürünün bütün boyutları ifade edilmiştir.

Özellikle göçebe hayatın en önemli unsurlarından olan otlaklar, çimenler, yollar, dereler vb. fiziki evre ile bu çevreye ait olan hayvan kültürü at, katır, koyun, keçi, kuşlar gibi hayvanlarda bu sözlerin içerisine yerleştirilmiştir. Fert, aile ve sosyal evre ilişkileri kısaca hayatın bütün görüntüleri Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerine de burada olduğu gibi aksetmiştir. Yukarıda Dede Korkut’tan aktarılan metnin giriş bölümü, bir beyin şeşendik söz söylerken kullandığı üslup ile örtüşürken, devamında verilen veciz sözler ise atasözü niteliğinde, ders verici zl sözler olarak değerlendirilmelidir. şu halde asırlar içerisinde söz söyleme geleneği kendini bir şekilde devam ettirmekte ve bu sayede hayata değer katmaktadır.

Aşağıda, atasözü iken Yusuf Has Hacib’in eserinde kullandığı, bu gün de benzer şekilde kullanılan örnek sözler vardır.

Bilgiler er öldi atı lmedi (AH, 48).

Bilgili adam ölür ama adı kalır.”

ktrme erni tilin bil bu til

Kızdırma insanı dil ile bil ki dil

Oğul atadan görmeyince sufra çekmez;

Yukarıda ilk dönem değişik eserlerden verilen örneklerde atasözü olarak kullanılan, onlara benzer sözler vardır. Bunların bu günkü Kazakistan ve Kırgızistan'daki Şeşenlerin uygulamalarına benzer şekilde atasözlerini eserlerinde kullanma yanı sıra atasözlerinden ilham alarak söz söyleme şeklinde de oluştuğunu söylemek mümkündür.

0.5. Şeşendik Sözlerin İşlevi

Dil yeteneğine sahip oluşuyla duygu ve düşüncelerini sözlü veya yazılı olarak ortaya koyabilen insanoğlunun herhangi bir konuda dile getirdiği her sözün bireysel veya toplumsal hayat ve işleyişle ilgili olgulara yön verme, düzenleme amacı vardır.

İnsanlık tarihî boyunca bireysel ve toplumsal hayatla ilgili beğeni, davranış, uygulama ve inanç uzlaşmalarının bir kısmı evrensel, bir kısmı ise ulusal boyutta ortak değerler manzumesi biçiminde kabul görür. Ulus ölçeğinde kabul gören ortak değerler manzumesi fert ve toplumun eğlenceden sanat ve estetik zevke, en küçük sosyal birlik aileden devlet seviyesindeki kurumsal anlayışa ortak normlarda buluşarak töre, gelenek-görenek ve inanç sistemi haline getirdiği, sonraki nesillere de öğreterek aktarmaya çabaladığı maddi ve manevi her unsuru içinde barındırır.

Bir toplumda ortak normlar haline gelen bütün bu maddi ve manevi değerler toplamına halk kültürü adını veririz. Halk kültürü bir toplumun gelenek ve göreneklerini, törelerini, inançlarını, masal, efsane, ağıt, türkü gibi sözlü yazın ürünlerini, müziğini, danslarını, oyunlarını, geleneksel tiyatrosunu, halk hekimliğini, araç gereç ve konut yapımını, giyim kuşamını ve bunlara benzer bütün soyut ve somut ürünleri içine alır. Bütün bu değerler çeşitli bilim dalları ile bağlantılı bir şekilde "Folklor/ Halk Bilimi"nin araştırma ve inceleme konusudur (Tan, 2000: 5-6).

Toplum uzlaşmasının sonucu olarak ortaya çıkan kültür, bireysel ve toplumsal hayatı bütün yönleriyle uyumlulaştırarak düzenleme, oluşun yapıyı koruma ve gelişmesine katkı verme gibi işlevlere sahiptir. Halk kültüründe ortak normları oluşturan değerler; hatırlatma, uyarma, öğretme ve sonraki nesillere aktarma gibi amaçlarla sözlü geleneğe aktarılır ve halk edebiyatının türleri ortaya çıkar. Bütün

türleri ile halk kültürünün bir taşıyıcısı olan ve halk edebiyatı içinde değerlendirilen sözlü geleneğe ait bu ürünler folklor araştırmalarının önemli bir kısmını oluşturur. Folklor içinde değerlendirilen her unsurun sosyal, ekonomik, siyasî hayatın düzenlenmesi ve yürütülmesi bakımından büyük değer taşıdığı görülür.

Bu bağlamda Türk kültür dairesi içinde yer alan Kazak ve Kırgız Türklerinin geçmişteki göçerevli hayat dönemlerinde kültürel değerlerin korunması, aktarılması, toplumsal ya da bireysel çatışmaların bu değerler bağlamında çözüme kavuşturulması ve düzenin korunmasında önemli rol üstlenen biyeler/şeşenler ve bunların töre, gelenek-görenek, bilgi, zekâ, tecrübe, adalet ve hoşgörüye dayalı sözleri halk tarafından benimsenir ve şeşendik sözler olarak nesilden nesile aktarılarak yaşamaya devam eder. Kazak ve Kırgız Türkleri arasında şeşendik geleneğinin yaygın olmasının temel sebebi biy/şeşen ve şeşendik sözlerin birey ve toplum hayatında üstlendikleri başat rol ile ilgilidir.

Genel itibariyle biyeler devletin yönetim organizasyonu içinde yer alan yönetsel bir üst statüyü; şeşenler ise aileler veya boylar içinden bilgisi, görgüsü, tecrübesi ve hitap yeteneği ile aileler veya boylardan onay alarak onların hak ve hukukunu korumak adına öne çıkmış bir sosyal statüyü temsil eder. Yani biyeler yönetici, şeşenler ise aile ve halk içindeki aksakallardır. Dolayısıyla yönetim erkinin temsilcisi beyler ile halkın temsilcisi şeşenlerin birey, toplum veya yönetimle ilgili her türlü duygu, düşünüş, sorun ve bunların çözümü ile ilgili töre, gelenek, bilgi, tecrübe ve adalet çerçevesinde söyledikleri sözleri ve davranışları halk arasında ya hikâyeleştirilerek ya da veciz sözler olarak birey ve toplum hayatına yön verebilen anlatılara dönüşür ve şeşendik söz adını alır.

Biyeler, kabile esasına dayanan ve göçebe hayatı benimseyen devletler zamanında, Altınordu ve ondan sonraki Kazak Hanlıkları döneminde devlet işlerinde bulunan şahıslardır. Eski Kazak toplumunda devleti yöneten hanlar, Cengiz han soyundan seçilirken biyeler ve şeşenler halk arasından çıkmıştır. Onların toplumdaki görevleri jıravlara benzer (Koç vd., 2007: 138).

Ozan/ âşıklerle aynı işi yapan jıravlar elinde kopuzu ile halkın sözlü mirasını yaşatan; destanları, tarihî jırları, nasihat dolu sözleri, tolgav ve termeleri⁸ söyleyen, kendi zamanının eksiklerini bildiren, sözleri ile hem hanlara ve biylere hem de halka nasihat ederek doğru yolu gösterip onları etkileyebilen söz ustalarıdır (Ayımbetov, 1968: 74-78; Tursinov, 1976: 158-159).

Biyler, hanlar ile halk (boylar) arasındaki ilişkilerin, şeşenler ise biyeler ile halk arasındaki ilişkilerin yanı sıra birey-birey, birey-toplum ve boylar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ve sağlıklı yürütülmesi, toplumda barış ve huzur ortamının korunup geliştirilmesinde bu görevi üstlenirler. Biy ve şeşenlerin görevi barış elçileri olmaktır. Kazak Türklerinde “Biy” ile “Şeşen” kelimelerinin birlikte kullanıldığını görmek mümkündür. Bir şeşen biy olmayabilir, ama biyelerin hepsinin şeşen olması beklenir. Şeşendik davalarda şeşendik sözlerin asıl söyleyicileri, biyeler ve hatipler/ şeşenlerdir.

Şeşendik sözler genellikle türlü tartışmalar, insanlar veya boylar arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların ortadan kaldırılması için yapılan görüşmelerde, mahkemelerde, davalarda ortaya çıkmıştır. Davalı, birbirine tezat teşkil eden hayat olaylarında davacı veya davayı çözmeye gelen kişi haklılığını kanıtlamak veya uzlaşmayı sağlamak için o olayla ilgili görüşlerini etkileyici, inandırıcı sözler ve delillerle sunmaya çalışmışlardır. Kıvrak zekâya dayalı olarak söylenen sözlerin ve delillerin doğruluğu çoğu durumda olayın gelişmesini etkileyip davanın çözümünde ya da ortadan kaldırılmasında önemli rol oynamıştır.

Bunların yanında biyeler ile şeşenler, şeşenler ile şeşenler ya da şeşenler ile halk arasındaki ziyaret, sohbet, şakalaşma, karşılaşma gibi çeşitli vesilelerle gerçekleşen ilişkiler esnasında ortaya çıkan olay veya konuşmalarda söylenen atışma, şakalaşma, nasihat, düşünce sözleri ve görülen bazı davranışlar da çeşitli formlarda anlatıları ve şeşendik sözleri ortaya çıkarır.

Şeşendik geleneğini ve şeşendik sözleri bir folklor ürünü olarak işlevleri açısından değerlendirmek için William Bascom'un “Folklorun Dört İşlevi” adlı makalesinde belirttiği hususlara bakmamız gerekir. Bascom folklorun işlevlerinin

⁸Terme: Özbek, Kazak ve Karakalpakların öğüt, övgü, dini ve mistik bilgilere yer verilen şiire verdikleri addır. (Kaya, 2014:779)

daha fazla başlık altında incelenebileceğini belirtmekle birlikte alt işlevleri de içlerinde topladığı dört başlık halinde değerlendirmiştir. Bu işlevler:

1. Hoş vakit geçirme, eğlenme ve eğlendirme işlevi,
2. Kültürün onaylanması, ritüel ve kurumların doğrulanması işlevi,
3. Kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ve eğitim işlevi,
4. Kişisel-toplumsal baskılardan kaçıp kurtulma işlevidir (Bascom 2010: 71-86).

Bu işlevlere İlhan Başgöz'ün ilave ettiği “protesto işlevini” de beşinci işlev olarak ekleyebiliriz (1996: 1-2).

Bu bağlamda Kırgız ve Kazak Türkleri arasında kültürel değer olarak önemli yer tutan şeşendik sözlerde iç içe geçmiş bu işlevlere çeşitli derecelerde uygun örnekler bulmak mümkündür.

0.5.1. Hoş Vakit Geçirme, Eğlenme ve Eğlendirme İşlevi

Folklorun dört işlevinden biri olan eğlence işlevi tarih boyunca geniş halk kitlelerinin folklorik metinler aracılığıyla eğlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bascom folklorun oldukça basit bir eğlence şekli olduğu söyleyerek baştan atılamayacağına vurgu yapar ve eğlencenin folklorun en önemli işlevlerinden birisi olduğunu ve çoğu gülme unsurunun altında derin anlamlar bulunduğunu belirtir (2010: 78). Bazen yalın bir gerçek, bazen toplumsal eleştiri, özeleştiri, alay, övgü, yergi dile getirilirken içinde mizah barındırır. Bu bağlamda çeşitli sebeplerle söylenmiş kimi şeşendik sözler veya biy/şeşenler etrafında yaşanmış olaylar çeşitli halk anlatılarına dönüşerek Kazak ve Kırgız Türklerinin eğlence ihtiyacının karşılanmasında önemli roller üstlenir.

Bala Biy ile Dosbol Biy arasında geçen aşağıdaki olayda iki arkadaş arasındaki yalın gerçekliğe dayalı bir takılma/eleştirinin Bala Biyin köse (sakalı, bıyığı az olan) oluşuna atıfla yalın gerçeğe dayalı ve içinde mizah barındıran bir olay vardır. Yaşanan olayda Dosbol Biyin cevabı hem bir yalın gerçeği, hem de dolaylı olarak Bala Biyin köse oluşuna bir takılma/ şakalaşmayı gösterir. Bu gibi sözler halkın eğlence ihtiyacını gidermektedir. Şeşenlerin sarf ettiği bu tip sözler halk arasında yaygınlaşmakta, bu olay bağlamında hem köselikle ilgili toplumsal anlayışı yansıtan

hem bunu bir şakalaşma/ takılma yolu ile dile getirecek fıkra tipi halk anlatılarına dönüştürerek halkın eğlence ihtiyacını karşılamaktadır.

“Bala Biy sakalsız, bıyıksız köse imiş, Dosbol Biy ise sakallı birisiymiş. Bala Biy, arkadaşlarıyla yolda gelirken ıssız bir yerde sade çay içip oturan Dosbol Biyi görür. Ona: “Sağılacak develeriniz varmış, sade çay içeceğinize, deve sağıp, niçin süt katarak içmiyorsunuz? der. O zaman Dosbol Biy: “Hep sağdırmaya alışan deve sakalımızdan ürküp bize sağdırmıyor! demiş.” (IV.1.2.29).

Aşağıdaki örnekte ise Kazak ve Özbek Türklerinde göçer evli bozkır hayatı ve şehir hayatı ortamında oluşmuş dinsel algılar üzerine içinde mizah da barındıran bir eleştiri vardır. Bozkır hayatında din olgusu daha çok imana dayalıyken, yerleşik hayatta ameli önceleyen bir anlayışa yerini bırakır. Bu bağlamda bozkır hayatının imana dayalı anlayışına sahip insanların ameli önceleyen din anlayışı tarafından kendine benzemeye zorlanması eleştirilir ve cezalandırılır.

“Sırım bahadırın yolu Buhara’ya düşer. O gün mollalar camide cuma namazı kılıyormuş. Sırım caminin yanından geçip giderken bir molla yanına gelip:

- Ey Kazak, namaza gel! diyerek Sırım’ı beraberinde götürüp şeyhin arkasına durdurmuş. Sırım nereden başlayacağını bilmediğinden ağzına geleni söyleyiverir:

- İnanılmazı inandıran Mevla, görünenin ardından baktıran Mevla! diye söyleyince, arkasında duran molla bunu duyup Sırım’ı ensesinden dürter. Sırım da önündeki şeyhi ensesinden dürter. Şeyh namazını bozmayıp devam eder. Namaz kılındıktan sonra şeyh:

- Beni dürten kimdi? diye sorar. Sırım:

- Ben! deyince bu sefer şeyh sebebini sormuş. Sırım:

- Ben çölde özgür büyüyen bir Kazak idim. Bu kişi beni durdurup namaz kılmaya getirdi. Ne diyeceğimi bilmeden ağzımı kıpırdatıp dururdum. Sonra biri ardımdan dürttü. “Namaz sırasında arkadakinin önündekini dürtmesi adet imiş” diye düşünerek ben de sizi dürtüm, der.

- *Çölden gelen Kazağı namaza durduran ahmak! diyen şeyh, mollayı dövmüş.*” (IV.1.2.9).

0.5.2. Kültürün Onaylanması, Ritüellerin ve Kurumların Doğrulması İşlevi

Sözlü gelenek içinde yer alan Şeşendik sözlerin bir diğer işlevi ise toplumu bir arada tutan kültürel değerlerin ritüel ve kurumlarına destek vererek onları ayakta tutacak gerekçeler kazandırmaktır. Bascom, Malinowski'nin bu bağlamda mitlere yüklediği *“büyü, tören, ritüel ve sosyal yapıya ‘yetki, izin ve sıklıkla pratik bir rehber’ gibi hizmet eder.”* düşüncesini genişleterek

“Dünyevi ya da ilahi olsun kabul edilmiş örüntülerin şüpheciliğinin ya da memnuniyetsizliğinin vurgulandığı ya da artmasından şüphelenildiği zamanlarda daima onları geçerli kılabacak bir mit ya da efsane vardır veya son adlandırmalarla ‘açıklayıcı hikâye’, ahlaki hayvan hikâyeleri veya atasözleri aynı işlevi yerine getirmektedir.”(Bascom, 2010: 80)

demektedir. Toplumun yüzyıllar boyunca yönetim, adalet, eğitim, ferdi/içtimai görevler/haklar, toplumsal statü, inanç, ahlak, zevk ve estetik anlayış üzerine oluşturduğu uzlaşmış ortak maddi ve manevi değerlerin hayatın her alanında aksamadan uygulanması toplumsal uyumun ve düzenin sürdürülmesi bakımından büyük önem taşır. Töre, inanç, ahlak ve estetik zevkler ekseninde ortaya çıkan bu değerlerin aşındırılması, örselenmesi toplumsal uyumu ve düzeni bozacaktır. Bu sebeple toplumsal uzlaşmaya dayanan uyum ve düzenin bozulmaması için halka, biylere ve hanlara çeşitli vesilelerle bu değerleri hatırlatıcı, uyarıcı mesajlar verilir. Yeri geldiğinde töreyi, yeri geldiğinde inancı, adaleti, geleneği, ahlakı hatırlatan bu mesajlar, mevcut kültürel anlayış ve kurumların yaşatılmasına gerekçe kazandırır. Böylece yüzyıllar boyunca üzerinde uzlaşmış değer ve kurumların toplumsal birlik ve düzen bozulmadan yaşatılması amaçlanır.

Aşağıdaki örnekte Kazak ve Kırgız Türklerinin bozkır kültürü içinde erkeklerin uğraşlarına yönelik onaylanan ve reddedilen bazı değerler sıralanmıştır. Yöneticilik, avcılık, savaşçılık ve geleneğe uygun hoşça vakit geçirmekle ilgili uğraşlar genelleme ile bireylerin sosyal statüleri ile dolaylı olarak ilişkilendirilerek

onaylanırken toplumsal normların ve kişilerin sosyal statülerinin dışında kalan davranışlar aşığılanır ve reddedilir:

<i>“Biy bolatın jigittiñ</i>	<i>Bey olacak yiğidin</i>
<i>Töbede bolar jumısı.</i>	<i>Taht ile olur işi</i>
<i>Mergen bolar jigittiñ</i>	<i>Nişancı olacak yiğidin</i>
<i>Jebede bolar jumısı.</i>	<i>Ok ile olur işi</i>
<i>Batır bolar jigittiñ</i>	<i>Bahadır olacak yiğidin</i>
<i>Köbede bolar jumısı.</i>	<i>Hedef ile olur işi</i>
<i>Qızıq körer jigittiñ</i>	<i>Eğlenecek yiğidin</i>
<i>Bürkitte bolar jumısı.</i>	<i>Kartal ile olur işi</i>
<i>Jaman bolar jigittiñ</i>	<i>Kötü olacak yiğidin</i>
<i>Jalañ ayaq, jalañ bas</i>	<i>Yalın ayak yalın baş</i>
<i>İtte bolar jumısı.</i>	<i>İt ile olur işi”</i>

(IV.1.1.12).

Bir başka örnekte ise Kazak ve Kırgızlarda yedi sayısı etrafında şekillenmiş “yedi ata, yedi yargı” gibi anlayışlar, bu Türk topluluklarında bireylerin toplum tarafından kabul ve saygınlık görmesi için bilinmesi gereken değerlerdir. Bunları bilmeyen kişiler muteber sayılmazlar. Bu değerlerin bilinmesi ve bu değerlere uyulması toplumsal düzen ve işleyişin devamı, kurumların alışılmış haliyle devamı için önem arz eder. Aile, soy, boy, yönetim, inanç ve davranışlar etrafında oluşmuş ritüeller ve kurumsal yapılardan oluşan değerler şesendik sözlerde sık sık yer alarak onaylanır; doğruluğu ve önemi yeniden yeniden hatırlatılır:

<i>Jeti atandı bil,</i>	<i>Yedi atanı bil,</i>
<i>Jeti ruwdı bil,</i>	<i>Yedi uruğu bil,</i>
<i>Jeti jarğını bil,</i>	<i>Yedi yargıyı bil,</i>
<i>Jeti qubılañdı bil,</i>	<i>Yedi kablenu bil,</i>
<i>Jeti jaqsını bil,</i>	<i>Yedi iyiyi bil,</i>
<i>Jeti jamandı bil,</i>	<i>Yedi kötüyü bil,</i>
<i>Jeti jetimdi bil.</i>	<i>Yedi yetimi bil.</i>
<i>Jeti atasın bilmegendi jetesiz deydi,</i>	<i>Yedi atasını bilmeyene soysuz, ,</i>
<i>Jeti ruwdı bilmegendi jer körip,</i>	<i>Yedi uruğu bilmeyeni yer görüp,</i>
<i>El tanımağan essiz deydi,</i>	<i>Halkını bilmeyen akılsız,</i>
<i>Jeti qubılanı bilmegendi kökirek</i>	<i>Yedi kableyi bilmeyene,</i>

közsiz deydi, gönül gözü kapalı
Jeti jaqsını bilmegendi jaman deydi, Yedi iyiyi bilmeyene kötü ,
Jati jamandı bilmegendi nadan deydi, Yedi kötüyü bilmeyeni cahil,
Jeti jetimdi bilmegendi arzan deydi, Yedi yetimi bilmeyeni ucuz denir,
Jeti jetini bilgendi adam deydi. Yedi yediye bilene insan denir.

(IV.1.1.42).

0.5.3. Kültürün Gelecek Kuşaklara Aktarılması ve Eğitim İşlevi

Folklorun “özellikle *-fakat yalnızca değil- okuma yazması olmayan toplumlardaki eğitici işlevi*” ve birçok şekliyle pedagojik bir araç olarak önemi dünyanın birçok bölümünde belgelenmiştir. Folklor ürünleri çocukları disipline etmek ve onlara iyi bir kişilik kazandırmak arzusu çerçevesinde “*çalışkanlık, dindarlık ve evlatlıkla ilgili prensipleri ve kabul edilen davranışları telkin etmek*”, “*asilik, tembellik, züppelikle alay etmek*” için oluşturulmuş değişik sözlü anlatı formlarında bulunabilir. Birçok okuryazar olmayan toplumlarda bilgiler folklor ürünlerinde somutlaştırılmış ve bu bilgiler doğruluğuyla fazlaca kabul edilmiştir. Atasözleri geçmiş nesillerin damıtılmış bilgelikleri olarak karakterize edilir ve şüphesiz olarak benimsenir. Masalların pek çoğunun, hayvan fablları veya diğer ahlak hikâyeleri olmasından dolayı çocukların eğitimi için önemli olduğu düşünülür. Bilmeceler çocukların zekâsını keskinleştirmek için öğretici bir araç olarak hizmet eder (Bascom, 2010: 81).

Toplumlar, yüzlerce yılda oluşturup uzlaştığı ve insanın birey-birey, birey-toplum ve toplumlararası ilişkilerini; insan-Tanrı ilişkilerine; insan-doğa ilişkilerine dair sistemleştirerek düzenlediği toplumsal organizasyon, inanç, doğa ve insanoğlu ile ilgili her türlü ortak değer, tecrübe ve bilgisini somutlaştırarak yeni nesillere öğretmek aktarma çabası içindedir. Toplumun uzun zaman içinde meydana getirip benimsediği bütün bu kültürel değerlere vakıf olmaları, zekâları, hazırcevaplılıkları, adaletten yana oluşları, geleceğe dair öngörülerini ve bilgelikleri ile çeşitli sosyal grupların (aile, oba, boy, vb.) temsilcileri olarak toplumda öne çıkmış aksakalların hayatın akışı içinde çeşitli durumlara bağlı olarak söyledikleri sözler ve davranışlar halk tarafından hikâyeleştirilip değişik türlerde şaşendik anlatılar haline dönüştürülerek kültürün yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol üstlenir.

İşlev bakımından hangi başlıkla değerlendirilirse değerlendirilsin, hayatın her alanıyla ilgili töre, gelenek ve göreneğin, bilginin, tecrübenin doğru ve yanlış ekseninde aktararak öğretilmesi ve pekiştirilmesi şeyendik söz anlatılarında esas amaç olarak göze çarpmaktadır. Esasen kişilikleri ile toplum tarafından sevilmiş ve benimsenmiş biy/ şeyenlerin çeşitli konularda bir halk anlatısına dönüşmüş söz ve davranışlarının neredeyse tamamında temel işlev eğitimidir. Çünkü toplumsal değerler halk arasında saygı gören şeyen/biyelerin söz ve davranışlarında örneklenebilir somut bilgiye dönüşür. Böylece şeyendik sözler, uygun ortam ve şartlarda anlatılarak kültürel değerlerin aktarılması, öğretilmesi ve yaşatılması bakımından eğitim işlevini de yerine getirmiş olur.

Aşağıdaki örnekte Issık Kөл civarındaki bir Kırgız boyunun toprakları, Hokand Hanlığı'nın idaresine geçmiş ve Hokand hanı bölgede yaşayan Kırgız boyundan itaat etmelerini ve kendisine vergi ödemelerini istemektedir. Bölge halkı ise kimseye boyun eğmeme, kendi yaşam düzeni içinde idaresini devam ettirme kararlılığındadır. Bu boy, anılan bölgeyi atalarının kazandığı bir yurt ve onlara bıraktığı bir miras olarak görmekte, komşu boy ve hanlıklarla dengeli bir ilişki içinde, kendi gelenek ve töresine uyarak varlığını sürdürme arzusundadır. Bu durum etrafında gelişen görüşmelerde Tilekmat'ın Han'ın itaat ve vergi taleplerine verdiği cevaplar bölge halkının yurt, yönetim düzeni, boy bilinci, haklarını korumadaki mücadele azmi, adalet duygusu konularında oluşmuş değerlerinin sonraki nesillere aktararak korunması, pekiştirilmesi ve öğretilmesini amaçlayan bir anlatıya dönüşmüş şeyendik söz örneğidir.

“Hokand Hanlığı Issık Göl bölgesini ele geçirince halkından vergi vermelerini ister. Kırgız tarafı birkaç kez elçi göndemiş, ancak gönderdikleri elçiler geri dönmez. Bu sefer elçiliğe Tilekmat gönderilir. Kudayar Han il gün kabul etmez. İkinci gün kabul eder. Han elçiye:

- Sen kimsin? diye sorduğunda, Tilekmat:

- Ben Tilekmat, babam Cılkıydar. Belek Hanın torunuyum. Biz Kırgızlar, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut gitmemiş, bereket kaçmamıştır. Toprağımızın sınırlarını düşman basmasın diye mızraklarımıza tüy takan halkız. Hiçbir düşmana baş eğmeyen, başımızdan söz geçirmeyen, dostumuzu

koruyabilen, yemeğimizi, içtiğimizi aklayabilen bir halkız. Aşırıya gidip haddini aşan han olsa, hanın sarayını yola getirebilen bir halkız. Atadan oğul doğunca köle olmak, anadan kız doğunca cariye olmak için doğmaz. Oğul kızlarımızı esir vermeyiz. Atamız Manas, savaşırsan savaşmaya geldik! Sen kaplansan, ben aslan, kapışmaya geldik. Biz Hokand Hanlığı'na baş eğmeyeceğiz, fakat para, mal istersen onu da sakınmayız. Atam Belek Han'ın Kalmaklardan aldığı toprağının sınırlarının doğusu Kızılkıya, Santaş, batısı çalılıklı Koytaş'tır. Atamın yerleştiği yeri, burada yaşayan halkı kimseye yönettirmem, kendim yönetirim, der. Elçinin cevabından hoşnut olan Kudayar Han:

- Oğlum, yeni eğitilmiş genç tulparmışsın, dediklerine karşı çıkmadım. "Yakası varsa kürk, yelesi varsa at" demişlerdir, deyip kürk, gümüş işlemeli brokar cepken giydirmiş ve eline bir ferman vermiş. Hem daha önce alıkoyduğu elçileri serbest bırakmış, hem önceleri almış olduğu vergileri geri vererek güzel bir şekilde uğurlamıştır."(IV.2.2.13).

0.5.4. Kişisel ve Toplumsal Baskılardan Kaçıp Kurtulma İşlevi

Sözlü gelenek, kurumsal veya sosyal düzen içinde toplumca kabul gören davranış kalıplarına uygun davranmayı sağlamakta önemli bir işleve sahiptir. Sözlü gelenek kurumlara, inançlara ve davranışlara geçerlilik ve gerekçe kazandırma yanında, toplumsal baskı ve denetim aracına dönüşebilme bakımından da önemlidir.

Sözlü gelenek içindeki masal, türkü, atasözü, fıkra vb. bir türtoplumsal normlardan sapmaları eleştirerek reddetme, onaylamama aracı olarak kullanılabilir (Bascom, 2010: 81). İnsanlar zaman zaman ortaya çıkan, bireyi ve toplumu rahatsız eden sorunlarla, baskılarla baş edebilmek için çeşitli kaçış yolları bulmuşlardır. Şeşendik sözler içinde bireyi ya da toplumu rahatsız edici kişisel ve toplumsal baskı olarak görülen bir takım uygulama ve davranışlara karşı kişileri yönlendirmek, destek bularak toplumsal denetimi sağlamak üzere söylenmiş örnekler de bulunmaktadır.

Aşağıda verilen şeşendik anlatıda töreye, gelenek ve göreneklere uygun olmayan davranışlar sebebiyle kişisel ve sosyal baskıya dönüşerek gruplar arasında çatışma ihtimali doğuran bir olayın, sosyal baskıların ortadan kaldırılıp bütün tarafları

rahatlatarak çözümlenmesi ve toplumun da bu durumu kabullenmesi örneği görülmektedir.

On üç yaşında yetim kaldıktan sonra dayısının yanına sığınan, orada çalışarak meslek sahibi olan bir yetim ile dayısının kızı, birbirlerini sevmişlerdir. Fakat kız istememesine rağmen babası kızına Kerey boyundan bir bey ile söz kesmiştir. Bu yetim ve kız, yetişkin olduklarında başka bir köye kaçar ve evlenirler. Bu durum kızın babası ile kızını verdiği bey; yetim çocuk ile kızın kaçıp yerleştiği köy ile kızın babasının köy arasında çatışma çıkarma potansiyeline sahiptir. Bu durum çocuklar, kızın babası ve boylar üzerinde büyük bir sosyal baskı oluşturur. Babasını dinlemeyen kız, kızın yeğeniyle kaçan baba, söz kesilmiş kız ile kaçıp evlenen genç ve sözlendiği kız başkası ile kaçan bir bey üzerinde töreden, gelenek ve göreneklerden kaynaklanan bir açmaz ortaya çıkmıştır. Kişiler üzerindeki sosyal baskı nedeniyle çatışmaya dönüşmesi muhtemel açmazlar araya beylerin de girdiği bir dava/mahkeme konusu olmuş ve halka da birbirini severek evlenen iki gencin durumu izah edilip sevgide zorlama olmayacağı anlayışı ile verilen kararı halka da onaylatarak kişisel ve sosyal baskılar ortadan kaldırılmıştır:

“Arka bölgesinin ünlü beyi Taske'nin yaşı sekseni aşmış durumunun biraz kötüleştiği, Töle beyin ise yirmili yaşlarında genç olduğu zamanlar olmalı. Üysin soyunun yetim kalan on üç yaşındaki bir çocuğu Taske'nin köyündeki dayısının evine varıp ilk yıllarda koyun, kuzu gütmüş. Babası usta bir kunduracıymış. Babasının bu yeteneği çocuğuna geçmiş, sonradan o da kunduracı olmuş. Dayısının Asemhan adlı küçük kızı kunduracı çocuğa alışır ve birbirlerine âşık olurlar. Dayısı daha önceden kızını Kerey soyunun bir beyiyle söz kesmiştir. Birbirlerine alışverişte bulunmuşlardır. Kız ise o beyi istememiş. Ergenlik yaşına gelen iki genç, bir gece köyden kaçmışlar. Taşkent tüccarları ile köye varmışlar. Üysin köyü bunlara bir otak vermiş. Genç oğlan kunduracılık, karısı ise dikiş yaparak hayatlarına devam etmişler. Taske beyin köyündekiler onları arayarak Töle beyin köyüne gittiklerini öğrenirler. Kerey soyundaki zengin düniürüne gidip, durumu anlatmış. Kızın babası Taske beye derdini anlatmış. Taske bey ise onlara şöyle demiş:

- Siz sabırlı olun, iki soyu birbirine düşman yapmayın. Burada ben, orada Töle Bey varken bu davayı sonuçlandırırız. Benim yaşlandığım zamana denk

geldi, bu işi şöyle yapalım: aranızdan işten anlayan üç erkek çıkarın, ben Töle beye mektup yazayım.

Böylece üç delikanlı Sariargayı, Moyinkum'u, Karatavdan geçerek, Kızılkurt yamacında oturan Töle beyin köyüne gelmişler. Beyaz otağa girip Töle beye selam verirler.

- Taske beyin yiğitleriyiz. Beyimiz bu yazılan mektubu size gönderdi, diye mektubu vermişler. Töle bey mektupta yazılanları okumuş. Mektupta: "Sen güçlüsün Töle beyim, ben ise yürüyemiyorum. Senin soyundan bir yetim, bizim köye yeğenlik yapıp bizim köyden bir kızı kaçırmış. Bu işi abartmadan, düzgün bir biçimde halledermisin?" Töle bey:

-Tamam, demiş. Mektubu okuyup bitirince, Taske yapmazsak olmaz demiş. Bir iki ay bekleyin, ben bugün Kırgız halkına gidiyorum. Atım ve benimle birlikte gidecek olanlar da hazır. Orada da iki halk arasında ki davayı çözmeye gideceğiz. Beklemek isterseniz köyüm burda, tekrar geliriz, dersiniz kendiniz bilirsiniz. Üç yiğit:

-Biz köye gidip iki ay sonra tekrar gelelim. Bu anlaşmadan sonra onlar köyelerine dönmüşler. Töle bey ise adamlarıyla Kırgızlara gitmiş. Aradan iki ay geçmiş. Töle bey Kazak, Kırgız arasındaki yer davasını çözüp köye dönmüş. Taske beyin yiğitleri de geri gelmişler. Töle beyin köyündekiler toplanmışlar. Kunderacıyı ve eşini aldirmişlar:

- Hadi bakalım yiğidim anlat, demiş. Kunderacı:

- Ben yetimim, Arqa'daki dayımın yanına gitmiştim. Kuzu güttüm, kunderacılık yaptım. Dayımın küçük kızı beni sevdi, ben de onu sevdim. İkimiz anlaşip kaçarak buraya geldik. Sonrasını köylüler de biliyor.

Töle bey ardından da kıza sormuş, kız şöyle anlatmış:

- Babam beni zengin bir beye vermek istedi. O beni kuma olarak almak istemiş. Anneme babama istemediğimi belirterek ağladım. Rızamız yok dediler. Babam ikna olmadı. Sonra kendi sevdiğimle kaçtım. Töle bey ikisini de dinledikten sonra toplanan halka bakarak:

-Halkım gördüğünüz gibi. İki genç birbirini severek kaçmışlar. Sevgide zorluk olmaz. İkisini de ağlatmayalım" (IV.1.2.14).

0.5.5. Protesto İşlevi

Başgöz, Bascom'un folklorun en önemli olarak gördüğü dört işlevine protestoyu ekler (1996: 2). Başgöz, kurulu düzeni eleştirme bağlamındaki karşı çıkışları protesto işlevi kapsamında değerlendirir. Başgöz'e göre, Köroğlu ve Pir Sultan Abdal gibi kimlikler üzerine kurulmuş çeşitli türlerdeki anlatı ve türkülerde yer alan düzeni değiştirme yönündeki söylemler ve toplumsal eleştirileri protesto işlevine örnek olarak verir. Bu nitelikteki folklor ürünleri, mevcut düzene başkaldırlara destek olma, çatışmaları büyütme, direnenlere güç verme gibi işlevlere de sahiptir (Başgöz, 1996: 2).

Protesto işlevinin kapsamı mevcut düzen ve değerlere karşı çıkma ve değiştirmeye çalışma ile sınırlanmaz. Bir birey, grup veya toplumun kişileri, çeşitli durum, olay veya davranışları kınaması, eleştirmesi de protestonun başka bir şeklidir. Bunlara birey, grup veya toplumda yanlış olarak görülen kusurların kapalı veya açık olarak yerildiği, alaya alındığı söz ve davranışları da bir çeşit protesto türü olarak ekleyebiliriz. Kazak ve Kırgız Türklerinin şaşendik sözleri arasında çeşitli olaylara bağlı ortaya çıkmış protesto işlevli anlatılar da yer almaktadır

Folklorun protesto işlevi tartışmalı olmasına rağmen aşağıdaki örnekte Beyin bir davada verdiği karar ile adalete ve doğruluğa uygun davranmayıp taraflar arasında uzlaşmayı sağlayamaması protesto edilmektedir.

Sırım Biy, bu davada taraflı olduğuna inandığı için oradan ayrılırken kendi kendine söylenme, daha sonraki bir karşılaşmalarında da selam vermeme ve Nurali'nin yanından uzaklaşma şeklinde protestosunu gerçekleştirir. Bu olay etrafında oluşan şaşendik anlatıda davalarda taraflar arasında eşit ve adil kalınarak karar verilmesi, yeni çatışmalara zemin hazırlamaması gereği vurgulanır.

“Sırım, Nurali'ye itiraz edip yürürken:

- Az ile çoğu, ak ile karayı, zayıf ile kuvvetliyi eşit tutmadın, diye gücenmiş. Nurali bir kez yanına geldiğinde Sırım selamlaşmadan çekip gider. O vakit Nurali:

- Bahadır (yiğidim).! Merhamet edip selam veresin gelmez. Beni umursamazsın sanırım, demiş. Sonra Sırım:

- *Hânım, umursamadığım yok? Kazak çocuklarının başını bir araya getiremedin, buna şaşırıyorum, demiş.*" (IV.1.2.6).

Aşağıdaki metinde ise bir sosyal grubun, başı derde girdiğinde ihtiyaç duyulanı övmesi, rahata erdiğinde ise değer vermemesi birey tarafından protesto edilmektedir.

*Otursam opağ deysinder, Otursam işe yaramaz dersiniz
Tursam sopağ deysinder. Kalksam yaramaz dersiniz
El şetine jaw kelse, Ülke sınırına düşman gelse
İzbastıday ul tumas deysinder, İzbastı gibi oğul doğmaz dersiniz
Jaw ketken soñ qubas deysinder. Düşman gidince serseri dersiniz*
(IV.1.1.10).

Bir başka şeyendik anlatıda ise mal ve para düşkünlüğü, bencilik, cimrilik, fırsatçılık eleştirilmekte, toplumu sömürerek zengin olanlar protesto edilmektedir. Bunların halkı umursamayan, zor zamanlarda halka yardımcı olmayı, paylaşmayı değil zenginliğine zenginlik katmayı düşünen hırslı, bencil, cimri ve hayırsız kişiler olarak saygın insanlar olamayacakları dile getirilmektedir.

Qonqa Bıy ve yol arkadaşları yürürken kuşluk vaktinde büyük bir yıldı sürüsü görürler. Atlar o kadar fazla imiş ki insan bir başından diğer ucuna ulaşamazmış. Sonra yol arkadaşı çocuk:

-Dede, bu yıldı, nasıl bir zenginin yılıksı olmuş? Biliyor musunuz? diye sormuş. Qonqa bey ona:

- Evladım bu açgözlü denilen zenginin yılıksı, demiş.

- Açgözlü denilen ne tür bir zengin?

- Evladım söyleyeyim. O malı durmadan biriktirir. Durumu kötü olana, fakir olana hiç hayrı yok. Hiç birşeyini vermeyen zenginin malı.

Oradan öteye yürürler ve büyük bir arazide ekilip büyümekte olan ekin tarlasına rastlarlar:

-Vavv! Dede, bu ekin hangi adamındır, göz alabildiğine geniş arazide yayılıp büyüyor, dedi çocuk.

-Aa! Çocuğum bu ekin hayırsız denilen zenginin ekini.

- Hayırsız zenginin mi? Hangi boydan dede?

- *Aa çocuğum söyleyeyim. Zengin, birçok işçi tutup bu yerleri sürdürdü, ucuza iş yaptırıp haklarını yedi. Şimdi ekini başkasının emeğiyle biçtirip harman yaptırdı. Taneleri saplarından ayırıp ambara koydu. Bunu kendisi değil, başka birine yaptırdı. Sonra da kıtlık olan yılda tahılı pahalıya sattı. Kendini hiç zorlamadı, yattı. Gelecek yılında daha fazla kişi çalıştırdı. Yıllar böyle geçti. Ondan halka fayda yok. Aç kalana pahalıya sattı. İşte bunun hayırsız olmasının sebebi yavrurum...” (IV.1.1.12).*

Bu metinde başkasının emeği ile haksız yolla zenginlik elde eden bireylerin protestosu yer almaktadır.

Aşağıdaki örnekte ise düşmana boyun eğme düşüncesi ayıplanır, aşağılanır ve bu düşünceye sahip olanlar protesto edilerek topluluktan kovulur. Düşman yönetimine boyun eğmeme, isyan ve direnme düşüncesi toplumsal değerler esas alınarak desteklenir. Burada mücadeleyi destekleyici toplumsal değerler yurt, bayrak, halk ve töre ile yiğitlik; toplumca olumsuz görülen değerler ise kölelik ve onurunu kaybetme ile ilgili anlayıştır.

“1740 yılında Jongar hâkimi olan Kaldan Tseren’in adamları Ulu cüz hanı Jolbasır’ı öldürmüş. Töle beyin yönettiği halk Taşkent’ten kovulur. Karşı taraf Taşkent’e Kokım Manap denilen birini yönetici olarak atar. Bu zamanda Sırboyu şehirlerinin bir kısmı Jongarların hâkimiyetinde kalır. Bir gün Kultöbe’de büyük bir toplantı yapılır ve oraya bütün yöneticiler gelir. Sonra Karabek Batır:

- *Düşmana boyun eğmekten başka çare yok, diye fikrini söyledi. Karabek’e sinirlenen Töle Bey:*

*Dededen oğlan doğsa iyi,
Dede yolundan gitse iyi,
Kendine gelir ayıbı,
Düşmana boyun eğmek ne,*

diye huzuru bozanları çevresinden kovmuş. Ondan sonra etrafındakilere dönüp:

*Geniş bir yerin var,
Bayrak taşır yiğidin var,
Destek verecek halkın var,*

*Dededen kalan yolun var.
Köle olsak düşmana,
Kurtulamazsak sorun var
Kul olursan düşmana
Erkek diye, kim söyler?*

diye söylemiş. Töle'nin bu bilgelik sözünü tamamıyla dinleyip düşmana karşı güç birliği yapmışlar.” (IV.1.3.9).

Kırgız Türklerinden alınan aşağıdaki örnekte de insanların ekonomik ve sosyal durumlarını dikkate almadan din adına eleştiri yaparak insanları zor durumda bırakan anlayış protesto edilmektedir.

“Bir keresinde Molla Kaynazar, laf cambazı Aytıbar'ı utandırmak isteyerek:

- Aytıbar, Aytıbar dedikçe ayağın yere basmaz oldu. Ramazanda kurban kesmeyip dinden çıkacak duruma geldin, toprak bedenini kabul eder mi? Kardeşlerinin tamamı zengindir, onlardan niye istemedin? dediğinde, Aytıbar:

- Söylenmezse sözün atası ölür. Söylese anlamayan sağırlar, izah etse göremeyen körler vardır. Ağabeyindeki mal gökte, kardeşindeki mal inde olan maldır. Sürüdeki mal ise otlakta olan maldır. İsteyen insan dilenci, çalan insan hırsızdır. Utananarak insandan isteyip borçlu olmaktansa, utanmadan Allah'a borçlu olmak üstündür. Allah, senet yapılmamış, söz verilmemiş borcunu isteyip cesedi dışarıda bırakır mı? O, senin gibi açgözlü ve yalancı mı diyorsun? diye cevap verir.

Halkın kahkahası ortalığı kaplar ve molla afallayarak bu söze cevap veremez.” (IV.2.2.14).

I. BÖLÜM

I. ŞEŞENDİK SÖZLER ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Toplumsal bilgi ve tecrübenin, törenin, gelenek ve göreneklerin aktarılmasında sözlü geleneğin daha güçlü olduğu Kazak ve Kırgız Türklerinde önceleri “*biylik söz*” olarak adlandırılırken daha sonra “*şeşendik söz*” olarak adlandırılan bu anlatı türünün ürünleri halk kültürünün sözlü geleneği içinde yüzyıllar boyu önemli yer tutmuştur.

Kazak ve Kırgız Türklerinde sözlü edebiyat geleneğinin önemli bir kısmını oluşturan ürünler 20. yüzyıl başlarından itibaren araştırmacıların ilgisini çekmiş ve derlemeler yapılarak yazıya geçirilmeye başlanmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bu ürünler halk edebiyatının bir mahsulü olarak inceleme konusu yapılmış ve bu anlatılar üzerinde derleme, bilimsel araştırma ve popüler kitaplar şeklinde pek çok yayın günümüze kadar yapılagelmiştir.

Şeşendik ve şeşendik geleneği; bu gelenek çerçevesinde oluşmuş anlatılar ve bu anlatıların konusu olan biy/ şeşenlerin hayatı etrafında toplumdaki yeri ve değeri; bu anlatılardan hareketle ulaşılabilecek tarihi, sosyolojik ve kültürel bilgi; şeşendik gelenek içinde oluşmuş anlatıların edebiyat bakımından şekil, tür ve muhteva incelemeleri, pek çok araştırmalara konu olmuştur. Şeşendik geleneği ve uzun yıllar bu gelenek içinde oluşmuş anlatılar; V.V.Radlof, A.Yanuşkeviç, A.Levşin, I.Altınşarin, A.Baytursunulu ve benzerlerinin derlemeleri ile araştırılmaya başlanıp pek çok bilimsel çalışmaya konu olmuştur.

I.1. Kazak Türklerinde Şeşendik Sözler Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Kazakistan'daki şeşendik sözler üzerinde yapılan çalışmaları bilimsel çalışmalar, derleme çalışmaları ve bunların dışında kalan diğer çalışmalar olarak üç başlıkta değerlendirmek mümkündür.

I.1.1. Bilimsel Çalışmalar

Kazak şeşendik sözleri ayrı bir halk edebiyatı ürünü olarak 20.yüzyıldan itibaren bilim adamları tarafından dikkate alınarak araştırılmaya başlamasına rağmen, bugüne kadar sonuçlanmamış sorunlar bulunmaktadır. Şeşendik sözlerin muhteva, yapı ve metinler bakımından incelenmesi sistematik değildir. Şeşendik sanatını vesözleriniaraştıran bilim adamlarının araştırmalarında da karşı fikirlerin olması muhtemeldir. Binlerce yıllık Türk kültürünün içinde köklenip Kazak ve Kırgız Türklerinde güçlü bir gelenek haline gelen şeşendik geleneğitoplumun tarihî akışı içinde değişen değerlerine göre değişip gelişerekyeniden şekillenerek varlığını sürdürmüştür.

Kazak şeşendik geleneğinin bilimsel olarak teorik açıdan araştırılması A. Baytursunulı'nın çalışmalarıyla başlamaktadır. Baytursunulı, Kazak şeşendik sözlerini tasvir ve tasnif eden ilk bilim adamıdır. 1926 yılında “*Edebiyat Tanıtıkı/Edebiyat Tanıtımı*” adlı eserinde şeşendik sözlerle ilgili bilgi verdiği kısımda şeşendik sözleri beş gruba ayırarak ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

1. Şeşenler toplumu etkileyip, devlet işlerine ilişkin karar çıkarmada kullandıkları sözlere sayasat şen söz (*siyasî unvan* sözler) denir.

2. Bir kişinin iyi yönlerini, yaptıklarını övücü şekilde söylenen şeşen sözlere қоşамет şeşen söz (*övücü şeşen söz*) denir.

3. Şeşenlerin mahkemelerde zanlı kişiyi aklamak için ya da tam tersi suçlamak için hâkimi etkilemek adına söyledikleri sözlere beylik şeşen söz denir.

4. Bilge adamların bilgece bir tarz ile konuşmalarına bılımır şeşen söz (*bilge şeşen söz*) denir.

5. Din hakkında söylenen dini sözlere, uwağız (*öğüt, nasihat*) denir (Şaripov ve Dawitov, 1989: 223).

Bununla beraber Kazak şeşendik söz örneklerini Abay, Altınsarin, A. Divayev ile C. Köpeev'in eserlerinde de görebilmekteyiz. Altınsarin, *Kazak Hrestomatiyası* (Orenburg, 1879) adlı antolojisinde şeşendik söz örneklerine de yer vererek şeşendik sözlerin çocuk eğitimi üzerindeki olumlu etkisi üzerinde durmuştur (Adambayev, 1972: 49).

Şeşendik sözleri halk edebiyatının bir ürünü olarak ilk araştıranlardan birisi de M. Avezov'dur. Avezov, "*Biylar Atışması*" eserinde şeşendik sözlerin her türünden örnekler vermiştir. "*Kazak Edebiyatı Tarihi*" adlı eserinde ise şeşendik sözleri ayrı bir bölüm olarak incelemiş ve daha önce yazılı edebiyat ürünü olarak kabul edilen bu sözleri, ilk defa sözlü edebiyatın bir ürünü sayarak "*Sözlü edebiyat içinde halkın belirli kavramlara yaklaşımını belirten, genel olarak o dönemdeki halkın dünya görüşlerini sezdirebilen, halkın belirli bir kesimini değil de tamamının hayat görüşünü yansıtan sözlerdir*" (1948: 267-276) şeklinde tanımlamıştır.

Kazak şeşendik sözleri üzerine doktora düzeyinde ilk bilimsel çalışma 1945 yılında araştırmacı Amina Mametova tarafından yapılmıştır. Mametova, "*Kazak Biyelerinin Şeşendik Sözleri ve Onun Edebiyattaki Rolü*" başlıklı tezinde 1940'lı yıllara kadarki derlenen nüshalardan yararlanmıştır. Mametova, Kazak şeşendik sözlerinin anlamını, halk edebiyatındaki yerini tespit etmeye çalışmış, ayrıca şeşendik sözlerin ayrı bir edebi tür olarak gelişmesine katkıda bulunan biyeler hakkında bilgi vermiştir (Mametova, 1945). Sovyet dönemindeki bu ilk doktora çalışmasının aslı değiştirilerek basıldığı ileri sürülmektedir (Ahet, 2015: 97).

Baltabay Adambayev şeşendik geleneğini edebi açıdan inceleyerek, kitap haline getirmiştir. Araştırmacı kendisine kadar gelen ve diğer bilim adamlarının kullanmış oldukları '*biyeler sözü*' teriminin yerine '*şeşendik sözler*' terimini kullanmıştır. Adambayev,

"Şeşendik sözleri sosyal, ahlaki ve estetik açıdan özelliklerini ayrıntılı bir şekilde incelemek için söz örneklerini tahlil ederiz. Muhtevasına göre şeşendik arnaw (ithaf etme, adama), şeşendik dav (tartışma, münakaşa), şeşendik tolğaw olarak üçe, kuruluş bakımından termeli söz ve perneli söz olarak ikiye ayırarak incelenebilir" (1999: 195)

cümleleriyle şeşendik sözleri muhteva ve kuruluşu bakımından tasnif etmiştir. Adambayev'den sonra farklı bilim adamları tarafından şeşendik sözler ile ilgili çalışmalarda genel olarak Adambayev'in tespitleri esas alınmıştır.

1994 yılında B. Şkanova tarafından “*Şeşendik Sözlerin Tür Özellikleri*”adlı bir doktora çalışması yapılmıştır (1994). Şkanova, şeşendik sözlerin tür özelliklerini Adambayev'in tasnifini esas alarak, yeniden düzenlemiştir. Adambayev'in “*şeşendik arnaw*” içinde yer verdiği şeşendik sözleri; dua, fıkra, eleştiri, duyurma, başsağlığı, avutma ve selamlama; “*şeşendik tolgawlar*” için de yer verdiği sözleri; atasözleri, bilmeceler, cevaplaşma, özlü sözler; “*şeşendik dava*” için de yer verdiği şeşendik sözleri; er davası, toprak davası, dul davası, mal davası, namus davası şeklinde maddelendirmiştir.

Serik Negimov, 1997 yılında yayınladığı “*Şeşendik Öner*” kitabında şeşendik geleneğinin tarihine, eski Yunan hatiplerinin hayatına, onların fikirlerine değinmiştir. Kazak şeşendik geleneğinin tarihini biyelerden başlatıp onların toplumdaki yeri, söyledikleri sözlerin muhtevasını açıklar ve Kazak şeşendik geleneğinin araştırılmasında A. Baytursunov'un yerinin ayrı olduğunu ayrıca belirtir (1997).

Qasenov tarafından “*Şeşendik Sözlerin Poetikası*”adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır. Yazar çalışmasında şeşendik sözlerin folklor ürünü mü yoksa yazılı edebiyat ürünü mü olduğunun tartışılması gerektiğini dile getirerek bu sözlere folklor ürünü olarak bakılacaksa anonim, yazılı edebiyat ürünü olarak bakılacaksa yazarı olması gerektiğini belirtir. Devamla Jiyrenşe Şeşen, Asan Qayğı, Mayqı biy vb. şeşenlerin söyledikleri sözler onların sözleri ise, şeşendik sözleri yazılı edebiyat ürünleri olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesini paylaşır. Ayrıca şeşendik sözleri beylik söz, dava söz, şeşendikte kullanılan nakıl söz olarak üçe ayırarak incelemiştir (1999: 113).

Bekjanbek Mamırayım tarafından hazırlanan “*Şeşendik Sözlerin Toplumsal ve Bireysel Niteliği*” başlıklı doktora tezinde bugüne kadar çalışılan çalışmalara, kuramlara değinerek, şeşendik sözleri folklorun bir türü olarak incelemiştir, şeşendik sözlerden örnekler vermiştir. Ayrıca şeşendik sözlerin halk edebiyatı ürünlerinden olan atışma, bilmece ve atasözleri ile ilişkilerine değinmiştir (2005).

Akmaral Lewbayeva tarafından “*Kazak Şeşendik Sanatının Estetik Eğitim İşlevi*” adlı doktora tezi hazırlanmıştır. Yazar çalışmasında Kazak şeşendik sözlerin

“*nakıl şeşendik söz*”, “*şeşendik beylik söz*”, “*şeşendik dilmer söz*” olarak üç başlık altında inceleyerek değerlendirmiştir (2006). Bu tasnifteki adlandırılmalar sırasıyla Adambayev’in tasnifindeki “*şeşendik arnaw*”, “*şeşendik tolğaw*” ve “*şeşendik daw*” adlandırılmasına denk gelmektedir.

A. Qadırşayev’in “*Şeşendik Geleneğini Öğretmenin Bilimsel-Metodolojik Temelleri*” başlıklı doktora tezinde yükseköğretim kurumlarında okutulan “*Şeşendik Tanıtımı*” adlı dersin tarihçesi, teorik meseleleri, müfredatları ve öğretim yöntemleri üzerinde durulmuştur (2001). Ayrıca 2008 yılında benzer içerikle Qadırşayev’in “*Kesteli Şeşendiktanuw*” adlı eseri yayınlanmıştır. Bu kitapta içerik unsurları muhtelif tablolara dönüştürülerek bir ders kitabı niteliğinde hazırlanmıştır (2008).

G.Qosımova’nın “*Şeşendik Geleneğinin Temelleri*” adlı eserinde şeşendik geleneğinin incelenmesinin ayrı bir uzmanlık alanı olarak gelişmesine dikkat çekmiş, eski Yunan, Roma, Çin, Hindistan ve Rusyadaki hatiplik sanatına dadeğinererek Kazak şeşendik geleneğinin bu milletlerin hatiplik geleneğine dayandırılması anlayışına karşı çıkmıştır. Bunu “*...artık başka halkın şeşenlerine imrenmeden, kendi asıllarımıza bakmanın, Türk şeşenliğini araştırmanın zamanı geldi*” (2007: 41) diyerek şeşendik sözlerin kökenini ve ilk örneklerini eski Türk efsane, hikâye, destan ve fıkra gibi eski Türk anlatılarında aramamız gerektiğini ileri sürmüştür.

I.1.2. Derleme Çalışmaları

Kazak halk edebiyatı konusunda ilk amatör derlemeler Şokan Velihanov’un Türkistan’da Türk halkları üzerinde yaptığı derlemeler olup bu derlemelerde şeşendik sözler veya şeşenler yer almaz (Koç vd., 2007: 264-273). İlk bilimsel derlemelerin W. Radloff tarafından 1860’lı yıllarda yapıldığını söylemek mümkündür (Radloff, 1994: 5-16). Radloff’un derlemelerinin değerlendirildiği “*El Kazınası Eski Söz*” (El Hazinesi Eski Söz) adlı eserde belki de şeşen adının ilk geçtiği, Jereşe Şeşen’den bahsedilip ilk şeşendik söz derlemeleri örnek verilmiş (Vahatov vd., 1994: 38), ancak kitapta pek çok halk edebiyatı ürünü tasnif edilip ayrı başlıklar halinde verildiği halde şeşendik sözler ayrıca bir başlıkta ele alınıp işlenmemiştir.

Kendisi şeşendik sözlerin derlenmesi konusunda bir derlemeci olarak çalışmayan ancak 1930’lu yıllarda şeşendik sözleri derleyip araştırmalara katkıda

bulunanlardan birisi de Saken Seyfullin'dir (Seyfullin, 1932: 144). Seyfullin, şeşendik geleneği temelinde oluşan şeşendik sözlerin edebiyat tarihinde önemli rolü olduğunu savunmuş ve “*Biylar Atışması*” şeklinde adlandırarak bu alanın daha da derin bir şekilde incelenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca “*Kazak Edebiyatı*”(1932) adlı eserinde “*Biylerin Sözü*” başlıklı bir bölüm ekleyerek şeşendik geleneğini ayrı bir edebi tür olarak değerlendirmiştir. Biylerin sözlerinden birçok örnekler vererek, şeşendik sözler ile atasözleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Seyfullin şeşendik sözlerin bir şahsa ait olmadığını, bir biyin sözünü diğer bir biyin ezberleyip başka bir yerde kullanabileceğini, bir şeşen sözü bir biyden yola çıkarak araştırmaya kalkacak olursak, bu sözün çok eski zamanlarda başka bir şeşene ait olduğunu görebileceğimizi söylemektedir (Seyfullin, 1932: 144). S.Seyfullin 1925-1937 yıllar arasında üniversitede görev yapmış, ilk başta Kızılorda Enstitüsü'nde sonrasında Taşkent Pedagoji Enstitüsü'nde (1927-1928) 1930 ile 1937 yıllar arasında da Almatı Abay Enstitüsü'nde Kazak Edebiyatı Tarihi derslerine girmiştir. Bu sürelerde öğrencilerine saha çalışması yaptırarak, kendisi de o dönemde yaşayan akın, cıravların şiirlerini kendilerinden dinleyerek kayda geçirmiştir. Taşkent'te bulunduğu sürelerde A. Divayev ile de görüşüp ondan birçok materyal aldığı bilinmektedir. Böyle bir çalışma ve derleme sonucu 1931 yılında “*Kazak Edebiyatının Nüshaları*”, 1932 yılında ise “*Kazak Edebiyatı*” eseri ortaya çıkmıştır. (İsimakova, 2017: 480)

Sovyetler Birliği döneminde mili değerlere atıf yapan isim ve unsurlarla ilgili çalışmalar riskli olduğu için bu konudaki en geniş çalışmalar bağımsızlık sonrasında yapılmıştır.

Bağımsızlık sonrası 1992 yılında Nisanbek Töreçululu tarafından kendi ifadesi ile köy köy gezerek (1992: 3) şeşendik sözler derlenmiş ve dört cilt olarak “*Qazaqtın Jüz Şeşeni*” adıyla yayımlanmıştır. Ancak yazar bu kitabında derlemelerin kaç köy gezilerek yapıldığını, hangi yörelerde yapıldığını veya derlemenin Kazakistan'ın tamamını kapsayıp kapsamadığını, bu derleme çalışmasında kaç söz derlendiğini belirtmediği gibi bu kitaba daha önce yapılan çalışmalardan şeşendik sözleri alıp almadığını da bahsetmez (1992).

Kazakistan'da neredeyse Kazak halk edebiyatının envanteri sayılabilecek 100 ciltlik “*Babalar Sözü*” adlı çalışmada şeşendik sözler ve şeşenlere temas edilmemesi de Kazak halk edebiyatı ve kültürü açısından büyük bir eksiklik. Bu eksikliğin

ansiklopediye yapılacak bir ek ciltte telafi edilmesi bu konu ile ilgili çalışma yapanların temennisidir.

I.1.3. Diğer Çalışmalar

H. Dosmuhamedov “*Kazak Halk Edebiyatı*” eserinde halk edebiyatını kırk altı türe ayırarak, şeşendik sözleri “*Biylik Söz (Bey Sözü)*” diye ayrı bir tür olarak göstermiştir. Çeşitli dava işlerinde biylerin hüküm sözlerinin, davalara karşı söylenen kıvrak cevapların genelde atasözü veya şiir şeklinde söylendiğini belirterek butür sözleri “biylik söz” olarak tanımlamıştır (Kulzhanova, 2013: 22).

R. Sızdık “*Kazak Edebi Dilinin Sözlü Türleri*” (1987) adlı eserindeki “*Şeşendik Söz*” başlığı altında şeşendik sanatı ile şeşendik söz kavramına, bir şeşende bulunması gereken vasıflara kısaca değinmiştir (Sızdıktan naklen Kulzhanova, 2013: 23).

S. Şormakova tarafından “*Kazak Şeşenlerinin Yaratıcı Kişilikleri*”adıyla yayımlanan ders kitabında bilinen Kazak şeşenleri tanıtılarak sözlerinden örnekler verilmiştir (2014).

I.2. Kırgız Türklerinde Çeşendik Sözler Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Kırgız Türklerinde ise şeşendik geleneği ve şeşendik sözler üzerine yapılan çalışmalar Kazak Türklerine göre sayı ve kapsam bakımından daha sınırlıdır.

I.2.1. Bilimsel Çalışmalar

A. İbraimova tarafından “*Eldik Oozeki Çıgarmaçılıktaki Çeşendik Sözdördün İdeyalık Körkömdük Özgöçölüğü*” (Sözlü Halk Yaratıcılığındaki Şeşendik Sözlerin Düşünsel ve Edebi Özellikleri) adlı doktora teziyle 1998 yılında ilk bilimsel çalışma yapılmıştır. İbraimova, bu çalışmasında şeşendik sözlerin sözlü edebiyattaki yeri ve şeşendik sözlerin kullanılışı üzerinde durarak ayrıca şeşenlerin söz söyleme ustalığına göre türlerini göstermiş ve halk edebiyatı ürünlerinden örnekler vermiştir. İbraimova'nın verdiği türlere göre Kırgızlarda şeşendik sözler muhtevasına göre değil, şeşenlerin özelliklerine göre tasnif edildiğini görülmektedir (1998).

I.2.2. Derleme Çalışmaları

2007 yılında Venera Musayeva vd. tarafından “*Çeçendik Kep*” (Çeçendik Söz).adlı bir derleme çalışması yayınlanmıştır. Kitapta, Manas, Semetey, Seytek destanlarından seçilmiş metinlerle şeşendik söz örnekleri verilmiştir (Musayeva, vd. 2007).

I.2.3. Diğer Çalışmalar

Kırgız İlimler Akademisi tarafından yayınlanan “*Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihinin Oçerki*” adlı kitabında “*Çeçen Sözder*”maddesi de bulunmaktadır. Madde içinde verilen şeşendik sözlerin Abdurakmanov tarafından derlendiği, şeşendik sözlerin diğer halk ürünleri ile ilişkili olduğu belirtilmektedir. Şeşendik sözlerin bilmece, soru-cevap şeklinde söylenildiğini, ayrıca şeşendik geleneğinin daha çok atışma geleneğinde geliştiği söylenmektedir.

“*Kırgız Adebiyatının Tarihi*”kitabının Folklor bölümünün “*Çeçendik Önör*” maddesinde şeşendik geleneğinin kökeni Sokrat, Aristo, Platon, Demosfen’e dayandırılmaktadır.

Ayrıca Kırgız şeşendik geleneğinin gelişimini:

1. Manas dönemi IX-X yy yani Ajıbay, Bayjıgıt dönemi;
2. Janıbek han dönemi, yani Jıyrenşe ve Aldar Köse dönemi XIV-XV yy;
3. XVIII-XX yy, yani Tilekmat, Sart, Sadır ake, Kökötöy, Kuyruçuk vb. çeçenlerin dönemi olarak üçe ayırıp incelemiştir. Şeşendik söz örnekleri bilmece, atasözlerinden, tekerlemelerden, hikâyelerden örnekler verilerek gösterilmiştir (Baycigitov, 2004: 352-376).

2015 yılında Oktyabr Kapalbayev tarafından “*Kırgız Elinin Çeçendik Önörü*” adı ile yayınlanan kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde şeşendik geleneğinin tarihine, çeçendik atışma geleneğine değinilmiş, Kırgız halkının şeşendik geleneği hakkında yazılan makalelere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise Kırgız şeşendik geleneğinin temsilcisi olarak görülen şairler, ozanlar hakkında bilgi ve bazılarının söyledikleri sözlerden örnekler verilmiştir (2015).

On ciltlik “Kırgızdar” kitabının “Çeçendik Önör” maddesi (VII. Cilt) şeşendik geleneğinin temelini Atina’da gelişen, antik Yunandaki retorik sanatına bağlamaktadır. Böylece şeşendik geleneğinin tarihini eski Roma döneminden başlatmaktadır. Kırgız şeşendik geleneğinin gelişimi “Kırgız Adabiyatı Tarihi” adlı eserdeki görüşlerin bir tekrarı şeklindedir. İlave olarak 18-19. yüzyıl şeşenleri ile ilgili hikâyelere de yer verilmiştir (Jusupov vd, 2004: 97-112).

“Tökmölüktün Başatı, Kalıptanuu Etaptarı Jana Sinkretüü” (Doğaçlamanın Başlangıcı, Oluşum Süreçleri) adlı eserde doğaçlamayla icra edilen atışma geleneğine, ayrıca icra edilen bir tür olarak Çeçendik aytış (atışma) üzerinde durulmuş, sadece çeçendik atışmaya örnekler verilmiştir (Obozkanov, 2006: 99-110).

I.3. Türkiye’de Şeşendik Sözler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Türkiye’de halk edebiyatı alanında yapılan çalışmalarda şeşendik sözler belki de Batı grubu Türk dillerinde bir edebi tür olarak bilinmediğinden bu alandaki çalışmalar yakın dönemlerde başlamıştır ve sınırlı sayıda makale olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şeşendik sözler hakkında Türkiye’de yapılan ilk çalışma Zeyneş İsmail’in “Şeşendik Sözler” adlı bildiridir. Bildiride, Kazak şeşendik sözleri hakkında genel bilgi verilerek Adambayev’in şeşendik sözlerle ilgili tasnifi çerçevesinde örnek metinler verilmiştir (1997: 285).

İsa Özkan’ın “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatında “Çeçen, Şeşen, Sesen” Kelimesinin Etimolojisi” adlı bildirisinde şesen, çeçen, sesen kelimesinin kökeni, bu kelimenin ve türevlerinin kullanıldığı lehçeler ve lehçelerdeki anlamları hakkında bilgi verilmektedir. Bu bildiride şeşenlerin ve şeşendik geleneğinin Türk boylarındaki fonksiyonlarına da değinilmiştir (2000: 617).

Sonrasında şeşendik sözler hakkında A. Çınar tarafından yazılan makalede ise şeşendik söz karşılığı olarak bir taraftan “hikmetli söz” terimini kullanırken diğer taraftan bu sözleri söyleyenlerin bilge kişiler olmasından dolayı “bilge sözü” teriminin de kullanılabileceğini belirtir. Çınar makalesinde şeşendik geleneğinin gelişimi hakkında bilgi vererek, şeşendik söz örneklerine de yer vermiştir (2004: 64).

Fatma Değirmenci, Çınar’ın (2004) bu tespitlerini tekrarlar ve şeşendik sözleri fıkra türüne yakın, birkaç cümlelik vecizeler olarak değerlendirir (2013: 225).

2012 yılında C. Şafak tarafından “*Ve... Bozkır Ses Verdi*” adıyla yayımlanan kitapta, “Kazak biy-şeşenleri” başlığı altında ele alınarak Kazak şeşenleri ve şeşendik sözleri tanıtılarak örnekler verilmiştir (Şafak, 2012: 60).

II. BÖLÜM

II. ŞEŞENDİK SÖZLERİN İNCELENMESİ

Şeşendik sözler; şekil, muhteva, işlev ve kaynaklarına göre çeşitli yönlerden incelenebilir. Şeşendik sözler; bir bağlama dayalı olarak zekâ, hazırcevaplık ve bilgi esasında irticalen söylenerek ortaya çıkan ve sonra halk arasında yaygınlaşıp anlatılan bilgelik sözlerdir. Manzum, mensur veya manzum-mensur karışık halde bulunabilirler. Kazakçada manzum şeşendik sözlere *termeli*, mensur şeşendik sözlere *perneli* sözler denilmektedir (Adambayev, 1989: 57). Ancak bu tasnif konusunda zihinlerin karışık olduğunu belirtmekte fayda vardır. Kaskabasov'un

“Şeşendik sözleri şekil özellikleri bakımından kesin manzum mensur diye ayırmak zordur. Çünkü şeşendik sözlerin meydana gelişi ile devam etme süreci arasında oldukça fark vardır. Yani onların muhteva alanı tam kesinleşmemiştir. Onun için şeşendik sözleri söyleyenlerin kim olduğunu ve ne sebepten söylendiğini araştırmak gerek” (1984: 14)

tespiti bu tereddütü doğrular niteliktedir.

Bu tereddüte rağmen şeşendik sözlerin üç başlık altında değerlendirilmesi kabul görmüş olupister nazım şeklinde, ister nesir şeklinde olsun genellikle bağlamı açıklayan sözler olarak değerlendirilir.

Şeşendik sözlerin şekil olarak tasnifi yanında işlenen konu ve muhtevasını dikkate alarakdeğerlendirmek de gerekir. Muhtevaya göre değerlendirmek göreceli olup çok sağlıklı gözükme de uygun olur. Çünkü zaman zaman bir şeşendik söz muhtevada başlık olarak belirlenen birkaç başlığa girebilmektedir. Bu dikkate alındığında şeşendik sözlerin konusuna göre değerlendirmenin zorluğu anlaşılacaktır. Bir diğer husus da muhtevada değerlendirmeye esas olacak başlıkların kişilere göre

farklılık göstereceği, işlenen konuların da yine kişilerin bakış açısına göre farklı değerlendirilebileceğidir. Bunun söyleyen kişileri dikkate alarak değişebileceği de ayrı bir husustur.

Şeşendik sözlerin bir kısmının atasözlerine çok benzediğini ve anonimken kişilere mal edildiği, bir kısmının da kişiler tarafından söylenmişken zamanla anonimleştiğini kimse inkâr edemez. Ancak bütün bunların yanında söyleşeni belli olan, kayda geçmiş şeşendik sözlerin olduğu da bir gerçektir. Bütün bunları dikkate alarak şeşendik sözleri anonim olanlar ve söyleyeni belli olanlar şeklinde iki başlıkta değerlendirmek gerekir.

II.1. Şekil Özellikleri Bakımından Şeşendik Sözler

Şeşendik sözler, şekil özelliği açısından manzum, mensur ve manzum mensur karışık bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Manzum oluşu açısından düzgü özelliği, manzum mensur oluşu açısından halk hikâyesi özelliği gösterir. Ancak bu özelliği, onun tam bir hikâye olduğu anlamına gelmemelidir. Bu bağlamda Şeşendik sözlerde hikâyenin de şiirin de özelliklerini görebiliriz. Şeşendik sözlerin dil, ritm, ses tekrarlarına bakarak bir taraftan şiire benzetirken, cümlelerin duyguya değil, düşünce ve fikre, derin mantığa dayalı olması yönüyle Kazak halk edebiyatındaki “kara söz”e, yani nesire benzemektedir.

Şeşendik sözlerin ilk başta manzum olarak ortaya çıktığı, zamanla mensura dönüştüğü düşünülebilir. Qosımova ise Kazak şeşendik sözlerinin başlangıçta manzum olarak söylendiğini, daha sonra efsane, hikâye, cır, vasiyet sözler olarak nesilden nesile aktarıldığını bildirir (2003: 18). Tıpkı halk hikâyelerinde, destanlarda olduğu gibi manzumla söylenip, zamanla manzum kısmı unutulmaya başlayınca yavaş hikâyeleşmeye dönüşür. Böylece zamanla nesir nazmın önüne geçmiştir (Türkmen, 2018: 11-12).

II.1.1. Manzum Şeşendik Sözler

Kazak bilim adamı B. Adambayev şeşendik sözleri kuruluşuna göre termeli söz ve perneli söz olarak ikiye ayırmaktadır (1989: 57). Kuruluşu bakımından şiire

benzeyen Şeşendik sözlere termeli söz denilmektedir. Ancak bu tasnif Kazak Şeşendik sözler için yapılmış bir tasniftir. Kırgız bilim adamlarının Kırgız Şeşendik sözleri hakkında yaptıkları böyle bir tasnife rastlanmamıŐtır. Ancak Adambayev'in tasnifinin Kırgız Şeşendik sözleri için de uygulanabilmesi mümkündür.

İncelememize konu olan Kazak ve Kırgız manzum Şeşendik sözleri dikkate alarak Şeşendik sözleri ifade etmek için kullanılan özel bir nazım birimi, özel bir kafiyelendirme türü yoktur. Nazım birimleri iki mısra,  mısra, dört mısra, beş mısra altı mısra ve daha fazla mısradan oluŐabilmektedir. Ancak dörtlüklerle yazılanların daha fazla olduğu, dörtlüklerden oluŐanların da genellikle mani tarzında kafiyelendiğini söylemek mümkündür.

Bu genel ifadeler incelemeye konu edilen Şeşendik sözlerden hareketle söylenmiŐtir.

II.1.1.1. Şeşendik Sözlerde Ahenk Unsurları

Şeşendik termeli sözün Őiirden farkı, hece sayılarının farklılığındadır, hece sayısı eŐitliĐi Şart değildir, i kafiyeye önem verilmektedir. Şeşendik sözlerde ses tekrarlarından doğan seci ve aliterasyon gibi söz sanatları vardır, ancak söz tekrarı esnasında kafiye zorlaması yoktur. Bu tür sözler ilhamla çabuk konuşmaya uygun sözlerdir. Ama bunların yanı sıra kafiyeye önem verdiğini gösteren örneklere bulunmaktadır. Ayrıca manzum Şeşendik sözlerde ahengi sağlamak için sık sık kelime tekrarları yapılabilir, bu tekrarlar hem fiil hem isim soylu kelimelerden oluŐabilmektedir. Şeşenler, anlam yönünden birbirini tamamlayan cümleler kurarak ezberlemeyi kolaylaŐtırmakta olup hem isim hem de fiil soylu bazı kelimeleri de tekrar ederek sentaktik paralelizm kurmaktadır. Böylece Şeşenler söyledikleri sözlere hem ifade zenginliği katmakta hem de anlatımı güçlendirmektedir.

<i>Qas jaŐsınıñ belgisi,</i>	<i>Gerçek iyi kişinin göstergesi,</i>
<i>rı murza, rı qul.</i>	<i>Hem cmert, hem kul gibidir</i>
<i>Qas jamannıñ belgisi,</i>	<i>Gerçek kt kişinin gstergesi,</i>
<i>z yinde zı pul.</i>	<i>z evinde z pul.</i>
<i>z basına dŐpan kelse,</i>	<i>z basına dŐman gelirse,</i>
<i>Erligiñ zaya</i>	<i>Kahramanlığın nafiledir</i>

Öz başına daw kelse, Öz başına dava gelirse,
Biyliğin zaya. Beyliğin nafiledir
(IV.1.1.40).

Otırsam opağ deysinder, Otursam işe yaramaz diyorsunuz,
Tursam sopağ deysinder. Dursam yaramaz diyorsunuz.
El şetine jaw kelse, Halkın hepsine düşman gelse,
Izbastıday ul tumas deysinder, Izbastı gibi oğul doğmaz dersiniz.
Jaw ketken soğ qubas deysinder. Düşman gidince serseri dersini
(IV.1.1.10).

II.1.1.1.1. Şeşendik Sözlerde Vezin (Ölçü)

Türk halk edebiyatı araştırmacıları, Türk halk şiirinin eskiden beri hece ölçüsü ile oluşturulduğunu, bu hece ölçüsünün Türk dilinin yapısından doğduğunu ve hecenin Türk şiiri için milli bir vezin (ölçü) olduğunu kabul ederler (Dizdaroğlu, 1969: 25).

Manzum şeşendik sözlerde vezin “hece veznidir”. Şeşendik sözlerde hece vezninin birçok kalıbı kullanılmakla birlikte, daha çok 7’li ve 8’li kalıpları kullanılmaktadır. Bazı manzum şeşendik sözlerin karışık fakat düzenli bir vezinle 8+7+8+7 gibi birle üçüncü mısraların 8’li iki ve dördüncü mısraların 7’li hece vezni ile yazıldığı da görülür. Bu durumu 12 ve 11 ya da 11 ve 10 hece karışık şekilde görmek de mümkündür. Yedili veya sekizli hece vezni ile yazılmış bazı şeşendik sözlerde hece vezninin aksadığı bütün bir manzumede bir mısranın bir hece eksik veya fazla yazılabildiği durumlara da rastlanır.

7 heceli mısralarda duraklar 4+3, 8 hecelilerde 5+3 ve 4+4 şeklindedir.

7’li hece vezni ile yazılanlar:

Yedili hece vezni ile yazılanlar genellikle 4+3 duraklarla yazılır.

Jar başına üy tikpe, (4+3). Uçurumun başına ev yapma,
Jar qulasa üy keter (4+3). Uçurum yıkılsa ev gider.
Ala bolsa ağayın, (4+3). Ala olsa akraban,

Rulı elden küy keter (4+3).

Soylu halktan huzur gider (IV.1.1.8)

Cakşı bolsoñ jerdey bol, (4+3)

İyi olsan yer gibi ol,

Baarın çıdap kötörgön. (4+3)

Herşeye dayanıp kaldıran.

Taza bolsoñ suuday bol, (4+3)

Temiz olsan su gibi ol,

Baarın cuup ketirgen. (4+3)

Hepsini yıkayıp temizleyen (IV.2.1.1)

Bazan mısralardan birisi bir hece eksik veya fazla olabilir.

Qamqa tonniñ /tozğanın (4+3)

Deriden yapılan kürkün eskidiğini

Köp jасаған/ qart biler (4+3)

Çok yaşayan, yaşlı bilir.

Ağayınniñ /azğanın (4+3)

Akrabanın bozulduğunu

Qarında bilmes,/ jat biler (5+3)

Kardeş bilmez, yabancı bilir (IV.1.1.61).

8'li hece vezni ile yazılanlar

Sekizli hece vezni ile yazılanlarda durak 4+4, nadiren 5+3 şeklindedir.

Altın uyañ Otan qımbat (4+4)

Altın yuvan vatanın değerli,

Qut berekeñ atañ qımbat (4+4)

Qut-bereket olan atan değerlidir

Aymalaytın anañ qımbat, (4+4)

Şımartan anan değerli,

Meyirimdi anañ qımbat. (4+4)

Merhametli anan değerlidir

(IV.1.1.35)

El çırağı ene bolot,

El çırası ana olur,

Uul jakşısı urmat bolot,

Oğlun iyisi hürmetli olur,

Sıy jakşısı sırdaş bolot,

Hürmetin iyisi sırdaşlık olur,

Sırdaş barıp kurdaş bolot.

Sırdaştan da akran olur.

Aylaş katın muñdaş bolot.

Aylaş kadın dert ortağı olur (IV.2.1.14)

11'li hece vezni ile yazılanlar:

Onbirli hece vezni ile söylenen manzumelerde duraklar 6+5 ve 4+4+3duraklı örnekler karışık mısralar şeklinde tespit edilmiştir. Duraklar karışık ve düzensiz yapıdadır.

Däwlet, qoldıñ kiri, juwsañ ketetin, (6+5)

Baq, sel-köşkin, uwaqıtpen ölşengen (4+4+3)

Öner, rızıq, nesibe tawsılmaytın, (4+3+4)

Til, izgilik murat, urpaqqa qaldıratın (IV.1.1.19)

Qatınıñ jaman bolsa sata almassın (7+4),

Eliñe jaqsı jigit atanbassın. (7+4)

Üyiñe bir qurbındı ertip kelip (7+4)

“Äy, qatın, as qazan” dep ayta almassıñ (7+4) (IV.1.1.14)

(Örnekte 1. ve 4. mısralar 12 heceli görünmektedir. Ancak yazıda “sata almassın” ve “ayta almassın” yazılan ifadeler söyleyişte “satālmassın” ve “aytālmassın” şeklindedir.)

Karışık düzenli hece vezni ile yazılanlar:

Bu şekilde yazılan manzum sözlerde duraklar mısradaki hece sayısına göre değişmekle birlikte mısralardaki hece sayıları yakın olanlarda mısra sonundaki hece sayılarının aynı olması dikkat çeker. Mısralardaki hece sayıları birbirinden çok farklı olanlarda bu benzerlik nadir görülür.

Ağayın ala bolğanda, (5+3).

Awızdağı as keter (4+3).

Andığan duşpan küşeyip, (5+3).

Jaw qolında bas keter (4+3).

Akraban ala olduğunda,

Ağızdaki aş gider.

Peşine düşen düşman güçlenir,

Düşman elinde baş gider (IV.1.1.8).

Arık koydun terisin (4+3),

Altı aşatsan iy bolboyt.(4+3)

Atadan jaman tuulgandı (5+3),

Ak kiyizge saldırıp (4+3),

Zayıf koyunun derisini,

Altı kez işlesende yumuşamaz.

Atadan kötü doğanı,

Ak keçeye sarıp,

Kötörgön menen biy bolboyt (5+3) Makam vermekle bey olmaz (IV.2.1.2)

Kökirek taza/ bolmasa, (5+3).

Gönül temiz olmasa,

Köz tazası ne kerek (4+3).

Gözün temizi ne gerek.

Niyetin taza bolmasa, (5+3).

Niyetin temiz olmasa,

Til tazası ne kerek (4+3).

Dilin temizi ne gerek (IV.1.1.16).

Jaqsı adamğa mal bitse (5+3).

İyi adamın malı fazla olursa,

Ağayının joğına qarasadı (7+4).

Akrabanın yoksuluna yardım eder.

Jaman adamğa mal bitse, (5+3).

Kötü adamın malı fazla olursa,

Köringenmen işe talasadı (7+4).

Her gördüğüyle it gibi dalaşır (IV.1.1.5).

II.1.1.1.2. Şeşendik Sözlerde Aliterasyon-Asonans

Art arda yer alan mısralarda ünlü seslerin tekrarlanmasına asonans, ünsüz seslerin tekrarlanmasına aliterasyon denir (Kaya, 2014: 67, 82). Eski Türk şiirinin yazılı örneklerindeki en mühim hususiyet, mısra başı kafiyesinin görülmesidir. Arat, kafiyeyi manzum eserlerin en önemli şartlarından biri olarak görür ve ilk Türk şiirlerinde kafiyenin mısra başında kullanıldığına işaret eder (1991, 3-19).

“Tang tengri kelti

Tang tengri özi kelti

Tang tengri kelti

Tang tengri özi kelti

Turunglar kamag begler kadaşlar

Tang tengrig ögelim

Körügme kün tengri

Siz bizdni küzeding

Körünügme ay tengri

Siz bizni kurtgaring” (Arat, 1991: 8).

“Kıt’a aliterasyonu” ve “ Altay aliterasyonu” da denilen mısra başı kafiyesinde, kıt’alardaki dört mısranın başında da aynı ses bulunur (Ercilasun, 1985: 79, 2007: 227).

*Tüzün bilge kişiler tirilelim,
Tengriningbitiğin biz işidelim.
Tört ilig tengrilerke tapınalım,
Tört ulug emgekde kurtulalım...* (Arat, 1991: 24).

Manzum şeşendik sözler örneğinde aliterasyon ve asonansa sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Şeşendik sözlerde başka bir ahenk unsuru da eski Türk şiirinde görülen ve mısra başı kafiye sisteminin kullanıldığı örnekleri de görmekteyiz.

Şeşenler mısra başı kafiye sistemini kullanarak hem yatay hem de dikey aliterasyonu uygulamışlar. Dikey aliterasyona örnek olarak aşağıdaki şeşendik sözü verebiliriz:

<i>Qulaqtığa söz aytsañ, Qulağınıñ astında. Qulaqsızğa söz aytsañ, Quba qırdıñ astında.</i>	<i>Kulaklığa söylesen, Kulağının altında. Kulaksıza söylesen, Kuba kırın altında (IV.1.1.62).</i>
---	---

<i>Tazanı sıylayt ösör el, Tartıptı saktayt kösöm el. Talaalap ketip caştarı, Tamırsız kalat öçör el.</i>	<i>Temizliğe değer verir büyüyecek halk, Düzeni korur akıllı halk Dağılarak gençleri, Kökü kurur yok olacak halk. (IV.2.1.24)</i>
---	---

<i>Jaman erkektiñ basın Jaqsı äyel han qıladı. Jaqsı erkektiñ basın Jaman äyel dañ qıladı.</i>	<i>Kötü erkeğini İyi kadın han yapar İyi erkeğini Kötü kadın rezil eder (IV.1.1.7).</i>
--	---

Ünlü ve ünsüz tekrarları ile şeşendik sözlerin daha etkili, melodik hale getirildiği görülmektedir. Kazak ve Kırgız Türklerinin şeşendik sözlerinde aliterasyon daha çok *q*, *k*, *t*, jünsüzleri ile yapılırken, asonansın *a*, *u*, *e* ünlüleriyle yapıldığı görülür.

Asuw-asuw belder bar,

Asa almasa at ölsin.

Ağayınmen tatuw bol,

Ayıra almay jat ölsin.

Aşırı aşırı dağ tepeleri var

Geçemezse at ölsün

Akraba ile iyi geçin, tatlı ol

Ayırmaya çalışan yabancı ölsün

(IV.1.1.4).

Manzum şeşendik sözlerde mısra başı kafiyesi şeklinde oluşturulan aliterasyon ve asonans kullanımı yanında mısra içi ses tekrarlarıyla da ahenk sağlanmıştır. Aşağıda gösterilen örnekte mısra başı c-sesiyle beraber mısra içi –b-, -c-, -l sesleri ile ol hecesi ile ahenk sağlanmıştır. Birinci ve üçüncü mısralardaki kelimelerde kullanılan bütün ünlüler ikinci ve dördüncü mısralar da aynı sıra ile tekrarlanarak ahenk sağlamıştır.

Cardınınbayı bol,

Cakırıncayı bol,

Cetimge sanaalaş bol,

Cesirge karalaş bol.

Ay ketilet,

Cetim cetilet.

Fakirin zengini ol,

Yoksulun yeri ol.

Yetimle arkadaş ol,

Dula bakacak ol (yardımcı).

Ay gider,

Yetim de büyür, yetişir (IV.2.1.11).

II.1.1.1.3. Şeşendik Sözlerde Kafiye ve Kafiyeleşme

Kazak Türkçesinde kafiye karşılığında kullanılan terim “uykas”, Kırgız Türkçesinde ise “uykaş”tır. Kazak ve Kırgız Türklerinde, bütün Türk dünyası halk şiirinde olduğu gibi en çok kullanılan kafiye şekli yarım kafiye.

Kazak ve Kırgız halk şiiri geleneğinde uykas çeşitleri, yani bentlerdeki kafiye şeması çoktur. Bentlerdeki mısraların kafiyeli olan mısraları dikkate alınarak oluşan şemanın hepsine farklı isimler verilmiştir. En çok kullanılan uykas/uykaş türleri şunlardır:

1. *Qara ölen uykası*: Eskiden beri çok kullanılan kafiye türüdür. 1.2 ve 4. mısralar kafiyeli, 3. mısra ise kafiyesiz olur. Yani kafiye örgüsü *aaba* şeklindedir. Bu kafiye yapısı sadece 11’li heceli şiirlerde değil, 7-8’li heceli şiirlerde de görülmektedir. Türk âşıklık geleneğindeki koşmanın kafiye örgüsü gibidir.

Okığan biler är sözdi,(a)

Nadanday bolmas aq közdi (a)

Nadan jöndige jön kelmes,(b)

Biler qaydağı şärkezdi (a) (Jumaliyev vd, 2013: 120).

2. *Şubırtpalı uykas:* Genelde destan tarzında söylenen şiirlerde görülür. Alt alta mısraların aynı kafiye ile kafiyelenmesi esasına dayalıdır. Kafiyesiz mısra bir ya da iki mısra olur. Yani *aaabbbbaacccc* şeklindedir. Bu uykas türünde çoğunlukla asonans ve yarım kafiyeler görülür. Bu kafiyeler rediflerle zenginleştirilir (Ergun, 2002: 99).

Jeldirmesi Cambıldıñ (a)

Jel soqqanday tañ qıldıñ (a)

Ekilenip ekindep,(b)

Qarasaqal jelpildep,(b)

Tizeleri selkildep,(b)

Jelgen attay dürsildep,(b)

Jel mayaday bülkildep,(b)

Jermen biğrge zirkildep (b)

Kelip jatqan sekildi,(x)

Ahaw şirkin şirkin dep (b)

Eriüwil atqa er salmay,(a)

Egewli nayza qolğa almay,(a)

Eñkuw-eñkuw jer şalmay,(a)

Qoñur salqın töske almay (a)

Tebingi terge şirimey,(a)

Terligi mayday erimey,(a)

Altı malta as bolmay,(a)

Öziñnen tuğan jas bala,(x)

Sakalı şığıp jat bolmay, ... (a) (Söylemez ve Bayniyazov, 2016: 16).

Yukarıda verilen cır örneğinin şubırtpalı kafiye üzerine kurulduğunu görmekteyiz. 19 mısradan oluşan bu cırın birkaç mısrası kafiyesizdir, diğer mısralarının hepsi kafiyelidir.

3. *Erikte uykas*: Adından da anlaşılacağı üzere oldukça serbest kafiyelenen kafiye örgüsüdür. Daha çok destanlarda görülen serbest kafiyenin belirlenmiş bir örgüsü yoktur. Kafiyeli bir mısradan sonra iki veya üç kafiyesiz mısranın arkasından yine kafiyeli bir mısranın gelmesi, sonra tekrar kafiyesiz mısraların gelmesi şeklinde devam eder. Eski cırların çoğu bu kafiye türüyle yapılmıştır. Qambar Batır cırından aşağıdaki parçayı serbest kafiye örneği olarak verebiliriz:

Bulttan şıqqan ayğa uqsap,

Tur edi Nazım nurlanıp,

Atlas köylek üstinde,

Kök arbağa süyenip.

Şıbıqtay beli buralıp (Ergun, 2002: 101).

Yukarıda verilen parçada redifler dikkate alınmazsa kafiyeyi bulmak zordur. Ama “nurlanıp” ile “buralıp” arasında asonans kafiye bulunabilir.

4. *Kezekte uykas*: İlk mısranın kafiyesiz, ikinci mısranın kafiyeli olmasıdır. Kafiyesiz mısradan sonra kafiyeli bir mısranın gelmesi esasına dayanır. Yani kafiye örgüsü *xa xa xa* şeklindedir. Eğer şiir dördlükten oluşursa, 1 ve 3. mısralar kafiyesiz, 2 ve 4. mısra kafiyeli olur. Genelde 7’li ve 8’li hece vezniyle söylenen şiirlerde görülür.

Säwleñ bolsa kewdeñde,(x)

Mına sözge köñil böl (a)

Eger säwleñ bolmasa,(x)

Meyliñ tiril, meyliñöl! (a) (Jumaliyev vd., 2013: 122).

5. *Şalış uykas*: Bu kafiye türü çok kullanılan kafiye türüdür. Şalış uykas dediğimiz birinci mısra ile üçüncü mısranın, ikinci mısra ile dördüncü mısranın

kafiyeli olmasıdır. Yani *abab* şeklindedir (Qabdolov, 2007: 287). Bu kafiye türü hecenin 7-8'li kalıbıyla söylenen şiirlerde daha çok görülür.

Jelsiz tünde jariq ay, (a)

Sävlesı suwda dirildep (b)

Awıldıñ janı teren say, (a)

Tasığan özen kürildep (b) (Baydildayev ve Mağavin, 1985: 18).

6. *Egiz uykas*: Egiz yani adından belli İkiz kafiye türüdür. Mısraların ikişer ikişer kafiyelenmesi esasına dayanan bir kafiye örgüsüdür. Yani *aa bb cc* şeklindedir. İkiz kafiye türünde redifle birlikte zengin, tam veya yarım kafiye görülebilir. Beyit halinde alınır (Jumaliyev vd, 2013: 123).

Alıstan sermep, (a)

Jürekten terbep; (a)

Şımır lap boyğa jayılğan (b)

Quyadan şawıp, (c)

Qiysının tawıp, (c)

Tağını jetip qayırğan (b)

Tolğawı toqsan qızıl til, (d)

Söyleymin deseñ öziñ bil! (d) (Abay).

Yukarıda A. Qunanbayev'in şiirlerinden verilen parça 8 mısradan oluşmaktadır. Birinci ve ikinci mısra kafiyeli, dördüncü ve beşinci mısra kafiyeli, 3 mısrayla altıncı mısra kafiyeli ve yedinci sekizinci mısralar kafiyelidir.

7. *Aralas (karışık). uykas*: Yukarıda gösterdiğimiz kafiye türlerinin bir arada kullanılmasına aralas uykas denilir. Yani şiirin bazı kısımlarının şalı uykasla, bazı kısımların şubırtpalı uykas ile yapılmasıdır. Yani bir bentte karışık kafiye türlerinin kullanılmasıdır.

Ata, anağa köz quwanış, (a)

Aldına alğan erkesi (b)

Kökiregine köp jubanı, (a)

Güldenip oy ölkesi (b)

Erkelik ketti,(a)

Er jetti,(a)

Ne bitti? (a)

Yukarıda verilen örnek 7 mısradan oluşmaktadır. İlk dörtlük *Şalış kafiye*, yani *abab* kafiye örgüsündedir, son üç mısrası Şubırtpalı kafiye üzerine kurulmuştur.

8. *Bugünkü erkin (serbest). uykaslar*: Bu kafiye türü serbest uykastır, adından bilindiği gibi şair serbest kafiye örgüsünü kullanır (Jumaliyev, 1960: 183-187).

Dalama bitken biyigim,(a)

Qabiriñdi jasırğan ba quw jazıq? (b)

Mürdeñe kelip iyildim,(a)

Ör dawsıñdı izdep kewdem qulazıp (b)

Sen,(c)

Elimniñ japan şölinde (d)

Arqıray aqqan sel edin (e)

Kegin de jurttıñ şerin de (d)

Najağaylı jırıñmen,(e)

Kök nöserge bölediñ (e)

Şeşendik geleneğinde görülen kafiye örgüsü aşağıdaki gibidir. Manzum şeşendik sözlerde daha çok “Şalış uykas” kullanılmaktadır. Şalış uykas dediğimiz birinci mısra ile üçüncü mısranın, ikinci mısra ile dördüncü mısranın kafiyeli olmasıdır. Yani *abab* şeklidir (Qabdolov, 2007: 287). Bu kafiye türü daha çok 7-8’li kalıbıyla söylenen şeşendik sözlerde görülür. Bu sözlerde mısra sayısı söylenen sözlerin hacmine göre değişkenlik gösterir. İki, üç, dört mısralı veya daha fazla mısralı bentler halinde söylenmiş olabilir. Örneğin:

Bedew attıñ belgisi, (a)

Kısır atın işareti

Bes tün qatsa boldırmaz (b)

Beş gecelese de oldurmaz

Qasa nardıñ belgisi, (a)

Çok zayıf devenin

Şaşasın sorğa maldırmas, (b) *Yükünü koysan dökülür*
Qas jüyriktiñ belgisi, (a) *Çok hızlı koşan atın simgesi*
Quyriğınan aldırmas (b) *Kuyruğunu aldırmas (IV.1.1.11).*

Jaqsı tuğan jigitti (a) *İyi doğan yiğit*
Janım dese jarasar (b) *Canım dese yakışır*
Jaqsı ul tuğan qatındı (a) *İyi oğul doğuran kadına*
Janım dese jarasar (b) *Canım desen yakışır (IV.1.1.12).*

İt asırasañ sırttan jiy, (a) *Köpek yetiştirirsen dışarıdan al*
Qoy bermeydi qoradan (b) *Koyun vermez ağılından*
Mal jinasañ qoydan jiy, (a) *Mal biriktirirsen koyundan al*
May kepteydi şaradan (b) *Bereket gitmez evinden*

Aq peyilden biy qoysañ, (a) *İyi niyetliyi bey yapsan*
Burılmas sözge aradan (b) *Sözü değişmez dürüst olur*
Qara jürekten biy qoysañ, (a) *Kötü yürekliyi bey yapsan*
Awzı keppes paradan (b) *Ağzı kurumaz rüşvetten (IV.1.1.3).*

Ayrıca şeşendik sözler “Egiz uykas” dediğimiz kafiye türüyle de yapılır. Egiz yani adından belli İkiz kafiyedir. Mısraların ikişer ikişer kafiyelenmesi esasına dayanan bir kafiye örgüsüdür. Yani *aa bb cc* şeklindedir. İkiz kafiyede redifle birlikte zengin, tam veya yarım kafiye görülebilir. Klasik Türk edebiyatındaki mesnevi türünün kafiye düzeni ile aynıdır. Örneğin:

Bala bolsañ bolğanday bol, (a) *Çocuk isen çocuk gibi ol,*
Ağayınğa qorğanday bol (a) *Akrabaya kale gibi dayanak ol*
Dosıña mayıspa, (b) *Arkadaşına eğilme, büzülme*
Duşpanıña qayıspa, (b) *Düşmanına eğilme, yılma*

Jaman bolsaq köp jaqsı, (c) *Kötü olsak çok iyi,*
Jaqsı bolsan ep jaqsı (c) *İyi olsan hep iyi (IV.1.1.5).*

Şeşendik sözlerde “Kezektı uykas” ile yapılan, yani ilk mısranın kafiyesiz, ikinci mısranın kafiyeli olması örneği de görülmektedir. Kafiye örgüsü *xa xa xa* şeklindedir.

Jar basına üy tikpe, (x) *Uçurumun başına ev yapma,*
Jar qulasa üy keter (a) *Uçurum yıkılsa ev gider.*
Ala bolsa ağayın, (x) *Ala olsa akrabın,*
Rulı elden küy keter (a) *Soylu halktan huzur gider.*

Ağayın ala bolğanda, (x) *Akrabın ala olduğunda,*
Awızdağı as keter (a) *Ağızdaki aş gider.*
Andığan duşpan küşeyip, (x) *Peşine düşen düşman güçlenir*
Jaw qolında bas keter (a) *Düşman elinde baş gider (IV.1.1.8).*

1.2.4. mısraların kafiyeli, 3. mısranın ise kafiyesiz olması gibi “Qara ölen uykası” ile de yapılan şeşendik söz örnekleri de bulunmaktadır. Yani kafiye örgüsü *aaba* şeklindedir.

Qatınıñ jaman bolsa sata almassın, (a) *Kadının kötü olsa satamazsın,*
Eliñe jaqsı jigit atanbassın (a) *Halkına iyi yiğit olarak*
bilinmezsin.

Üyine bir qurındı ertip kelip, (b) *Evine bir arkadaşını getirdiğinde,*
“Äy, qatın, as qazan” dep ayta almassın (a) *“Ey Kadın kazanı aç” diye*
söyleyemezsin.

Jılğa say, batpaq bolsa öte almaysıñ, (a) *Dere vadi, bataklık olsa*
geçemezsin,

Jastan şıqqan jüyrikke jete almaysıñ (a) *Gençten çıkan koşucuya*
yetişemezsin

Düniyeniñ jüzinde osı qıyın, (b)
güçtür,

Dünyanın yüzünde bu çetin

Jaman dep aǵayınnan kete almaysıñ (a)

*Kötü deyip akrabandan
ayrılamazsın (IV.1.1.15).*

Çınar baktın uluusu, (a)

Çınar baǵın ulusu,

Çırpıǵında tuuuşu (a)

Dalından gelir doğuşu.

Jalbırığı kübülböy, (b)

Yaprakları dökülmeden,

Jayı-kışı turuşu (a)

Yazın-kışın duruşu (IV.2.1.16).

II.1.1.1.4. Şeşendik Sözlerde Redif

Genellikle dize sonlarında, kafiyeden sonra gelen, ses ve anlamca aynı olarak tekrar edilen ses, hece, kelime veya kelime grubuna “redif” denir (Kıraç, 2013: 61). Kazak ve Kırgız edebiyatında manzum şeşendik sözlerin hem ek halinde hem kelime halinde rediflerle yapıldığını görebilmekteyiz.

Redif, aslında bir ses benzerliğidir. Sondan eklemeli dillerde kafiye olan seslerden sonraki aynı işlevdeki eklerin tekrarı ve kelime tekrarıdır. Kazak ve Kırgız şiirinde mısra sonundaki ahenk genel olarak rediflerle sağlanmaktadır. Bu durumu şeşendik sözlerde daha sık görürüz.

II.1.1.1.4.1. Ek halinde Redif

Bazı manzum şeşendik sözlerde aynı görevdeki bir ya da birden fazla ekin mısra sonlarında tekrar edilmesi ile ahenk sağlanır.

*Jılǵa say, batpaq bolsa öte almaysıñ, Dere vadi, bataklık olsa geçemezsin,
Jastan şıqqan jüyrikke jete almaysıñ. Gençten çıkan koşucuya yetişemezsin.
Düniyeniñ jüzinde osı qıyın, Dünyanın yüzünde bu çetin güçtür,
Jaman dep aǵayınnan kete almaysıñ. Kötü diy akrabandan kaçamazsın*

(IV.1.1.15).

II.1.1.1.4.2. Kelime Halinde Redif

Bazı manzum şeşendik sözlerde aynı anlamdaki bir ya da birden fazla kelimenin mısra sonlarında tekrar edilmesi ile ahenk sağlanır.

Toğay bolgan tal edim, *Orman olan dal idim,*
Tayaq qılsaşaram ne! *Değnek yapsalar çarem ne?*
Aydın şalqar köl edim, *Berrak sonsuz göl idim,*
Qudıq qılsaşaram ne! *Kuyu yapsalar çarem ne? (IV.1.1.14).*

II.1.1.1.4.3. Ek ve Kelime/Kelime Grubu Halinde Redif

Bazı manzum şeşendik sözlerde aynı görevdeki bir ya da birden fazla ekin veya kelimenin, bazen kelime grubunun mısra sonlarında tekrar edilmesi ile ahenk sağlanır.

Biy bolğannan ne payda, *Bey olandan ne fayda,*
Halıqqa payda bolmasa. *Halka fayda olmasa.*
Şöldegi ottan ne payda, *Çöldeki ottan ne fayda,*
Halayıq köşip qonbasa. *Ahali göçüp konmasa (IV.1.1.17).*

II.1.2. Mensur Şeşendik Sözler

Azımsanmayacak kadar manzum şeşendik söz olmasına rağmen şeşendik sözler daha çok mensur şekildedir. Anlatım türü olarak kısa hikâye, fıkra, efsane, menkıbe, masal metinlerine benzer bir anlatım tarzına sahiptir.

Şeşendik sözler, kişiler arasında ortaya çıkan olay ve olgular ya da çıkması muhtemel bir dava, çatışma karşısında şeşenin tecrübe, bilgi ve sezgiye dayanarak nasihat, öğüt, tavsiye, uyarı olarak söylediği sözlerdir. Bunlara şeşenlerin bazı olaylar karşısındaki çeşitli mesajlar içeren davranışlarını da eklemek mümkündür. Bir şeşenin vecize veya atasözü değerinde söylediği bu sözler, sergilediği davranışlar, sözün söylendiği veya davranışın gerçekleştiği durum, olay ve şahıs kadrosu ile birlikte hikâyeleştirilerek çeşitli formlarda anlatılara dönüşür. Bu anlatılar sonradan bir hikâye örgüsü içinde yeniden kurgulanır. Hikâyeleşmiş bu anlatılarda şahıslar arasındaki konuşmalar genellikle gerçek zamanı (konuşma esnasında kullanılan zamanı) aynen

korurken, olay hikâyeleştirilirken anlatıcının eklediği anlatıya giriş, olaylar arasındaki geçiş, anlatıyı bitirme, konuşmalar sonrası eklenen geçiş ifadeleri gibi kısımlarda genellikle öğrenilen geçmiş zaman kipleri kullanılır. Ancak bunlar sözlü gelenek içinde oluşturulmuş anlatılar olduğu için, hikâye etme zamanı anlatıcıdan anlatıcıya değiştiği gibi sonradan yazıya geçirildiği için derlemecinin tercihine göre farklılık gösterebilmektedir.

Anlatıcının olayı hikâyeleştirmesindeki cümlelerinin geçmiş zaman (genellikle, duyulan geçmiş zaman) kullanımı; anlatıya konu olan olayın gerçekleşme zamanındaki şahısların gerçekliği, konuşmaların gerçek zaman ile yer aldığını aşağıdaki örnekte görebiliriz:

Anlatıcının hikâyeleştirme esnasındaki giriş cümleleri:

*“Tama eliniñ Sarı biy degen aqılğöy aqsaqalı Dattıñ üyinde **tünep oturğandı**. Sırım balanıñ är sözine rıza bop, oğan mınanday **ösiyet aytıptı**: ”*

(Tama yurdunun Sarı Bey adlı bilge aksakalı Dat’ın evinde **geceliyormuş**. Henüz bir çocuk olan Sırım’ın her sözünü hoş görüp ona şöyle **nasihat etmiş**;))

Anlatıya konu olan olayın gerçekleşme zamanındaki hikâye şahıslarının konuşmaları:

Sarı biy:

*- Balam, bul dünyede altı ulı söz **bar**, sonı esiñnen şığarmay jürseñ, el aldında bedeldi, **stıly bolasıñ**. Eger ol sözdi umıtsañ, halıq **seniñ mañayıña jolamayawlaq qaşadı**.*

(- Evladım, bu dünyada altı ulu söz **var**, onları aklından çıkarmaz isen, halkın nazarında saygın olursın. Eğer bu sözü unutursan halk **senin etrafına gelmez, senden uzaklaşır**.)

Sırım:

*- Ol qanday söz **edi**, ata, **aytıñızşı**?(- O hangi söz **idi** ata, **söyler misiniz, haydi söyleyin lütfen**?)*

Sarı biy:

“- *Arl, ojdandıbol!*”(“- Namuslu ve **vicdanlı ol!**)

- *Elge degen parızıñdı umıtpa!*(- Halka karşı sorumluluklarını **unutma!**)

- *Namısıñdı jastan saqta!*(- Namusunu gençken **koru!**)

- *Halqıñdı jaralama!*(- Halkını **üzme!**)

- *Jaqınıñdı jaralama!*(- Akrabanı incitme!)

- *Qalısıñdı qaralama!*”(- Herkese aynı şekilde **davran!**)

Şeşendik sözlerde bazen anlatıcının olayı anlatırken zamanı değiştirdiği de olur. Anlatıcının (derleyicinin) hikâye etmede kullandığı zamanların değişkenliğini de aşağıdaki örnekte görebiliriz:

“*Möñke biydiñ üyine arıq qunanın minip Sırım bala keledi. Balanı közge ilmegen biy báybişesine*(Mönke Beyin evine, çelimsiz atına binip Sırım oğul **gelir**. Çocuğu önemsemeyen bey ilk hanımına)

- *Balağa ayran äkel, depti.*”(- Çocuğa ayran getir, **demiş.**)

“*Tañerteñ awlada semiz qızıl tusaqtıñ üyelep ölip qalğanına nalığan Möñke:*(Sabah avluda semiz bir toklusunun yığılıp ölüvermesine hayıflanan (üzülen). Mönke)

- “*Quttı qonaq qonsa, qoy egiz tabadı, qutsız qonaq qonsa, malındı qırsıq şaladı*” *degen, qızıl tusaq üyelep ölipti, bala qutsız qonaq boldın. Endi üyimden ket! dep ızğarşasadı. Sonda Sırım bala:*(- “Uğurlu konuk gelse, koyun ikiz yavrular, uğursuz konuk gelse, malına aksilik gelir” denildiği gibi toklu ölmüş. “Çocuk sen uğursuz bir misafir oldun, şimdi evimden git!” diyerek **suratınıasar**. O vakit Sırım oğul:)

- *Olay bolmas, biyeke, depti.* “*Quttı qonaq qonsa, malı ölip, bası aman qaladı, qutsız qonaq qonsa, özi ölip malı iyesiz qaladı*”**deydi**. *Möñke biy balanıñ bul sözine añañ bolıptı da*(- Öyle olmaz beyim, demiş. Uğurlu konuk gelse, malı ölüp, başı sağ kalır. Uğursuz konuk gelse, kendi ölüp malı sahipsiz kalır”**der**. Mönke Bey, çocuğun bu sözünü çok **beğenmiş** ve)

- *Ras aytasıñ balam, sen şınında quttı qonaq ekensiñ, dep oğan sıy siyapatkörsetipti.* (- Doğru söylüyorsun çocuğum, sen hakikaten uğurlu bir misafirmişsin, diyerek ona hürmet **göstermiş.**) (IV.1.2.2).

Nesirle söylenmiş şeşendik sözler genellikle kısa cümleler halinde söylenir. Birden fazla cümle var ise cümleler şiirsellik içerecek şekilde atasözlerinde olduğu gibi bir birbiriyle paralel olur. Şeşendik söz niteliğindeki cümlelerde aliterasyon ve asonanslara da yer verilerek ses bakımından da bir ahenk sağlanır. Şahıs kadrosunun konuşmalarındaki geçen şeşendik söz vasfındaki ifadelerdeki şiirsellik ve paralelik örneklerini aşağıdaki örnekte görebiliriz:

Tañerteñ awlada semiz qızıl tusaqtıñ üyelep ölip qalğanına nalığan Mönke: (Sabah avluda semiz bir toklusunun yığılıp ölüvermesine hayıflanan (üzülen). Mönke)

- *Quttı qonaq qonsa, qoy egiz tabadı, qutsız qonaq qonsa, malındı qırsıq şaladı” degen, qızıl tusaq üyelep ölipti, bala qutsız qonaq boldın. Endi üyimden ket! dep ızğar şaşadı. Sonda Sırım bala(-“Uğurlu konuk gelse, koyun ikiz yavrular, uğursuz konuk gelse, malına aksilik gelir”denildiği gibi toklu yığılıp ölmüş. “Çocuk sen uğursuz bir misafir oldun, şimdi evimden git!” diyerek suratını asar. O vakit Sırım oğul)*

- *Olay bolmas, biyeke, depti. “Quttı qonaq qonsa, malı ölip, başı aman qaladı, qutsız qonaq qonsa, özi ölip malı iyesiz qaladı” deydi.* (- Öyle olmaz beyim, demiş. **Uğurlu konuk gelse, malı ölüp, başı sağ kalır. Uğursuz konuk gelse, kendi ölüp malı sahipsiz kalır”** der.)

Mensur şeşendik sözleri incelerken daha çok fıkra, hikâye ve diyaloga dayalı tiyatral tarzda örneklerin olduğu tespit edilmiştir.

II.1.3. Manzum Mensur Karışık Şeşendik Sözler

Birisine ithaf edilen şeşendik sözlerin biçim ve tarzında genellikle nesir ve nazım karışık olur. Böyle şeşendik sözlerin anlatım ve tasvir kısmı genelde mensur, asıl duygu ve heyecanı, öğüdü ifade edecek kısmı manzum olarak söylenir. Bu yapı halk hikâyelerinin yapısına benzemektedir.

Halk hikâyelerinin bu yapısını Boratav,

“Hikâyeler bildiğimiz gibi nazım-nesir karışıktır. Vak’aların anlatıldığı kısimmensurdur. Konuşmaların da çoğu mensurdur. Yalnız mühim hadiselerde, şiddetli hislerin ifade edilmesi gereken yerlerde kahraman telle söylemeyi dille söylemeye tercih eder. Böyle yerler (...) bazan tek kişinin bazan da iki kişinin karşılıklı konuşması şeklinde manzumelerdir” (1988: 51)

cümleleriyle ifade eder.

Dede Korkut hikâyeleri Türk edebiyatında manzum-mensur olarak yazılmış hikâyelerinin pek çok özelliğini barındıran en güzel örnektir. Mensur kısmında manzum bölümüne göre daha çok fiil cümlesi bulunurken, manzum bölümlerde isim cümlesine daha çok rastlanır. Bu özelliği manzum mensur karışık şaşendik sözlerde de görmek mümkündür. Örneğin:

“Sırım’ın örnek alıp üstat bildiği kahraman ve şaşenlerin sözlerini öğretmekle kalmayıp, onun da kıvrak zekâlı, akıl dolu sözlerini, cesurluk, yiğitlik gerektiren işlerini anlatıp yücelten Aldar Bey, Sırım’ın önüne çıkıp:

“- Yoktan han oldun,

Dirgenden güçlü oldun.

Yoktan var oldun.

Geçmiş zaman geçti,

İpek kumaş eskiyip yıprandı.

Atadan oğul geçti,

Anadan kız geçti.” diye karşısında ustaca söz söyledi. Sonra Sırım:

“Yoktan han olsam,

Halkım istemiştir.

Dirgenden güçlü olsam,

Atam sayesinde.

Eski devir geçse,

Yaşı geçmiş olur.

İpek kumaş eskiyip yıpransa

Zamanı geçmiş olur.

Atadan oğul geçse,

Serbest, özgür olur.

*Anadan kız geçse,
Şımarık, işveli olur.” diye cevap verdi.*

Şüphesiz, Aldar'ın sözü övgü dolu oldu. Onu Sırım güzel açıkladı. Yiğidin sözüne hayran kalıp, kendine söylenen övgüleri memleketinin adına tercüme ettirdi.”(IV.1.3.1).

Manzum mensur karışık örnekleri incelerken Dede Korkut Hikâyelerinin yapısına ve halk hikâyeleri tarzında olduğu görülmüştür.

II.2.Şeşendik Sözlerde Kullanılan Söz Sanatları

Anlama ve anlatıma yoğunluk, derinlik katan veya sözü daha etkili hale getiren sanata söz sanatı denir. Söz sanatı ifadenin kalıcılığını arttırmaktadır (Emiroğlu, 2012: 83). Söz sanatlarının edebiyat metinlerinin anlaşılmasında önemli bir yeri vardır. Şeşendik sözlerde de söz sanatları çok kullanılmıştır. Şeşenler teşbih, istiare, kinaye, vb. mecazlı anlatım yollarını sözlerinin etkili olması için kullanmışlardır. Kazak Türkçesinde söz sanatları için “troptar jüyesi, troptar” terimleri kullanılırken, Kırgız Türkçesinde ise “troptun türlörü” terimi kullanılmaktadır. “Trop” kavramı“burma/çevirme” anlamındaki yunanca “tropos” kelimesinden gelmektedir (Jumaliyev, vd., 2013:68). Söz sanatlarının çoğu nazım ve nesir için ortaktır.

II.2.1. Teşbih (Benzetme)

Sözlerin etkili olması aralarında türlü yönlerden ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından güçsüz durumda olanı nitelikçe daha üstün olana, güçlü nesneye benzetme sanatıdır. Benzetmede dört unsur bulunur: benzetilen, benzeyen, benzetme yönü, benzetme edatı. Benzetme sanatında birbirine benzetilen şeylerden güçlü olana “benzeyen”, güçsüz olana “benzetilen” denir (Dilçin, 1997: 405).

Benzetme bahsedilen dört unsur kullanılarak yapıldığı gibi üç veya ikisi de kullanılarak yapılabilir.

Şeşendik sözlerde en çok kullanılan söz sanatlarından biri de teşbihtir. Şeşenler söyledikleri sözlerin daha etkili olması için sözlerinde güçsüz nesneyi daha güçlü nesneye benzeterek teşbih sanatını kullanmışlar, sözü daha etkili bir duruma getirmek

için, aralarında türlü yönlerden ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından güçsüz durumda olanı nitelikçe daha üstün olana benzetmişlerdir.

Türkiye Türkçesinde benzetmelerde daha çok gibi, sanki kimi, güya, tıpkı edatları kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde benzetme için “teñew” (benzetmek, karşılaştırmak) fiilinden türemiş “teñew” terimi (Konırov, 1978: 3), Kırgız Türkçesinde ise “salıştır” (karşılaştırma) fiilinden türeyen “salıştiruu” terimi (Yudahin, 1998: 633) kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde teşbih kök veya gövdeye “- day, - dey, - tay, -tey” eklerinin eklenmesi ile (Jumaliyev vd., 2013: 67) veya “sekildi, sıyaqtı, tärizdi” edatının veya “uqsap” kelimesinin getirilmesi ile yapılır. Kırgız Türkçesinde “gibi” edatı “day, dey, doy, döy, tay, tey, toy, töy” ekleriyle karşılanır (Çengel, 2017: 111).

Aşağıdaki Kırgız ve Kazak Türkçelerindeki çeşendik söz örneklerinde teşbih sanatının kullanımını görebiliriz.

<i>Cakşı bolsoñ jerdey bol,</i>	<i>İyi olsan yer gibi ol,</i>
<i>Baarın çıdap kötörgön.</i>	<i>Herşeye dayanıp kaldıran.</i>
<i>Taza bolsoñ suuday bol,</i>	<i>Temiz olsan su gibi ol,</i>
<i>Baarın juup ketirgen.</i>	<i>Hepsini yıkayıp temizleyen.</i>

(IV.2.1.1).

Yukarıda verilen örnekte “iyi kişi yere”, “temizliği suya” benzetilmiştir.

<i>Arqañ qara narday jawır bolsın,</i>	<i>Arkan kara dev gibi düşman olsun,</i>
<i>Mineziñ qara jerdey awır bolsın.</i>	<i>Karakterin kara toprak gibi ağır olsun.</i>
<i>Ökpeñ joq — bawır bolsın,</i>	<i>Kimseye dargın olma, herkese açık ol.</i>
<i>Qulağıñnan sibir keptesin,</i>	<i>Kulağından fisilti gitmesin (IV.1.3.2).</i>

Yukarıda verilen örnekte ise “düşmanı kara deve, huyunu kara toprağa” benzeterek benzetme sanatı yapılmıştır.

II.2.2. İstiare

Bir şeyi kendi adının dışında, türlü yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla anma sanatına “istiare” adı verilir. İstiare hem bir mecaz hem de bir benzetme sanatıdır. İstiarede, sözcüğün gerçek anlamının dışında herhangi bir nesneye ad

olması; benzetme amacının bulunması gibi niteliklerin bulunması gerekir. Yani, benzetmenin temel iki ögesinin benzetilen ile benzeyenin, birinden birinin söylenmemesiyle yapılır (Dilçin, 1997: 412). Kazak ve Kırgız Türklerinde istiarenin karşılığı olarak “metafora” terimi kullanılır (Abduldayev ve İsayev, 1969: 427). Aşağıdaki örneklerden şeşenlerin istiare sanatını kullandıklarını görebiliriz.

Aşağıdaki örnekte gönül yerine gül, dil yerine bülbül, nefis yerine kurt kelimelerini kullanılarak istiare sanatı yapılmıştır.

<i>Köñil- gül,</i>	<i>Gönül çiçek,</i>
<i>Til- bulbul,</i>	<i>Dil bülbül,</i>
<i>Sezim- seri</i>	<i>Duygu yiğit,</i>
<i>Näpsı- börü.</i>	<i>Nefis kurt.</i>
<i>Sabır- akıl serigi.</i>	<i>Sabır akıl yoldaşı (IV.1.1.24).</i>

Aşağıda verilen örnekte istiare yoluyla öfke yerine düşman, akıl yerine dost kelimeleri kullanılmıştır.

<i>Aşu- düşpan,</i>	<i>Öfke düşman,</i>
<i>Akıl- dos.</i>	<i>Akıl dost.</i>
<i>Akılña akıl qos</i>	<i>Aklına akıl ekle (Töreçulov, 2001: 592).</i>

Aşağıdaki şeşendik söz örneğinde ise “varlık elin kiri”, “baht sel”, “yetenek ise rızık” olarak kullanarak istiare sanatı yapılmıştır.

<i>Däwlet-qoldıñ kiri, juwsañ ketetin</i>	<i>Varlık elin kiridir, yıkasan geçer,</i>
<i>Baq- sel-köşkin, uwaqıtpen ölçengen</i>	<i>Baht seldir, vakitle ölçülen,</i>
<i>Öner-rızıq, nesibe tawsılmaytın,</i>	<i>Yetenek rızıktır, nasibi bitmeyen,</i>
<i>Til-izgilik murat, urpaqqa qaldıratın.</i>	<i>Dil iyi murattır, nesle bırakılan.</i>

(IV.1.1.19).

II.2.3. Kinaye

Kelimenin lügatlardaki anlamı “bir fikri kapalı, dolaylı anlatan söz, üstü örtülü, dokunaklı söz” şeklindedir. Edebiyatta bir maksattan dolayı sözü hem hakiki hem de mecazi anlamlara uygun olarak kullanmaktır. Kinayede sözün gerçek anlamını düşünmeye engel olacak bir ipucu bulunmamalıdır. Bir başka ifadeyle

gerçeği mecaz yoluyla dolaylı olarak anlatma sanatıdır (Külekçi, 1985: 34). Kazak ve Kırgız Türkçelerinde kinayenin karşılığı olarak “allegoriya veya pernelew” (Jumaliyev, 1960: 251) terimi kullanılmaktadır.

Şeşendik sözlerde sözün hem mecaz hem gerçek anlamını vererek kinaye sanatı yapılmıştır. Aşağıdaki örnekte “ceylan” ve “doğan” kelimeleri gerçek anlamları dışında mecaz anlamları ile kendini beğenmiş ve kontrolsüz kişi kastedilerek kinaye sanatı yapılmıştır.

Aq bökenim köp jortpa,

Aldında qazuwlı or bar.

Kök tuyğınım köp şüygime,

Aldında quruwlı tor bar.

Adamım köp dep toptanba,

Malım köp dep maqtanba,

Bilgişsinip suqtanba,

Bärimizden de zor bar.

Ak ceylanım çok gezme

Altında kazılı çukur var

Mavi doğanım çok asabi olma

Altında kurulu kafes var

Adamım çok diye kümelenme

Malım çok deyip övünme

Bilmişlik yapıp göz dikme

Hepimizden de güçlü var

(IV.1.1.9).

Aşağıdaki örnekte ise gereksiz işlerle insanlar mecaz yoluyla baykuşa benzetilerek kinaye yapılmıştır.

Japalaq qus maqtansa,

Jardan tışqan aldım der.

Jaman adam maqtansa

Jaqsını ayağınan şaldım der.

Baykuş övünürse,

Uçurumdan fare aldım der.

Kötü insan övünürse,

İyi kişiyi ayağından çektim der.

(IV.1.1.1

4).

II.2.4. Teşhis ve İntak

İnsan dışındaki canlı varlıkları veya eşyayı, duyan, düşünen, hareket eden insan kişiliğinde göstermek, ona kişilik vermek sanatına teşhis, bu varlıkları konuşturmaya ise intak denir. Bu sanat yapılırken, teşbih istiare gibi mecaz sanatlarından istifade edilir (Külekçi, 1985: 75). Kazak Türkçesinde teşhis terimi “keyipte” (tasvir etmek, betimlemek) fiilinden türeyen “keyiptew” (Jumaliyev, 1960: 255), Kırgız Türkçesinde

ise “elestet” (göz önünde bulundurmak) fiilinden türeyen “elestetüü” (Yudahin, 1998: 327) terimi ile karşılanır. Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerinde insan dışındaki canlıları, hayvanları, bitkileri ve cansız varlıkları insan gibi düşündürüp, insan gibi davranırıp teşhis ve intak sanatı kullanılmıştır.

Kırgız şeşendik sözlerinde meyve, ağaç, hayvanların insana ait özelliği taşıdığını görürüz. Şeşenler vermek istediği mesajları ağaçları, meyveleri konuşurarak anlatmıştır.

Toguz torko ton kiygen,

Şilbi baatır kantti eken.

Calañkat kök çapanduu.

Irgay baatır kantti eken.

Karış uzun tamır jok,

Kamgak baatır kantti eken

Ali dağı bışpagan,

Cañgak baatır kantti eken.

Dokuz kat ipek kaftan giyen,

Şilbi yiğit ne yapmış

Tek kat gök kaftanlı,

Irgay yiğit ne yapmış.

Bir karışlık kökü yok

Kamgak yiğit ne yapmış

Henüz daha olgunlaşmayan,

Ceviz kahraman ne yapmış.

(IV.2.1.20).

Aşağıdaki örnekte ise baykuşu konuşurarak intak sanatı, övündüğü söylenerek teşhis yapılmıştır.

Japalaq qus maqtansa,

Jardan tışqan aldım der.

Baykuş övünürse,

Uçurumdan fare aldım der

(IV.1.1.14).

II.2.5. Telmih

Telmih, söz arasında herkesin bildiği bir olaya ya da kişiye işaret etme sanatıdır.

Bahse konu bir olay veya durumla ilgili olarak herkesçe bilinen geçmişte yaşanmış bir olaya, ünlü bir kişiye bir inanca ya da yaygın bir atasözüne işaret etmek, onu anımsatmaktır (Dilçin, 1997: 461). Şeşendik sözlerde de telmih sanatı çok rastlanmaktadır. Şeşendik sözlere bakıldığında ünlü herkesçe bilinmiş kişilere, boy, yer, dağ, isimlerine telmihte bulunduğu görülür.

Atımtayday jomart bol,* *Atımtay gibi cömert ol,*
Hosrawdai namart bol *Hüsrev gibi namart (soysuz) ol,*
Qobilandıday qaytpas batır bol, *Kobilandı gibi kahraman ol,*
Tarğınday jarağa jatpas bol, *Tarğın gibi yaralansanda*
yıkılma,
Alpamıstay dañqtı bol, *Alpamış gibi şanlı ol,*
*Qambarday** halqıña qamqor bol,* *Qambar gibi halkına destekçi ol,*
Arwaqtar saqtasın balam. *Ruhlar kollasın oğlum!*

(IV.1.1.39).

Aşağıdaki örnekte ise herkesçe bilinen dağ adını kullanarak telmih sanatı uygulanmıştır.

Börili tawdan aspağan, *Börili dağı geçmeyen,*
*Bedewge*** kamşı baspağan,* *Bedev atı kamçılamayan,*
Alısqa sapar şekpegen, *Uzağa sefere çıkmayan,*
At qadirin bilmeydi. *At kıymetini bilmez (IV.1.1.38).*

Örneklerden görüldüğü gibi şeşendik sözlerde herkes tarafından bilinen yer, dağ ve ünlü kahramanların adlarını anımsatarak telmih sanatı kullanılmıştır.

II.2.6. Tezat

Şeşendik sözlerde sık kullanılan sanatlardan birisi tezattır. Anlamca birbirine zıt, iki duygu ve kavramı bir nesne veya varlık üzerinde birleştirerek kullanma sanatıdır. Şeşenler, söyledikleri sözleri daha etkili vermek için sürekli birbirinin zıttı olan iyilik- kötülük, yaşlı- genç, mutluluk – keder, karanlık – aydınlık, dostluk - düşmanlık vb. kelimeleri birlikte kullanmışlar.

Dosiña mayıspa, *Arkadaşına ihanet etme*
Duşpanıña qayıspa, *Düşmanına eğilme, yılma (IV.1.1.5).*

Nasihat verirken dost ve düşman kelimelerini kullanarak tezat sanatı yapılmıştır.

* Atımtay: (Hâtım et-Taî) Cahiliye döneminin cömertliği ve misafirperverliği ile ünlü şairi (Tülücü, 1997 c 16: 472)

** Qambar ata: Kazak folklorunda atın piri (Koç vd, 2003: 283)

*** Bedew: yarış atı (Koç vd, 2003: 84).

*Jaqsılık jaylaşan jerde bal tögiler, İyilik yaylayan yerde bal akar,
Jamandıq jaylaşan jerde qan tögiler. Kötülük yaylayan yerde kan akar.
Käri de bol, jas ta bol, Yaşlı da ol, genç de ol,
Stılas bol köppen tiride. Hayattayken herkesle saygılı ol.
Qaladı bir kün altın bas, Kalır birgün altın baş,
Qazılğan kördiñ tübinde. Kazılan mezar dibinde*

(IV.1.1.49).

İyilik ve kötülük, yaşlı-genç kelimelerini yan-yana kullanılarak tezat sanatı yapılmıştır.

*Baqıttı adam qalasa, Mutlu kişi dilerse,
Qat üstinde ot janar. Kar üstinde ateş yanar.
Baqıtsız adam qalasa, Mutsuz (uğursuz) kişi dilerse,
Qurğaq üyden su tamar. Kuru evden su damlar*

(IV.1.1.56).

Mutlu-mutsuz kelimeleri bir arada kullanılarak tezat yapılmıştır.

Görüldüğü gibi şeşendik söz örneklerinden şeşenler istediği mesajı, düşünceyi daha da etkili olması için edebi sanatlara başvurmuşlar. Edebi sanatların kullanımı zorlamayla olmaz; benzetmeler, işaret etmeler, zıtlıklar, hatırlatmalar kendiliğinden ortaya çıkar.

II.3. Muhteva Özellikleri Bakımından Şeşendik Sözler

Bir olaya dayalı olarak hitabeti güçleşenler tarafından söylenen şeşendik sözler, nükte, felsefi derinlik, hiciv ve yüksek bir tefekkür içermektedir. Bu açıdan bakıldığında şeşendik sözler geniş bir muhtevaya sahiptir. Doğumdan ölüme kadar insan hayatını ilgilendiren her konu, olay veya durum şeşendik söz söyleme geleneğinin içinde yer almaktadır.

Araştırmacılar şeşendik sözleri kullanıldığı yere, türüne ve muhtevasına göre değerlendirerek çeşitli tasnifler yapmışlardır. Bu tasniflerde standart bir ölçüt olmadığı için bazı araştırmacılar şeşendik sözleri sadece söylendiği yere, bazıları hem söylendiği yer hem tür ve muhtevasına göre birlikte tasnif etmişlerdir. Şeşendik

sözlerle ilgili ilk tasnifi Ahmet Baytursunov yapmıştır. Ona göre şeşendik sözler beş gruba ayrılır:

1. Şeşenler toplumu etkileyip, devlet işlerine ilişkin karar çıkarmada kullandıkları sayasat şen (*siyasî unvan*) sözler,
2. Bir kişinin iyi yönlerini, yaptıklarını övücü şekilde anlatan qoşamet şeşen (*övücü şeşen*).sözler,
3. Şeşenlerin mahkemelerde zanlı kişiyi aklamak için ya da tam tersi suçlamak için hâkimi etkilemek adına söyledikleri beylik şeşen sözler,
4. Bilge adamların mazmun bir tarz ile konuşmalarına bilimir şeşen (*bilge şeşen*).sözler,
5. Din hakkında söylenen dini muhtevalıuwağız (*öğüt, nasihat*) sözler (Şaripov ve Dautov, 1989: 223).

Adambayev “Şeşendik Sözler”başlıklı çalışmasında şeşendik sözleri muhtevalıuwağızna göre üçe ayırır:

1. Şeşendik arnaw⁹ (ithaf): Bu sözler, insanlar arasındaki ilişkileri bildirir. Yani kişinin birisine özel olarak söylediği dua, tenkit, şaka, başsağlığı vb konuları içerir. Muhteva tür bakımından hikâyelere (menkıbe) benzer, ancak hikâyeye göre daha kısadır, muhtevalıuvası vasiyet ve nasih şeklinde olup ifade şekli atasözlerine, deyişlere yakındır. Genellikle manzum mensur karışıktır.

2. Şeşendik tolğaw¹⁰ (doğaçlama, tavsiye veren, nasihat eden, felsefi sözler): Bu sözler, halkın felsefi görüşlerini bildirir. Yani, manzum söylenen dilek, vasiyet, nasihat ve tolğaw sözlerdir. Şekil bakımından gelenek- görenek cırlarına, ozanlık tolğaw ve termelere benzemektedir. Muhteva bakımından şeşendik tolğawlar baştan sona kadar vasiyet, akıl verme, tavsiye ifade eder.

3. Şeşendik dava sözleri: Bu sözler, halkın maddî ve manevî davalı meselelerini çözen, eski örfî hukuku gösterir. Ayrıca Adambayev, şeşendik davalarını muhtevalıuvasına göre yer davası, dul davası, kan davası, mal ve namus davası olarak beş gruba ayırmaktadır. Şeşendik davaların hacmi ve anlatılışı kısa hikâyeye benzer. Ancak bu

⁹Arnaw:ithaf etme, adama, birine güzel söz söyleme (QTS, 1999: 45).

¹⁰Tolğaw- aşığın belirli bir olay ya da kişiye yönelik doğaçlama olarak söylediği şiir, yır (Januzakova, 2008: 45).

metinlerde olay ile kahraman gösterilmez, olay esnasında ortaya çıkan “bir cümlelik” kıvrak zekâ ürünü şeşendik söz söylenir (Adambayev, 1989: 44-61).

Şeşendik sözlerin türlerini araştıran S. Sadırbayev şeşendik sözleri üç gruba ayırmaktadır. Bunlar:

1. Siyasî, sosyal boyutta söylenen yöneticilerin sözleri (komşu ülkeyle aradaki sorunları çözmek için söylenen elçilerin sözü; hayat hakkındaki felsefi tolğav sözler):

2. Şeşendik dava sözler (toprak davası, dul davası, kan davası);

3. Günlük hayatta söylenen şeşendik sözler (ithaf sözler, düğünde, doğum toylarda söylenen şeşendik sözler, iyilik ve kötülük hakkında düşünürlerin söyledikleri sözleri, dualar) (1992: 33).

Şkanova “Şeşendik Sözlerin Tür Özellikleri” başlıklı çalışmasında Adambayev’in tasnifini esas alarak “şeşendik arnaw” içinde yer verdiği şeşendik sözleri dua, fıkra, eleştiri, duyurma, başsağlığı, avutma ve selamlama; “şeşendik tolgawlar” için de yer verdiği sözleri, atasözleri, bilmeceler, cevaplaşma, özlü sözler; “şeşendik dava” için de yer verdiği şeşendik sözleri: er davası, toprak davası, dul davası, mal davası, namus davası olarak maddelendirmiştir (1994).

Serik Negimov, şeşendik sözleri hitabet sözü olarak değerlendirir ve şu şekilde gruplandırır:

1. Siyasî konularda, mitinglerde söylenen sözler;

2. Akademik şeşendik sözler yani bilimsel bildiri, savcının sözü, mahkemede kendini aklama sözleri;

3. Günlük hayatta söylenen sözler, yani toylarda söylenen övücü sözler, sofrada söylenen sözler (1997: 115).

Şeşendik sözlerin poetikası üzerine çalışan Qasenov ise şeşendik sözleri şu şekilde tasnif eder:

1. Beylik sözler

2. Dava sözler

3. Şeşendik nakıl sözler (1999: 113).

Kırgız Edebiyatında ise bu şekilde tasnif yapılmamakla beraber fonksiyonu açısından şeşendik sözler Kazak Edebiyatı ile aynıdır. Kırgız Edebiyatında şeşendiksözler içeriğine göre değil, çeçenlerinsöz söyleme kabiliyetine göre tasnif edilmiştir.

Buna göre Saparbek Zakirov ve Abdısalam Obazkonov'un çeçenleri, söyledikleri sözlerin çeşidine göre değil de söyleyen kişinin özelliklerine göre tasnif etmiş ve çeçen tiplerini üçe ayırmıştır. Buna göre:

1. Akıl çeçen (Akıllı çeçen): Akıl çeçenin akılı ve şuuru üstün ve zekâsı kâmindir. Dili diğer bir deyişle her soruya anında cevap verir.

2. Körögöç çeçen (Geleceği görebilen çeçen): Körögöç çeçenlerufku geniş sezgisi güçlü, gelecek hakkında tahminde bulunabilen kişilerdir. Aynı zamanda tenkitçi çeçenlerdir.

3. Kurgak çeçen (Boş ve lüzumsuz konuşan çeçen): Yerli yersiz çok konuşan özellikle delilsiz ve manasız hitap eden birisidir. Böyle insanlara halk “boş ve kuru çeçen” diye söz ustası sınıfına dâhil etmezmiş. Dolayısıyla Kırgız halkı çok konuşan, manasız ve yerli yersiz lüzümsüz laf sarfeden bir de başkasına söz sırasını vermeyen çeçene kuru ve boş çeçen diye ad vermişler. Bunun dışında buna manız (mahiyetsiz). diye ikinci bir isim de vermişler (Baycigitov, 1992: 34).

Zakirov, “Çeçen sözler” adlı çalışmasındamezkûr çeçenlerden başka"dil çeçen"den bahsetmektedir (1986: 16). Akıl çeçen ile dil çeçen arasındaki farklılıkları ise

“Dört dörtlük olan diğer bir deyişle her yönden kabiliyeti olan söz ustasına til çeçen denir. Dil çeçenin söyledikleri dinleyiciyi sıkmaz, şiir gibi dökülür hatta insanı iyi şeylere sürükler. Bu tür çeçenler söyledikçe daha güçlenir. Söyledikleri sözler hikmetli ve mahiyetlidir. İnsanı sıkmadan hoşnut eder. Sesi de güzel ve sözü açık ve anlaşılır vaziyettedir. Akıl çeçenin noksanlığı ise dil çeçen gibi söyleyemez. Söylediklerini tam, net ve doğru söylemekle sınırlı kalır. Söylediği söz tam uygun olup, herhangi bir tartışmaya yol açmaz. Büyük ve mühim meseleleri az sözle izah edebilmektedir. Dinleyen insan ona karşı tam ikna olur” (Kapalbayev, 2015: 60).

şeklinde anlatır.

Kalibek Baycigitov şeşenleri beş gruba ayırmıştır. Bunlar:

1. Akıl çeçen;

2. Til çeçen;
3. Jöö çeçen;
4. Konur çeçen;
5. Oromo çeçen (Baycigitov, 1992: 38).

Baycigitov'un tasnifi Zakirov'un tasnifi ile benzerlik göstermektedir. Ancak konur ve oromo çeçen eklenmiştir. Konur çeçen yeteneğine göre değil, daha çok çeçenin sesine göre tasnife eklenen çeçen türüdür. Oromo çeçen ise söyleyeceklerini çeşitli olaylarla süsleyip tahkiyeli metinler içerisinde söyleyen çeçendir.

Verilen tasniflerden hareketle Kırgızlarda şeşendik sözlerin muhtevasına göre değil, şeşenlerin özelliklerine göre tasnif edildiğini görülmektedir.

Yapılan tasnifler dikkate alındığında bunların çoğunun muhtevadan uzak, zaman zaman çelişkili tasnifler olduğu görülür. Şeşendik sözlerin muhtevası hakkında yapılacak bir tasnifte en çok dikkat edilmesi gereken işlenen konu ve verilen mesaj olmalıdır. Şeşendik sözlerde zaman zaman işlenen konular birden fazla olabilmektedir, bu durum bir şeşendik sözün birkaç ayrı başlıkta değerlendirilmesini de beraberinde getirmektedir. Mesela konusu ölüm veya evlilik olan bir şeşendik söz aynı zamanda namus konusunu da, miras konusunu da sevgi-saygı konusunu da içermektedir. Bu değerlendirmeler kişilere göre, onların algısına göre de değişiklik gösterebilmektedir. Mahkeme başlığı altında değerlendirilen kan davası aynı zamanda dostluk-düşmanlık ve adalet başlığı altında da ele alınabilir. Aradaki tek fark birisinin mahkemeye intikal etmesi veya etmemesi dikkate alınarak aynı konulu şeşendik söz iki veya üç ayrı başlıkta ele alınabilir.

Yukarıda bahsettiğimiz çelişkileri ve tekrarları da içermesine rağmen incelemeye konu olan elimizdeki mevcut şeşendik sözlerden hareketle işlenen konuları dikkate alarak yirmi bir alt başlıkta değerlendirmek mümkündür. Bu sözler, şekil bakımından manzum, mensur ve manzum-mensur karışık da olabilmektedir.

Muhtevayı incelemek için tespit edilen yirmi bir madde elde bulunan şeşendik sözlerin örneklerinin en çok olanından başlanarak en az olanına doğru sıralanmıştır.

II.3.1. Ölüm/ Ölümle İlgili Şeşendik Sözler

Bir canlının bütün biyolojik fonksiyonlarını yitirmesiyle gerçekleşen olaya ölüm olgusu hayatın bir gerçeğidir ve bütün canlılar için kaçınılmazdır. Ölen bir varlık

tekrar dirilemediği içinde ölüm ve sonrası ile ilgili genellikle ilahi/semavi kaynaklardan geldiğine inanılan bilgiler dışında bir bilgiye sahip değiliz. İnsanoğlu yok oluşu kabullenemediğinden, farklı inanç sistemlerine sahip olsa da bütün toplumlarda ölüm bir yok oluş değil, genellikle başka bir boyuta geçişin; sonsuz, yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu durum yaşarken insanın hayatını da etkilemekte, hayattayken insanlar pek çok tavrını ölüm sonrasını dikkate alarak belirlemekte, toplumdaki pek çok değer bu noktadan hareketle şekillenmektedir.

Ölümden sonraki boyut ya da mekânla ilgili belirsizlikler ve bilinmezlikler ölen kişi kadar geride kalanları kaybettiklerinin ölüm sonrası hayatı için endişelendirmiş; bu endişeler, insanlığın ilk çağlarından bu yana ölüm ve ölüm sonrası ile ilgili çeşitli inançlar çerçevesinde ölümlerin yeni hayatlarında rahat edebilmeleri için birtakım ritüeller / pratikler geliştirilmesine zemin hazırlamıştır.

Her kültürde bu kavram etrafında oluşmuş değişik gelenekler vardır. Bir kişiye yakınının ölümünü haber verme, teskin etme, teselli etme, yakınının ölümü karşısında nasıl davranması gerektiğini anlatan nasihat türü sözler, bu konudaki şeşendek sözler bahsinde değerlendirilir.

Kazak ve Kırgız Türklerinin geleneğinde ölüm haberi yakınlarına doğrudan duyurulmayıp, yani ölüm kelimesi kullanılarak söylenmeyip, farklı ifade kalıplarıyla dolaylı yönden duyurulur. Bolatova: “*Estirtüw (duyurma, haberdar etme), baş sağlığı dileme şiirlerinin yapısı şeşendik sözlere benzerlik göstermektedir. Çünkü ölüm sebebiyle canı çekilen, üzülen birini avutmak için keskin dilli şeşen söyleme yeteneğine sahip kişiler olmalı ki, karşındaki kişiyi avutabilsin.*” der (1997: 45). Kazak ve Kırgız Türklerinde ölüm haberini duyurmaya “*estirtüw*” denir.

İncelediğimiz şeşendik sözlerde ölüm olgusu etrafında “ölüm haberinin verilmesi”, “başsağlığı dileme ve teskin etme” örneklerine rastladık. Bunlar dışında “ölümün kaçınılmazlığı” ile insanların ölümsüzlüğünün “iyi” ve “bilge” insan olarak yaptıkları, yazdıklarını ve söyledikleri ile gerçekleşeceği anlayışı şeşendik sözlerde görülür.

Aşağıdaki örnekte kendisi köy dışında iken eşini kaybeden Ceerençe Çeçen’e, eşinin ölüm haberinin nasıl verildiği görülmektedir. Eşinin öldüğü doğrudan söylenmemiş; insanın en kıymetlisi çocuklarından başlayıp yakınlarını kaybedenin ne hissedeceği sorulmuş; vecize şeklinde alınan cevaplarla konuşma ilerletilmiştir. Adeta

Ceerençe bir ölüm haberine hazırlanmış ve en sonunda eşin ölümünün ne anlama geldiği sorulduğunda Ceerençe eşinin öldüğünü anlamıştır.

Bu konuşma esnasında sorulan sorulara Ceerençe'nin verdiği cevaplar Türk toplumunda çocuğa, anneye, babaya, kardeşe, geline ve eşe verilen değeri de göstermektedir. Çocuk, insanın kanının, canının aktığı damar yani can; baba, aileyi sırtlayan, ailenin yaslandığı dağ; kardeş ve ağabey, insanın destekçisi, güvencesi; anne, insanı besleyen, ona hayat veren göl; gelin, ailenin hazinesi, zenginliği ve eş de insanın içinde yaşadığı devleti, şehri olarak görülmektedir:

Çok eski bir zamanda Ceerençe çeçen adında akıllı atamız varmış. O adamın akıllı, değerli ve paha biçilmez sözleri günümüzde de halk arasında kullanılmaktadır. Günün birinde Ceerençe çeçen atamızın hanımı vefat eder. Ceerençe çeçen o sırada köy dışında bir yerdeymiş.

Halk toplanıp “Nasıl yapsak? O adam zeki biri, bu haberi nasıl söyleyeceğiz?” diye düşündükten sonra halk arasından en akıllı gördükleri birini seçip yanına da iki-üç kişi vererek Ceerençe'nin yanına yollamışlar.

Ceerençe çeçeni bulmuşlar. Hal hatır sorduktan sonra oturup sohbet ederken soru sormaya başlamışlar:

- *Ceerençe ağa, bu dünyada insanın çocuğu gibisi yok, oğlu veya kızı vefat eden biri ne hisseder?*
- *Oğlu veya kızı vefat eden damarı yanmış gibidir, diye cevap verir Ceerençe çeçen.*
- *Babası vefat etmiş biri neye benzer?*
- *Babası ölen, büyük dağı devrilmiş gibi olur, der.*
- *Kardeşi ölen biri nasıl olur?*
- *Kardeşini kaybeden, elindeki kamçısını aldırılmış gibidir.*
- *Ağabeyini kaybeden neye benzer?*
- *Ağabeyini kaybeden, derdini anlatacak kimsesize benzer.*
- *Annesini kaybeden neye benzer?*

- *Annesini kaybeden suyu kurumuş göle benzer.*
- *Gelinini kaybeden neye benzer?*
- *Gelinini kaybeden malını mülkünü kaybetmişe benzer.*
- *Hanımı ölen neye benzer?*
- *Hanımları kaybeden şehri devrilmişe benzer, diyerek, - a, yoksa hanımı mı kaybettim? Siz de bunu haber vermeye geldiniz! Artık dört yastıkla yatacağız anlaşılın, demiş.*

Haber getirenlerin biri dört yastığın anlamını sorar. Ceerence çeçen sözüne devam ederek: “Eskiden hanımınla iki yastıkta uyurduk. Şimdi ise eşimi kaybettim ve benle evlenecek olan benim yaşuma uygun kocasını kaybeden duldur. O öbür tarafa dönerek kocasını düşünerek iki yastıkla yatar, ben bu tarafa dönerek eşimi düşünerek iki yastıkla, toplamda dört yastıkla yatacağız” – diye cevap vermiş (IV.2.2.1).

Ölümde, hastalıkta, acılı durumlarda insanlar birbirine başsağlığı dilemeye giderler. Başsağlığı için “*köñil aytuw*” terimi kullanılır. Başsağlığı esnasında şeşendik sözlerin işlevi kederli, kalbi yaralı kişileri teselli etmektir. Şeşendik köñil aytuwda (başsağlığı)ölü yakının ölüm karşısında sabırlı olması, zor durumlarda dayanıklı kalması, daha dirençli olması nasihat edilerek ona destek olunur.

Aşağıdaki örnekte ise kahraman Erden çocuğunu kaybetmenin acısı ve üzüntüsüyle hayata küsmüş, kendini insanlardan soyutlamıştır. Baş sağlığına gelen Şokay Biy ve Dosbol Biy ölüm gerçeğini ve ölüme karşı metin olmak gerektiğini çeşitli olayları örnek vererek anlatıp Erden’i teskin etmeye çalışırlar:

Erden çocuğunu kaybeder, kaygısından kimseyle görüşmek istemez. O sırada buna başsağlığı dilemek için Şokay ile Dosbol Bey gelir. Şokay Bey:

- <i>Ey Batır Erden!</i>	<i>Ey, Kahraman Erden!</i>
<i>Basıñdı köter jerden.</i>	<i>Başını kaldır yerden.</i>
<i>Äkeñ Sandıbay da ölgen,</i>	<i>Baban Sandıbay da ölmüşti,</i>
<i>Onı mına Şokay körgen.</i>	<i>Onu şu Şokay görmüşti.</i>
<i>Kökti buw köteredi,</i>	<i>Göğü buhar kaldırır,</i>
<i>Jerdi suw köteredi.</i>	<i>Yeri su kaldırır.</i>

Jüyrikti duw köteredi *Rehvanı güürültü kaldırır,*
Awırdı nar köteredi, *Ağırı nar kaldırır,*
Ölimdi er köteredi. *Ölümü er kaldırır, demiş.*

Dosbol Bey de avutmak için şöyle demiş:

- *Ölmese qayda ketti?* *Ölmediyse nereye gitti?*
Burıñınıñ karisi. *Eskinin yaşlısı.*
Jer jüzin jutsa da toymaydı, *Yeryüzünü yutsa bile doymaz,*
Qara jerdiñ talaşı *Kara toprağın dalaşı.*
Erden-aw! *Eh, Erden!*
Ötkenge ökinbe, *Geçmişe üzülme,*
Kelmeske keyime, *Gelmeze kederlenme,*
Ölim değen uzaq joldiñ alısı. *Ölüm dediğın uzun yolun uzağı*

(IV.1.3.17).

Yukarıda Dosbol beyin ölüm ve dünyanın fâniliği ile bu gerçeği kabullenerek insanın kendini boş yere üzmemesi hakkındaki sözleri Dede Korkut Hikâyeleri'nde de rastladığımız:

“Hani dediğim bey erenler
Dünya benim diyenler
Ecel aldı yer gizledi
Fâni dünya kime kaldı
Gelimli gidimli dünya
Âhir son ucu ölümlü dünya”(Ergin, 1971; 51)

mısralarındaki anlayışı yansıtan ifadelerdir.

İnsanoğlu ölümsüzlüğü arzulamış ve aramış olsa da bunun mümkün olmadığını; ölümsüzlüğü bilge ve iyi insan olarak hayattta yapılan iyi işler, iyilikler, hizmetler ve eserlerle ölümden sonra adının hayırla anılması olarak kabul etmiştir. Bu ölümsüzlük anlayışı insanları iyiliğe yönelten, bilginin önemini vurgulayan şesendik sözlerde sık tekrarlanan nasihatlerden biridir.

Aşağıdaki örnekte Sart Eke dünyada her şeyin ölümlü olduğunu ancak iyi insanın sözünün ve âlimin eserinin ölümsüz olduğunu şu sözlerle dile getirir:

“Bu dünyada herşey ölür.

Dağın ölmesi,

Zirvesini bulutun kaplamasıdır.

Yerin, taşın ölmesi,

Kar altında kalmasıdır.

Suyun ölmesi,

Kışın donmasıdır.

Bu dünyada ölmeyen iki şey var.

İyi insanın sözü ölmez,

Âlimin eseri ölmez.

Herşeye hile bulabilirsin.

Sadece ölüme ve kötülüğe hile bulamazsın” (IV.2.2.15).

Adam ömiri-özgeniki, ölimi ğana öziniki.

İnsan hayatı başkasının, sadece ölüm kendisinin (IV.1.1.49).

Qaladı bir kün altın bas, Kalır birgün altın baş,

Qazılğan kördiñ tübinde. Kazılan mezar dibinde (IV.1.1.49).

Çınar baktın uluusu,

Çınar bağın ulusu,

Çırpığında tuuuşu.

Dalından gelir doğuşu.

Jalbıraqı kübülböy,

Yaprakları dökülmeden,

Jayı-kışı turuşu.

Yazın-kışın duruşu.

Adamzattar tañdanıp,

İnsanlar hayret ederek,

Añgame kıla uşunu.

Konuşurlar bunu.

Kak elesi başkaca,

Gösterişi bambaşka,

Karagay beken sulusu.

Çam ağacı mıdır güzeli.

Bir nece kılım ötköndö,

Birkaç asır geçince,

Özöğü çirip buzuldu.

Özü çürüyerek bozulur.

Japırmağı kuuraydı,

Yaprağı kuruyarak,

Jardı karay suladı.

Yara doğru yıkılır.

Otuñular maşadı,

Oduncular budar onu,

Ordunda doomu kalbadı.

Yerinde bir dal kalmaz.

*Mına minday özgörtüü, İşte böyle değişmeler/ yok oluşlar,
Maga saldı arandı. Bana hayal ettirir.
Keçe künkü baatırlar, Daha dünkü kahramanların,
Kanake tirüü kalganı. Görülmüş mü hayatta kaldığı*
(IV.2.1.16).

II.3.2. Evlilik ve Aile Kavramı ile İlgili Şeşendik Sözler

Şeşendik sözlerde özellikle aile kurumuna öncelik dikkat çekilir. Aile kavramı ile birlikte eşte aranan veya olması gereken özellikler, onların birbirine karşı tavır ve davranışları, ebeveynlerin çocuklara, çocukların ebeveynlere karşı tavır ve davranışları, aile büyüklerine karşı ebeveyn ve çocukların davranışları; yine boy ve soyların büyüklerine karşı nasıl davranılacağı evlilik ve aile kavramı başlığı altında değerlendirilen şeşendik sözlerdir.

Kazak ve Kırgız Türklerinde evlilik genellikle aileler arasındaki rıza veya aile büyüklerinin dayatması ile gerçekleşse de bazen iki düşman boy veya aile arasındaki meselelerin barışçıl biçimde çözümlenmesi için de gerçekleştiği görülür. Bu durum şeşendik sözlere de aksetmiş, biyeleriki boy arasındaki anlaşmazlığı, davayı taraflardan birinin diğerine kız vermesi ile de çözmüşlerdir. Ayrıca şeşendik sözlerde erkek-kadın dayanışmasına, kadının rolü ve işlevi, evlenilecek olan kadın ve erkek de aranan nitelikler üzerine de durulmaktadır. Bunun örneklerini Jiyrenşe şeşen ve onun eşi Karaşaşla ilgili söylenen şeşendik sözlerden görebiliriz.

Jiyrenşe orta yaşa geldiğinde eşi Karaşaş vefat eder. Jiyrenşe birkaç yıl bekâr (yalnız). yaşar. Bir gün Az Janibek Han, Jiyrenşe'ye “Şeşen, bekâr yaşamak sana yakışmaz, falancanın hanımı dul. Çok iyi bir hanımdı, onunla evlenirsen iyi olur.” demiş. Jiyrenşe şeşen hanın sözünü uygun görüp, onunla evlenmiş. Aradan biraz zaman geçtikten sonra Janibek Han, Jiyrenşe'ye sorar: “Şeşen yeni eşin eski eşin gibi mi, nasıl, memnun musun?” Bu soru üzerine Jiyrenşe şeşen: “Gündüz ikimiz, gece olunca dört kişi olarak yaşıyoruz.” der. Han: “Gece dört kişi olarak yaşıyoruz” sözünü anlayamaz. Jiyrenşeden sorar, o şöyle cevap verir:

Eri esine tusedi,

Eski kocası aklına düşer,

*Teris qarap jatadı
Onimenen ol ekew
Qaraşaştı oylaumen
Mende Teri qaraymın
Onimenen men ekew.
Oymen tawıp joldastı
Bolamız tunde biz törtew.
Tan atqan son oyanıp,
Tura kelsek tağı ekew!*

*Sırtını dönüp yatar
Böylece o iki kişi olur.
Ben Qaraşaştı düşüniürüm.
Ben de sırtımı dönüp yatarım,
Onunla iki kişi olurum
Hayalle arkadaşlık kurup,
Geceleri biz dört kişi oluruz.
Tan ağardıktan sonra uyanıp
Kalktıgımız zaman tekrar iki
kişiyiz*

*Qızday almay qatın bolmas,
Esik körgen maqul bolmas.
Qanşa jaqsı körem desen de,
Bırınqıdan jaqın bolmas.
Bayı ölgen qatındı aluw,
Oylağanda aqıl bolmas.*

*Kızken eş olmayan kadın olmaz,
Dul kalan kadın makul olmaz.
Ne kadar sevsen de.
Öncekisi gibi sıcak olmaz.
Kocası ölen kadınla evlenmek.
Düşünürsen iyi olmaz.*

Şeşenin sözünü dinleyen Hanla halk onun sözüne hak vermişler (IV.1.3.3).

Bir insan için eşinin anlayışlı, iyi, çocuklarının ise vefalı olması elbette çok önemlidir. Ebeveynler ile çocuklar arasındaki ilişkiler de şeşendik sözlere konu olmuştur. Şeşenler sözlerinde iyi bir eşin insanın hayatını kolaylaştırdığını, kötü eşin ise hayatı zorlaştırdığı düşüncesini çeşitli benzetmelerle açıklamışlar. Yani, eş seçiminde, çocuk eğitiminde erkeklerin dikkatli davranması konusu uyarılmaktadır. Bu durumu Janquitti şeşenin aşağıdaki örneğinden görebilmekteyiz:

*Hanımın iyi ise, misafirinle evinin direğidir,
Çocuğun iyi ise, iki gözünün ışığıdır,
Atın haylaz olursa, bu dünyanın azabıdır,
Eşin kötü olursa, dünyanın düzahı,
Çocuğun kötü olursa, her görenin alayıdır (IV.1.1.45).*

Toplumda eğitim aileden başlamaktadır. Kazak ve Kırgız kültüründe kadının aile içindeki rolü çok büyüktür. Evin direği anne ve babadır, karı-koca dayanışmasıdır. Kadın, erkeğine yardımcısı ve onun sağ koludur. Şeşenler insanoğlunun işinin rast gelmesi, hayatının neşeli, mutlu geçmesi için insanî ilişkilerine dikkat etmesi gerektiğini, insanın insanla dost olması gerektiğini vurgular. Bunun ilk adımı da kişinin eşiyile olan sağlık ve mutlu ilişkisidir. Örneğin:

*Qatınıñmen dos bol- uyiñe bereke kiredi. Eşinle dost ol, evine bereket girer.
Azamatpen dos bol- kadiriñdi biledi. Yiğitle dost ol, kıymetini bilir.*

Bilimdimen dos bol- sasqanda aqıl beredi. Bilgili kişiyle dost ol, şaştığında akıl verir (IV.1.1.2).

Şeşendik sözlerdeki iyilik, aile temalı sözler daha çok iyi kadın ile kötü kadını karşılaştırarak vermiştir.

<i>Jaqsı bolsa alğanıñ,</i>	<i>İyi ise aldığın,</i>
<i>Jağanıñ kirin ketirer.</i>	<i>Yaka kirini giderir.</i>
<i>Jaman bolsa alğanıñ,</i>	<i>Kötü ise aldığın,</i>
<i>Basıñnan baqıt ketirer.</i>	<i>Talihini ters döndürür.</i>
<i>Betiñnen alıp arsildap,</i>	<i>Yüzüne pençe vurup,</i>
<i>Üy işinen it ürer,</i>	<i>Ev içinde it gibi havlar (IV.1.1.20).</i>

<i>Jaman bolsa alğanıñ,</i>	<i>Kötü olsa aldığın,</i>
<i>Daw-damayda qalğanıñ.</i>	<i>Dava da kaldığındır.</i>
<i>Ömirdiñ körüp jalğanın,</i>	<i>Hayatın görüp yalanını,</i>
<i>Tarıladı jan jağıñ.</i>	<i>Daralır her yanın (IV.1.1.32)</i>

Şeşendik sözlerde aile içinde ve ailenin sosyal ilişkilerinde huzurlu oluş genel olarak evin hanımı ile ilişkilendirilmiştir:

<i>Alğanın suluu bolgon soñ,</i>	<i>Aldığın güzel olsa bile,</i>
<i>Arkırap betten algan soñ,</i>	<i>Bağırıp saldırdıktan sonra,</i>
<i>Suluulugu ne payda.</i>	<i>Güzelliği neye yarar?</i>

<i>Jakşı bolso katının,</i>	<i>İyi ise hatunun,</i>
<i>Tabıla beret aklın,</i>	<i>Bulunur her zaman aklın,</i>
<i>Kuusañ da ketpeyt jakınıñ.</i>	<i>Kovsan da gitmez yakının.</i>
<i>Jaman bolso katının</i>	<i>Kötü ise hatunun,</i>
<i>Kete beret aklın,</i>	<i>Gidiverir aklın,</i>
<i>Çakırsañ kelbeyt jakınıñ.</i>	<i>Çağırсан da gelmez yakının (IV.2.1.9)</i>

Aile hayatı ve sosyal ilişkiler bakımından ailedeki fertlere aile reislerinin gözünde çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Evin hanımı doğurması, analığı, koruyup

kollamasý evi çekip çevirmesi ile evdeki rýzýk ve bereketin kaynađý; erkek çocuklar ailenin gururu, dýřariya karřý kılıcý kalkaný; evlenip giden kız ve gelin ise aileleri güçlendiren, ailenin hayatını zenginleřtiren araçlardır. Ařađýdaki örnekte ailede yer alan kiřilerin, en yakınından gittikçe genişleyen řekilde aile fertlerinin aile reisi için ne anlam ifade ettiđi řöyle anlatılır:

*Äyel üydegi ırısıñ, Eş evdeki rızkın,
Ul aybarlı kılışın. Oğul heybetli kılıcın.
Qız tüzdegi örisiñ, Kız düzdeki (dýřarıdaki) tarlan,
Kelin keñeygen tınısıñ. Gelin genişleten yaşamındır (IV.1.1.26).*

Kazak Türklerinde eşlerin birbirleri üzerinde baskı kurmaları hoş karşılanmamış, anlayışsız, görgüsüz ve beceriksiz kadın veya kocanın eşi için eziyet olduğu dile getirilerek eşlerin karşılıklı anlayış içinde olmaları nasihat edilmiştir:

Düđünde bir genç gelin çevresindekilerden utanıp şarkı söyleyemezmiş. Kocasından çekinerek bakıp dururmuş. Kocasý ona şarkı söylemeyi yasaklamış.

- Kız zamanında şarkı söylerdi, şimdi de suya düşen tavuk gibi bomboş oturuyor, dedi Töle'ye yaklaşan bir adam fısıldayarak.

-Tuzağa düşen bülbülden, başıboş serçe iyidir, der biy.

- O ne demek Töke?

- Kafese giren bülbül nasıl ötsün?

Bunu işiten deminki gelinin kocası Töle beyin karşısına gelip af diledi.

Beyim sözünüzi anladım, bundan sonra bu huyumu bırakacağım. Gelininizin yüzü açık!... (IV.1.2.17).

*Eñbegi eş, tuwzı sor İşi yaramaz, tuzu acı
Körgensiz bolsa qatını Görgüsüz olsa hatunu
Ömir boyı er jetim Ömür boyu er yetim
Jaman bolsa barđanı Kötü ise vardığı*

İşinde bop armanı

İçinde kalır arzusu

Nadanğa barğan jaqsı ayel

Ahmağa varan iyi kadın

Biler bolsan bul jetim

Bilir isen bu yetim (IV.1.1.1)

Şeşendik sözlerde aile fertlerinin ve akrabaların birbirlerine yakınlığı anlayış, sevgi, edep, samimiyet, merhamet duyguları içinde olmaları ile ilişkilendirilmiştir.

Tatuw bolsa, ağayın jaqın,

İyi geçinirse, akrabın yakın,

Aqılşı bolsa, apayıñ jaqın.

Akıl hocası olursa, ablan yakın.

*Bawırmal bolsa, inin jaqın
yakındır.*

Dostça olursa, erkek kardeşin

İnabattı bolsa, kelinin jaqın.

Edepli olursa, gelinin yakın.

Aldıña tartqan adal asın

Önüne verilen helal aşın

Qimas jaqın qarındasıñ.

*Kıyamadığın kadar kız kardeşin
yakındır.*

Sıbaylas bolsa, nağasıñ jaqın,

İçli dışlı olursa, dayın yakındır,

Adal bolsa, dosıñ jaqın.

Samimi olursa, arkadaşın yakın.

Erkeleytin nemereñ jaqın,

Şımaran torunun yakın,

Öz urpağıñ- şöbereñ jaqın.

Öz neslin olan torunun yakındır.

Jan serigiñ jas kezinen

Can yoldaşın gençliğinden

Bärinen de äyeliñ jaqın.

Herkesden de eşin yakındır

(IV.1.1.50).

II.3.3. Mahkeme (Dava).

Şeşendik sözler arasında en yaygın ve ilginç olan türü ise şeşendik davalardır. Geniş bozkırda yazılı kanun ve yasaların olmadığı zamanlarda boy, kabile ve halk arasındaki mal, namus, yer, toprak gibi toplumu ilgilendiren konularda biyeler tarafından söylenen sözlere şeşendik dava adı verilmektedir. Biy, yani Türkiye Türkçesindeki karşılığıyla “Bey”, halkın gönlündekini söyleyen, adaleti örfi ölçüler içerisinde sağlamaya çalışan şahsiyettir. Ayrıca özel yeteneği olan, asil, akli yansıtan,

etkili konuşabilen kişi olarak da bilinir. Biylerin, şeyenlerin nesilden nesile taşıyarak günümüze kadar aktarmış oldukları sözler Türk kültürünü yansıtan gerçek bir hazinedir.

Şeşendik davalar, Türk toplumunun maddî ve manevî tartışmalı meseleleri, cinayet davalarını çözen eski örfî kanunlar ya da kurallar manzumesidir.

Günlük hayatta anlaşmazlığa sebep olan her husus mahkeme için ayrı bir konu olabilir. Bu durum geçmişte de aynıdır. Ancak bunlardan en çok mahkeme konusu olan, halkın kendi arasında halledemeyip başkalarının devreye girmesine sebep olan konular ise beş başlık altında toplanmıştır.

II.3.3.1. Toprak Davası

Geniş bozkırlarda hayvancılıkla uğraşarak hayatını kazanan insanlar için kalabalık hayvan sürülerini otlatmak ve barındıracak yazlık ve kışlık otlak ve barınaklar hayatı derecede önemlidir. Bozkır hayat tarzı, batılıların söylediği gibi çadırı sırtında dolaşmak değildir. Bozkırda yaşayan insanların hayvanlarını yazın nerede otlatacağı, kışın nerede saklayacağı veya barındıracağı bellidir. Bozkırda hayat bu iki mekân arasında gidip gelmekle geçer. Bu topraklara bir başkasının girmesi, sahiplenmesi, bu topraklarda hak iddia etmesi büyük kavgalara, hatta savaflara sebep olabilir. Bu sebeple bozkır hayat tarzının hüküm sürdüğü coğrafyada insanların kendi arasında halledemediği en önemli meselelerden birisi toprak meselesi olup bu da mahkemeye intikal eden, bey ve şeyenlerin çözdüğü mahkemelik konulardandır.

Güçlü bir devlet sisteminin olmadığı, yazılı kanunun bulunmadığı halklarda davalar, iki taraf dışındaki akrabanın uzlaşması ile gelenek görenekleri iyi bilen “biy” kişilere başvurarak halledilmiştir. Halkın önceden yaşadığı ve tecrübe ettiği hususlar zamanla töre ve geleneği oluşturmuş kurumsallaşarak uzun süre varlığını devam ettirmiştir.

Bozkırda yaşayan halklar, yaşadıkları toprakları bir hazine olarak görmüşlerdir, yer ve yaylalara boylar halinde yerleşmiş; yayla yazın yerleştiği, kışlak kışın yaşadığı yerler olarak yurt tutmuş, buralardan ortaklaşa yararlanmışlardır. Gerek yerleşim yerleri gerek otlak alanları konusunda alt tabaka insanlarıyla zenginler arasında davalar ve tartışmalar olagelmıştır. İşte bu tür davalardan çıkan şeşendik dava

örnekleri oldukça çoktur. “Kaskaköl davası” olarak bilinen bir gölün kullanım davası örneği:

Ulu Cüzden Töle Biy, Küçük Cüzden Ayteke Biy, Orta Cüzden Ormambet Biyle Kaskaköl denen göl için tartışma başlatırlar. Töle ile Ayteke yaşıt, Ormambet ise bunlardan küçük imiş. İki yaşıt bir olup Ormambet'e mektup yazar. Ormambet de mektubu cevaplar. Halk toplanıp, biri böyle biri şöyle derken, sonunda çadırları kurulur. İlk sözü Töle Biy alır:

- Ey Ormambet! Ben daha ölmedim. Yaşıyorum. Bundan önce birkaç defa selam göndersem bile gelmedin, yiğit gider, yiğit büyür, hiç kimseye vefalı olmaz bu dünya. Senin yaşın bizden küçük, biz gidip biz geldik, sen ileri gideceksin. Biz artık çok yürüyemeyiz, defnediliriz. Sen gençsin, gönlündekini alırsın! der.

Ayteke Biy Töle'nin görüşünü destekleyerek:

- Zengin isen halka faydan olsun, kahraman isen düşmana mızrağın değsin. Zengin olarak faydan olmazsa, kahraman olarak mızrağın değmezse, milletten ayrı olan evin yansın, demişler ya, bize gelecek nesil bu sözü söyler mi diye korkarım, demiş. Bunlara karşılık Ormambet:

- İki Biy, söylediğiniz söz yakışıyor, enşi¹¹ için herkes kavga eder. Bu Kaskaköl Orta Cüz'ün gölü idi, dedikleriniz ihanet, davanız zor çözüdür.

Kanaatsiz Biylere qaban¹² demişler.

Kamçı yedirten rehvana şaban¹³ demişler.

Birisinin hakkına tecavüz edene

Kıyamette kötü olacak demişler,

der. Buna cevap olarak Töle Biy şöyle der:

- Ey, Ormambet! Sen bize Kaskaköl'ü veriniz. Kaskaköl gerçekten size yakın bir yeriniz.

¹¹ Enşi-erkek çocuk evlendiğinde baba ocağından verilen eşya ve mal

¹² Qaban- yabani domuz

¹³ Şaban- yavaş at

“Vardan fayda, yoktan zarar” demişler. Ne verirse sonunun hayrını dileyin. Üç Cüz’ün ortasında Kaskaköl var. Her yerde su içecek başka göl var. Üçe bölüp payımızı alalım. Yer yeter, gönlünü dar tutma.

Üçü böylece konuşarak anlaşamazlar. Böylece dava sonuçlanmayıp, Ormambet geri döner. Yaşanan olayları öğrenen annesioğluna yaşlı beylere böyle davranmasının doğru olmadığını söyler ve Kaskaköl’ün paylaşılması için Ormambet’i ikna eder. Ormambet Töle ile Ayteke’yi çağırır. O sırada Töle Biy şöyle der:

*Kadın iyi olsa bilgili bahadır doğar değil mi?
Kötü olsa er kalçalı olsa da kadın doğar.
Eşi iyi olursa erinin danışmanı dememiş miydi?
Kaskaköl’ü alacağım diye gelmiş idim,
Ormambet vermese burada ölmüş idim.
Yetmiş yaşuma geldiğimde sözüm yerde kalıp,
Ebediyeten dirilmeyecek kadar olmuşum.*

Yengeciğim, beni tekrar dirilttiniz, şimdi çocuğunuza bata verelim! Dua edelim! demiş. Böylece gölü ortak kullanmaya karar verip anlaşmışlar (IV.1.3.18).

II.3.3.2. Dul Davası

Dul davası, geleneksel Kazak ve Kırgız Türklerinde söz kesilip, başlık parası ödenen gelinin ya da kocası ölen dul kadının amengerlik geleneği ile evlenecek kişiye razı olmayıpçeşitli sebeplerden dolayı başka birisine kaçarak evlenmesinden dolayı ortaya çıkan dava türüdür. Dul davasının kökü “söz kesme, başlık parası ödeme, amengerlik” gibi geleneklere dayanmaktadır.

Kazak ve Kırgızlar arasında sevgilisi ile kaçan kız, dul kalan kadın için istekliler arasındaki mücadele gibi tartışmalı örnekler oldukça fazladır. Kazak ve Kırgız Türklerinde oğula ayak tuzağı, kıza boyun tuzağı olarak kabul edilen amengerlik¹⁴ geleneği veya dul davasıdır.

¹⁴ Amengerlik- kocası ölen birisinin eşi tarafından başka bir akraba ile evlendirme geleneği

Amengerlik kocası ölen bir kadının mensubu bulunduğu boyun ileri gelenleri tarafından aileden birisi ile evlendirilmesi geleneğidir. Kadının güzel olması, ölen kocasından veya kocasının babasından kendisine yüklü miktarda miras kalacak olması gibi durumlar bahsettiğimiz davalara sebep teşkil etmektedir. Bir diğer konu da amengerlik geleneğine rağmen kadının bir başkası ile kaçması en çok mahkemeye intikal eden konulardandır.

Aşağıdaki örnekte iki Cüz arasındaki dul davası anlatılmaktadır. Ulu Cüz'ün dul kadını Küçük Cüz'ün bir delikanlısı kaçıtır. Ulu Cüz tarafı da karşılık olarak barımta yapar. Yani yilkılarını alır. Bu tartışmayı üç Cüz'ün baş biyleri çözmeye çalışır.

Eskiden Ulu Cüz'ün bir dulunu, Küçük Cüz'ün bir delikanlısı kaçıtır. Ulu Cüz tarafı da onun yilkısını alır. Bundan dolayı iki taraf arasında tartışma başlar. Bu davayı çözmek için üç Cüz'ün ünlü biyleri bir araya gelir. Töle Biy: -Ben abi çocuğuyum, yaşım büyük, kararı ben veririm.

Küçük Cüz'den Ayteke: Ben baba ocağındaki küçük oğulum. Yaşım küçük olmasına rağmen, yolum büyük, biylik benimdir, der. Orta Cüz'ün biyi Kazıbek gülerek: Ağladığını sorma, üzüntülüdür. Güldüğünü sor, sırrı var diyorlardı. Siz babadan geldiğini biliyorsunuz da vasiyetini unutmuşsunuz, der. Kazıbek gülümseyerek: Atalarımız Ulu Cüz'e eline sopa verip mala koy, Küçük Cüz'e mızrak verip düşmana koy, Orta Cüz'e ise eline kamçı verip davaya koy dememişler miydi? Sarsılsam dayanacak olacak önümde ağabeyim, arkamda da kardeşim var. Biylik hakkı benim değil mi? Bu söze iki taraf da razı olup baş beyliği Kazıbek'e verir. O zaman Kazıbek davaya şöyle karar verir: - Vay Töle! Sen babanın büyüğü olarak kendini sayıp kardeşinin nazını çekemeyip yilkısını niye koruyorsun?

-Vay nurum Ayteke! Baba ocağında kalan nazlısın, ağabeyin hayattayken yengeni niye götürüyorsun? Sen Ayteke, dulu geri ver. Sen Töle, yilkıyı geri ver diye davayı çözmüş (Şafak, 2012: 114).

II.3.3.3. Mal Davası

Şeşendik davaların konularından biri de mal davasıdır. Özellikle mal davasına göre söylenen şeşendik sözlerden boy başkanlarının baskıcılığını, mal-mülk eşitsizliği açık görülür. Olmayacak şeyleri bahane edip güçlü taraf zayıf tarafın mallarına el koyunca, bilerek yapmışsa “barımta”, bilmeden yapmışsa “sırımta” diyerek alıyorlarmış.

Barımta: Kazak halkında örfi hukukta kullanılan gelenektir. Dul, kan davası gibi davalarda biylerin ceza olarak kestiği miktarı suçlu taraf ödeyemediği zaman karşı tarafın onların mallarına el koymasındır.

Qarımta: Cezalandırılan taraf vermesi veya ödemesi gereken cezayı ödemediği veya ödeyemediği durumda diğer taraf bunu kendisi karşı tarafın mallarına el koyarak yapar. Ancak çoğu zaman bu el koyma sırasında kararlaştırıldan fazla mala el konulur. Bu durumda malına el konan kişinin fazla alınan malı geri alma hakkı doğar. Mal sahibinin el konulan fazla malı geri alma hadisesine karımta denir. Yani barımtaya alınan malın miktarı fazla olduğunda geri alınan mal;

Sırımta: Barımtaya karşılık olarak belli etmeden alınan/ çalınan maldır (Qazaq Sözdigi, 2013: 193-194).

Momin denen atanın (boyun) yüz atını Ebey, Sebey denilen hırsızlar çalmış. Mal sahipleri malların arkasından birçok defa gitmelerine rağmen köyün biyi malın geri vermez. Sonunda gidenlerle birlikte gelen on iki yaşındaki (Dosbol) genç:

- Kısırken vermezsen,

Hamileyken verirsin.

Zayıfken vermezsen,

Şişmanken verirsin.

Kendi isteğinle vermezsen,

Yeteneğimi (hünerimi) görürsün,

diye tepinerek kalkıp gitmiş. O zaman “bu çocuk başarır” diye hırsızlar boynuna qosaq, kuyruğuna tirkew katarak malını geri vermiş (IV.1.3.13).

Yukarıdaki mal davası örneğinden güçlü boyların zayıf boylara gösterdiği zalimliği, bir taraftan halkının az olmasına rağmen cesurluk ve hazırcevaplık gösteren

boyların eşitlik sağladığını görebilmekteyiz. Mal davasında sadece boylar arasındaki değil, insanlar arasındaki eşitsizlik de söz konusudur. Bu tür davalarda bir yandan mal-mülk tartışması, diğer yandan da şeref, namus tartışması olur.

II.3.3.4. Qun Davası (Kan davası).

Eskiden öldürülmüş kişi için yakınlarına ödenen paraya kan hakkı ya da “qun” adı verilmekteydi. Kazak Türklerinde 17. yüzyıllara kadar sivil ve ceza hukuku arasında ayırım olmayıp geleneksel hukuk uygulanmıştır. Geleneksel hukuk oluşumunun başlangıcından itibaren, insan hayatının ve vücut sağlığının korunması için bir ilke ve normlar sistemi oluşmaya başlamıştır. O zamanlar “kana-kan, cana-can” (kısas) ilkesinin uygulandığı zamanla bunun yerine “qun ödemek, kan bedeli” ile değiştiği görülmektedir. 18 yüzyılda “qun” bir standarda bağlanmıştır. Göçebe Kazak halkını araştıran Levşin qun konusunda Tawke hanın “Yedi Yargı”sını esas alarak şöyle der:

“Kararlara göre, öldürülen kişinin akrabaları katilin hayatını alma hakkına sahiptir ve kolunu, bacağı, kulağını vb. kesenler vücudun aynı kısmından yoksun bırakılmalıdır. Ancak, cezalar biylerin kararlarıyla veya davacılara göre hafifletilebilir ve daha sonra suçlu yalnızca herhangi bir suç için belirlenen ücretle cezalandırılabilir. Cezacı “qun” ödeyerek hayatını kurtarabilir, yani öldürülen her bir erkek için 1000 ve bir kadın için 500 koyun verir. Başka bir üyeyi parçalayan veya kesen kişi eşit sayıda sığır öder. Başparmağın koparılmasının tazminatı 100 koyun, küçük parmak 20, vb.” (1996: 367).

Aşağıda ise bu konuda derlenmiş bir şeşendik söz örnek olarak verilmiştir.

Küçük cüz Jarasbay halkı, Kıpçak boyundan olan Hangeldi kahramanı öldürmüşlerama arkasından kan bedelini isteseler de sonuç çıkmamış. O zamanlar Bala biyin gerçek adı Ibiray imiş. Kıpçak halkı bir daha gideceğim diye niyetlenirken, Ibiray da izin alıp yanlarında birlikte gelmiş. Jarasbayların İsmail adlı yaşlı bir biyi varmış. Onlar da onu çağırılmışlar. Kıpçak boyu tarafından Ibiray çıkmış. Genç çocuğu gören yaşlı biy şöyle demiş:

- *Çocuğu niye getirdiniz? Bu bir gelinin düğünü ya da yaşlı bayanın ölümü değil, erin bedeli, erin namusunu konuşacağız. Bu devenin yavrusu, çocuğun oyunu değil ki, diye kızmış. Bala biy de şöyle cevaplamış:*

- *Üç cüzün beyleri toplandığında Ormanbet biy “Erin bedelini (kan davasını) alçak gönüllü gençler tartışır, yaşlının da şeytanı tartışır” diye söylemiş. Yaşlanana kadar niye davalara karışyorsun? demiş.*

Bunu duyan yaşlı biy cevap veremeyip, Ibiray’ın sözüne boyun eğmiş ve erin bedelini ödemiş. Bundan sonra Ibiray Bala biy olmuş (IV.1.2.25).

Bu tür davaları çözmek için boy gücü değil, hazırcevaplıkla söylenen şeyendik söz de önemlidir. Şeşendik davaların uzun mısralı atışma ya da törelilik söz olması şart değildir. Şeşenler davalarda, atışmalarda uzun söylenen sözü ile değilkıvrak zekâyla söylenen sözü ile kazanabilir. Başka bir örnekte ise:

Eskiden Basentin tarafından birileri Kerey’in yilkısını alır. Ona karşı Kerey tarafı barımtaya geldiğinde iki topluluk arasında tartışma çıkar. Basentin tarafından insan ölür. Kereyler uzun süre kabul etmezler. Bu meseleden dolayı bir toplantıda Basentin tarafının sorumlu biyi:

- *Hey, halkım! benim sözüm pulsuz, erim qunsuz olarak ne suçum var?- demiş. O zaman Kerey tarafı:*

- *Sözün pullu (paralı), yiğidin değerli olsun! İlk önce öfke kimden, ceza kimden? der. Bu söze Basentin tarafı yenilip, qun almaktan vazgeçmiş (IV.1.2.27).*

Bu dava örneğinden kavgayı / çatışmayı kim başlatırsa, sonucuna da o katlanır gibi bir netice çıkarılabilir. Ayrıca Basentin boyuna Kerey boyunun güç gösterme ihtimali de vardır. “Sözün pullu olsun” diyen Kerey tarafının gizli sözüne bakarak Basentin tarafının biyini Kerey tarafı rüşvet vererek satın alma ihtimali de vardır. Çünkü davanın başında: “Ya sözüm pullu, ya da erim qunlu olsun, ikisinden birine razıyım” gibi bir anlam hissedilmektedir.

II.3.3.5. Ar - Namus Davası

Namus davası kişiler arasındaki onların toplumdaki saygınlığını zedeleyen, ona gölge düşüren, onun toplumda başı önünde gezmesine sebep olacak konulardır ancak bu kişilerle sınırlı değildir. Boyların da kişilerde olduğu gibi şeref ve haysiyetleri vardır ve bunlar ihlal edildiğinde bedeli her zaman çok ağır olur.

Yukarıda bahsettiğimiz davaların hepsinin bir tarafı namus, şeref davası olarak görülmektedir. Boylar arasında yapılan anlaşmazlıklarda elçi ilk önce halkın namusunu savunur. Çünkü toprak bütünlüğü, halkın özgürlüğü, kendi hukukları, kazançları her halkın şerefi sayılmaktadır. Halkın namusunu korumak için söylenen birçok şeşendik söz örneği mevcuttur. Bu konuda Kazak elçisinin Kalmuk hanına söylediği aşağıdaki sözler çok yaygın ve ünlüdür:

<i>Sen temir de men kömir,</i>	<i>Sen demir de ben kömür,</i>
<i>Eritkeli kelgenmin.</i>	<i>Eritmeye gelmişim.</i>
<i>Eki eliktin balasın,</i>	<i>İki ceylan yavrusunu</i>
<i>Telitkeli kelgenmin.</i>	<i>Barıştırmaya gelmişim.</i>
<i>Egesetin er şıqsa,</i>	<i>Tartışacak er çıkarsa,</i>
<i>İyitkeli kelgenmin.</i>	<i>Yumuşatmaya gelmişim.</i>
<i>Jaña üyretken jas tulpar,</i>	<i>Yeni yetişen küçük tay,</i>
<i>Jarısqalı kelgenmin.</i>	<i>Yarışmaya gelmişim.</i>
<i>Tanımaytın jattarğa,</i>	<i>Tanımayanlarla,</i>
<i>Tanısqalı kelgenmin.</i>	<i>Tanışmaya gelmişim.</i>
<i>Qazaq, Qalmaq balası,</i>	<i>Kazak, Kalmuk çocuğu,</i>
<i>Tabısqalı kelgenmin.</i>	<i>Barışmaya gelmişim.</i>
<i>Tabısuwğa kelmeseñ,</i>	<i>Barışmaya gelmezsen,</i>
<i>Turusatın jeriñdi ayt,</i>	<i>Vuruşacak yerini söyle,</i>
<i>Sen qabilan, men arıstan,</i>	<i>Sen kaplan ben aslan,</i>
<i>Alısqalı kelgenmin.</i>	<i>Vuruşmaya gelmişim (IV.2.1.63).</i>

Yukarıdaki örnekten halkın komşularıyla barış içinde yaşama arzularını anlamaktayız. Düşmanın karşısında tehlikeli durumda olmasına rağmen “*Barışmaya gelmezsen, güreşecek yerini söyle güreşmeye gelmişim*” diye halkın namusunu koruduğu, ama “*Sen kaplan ben aslan*” diyerek halkın gücünü, kuvvetini duyurmuş.

II.3.4. Din (İnanç) / Dini Konular

Dinin varlığı insanlık tarihi kadar eski olup insan uygarlığının olduğu yerde, din ve inançla ilgili izlere rastlanılmaktadır. Düşünürler din ve inancın toplum hayatının vazgeçilmez bir unsuru olduğu konusunda görüş birliği içinde olmakla birlikte onun tanımı ve menşei konusunda farklı düşüncelere sahiplerdir. Din denildiğinde ilahî, ilahî olmayan, tek tanrılı-çok tanrılı dinler, birbirinden farklı tanrı tasavvurları gibi değişik düşüncelerin akla gelmesi herkes tarafından kabul gören bir din tanımı yapmayı güçleştirmektedir (Tanrıverdi, 2018: 596).

Tarihin bütün devirlerinde ve bütün toplumlarda daima kendisiyle karşılaşılan evrensel bir olgu olan din, insanı hem içten hem dıştan kuşatan, onun düşünce ve davranışlarında kendini gösteren bir disiplindir (Tümer, 1994- C. 9: 317).

İnsanın kutsal saydığı gerçeklikle ilişkisi, bu ilişkinin çerçevesini oluşturan inanışlar, davranış kuralları, öğretiler, değer yargıları, tapınma biçimleri ve kurumsal yapılar olarak tanımlanan din kurumu, bireyin yalnızca Tanrıyla veya tanrılarla ya da diğer kutsal sayılan varlıklarla ilişkisini düzenlemekle kalmaz, insan hayatının her alanında etkisini gösterir (Gürsü, 2017: 34).

Din bir taraftan insanın kutsalla ilişkisini düzenlerken, ahlakî olanı ve olmayanı belirlemekle de normları etkilemiş, bireysel ve toplumsal davranış ve yaşam biçimlerine yön vermiştir. Bu bakımdan din toplumların tarihi akışında kültür ve medeniyet inşasında da tayin edici bir etken olmuştur.

Kazak ve Kırgız Türklerinde hayvancılığa dayalı bozkır hayatının göçerevli, hareketli hayat düzeni içinde dinin daha çok iman meselesi olarak algılandığı; dinin ibadetle ilgili gereklerinin yaygın olarak bilinip uygulanmadığını gösteren anlatı örnekleri de vardır. Bu durum yerleşik hayatın hoşgörüsü sahibi din adamlarınca da bilinmekte ve tolere edilmekte iken, hoşgörüsü olmayan yerleşikler bu durumu göz ardı eden davranışlar sergileyebilmektedir. Bir Kazak şeqeni olan Sırım'ın bu durumu

Ben çölde (bozkırda) özgür büyüyen Kazak idim. Ben çölde özgür büyüyen bir Kazak idim. Bu kişi beni durdurup namaz kılmaya getirdi. Ne diyeceğimi bilmeden ağzımı kıpırdatıp dururdum... ” diye ifade etmesi; şeyhin “Çölden gelen Kazağı namaza durduran ahmak!”

ifadeleri ve bu hikâyenin sevilerek yaygın olarak anlatılması Kazak Türklerinin din (İslâm) anlayışı ile ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Sırım bahadırın yolu Buhara'ya düşer. O gün mollalar camide cuma namazı kılıyormuş. Sırım caminin yanından geçip giderken bir molla yanına gelip:

- Ey Kazak, namaza gel! diyerek Sırım'ı beraberinde götürüp şeyhin arkasına durdurmuş. Sırım nereden başlayacağını bilmediğinden ağzına geleni söyleyiverir:

- İnanılmaz inandıran Mevla, görünenin ardından baktıran Mevla! diye söyleyince, arkasında duran molla bunu duyup Sırım'ı ensesinden dürter. Sırım da önündeki şeyhi ensesinden dürter. Şeyh namazını bozmayıp devam eder. Namaz kılınıktan sonra şeyh:

- Beni dürten kimdi? diye sorar. Sırım:

- Ben! deyince bu sefer şeyh sebebini sormuş. Sırım:

- Ben çölde özgür büyüyen bir Kazak idim. Bu kişi beni durdurup namaz kılmaya getirdi. Ne diyeceğimi bilmeden ağzımı kıpırdatıp dururdum. Sonra biri arımdan dürttü. "Namaz sırasında arkadakinin önündekini dürtmesi adet imiş" diye düşünerek ben de sizi dürtüm, der.

- Çölden gelen Kazağı namaza durduran ahmak! diyen şeyh, mollayı dövmüş (IV.1.2.9).

Bir diğer örnek ise yine kurban ibadetini yokluk sebebiyle yerine getiremeyen bir bir Kazak'a, bir mollanın aşağılama amacıyla yönelttiği yargılayıcı ve hüküm verici eleştiriye verilen cevapta görülür. Aytıbar şeyhin verdiği cevap "*İnsanları dinî konularda yargılamak kulların kendi anlayışlarına göre olmaz, insanları yargılamak Allah'ın işidir ve o hakikati bilendir*" anlayışı ile verdiği cevapta da bağnazlık eleştirilir. Bu tip anlatılar ve bunların yaygınlığı Kazak ve Kırgızlar Türklerinde amellerden ziyade iman esaslı din anlayışını gösterir.

Bir keresinde Molla Kaynazar, laf cambazı Aytıbar'ı utandırmak isteyerek:

- Aytıbar, Aytıbar dedikçe ayağın yere basmaz oldu. Ramazanda kurban kesmeyip dinden çıkacak duruma geldin, toprak bedenini kabul eder

mi? Kardeşlerinin tamamı zengindir, onlardan niye istemedin? dediğinde, Aytıbar:

- Söylemese söziün atası ölüür. Söylese anlamayan sağırlar, izah etmese göremeyen körler vardır. Ağabeyindeki mal gökte, kardeşindeki mal inde olan maldır. Sürüdeki mal ise otlakta olan maldır. İsteyen insan dilenci, çalan insan hırsızdır. Utananarak insandan isteyip borçlu olmaktansa, utanmadan Allah'a borçlu olmak üstündür. Allah, senet yapılmamış, söz verilmemiş borcunu isteyip cesedi dışarıda bırakır mı? O, senin gibi açgözlü ve yalancı mı diyorsun? diye cevap verir.

Halkın kahkahası ortalığı kaplar ve molla afallayarak bu söze cevap veremez. Maalesef Aytıbar'ın çok az sözleri bize kadar ulaştı (IV.2.2.14).

Aşağıda verilen dua-nasihat örneğinin son mısrasında geçen “arvaqtar saqtasın balam(Ruhlar korusun kollasın balam)” ifadesi, Kazak ve Kırgız Türklerinde “atalar kültü”nden kaynaklı inancın kalıplaşmış dua-temenni sözlerinde yaşadığını göstermektedir. Diğer taraftan şeşendik sözlerde dua-nasihat sözlerinde genç nesillere örnek olarak verilen kişiliklerin ağırlıklı olarak Türk kültürü tarihinin kahramanlarından oluşu da dikkat çeker:

<i>Atımtayday jomart bol,</i>	<i>Atımtay gibi cömert ol,</i>
<i>Jeti atanday bek mert bol</i>	<i>Yedi ceddin gibi güvenilir ol</i>
<i>Qobılandıday qaytpas batır bol,</i>	<i>Kobılandı gibi kahraman ol,</i>
<i>Tarğınday jarağa jatpas bol,</i>	<i>Tarğın gibi yaraya yatmaz ol,</i>
<i>Alpamıstay dañqtı bol,</i>	<i>Alpamış gibi şanlı ol,</i>
<i>Qambarday halqıña qamqor bol,</i>	<i>Qambar* gibi halkına destekçi ol,</i>
<i>Arvaqtar saqtasın balam.</i>	<i>Ruhlar kollasın oğlum!</i>

(IV.1.1.39).

Bir başka örnekte ise din ve yönetim işinin iki farklı alan olarak kabul edildiğini gösteririr. Örnek şöyledir:

Janquitti şeşen on yedi yaşında babasının isteği ile Sarı elinin tanınmış biyi Şabanbay'a duasını almaya gider. Janquitti'nin yaşını öğrendikten sonra:

*Qambar ata - Kazak folklorunda atın piri (Koç vd,2003: 283).

- *Yavrum dünyada ne sadık, ne güçlü? diye sormuş. Janquttı:*

- *Sadık olsan su gibi ol,*

Su herşeyi temizler.

Güçlü olsan yer gibi ol,

Yer cihanı kaldırır, demiş.

Cevabına memnun olan Şabanbay biy Janquttı'yı birkaç gün misafir ettikten sonra giderken:

- *Allaha yakınmak istersen, namazlı ol,*

Halkına yakınmak istersen, adil ol.

Su gibi temiz ol,

Yer gibi sağlam ol,

Ömrün uzun olsun,

Sözün halkına dayanak olsun!

diye duasını verip, göndermiş (IV.1.3.16).

Kazak ve Kırgız kültüründe eskimeyen geleneklerden biri de “*bata aluw*” yani dua etmek, hayırdua almaktır. Kazak ve Kırgız Türkleri eskiden çocuklarını “büyüklerin önünü kesme, büyüklerin bedduasını değil duasını al” diyerek yetiştirir. Burada “bata” kelimesi “dua ve fatiha suresi” anlamlarındadır. “Fatiha” suresinin Kuran’ın özü olduğu düşüncesinin Kazak ve Kırgızlarda da mevcut olduğunu “*Bata Quranniñ anası*” sözünden anlamak mümkündür.

Duanın insan hayatı için çok önemli olduğunu, etkilediğini düşünmüşler. Söylenilen alkış ve kargışı Allah’ın kabul edeceğine, duanın huzur, birlik getireceğine inanmışlardır. Bu yüzden şesendik sözlerde dua örneklerine ve duanın önemini belirten sözlere sık sık rastlanır:

“Bata Quranniñ anası, aytadı erdin danası.

Atañnan bota qalmasın, bata qalsın

Botanıñ qunı- bir-aq jut,

Bataniñ qunı- mähgi qut.” (IV.1.1.49).

(Dua Kuran’ın anası, onu söyler erin bilgisi.

Atandan deve kalmasın, dua kalsın.

Devenin bedeli bir kıtlıktır,

Duanın bedeli ise ebediyen kuttur)

İnanç ile ilgili bir başka husus da dua ve beddualardır Şeşendik sözlerde. pek çok dua örneği görülmektedir. Bu dualar şeşenler tarafından çeşitli vesilerle söylenmiş dualardır. Dualardaki temel özellik bozkır hayatı içinde insanın ihtiyaç duyduklarına sahip olması, kötülüklerden Allah'ın koruması ve kötülük düşünenler için beddua şeklinde olmasıdır:

Şırağıñ janıp tursın,

Işığın yanıp dursun,

Bulağıñ ağıp tursın.

Pınarın akıp dursun.

Mıñ da bir baleden,

Bin bir beladan,

Jüz de bir kesapattan,

Yüz bir felaketten

Alla tağala qağıp tursın.

Allah korup dursun.

Jazıñ jaylı bolsın,

Yazın rahat olsun,

Qısıñ maylı bolsın,

Kışın yağlı olsun,

Otın- suyun sayılı bolsın.

Odun suyun hazır olsun.

Sağan qastıq oylağanniñ

Sana kötülük düşünenin

Kökiregine qayğı tolsın.

Göğüsü kaygı dolsun.

Düşpanıñ tabanında bolsın,

Düşmanın altında olsun,

Dostarıñ qabağıñda bolsın.

Dostların yanında olsun.

Mañdayıñda juldız bolsın,

Alnında yıldız olsun,

Tañdayıñda bulbul bolsın,

Damağıñda bülbül olsun! (IV.1.1.41)

Şeşendik sözlerde zenginliği ve yiğitliği ile yurduna ve halkına faydası olmayan kişiler için söylenmiş kargışlara da rastlamak mümkündür:

Bay bolsañ halqıña paydan tiysin,

Zengin isen halka faydan olsun

Batır bolsan düşpanğa nayzañ tiysin
değsin.

Bahadır isen düşmana mızrağın

Bay bolıp paydañ tiymese,

Zengin olarak faydan olmazsa

Batır bolıp nayzañ tiymese,

Kahraman olarak mızrağın değmezse

Jurttan ala böten üyiñ küysin, Milletten ayrı olan evin yansın
(IV.1.3.17).

II.3.5. Vatan (Yurt) ve Millet ile İlgili Konular

Kazak ve Kırgız Türklerinde bugünkü anlamda siyasî sınırları belli bir vatan kavramından ziyade tarihsel süreçte oluşturdukları kısa veya uzun süreli siyasal birlikler içinde boyların ve cüzlerin özellikle hayvancılıkla ilgili ihtiyaç duydukları otlakları ele geçirme, elde tutma veya yönetme bakımından sahip oldukları yerleri ifade etmiştir.

Şeşendik sözler bahsinde en önemli sözlerin bir kısmını oluşturan mahkeme veya dava ile ilgili sözlerin yine en önemli başlığını toprak meselesi oluşturur. Vatan kavramı şeşendik sözlerin ortaya çıktığı şartlarda bugünkü gibi bir siyasî bir coğrafyayı ifade etmekten ziyade insanların yazlık ve kışlık sahip oldukları toprakları, çadırın kurulduğu bölgeyi ifade etmekteydi. Vatan ve yurt meselesi hakkında söylenen şeşendik sözleri toprak davası ile ilgili sözlerden ayıran ince çizgi ise bu konudaki sözlerin vatan veya yurt nasıl olmalı, nasıl seçilmeli, nasıl sahip çıkılmalı, nasıl savunulmalı vs gibi sözlerden olmasıdır.

Bu yurtlar çeşitli boyların gerek anlaşma paylaştıkları, gerek çatışma ile ele geçirdikleri ve boyların geleneksel yaşamını devam ettirebilmek için çok değerlidir. Bu bağlamda eldeki yurtların sulak, otlaklar bakımından verimli, iklim bakımından yaz ve kış kullanımı için uygun şartlar sağlaması beklenir.

Yine şeşendik sözlerde Kazak ve Kırgız Türklerinde “Kazak” ve “Kırgız” sözlerinin kullanıldığı görülmekle birlikte bozkır hayatına dayalı göçrevli yaşamın bir sonucu olarak ortaya çıkan yönetim şekillerine bağlı olarak süren hanlıklara, cüzlere ve boylara bağlı olma eksenindeki kimlik bilinci daha önde görünür.

Kazak ve Kırgız Türklerinin bozkır yaşamında hayvan sürülerinin çoğalması, kuraklık, siyasî çekişmeler gibi sebeplerle boylar veya cüzler arasında su kaynaklarının ve otlakların paylaşılması yüzünden sık sık çatışma ve tartışmalar yaşanmış, sorunu çözmek için biyeler/şeşenler arasında görülen davalara konu olmuştur.

Sahip olunan yurtları elde tutmak, bu yurtları adil bir şekilde paylaşmak ve kullanmak Kazak ve Kırgız Türklerinin önemli önceliklerindedir. Aşağıdaki örnekler bu durumu açıklayan şeşendik söz örnekleridir:

<i>El jağalay qonbasa</i>	<i>Halk etrafına konmasa</i>
<i>Betegeli bel jetim</i>	<i>Bereketli yer yetim</i>
<i>Ulığı adil bolmasa</i>	<i>Beyi adil olmasa</i>
<i>Töresin tüzüw bermese</i>	<i>Hükmünü doğru vermese</i>
<i>Boladı baytaq el jetim</i>	<i>Olur bütün halk yetim (IV.1.1.1).</i>

Şu örnek ise yer (yurt) ve halkın varlığını devam ettirebilmesi arasındaki ilişkiyi veciz bir şekilde ifade eder. Bu sözde, “Eğer halk yurduna konmaz, yaylamaz kışlamaz ise yurdunu kayberder, başkası sahiplenir. Eğer yurt olmazsa ekonomik faaliyetlerini yürütemeyeceği için halk dağılıp gider.” düşüncesi dile getirilerek bu yurtlar vatan, altın yuva olarak görülür ve halkın yurtlarına (yaylak-kışlak) sahip çıkması tavsiye edilir:

<i>Altın uyañ Otan qımbat,</i>	<i>Altın yuvan vatanın değerli,</i>
<i>Qut berekeñ atañ qımbat,</i>	<i>Kut ve bereketin atan değerlidir</i>
	<i>(IV.1.1.35).</i>
<i>El qonbasa jer azadı,</i>	<i>Halk konmazsa, yer yiter,</i>
<i>Jer bolmasa el azadı.</i>	<i>Yer olmazsa halk yiter (IV.1.1.28).</i>

Bu yurtlarda cüzleri veya boyları yönetecek kimselerin akıllı, adil, dürüst ve halkını seven kişiler olmaları, kendileri için değil halkı ve yurdu için çalışmaları gerektiği şeşendik sözlerde sık sık vurgulanan bir başka husustur:

<i>Aqıldı eldi ozdıradı,</i>	<i>Akıllı halkı ilerletir (başarıya ulaştırır).</i>
<i>Aqılsız özin özi tozdıradı.</i>	<i>Akılsız kendini yıpratır (IV.1.1.30).</i>

Aşağıdaki örnekte ise bey veya han seçilen kişiyi ilan etmek üzere gerçekleştirilen “ak keçe üzerinde yukarı kaldırılma” ve bu şekilde ona bağlılığı ifade eden ritüelin izleri görülmektedir. Ancak bu şeşendik sözde adaleti, bilgisi, yönetim şekli ile halkına faydası olmayanların bu gelenekle bey ilan edilseler bile gerçek bir bey olamayacakları halka hatırlatılmaktadır:

<i>Arık koydun terisin,</i>	<i>Zayıf koyunun derisini,</i>
<i>Altı aşatsan iyi bolboyt.</i>	<i>Altı kez işlesende yumuşamaz.</i>

Atadan jaman tuulgandı, Atadan kötü doğanı,
Ak kiyizge saldırıp, Ak keçeye sarıp,
Kötörgön menen biy bolboyt. Kaldırmakla bey olmaz (IV.2.1.2).

Kazak Türklerinde fertlerin boy ve aile içinde saygın bireyler olmanın Kazak Türklerinin kültüründe önemli yeri olan töre ve gelenek göreneklere iyi bilmekle mümkün olacağı, aksi halde toplumun saygın bireyleri olamayacakları yeni nesillere şu nasihat sözleri ile aktarılır:

Jeti atandı bil, Yedi atanı bil,
Jeti ruwdı bil, Yedi uruğu bil,
Jeti jarğını bil, Yedi yargıyı bil,
Jeti qubılañdı bil, Yedi kıbleni bil,
Jeti jaqsını bil, Yedi iyiyi bil,
Jeti jamandı bil, Yedi kötüyü bil,
Jeti jetimdi bil. Yedi yetimi bil.
Jeti atasın bilmegendi jetesiz deydi, Yedi atasın bilmeyeni yetersiz der,
Jeti ruwdı bilmegendi jer körüp, Yedi uruğu bilmeyeni yer görüp,
El tanımağan essiz deydi, Halk tanımayan akılsız der,
Jeti qubılanı bilmegendi kökirek Yedi kıbleyi bilmeyeni,
közsiz deydi, görmeyen eğitimsiz der.
Jeti jaqsını bilmegendi jaman deydi, Yedi iyiyi bilmeyeni kötü der,
Jeti jamandı bilmegendi nadan deydi, Yedi kötüyü bilmeyeni cahil der,
Jeti jetimdi bilmegendi arzan deydi, Yedi yetimi bilmeyeni ucuz der,
Jeti jetini bilgendi adam deydi. Yedi yediyi bileni insan der
(IV.1.1.42).

Aşağıdaki şeşendik söz ise halk olmanın, halk olarak birlik beraberlik içinde kalabilmenin şartlarından biri olarak yurt ve halk için savaşmak gerektiğini ifade eder:

Aq bilektin küşimen, Ak bileğin gücü ile,
Aq nayzanıñ uşimen, Ak mızrağın ucu ile,
El boludı oylañdar. Halk olmayı düşünün (IV.1.1.47).

Aşağıda verilen şeşendik anlatıda “yurduna ve halkına sahip çıkmak, düşmana boyun eğmemek” sonraki nesillere karşı bir sorumluluk düşüncesi ile aynı zamanda bir şeref ve haysiyet meselesi görülmüş, ataların da anlayışının bu düşünce olduğu

ifade edilerek düşmana boyun eğme fikrinde olanlar şiddetle eleştirilmiştir. Hemen ardından gelen örnekte ise dağılan halkı toplayanlar övülür ve düşmana yurdunu bırakıp kaçmayanlar övülür. Böylece halkı için mücadele etmek, yurdu korumak, birlik içinde olmak duygusu bu sözler vasıtasıyla yeni kuşaklara verilmeye çalışılır:

1740 yılında Jongar hâkimi olan Kaldan Tseren'in adamları Ulu jüz hanı Jolbasır'ı öldürmüştü. Töle beyin yönettiği halk Taşkent'ten kovuldu. Karşı taraf Taşkent'e Kokım Manap denilen birini yönetici olarak atar. Bu zamanda Sırboyu şehirlerinin bir kısmı Jongarların hâkimiyetinde kaldı. Bir gün Kultöbe'de büyük bir toplantı yapılır ve oraya bütün yöneticiler gelir. Sonra Karabek Batır:

*- Düşmana boyun eğmekten başka çare yok, diye fikrini söyledi.
Karabek'e sinirlenen Töle Bey:*

*- Dededen oğlan doğsa iyi,
Dede yolundan gitse iyi,
Kendine gelir ayıbı,*

*Düşmana boyun eğmek ne, diye huzuru bozanları çevresinden kovmuş.
Ondan sonra etrafındakilere dönüp:*

*Geniş bir yerin var,
Bayrak taşır yiğidin var,
Destek verecek halkın var,
Dededen kalan yolun var.
Köle olsak düşmana,
Kurtulamazsak sorun var
Kul olursan düşmana
Erkek diye, kim söyler?*

diye söylemiş.

Töle'nin bu bilgelik sözünü tamamıyla dinleyip düşmana karşı güç birliği yapmışlar (IV.1.3.9).

*Akıllı diye söyleriz,
Dağılmış halkı toplarsa.
Yiğit diye söyleriz,*

Düşmana (toprağı) bırakıp kaçmazsa (IV.1.3.10).

Aşağıdaki örnekte Kırgız Türklerinin Biy/şeşenlerinden Tilekmat'ın sözleri “yurda ve halka sahip çıkma, vatanının (yurdunun) sınırlarını çizme, zorbaya boyun eğmeme, kendi töresi ve geleneği içinde özgür yaşama, millet olma, tarih bilinci” konusundaki anlayışı yansıtır.

Hokand Hanlığı Issık Göl bölgesini ele geçirince halkından vergi vermelerini ister. Kırgız tarafı birkaç kez elçi göndemiş, ancak gönderdikleri elçiler geri dönmemiş. Bu sefer elçiliğe Tilekmat gönderilir. Kudayar Han ilk gün kabul etmez. İkinci gün kabul eder. Han elçiden:

- Sen kimsin? diye sorduğunda, Tilekmat:

- Ben Tilekmat, babam Cılkıydar. Belek Hanın torunuyum. Biz Kırgızlar, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut gitmemiş, bereket kaçmamıştır. Toprağımızın sınırlarını düşman basmasın diye mızraklarımıza tüy takan halkız. Hiçbir düşmana baş eğmeyen, başımızdan söz geçirmeyen, dostumuzu koruyabilen, yemeğimizi içtiğimizi aklayabilen bir halkız. Aşırıya gidip haddini aşan han olsa, hanın sarayını yola getirebilen bir halkız. Atadan oğul doğunca köle olmak, anadan kız doğunca cariye olmak için doğmaz. Oğul kızlarımızı esir vermeyiz. Atamız Manas, savaşırsan savaşmaya geldik! Sen kaplansan, ben aslan, kapışmaya geldik. Biz Hokand Hanlığı'na baş eğmeyeceğiz, fakat para, mal istersen onu da sakınmayız. Atam Belek Han'ın Kalmaklardan aldığı toprağımın sınırlarının doğusu Kızılkiya, Santaş, batısı çalılıklı Koytaş'tır. Atamın yerleştiği yeri, burada yaşayan halkı kimseye yönettirmem, kendim yönetirim, der. Elçinin cevabından hoşnut olan Kudayar Han:

- Oğlum, yeni eğitilmiş genç tulparmışsın, dediklerine karşı çıkamadım. “Yakası varsa kürk, yelesi varsa at” demişlerdir, deyip kürk, gümüş işlemeli brokar cepken giydirmiş ve eline bir ferman vermiş. Hem daha önce alıkoyduğu elçileri serbest bırakmış, hem önceleri almış olduğu vergileri geri vererek güzel bir şekilde uğurlamıştır (IV.2.2.13).

II.3.6. Bilim / Bilgi / Akıl

Yerleşik hayatın yaygın olmadığı göçer-evli bozkır yaşamında okullaşmanın neredeyse hiç bulunmaması ve okuryazarlığın çok az oluşu, bu toplumlarda yazılı eserlerin ve bu eserlere ulaşmanın kolay olmayışı sözlü geleneğin niçin bu kadar gelişmiş olduğunun gerekçelerinden biridir. Bu toplumlar geçmiş yaşamlarından miras aldıkları ve edindikleri bilgiyi, tecrübeyi, tarihlerini, inançlarını çeşitli sözlü anlatı türleri içinde kodlamıştır.

Türk kültürünün taşıyıcısı olan atasözleri, destanlar, efsaneler, hikâyeler, masallar vb. sözlü gelenek ürünleri içinde bu bilgiler gizlidir. Bu anlatı türlerinin tamamında akıl, bilgi ve bilgeliğe; bilgelerin söz ve eserlerine ne kadar değer verildiğini görmek mümkündür. Türk toplulukları da bilgi ve tecrübeye büyük önem vermişlerdir. Göktürkler döneminden kalma ilk yazılı metinlerde de görüldüğü üzere kağanına ve vezirine “Bilge” unvanını vererek akla, bilgiye ve tecrübeye verdikleri önemi taşlara kazımışlar ve sonraki dönemlerin yazılı metinlerinde de bunu sürekli vurgulamışlardır.

Sözlü geleneğin çok daha güçlü olduğu ve geliştiği Kazak ve Kırgız Türklerinde de bilim, bilgi, bilgelik, bilgelerin söz ve eserlerine büyük değer verilmiştir. Şeşendik sözlerde bu konu töre, gelenek ve görenek, hayatın her alanının gerektirdiği bilgi ve tecrübe ile bu bilgi ve tecrübeye sahip insanlar ve onların eserleri etrafında toplanmıştır:

Dünyeden ölse danışpan,

Jüyrüktermen jarısqan

Oqıtın iye bolmasa

Jazulı qalğan hat jetim

Ölüp gitse bir bilge

Seçkinlerle yarışan

Okuyanı olmaz ise

Yazdığı eseri yetim (IV.1.1.1).

Dünyide ne ölmeydi?

Jaqsınıñ atı ölmeydi

Ğalimniñ hatı ölmeydi.

Dünyada ne ölmez?

İyi insanın adı ölmez,

Alimin eseri ölmez (IV.1.3.4)

Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerinde bilgili insanlar hem bir yol gösterici olarak görülüp onlarla dost olunması tavsiye edilmiş, hem de âdil beyler/ yöneticilerle denk tutularak beyliğe layık oldukları vurgulanmıştır.

Bilimdimen dos bol, Bilgili ile dost ol
Sasqanda aqıl beredi. Şaşırırsan akıl verir (IV.1.1.2).

Bilimdi tuwğan jigittiñ, Bilgili doğmuş yiğidin,
Ädil biyden kemi joq. Adil biyden eksigi yoktur (IV.1.1.58).

Aşağıdaki şeşendik anlatıda Baydalı şeşen kendisini ziyarete gelen Musa adlı birine üç soru sorar. Sorulardan biri “Uzakta ne uzak? (Birbirine en uzak mesafede olan şeyler nelerdir?).” sorusudur. Musa bu soruya somut bilgi birikimi bağlamında düşünerek “Yeryüzü ile gökyüzü” şeklinde cevap verir. Baydalı şeşen ise Musa’ya aklının yeterince olgunlaşmadığını söyleyip “bilge ile cahil arasındaki fark (mesafe). yeryüzü ile gökyüzü arasındaki boşluktan daha uzak bir mesafedir” diyerek bilgiye ve bilge insanlara verdiği değeri vurgular:

Baydalı şeşen yaşlanıp evden çıkmayıp, gece gündüz yatakta yattığını duyunca Musa gelmiş. Musa dönerken Baydalı Biy: üç tane sorum var, çözer misin? demiş.

- Uzakta ne uzak?

- Yakında ne yakın?

- Tatlı da ne tatlı?- demiş.

Musa düşünerek:

- Yer ile gökyüzünün arası uzak,

- Kişiye akraba yakın,

- Çocuk tatlı, demiş.

O sırada Baydalı başını kaldırarak:

- Oğlum, aklın daha tam oturmamış. Bilge ile cahil arası kadar uzak yok, Candan tatlısı yok. Çocuk ne kadar tatlı olsa da can çıkarken insanın kendi canından tatlısı yok. Yakın da ecel yakındır, demiş (IV.1.2.28).

Akıl, bilgi, okumanın değeri ile ilgili bir başka örnek ise Bala beyin sözlerinde görülür. Burada sorulan sorulara verilen cevaplarda “akıl ve bilginin yerden ağır”, “okumak ve ilmin sudan derin” yani bilimin sınırsız olduğu, okumanın, bilgiye erişmenin, onu anlamının çok emek istediği ifade edilir. “Su” ve “toprak”

eşleştirmeleri ile hayatın kaynağı, akıl, okumak ve bilgi ile de insan oluşun kaynağı anlatılır.

Bala bey yaşlılık zamanında halkını toplamış ve:

- Yerden ağır ne?

Sudan ağır ne?

Ateşten sıcak ne?

Gökten yüksek ne? diye dört tane soru sormuş. Kimse çözememiş. Sonra Bala biy kendi sorularına kendisi cevap vermiş:

- Yerden ağır; akıl, bilim.

Sudan derin; okumak, ilim.

Ateşten sıcak; fani dünya, insanın ömrü.

Gökten yüksek; gururlu insanın gönlü (IV.1.3.11)

Elbette akıl bilgi ile birlikte olursa bir anlam ifade eder. Şeşendedik sözlerde bilgi ve bilgelik yanında akıl ve akıl sahiplerinin değeri ve önemi de sık sık dile getirilmiş, akıl ve bilgi ile her işin mümkün olduğu vurgulanmıştır.

Han qasında biy aqıldı bolsa,

Han yanındaki biy akıllı olursa,

Qara jerden keme jürgizedi.

Kara yerden gemi yürütür (IV.1.1.48).

Aşağıdaki örneklerde aklın insan her zaman gerekli olduğu, insanların huylarının akılları ile ilgili olduğunu, akıllı insanların pek çok şeyi görüp yapacağı işlerin sonunu da düşündükleri ve bunun bilgelik olduğu dile getirilir:

Ay tünde kerek, akıl künde kerek.

Ay gece gerek, akıl hergün gerek.

Er qartaysa da oy qartaymaydı.

Er yaşlansa da akıl yaşlanmaz

(IV.1.1.49)

Aqıl men minez birge tuğan egiz,

Akıl ile huy birlikte doğmuş ikiz gibidir,

Aqıl tamır, minez japıraq.

Akıl damar, huy yapraktır

(IV.1.1.50)

*Akıldı biler är nusqanı,
Alıs penen häm qısqanı.
Ne is qılsa artın oylar,
Adamzattıñ danışpanı.*

*Akıllı bilir her türlü yolu,
Uzak ile hem yakını.
Ne yaparsa sonunu düşünür,
İnsanoğlunun bilgesi*

(IV.1.1.52)

II.3.7. İhtiyarlık / Gençlik

Bozkır hayatı yaşayan toplumların hayat döngüsünü sağlıklı olarak devam ettirmeleri için bazı temel gereksinimleri vardır: Toplumların insan kaynağına dayalı bu gereksinimlerinden ikisi güç ve tecrübedir. Güç ve tecrübe aynı zamanda insanoğlunun hayat dönemleri ile de ilgili olup insanın gençlik ve ihtiyarlık dönemlerinin belirgin özelliklerini temsil eden kavramlar olarak bütün kültürlerde önemli yer tutar. Toplum hayatında güç ve tecrübe birbirini tamamlayan iki temel ihtiyaç iken insan hayatında gençlik ve ihtiyarlık birbirine sahip olunanlar ve kaybedilenler bakımından zıt özellikler taşıyan hayat dönemlerini temsil eder. Gençlik çağının heyecanı, gücü, geçiş dönemlerindeki güç ve tecrübe dengesi ve ihtiyarlık zamanlarının tecrübesi ya da bilgeliği ihtiyarlık - gençlik karşılaştırması şeklinde şeşendik sözlere konu olmaktadır.

Aşağıdaki örnekte, insanın gençlik çağındaki heyecanı ve gücü, ama tecrübesizliği “yar başında oynayan oğlak”a; orta yaşta ve ihtiyarlık öncesi dönemindeki güç, akıl ve tecrübe bakımından oluşan dengesi “sedir ağacı olmuş kemiş”a benzetilmiştir. Altmış yaşından sonra ihtiyarlık döneminin belalarla başlayıp yetmişinde ise dertlerle dolduğu, tek başına tecrübenin işe yaramadığı, gücün kaybedilişi ile zorluklar yaşamaya başlaması anlatılmaktadır:

*Jigit jası jıyırma beste,
Jarğa oynağan laqtay.
Otuz beske kelgende,
Sedireñ bitken quraqtay.
Eliw erdin jası eken,
Alpıs päleniñ bası eken,
Jetpis sumdıqtıñ qası eken.*

*Yiğit yaşı yirmi beşte,
Yarda oynayan oğlak gibidir.
Otuz beşe geldiğinde,
Sedir ağacı olmuş kemiş gibidir.
Elli erin yaşı imiş,
Altmış belanın başı imiş,
Yetmiş dertlerin yanı imiş.*

“Seksen, doksan, birgün noksan” anlayışına göre ihtiyarlığın getirdiği bedensel sıkıntılar, güçsüzlük, çaresizlik şeşendik sözlere de yansımıştır:

Seksen kelip büyirden, Seksen gelip bir yandan,
Şığardı toqsan üyirden Çıkardı doksan sürüden.
Toqsan değen jaman jas, Doksan dediğin kötü yaş,
Toñqayıp atqa mine almas. Domalanıp ata bindirmez

(IV.1.1.59).

Pek çok şeşendik sözde gençliğin kıymetinin bilinmesi salık verilirken, ihtiyarlık değişik yönleriyle dile getirilir. Aşağıdaki örneklerde, ihtiyarlıkta güç ve kudretin artık elde olmadığı, gençlik özlemi ve gençlikkıymetinin geç fark edildiği; bazen yaşlılara saygı ve hürmetin ortadan kalkması ve çaresizlik sitemli bir dille ifade edilir ve dolaylı olarak yaşlılara saygı gösterilmesi, değer verilmesi bir gün sıranın herkese geleceği vurgulanır:

Jıyırma bestin qadirin Yirmi beş yaşın kıymetini
Jas ötkende bilersiñ Yaşlanınca anlarsın (IV.1.3.6).

Qaraşaş ölüp, Jiyrenşe yaşlandığı zaman, biraz düşüncesiz ikinci karısı ve hayırsız çocuğu ona saygı göstermezler. Jiyrenşe'ye buzağı baktırtıp, tezek toplatırlarmış. Ziyarete gelen Az Janibek kırdı Jiyrenşe'ye rastlayıp:

- Ey, şeşenim neden tezek topluyorsun? demiş. Jiyrenşe şeşen hemen şöyle cevaplamış:

- Qatın şaypaw, ul tentek -Kadın hoppa, oğlan zıpır.
Ekewledi, ey hanım! İkisi bir oldu, ey şahım!
Karilik jendi, mal taydı Yaşlılık geldi, mal gitti
Törtewledi, ey hanım Dördü bir oldu, ey şahım!
Basımnan baqtıñtayğanın, Başımdan bahtın uçtuğunu,
Körmeysiñbe, ey hanım! Görmez misin ey şahım!
Arqamdağı quw tezek, Sırtımdaki kuru tezek,
Arkimge keler bir kezek. Herkese sıra gelir, demiş.

Bütün Türk toplumlarında olduğu gibi Kazak ve Kırgız toplumlarında da yaşlılar saygı ve hürmet görür, onlardan akıl, yol-yordam sorulur, hayır dua istenir:

Aşağıdaki örnekte de Tilekmet ihtiyar Abayıl'a hal hatır sormaya, akıl alıp dua istemeye gitmiş, konuşma sırasında Abayıl ihtiyarlıktan da üstü kapalı olarak şikayet etmiştir, ihtiyarlığın altı sıkıntısı olduğunu ifade etmiştir. Bunlar ahiret alemi/ ölüm sonrası için “büyük ev”, dünya hayatı için “küçük ev”, yaşlıların kıymetini bilmeyen oğullar ve gelinler için kullanılan “kara sakallı babam” ve “kara saçlı annem” ifadeleri ile sembolleştirilerek yaşlılarının kalmaması yani ölümü bekler olmak; bu dünyada artık yapacak iş, konuşacak dertleşecek akran kalmaması sebebiyle yalnızlık; oğul ve gelinlerin yaşlıları dinlememesi, değerini bilmemesi; yaşlılık sebebiyle gelen hastalıklar olarak anlatılır.

“...Sonra Abayıda, Tilekmat'a:

- Ben Mevlânın verdiği yaşı kıskanır mıyım, istersen yüz altmışa gel. Benim yaşım seksendörde geldi. Altı belaya düçar oldum. Ben senin o altı beladan uzak olman için söyledim, dedi ve devam etti:

- O altı bela: Büyük eve giremedim, küçük eve sığamadım. Kara sakallı babam oldu, kara saçlı annem oldu. Hastalık geldi, yaşlılık yendi. İşte altı bela bu idi. Bunu nasıl yorumlarsın, dedi. Sonra Tilekmat:

- “Büyük eve giremedim” derken, insanın yaşlıları ölünce gidecek yeri olmaz, varacak yeri tükenir dediniz. “Küçük eve sığamadım” derken, kendinden küçük kişilerin evine büyükler davetsiz gidemez dediniz. “Kara sakallı babam” derken, kendinden doğan çocuk, yetiştikten sonra babanın dediğini yapmıyor, değerini bilmiyor, söz söylediğinde yüzüne çarpar demek istediniz. “Kara saçlı annem” derken, gelinin “o ihtiyara ne gerek varmış, verilen yemeği yesin yatsın” diyebilir. Yani hastalıkla ihtiyarlığı anladım ata, dedi. Sonra Abayıda:

-Tilekmat doğru çözdün, deyip, memnun oldu.” (IV.2.2.3)

II.2.8. Dostluk / Düşmanlık /Arkadaşlık

Şeşendik sözleri, birey ve toplum hayatıyla ilgili ilişkiler hakkında bazen doğrudan, bazen hikâyeleşmiş anlatılar şeklinde hemen her konuda uyarılar ve öğütler

içermektedir. Bu ilişki türlerinden biri de insanların dostluk ilişkisidir. İnsanlar arasındaki dostluk, düşmanlık, akrabalık, vb. ilişkiler şeşenleri etkilemiş şeşendik sözlerin konuları arasına girebilmiştir.

Şeşendik sözlerde dostluk ve düşmanlık kavramları insanların iyi-kötü, bilgili-câhil, mert-namert, cömert-cimri vb. oluşları ile ilişkilendirilerek gerçek dostlukların huzur, güven, bereket kaynağı; sahte dostlukların sıkıntı sebebi olduğu vurgulanarak dost seçimi ile ilgili sık sık nasihatlerde bulunulmuştur:

Qatınıñmen dos bol uyiñe bereke kiredi. Eşin ile dost ol, evine bereket girer.

Azamatpen dos bol kadiriñdi biledi. Yiğit ile dost ol, kiymetini bilir.

Bilimdimen dos bol sasqanda aqıl beredi. Bilgili ile dost ol, şaşırsan akıl verir

(IV.1.1.2).

Joldas bolsan sarañmen,

Jol üstünde qaldırar.

Jaman bolsa dostariñ,

Özin jawğa aldırar.

Dost olursan cimriyle,

Yarı yolda bırakır.

Kötü olursa dostların,

Kendisini düşmana aldırar

(IV.1.1.46).

Eki jaqsı dos bolsa,

Birine biri öş bolmas.

Täñrı berse jigitte

Mal men baqıt keş bolmas.

İki iyi dost olursa,

Birbirine düşman olmaz.

Tanrı verse yiğide,

Mal ve talih geç olmaz

(IV.1.1.37).

Usta menen dos bolsoñ,

Nar keskenin alarsıñ.

Uwru menen dos bolsoñ,

Bir balege kalarsıñ.

Usta ile dost olsan,

Çelik kılıcını alırsın.

Hırsız ile dost olsan,

Bir belaya kalırsın. (IV.2.1.8)

Şeşendik sözlerde dostluk-düşmanlık sadece insani bir ilişki olarak görülmez. Bozkır hayatında insanların en önemli varlık ve yardımcılarından olan

çeşitli hayvanlar bile bu kapsam içinde değerlendirilir. Hem insan ilişkileri sırasında hem günlük hayatın uğraşları içinde insanın hayatını zorlaştıran kişiler yanında, işe yaramayan, istenen kalitede olmayan hayvanların bile insana zarar veren düşman kategorisi içinde değerlendirildiği görülür:

<i>Jaman bolsa jaqın jaw,</i>	<i>Kötü olursa yakının düşmandır,</i>
<i>Şaypaw bolsa qatın jaw,</i>	<i>Aksi olursa, hatunun düşmandır,</i>
<i>Şaban bolsa atın jaw,</i>	<i>Haylaz olursa, atın düşmandır,</i>
<i>Tartınşaq bolsa tüyen jaw,</i>	<i>İnatçı olursa deven düşmandır,</i>
<i>Tebegen bolsa biyen jaw,</i>	<i>Tepen olursa kısrağın düşmandır,</i>
<i>Küinde kelse küyew jaw,</i>	<i>Hergün gelirse kocan düşmandır,</i>
<i>Jimısqı bolsa jiyen jaw,</i>	<i>Yapmacık olursa yeğen düşmandır,</i>
<i>Til almasa ulıñ jaw,</i>	<i>Dinlemezse oğlun düşmandır,</i>
<i>Arsız bolsa qızıñ jaw.</i>	<i>Arsız olursa kızın düşmandır</i>

(IV.1.1.44)

Arkadaşlar ve dostlar arasındaki tartışmalar ve küskünlükler hoş karşılanmamış, şeyşenler bu kişileri barıştırmanın yollarını aramışlardır. Aşağıdaki örnekler Kazak ve Kırgız Türklerinde şeyşenlerin ve onlar etrafında oluşan anlatıların barıştırıcı rolünü göstermektedir.

Yan yana yaşamakta olan Jantu ve Jantas köyünün iki yiğidi otlak için tartışır. Sonunda birbirlerini görmemeye söz verip atlarının yevelerini keserler (münasebetini keserler). Aylar, yıllar geçer fakat bu iki yiğit barışmaz. Babaları ile dedelerinin tavsiyelerine boyun eğmezler. Bunu duyan bey araları bozulan yiğitleri çağırır. Töle'nin evine iki taraftan gelen bu iki yiğit atlarını bir yere bağlayıp eve girer ve diz çöküp beye selam verirler. Bey hiçbirşey demeden yiğitlerle dışarı çıktığında iki yiğidin atları birbirini kaşıyormuş.

- Bu ikisi iyi geçiniyormuş, dedi Töle kaşınıp duran atları görüp, yeveleri de güzelmiş. Beyin o sözünden sonra iki yiğit elele sıkışıp barıştı.

-Yolunuz açık olsun, dedi Töle bey

(IV.1.2.16).

Geniş Türkistan coğrafyasında yaşayan toplulukların temel geçim kaynağı yüzyıllar boyunca hayvancılık olduğundan geniş ve verimli otlaklar barındıran yaylak ve kışlaklara sahip olmak, bu yerleri elde tutmak gerekmiştir. Başka pek çok gerekçe yanında, otlaklarla ilgili yaşanan sıkıntılar da önemli bir sebep olarak boylar arasında çatışma ve düşmanlıklara zemin hazırlamıştır. Sık sık yaşanan çatışmalar her iki tarafa da zarar verdiği için boylar arasında uzlaşma, barışı sağlama, dostluk kurma çabaları hep var olmuştur. Düşmanlıkları ortadan kaldırarak barış ve dostluk içinde yaşamak için beyler ve şeşenler gayret göstermiş, bu görüşmelerde söylenen sözlerin bir kısmı da şeşendik söz örnekleri arasında yer almıştır. Aşağıdaki örnekte, hem kendi hem düşman tarafın güçleri övülerek, gerekirse mücadeleye devam etme kararlılığı da ifade edilip hakça anlaşarak barışma ve dost olma talebi dile getirilmiştir:

*Sen temir de men kömir,
Eritkeli kelgenmin.*

Eki eliktin balasın,

Telitkeli kelgenmin.

Egesetin er şıqsa,

İyitkeli kelgenmin.

Jaña üyretken jas tulpar,

Jarısqalı kelgenmin.

Tanımaytın jattarğa,

Tanısqalı kelgenmin.

Qazaq, Qalmaq balası,

Tabısqalı kelgenmin.

Tabısuwğa kelmeseñ,

Turusatın jeriñdi ayt,

Sen qabilan, men arıstan,

Alısqalı kelgenmin.

*Sen demir de ben kömir,
Eritmeye gelmişim.*

İki ceylan yavrusunu

Barıştırmaya gelmişim.

Tartışacak er çıkarsa,

Yumuşatmaya gelmişim.

Yeni yetişen küçük tay,

Yarışmaya gelmişim.

Tanımayanlarla,

Tanışmaya gelmişim.

Kazak, Kalmuk çocuğu,

Barışmaya gelmişim.

Barışmaya gelmezsen,

Güreşecek yerini söyle,

Sen kaplan ben aslan,

Güreşmeye gelmişim

(IV.1.1.63)

II.3.9. İyilik/Kötülük

Şeşendik sözlerde iyi ve kötü olarak değerlendirilen insanlar bir arada buluşturularak eylemlerinin karşılaştırdığına sık sık rastlarız. Şeşendik sözlerde iyilik kötülük kavramları daha çok insan karakteriyle ilgili olarak kullanılmıştır. İnsanın iyi veya kötü oluşu zenginlik, cömertlik-cimrilik, yiğitlik-korkaklık, adalet-zulüm, bencillik-fedakârlık, yardımseverlik-kıskançlık, güngörmüşlük-darkafalılık, kendini beğenmişlik, açgözlülük vb. kavramlarla ilişkili olarak ifade edilir ve insanlara dürüst, adil, merhametli, cömert, yardımsever, halkı için çabalayan yiğit olmaları; kötülük ve kötü kişilerden uzak durmaları nasihat edilir:

Jaqsılık jaylağan jerde bal tögiler, *İyilik yaylayan yerde bal akar,*
Jamandıq jaylağan jerde qan tögiler. *Kötülük yaylayan yerde kan*
akar
(IV.1.1.49).

Jaqsı adamğa mal bitse *İyi adamın malı fazla olursa*
Ağayınıñ joğına qarasadı. *Akrabanın yoksuluna yardım*
eder
Jaman adamğa mal bitse, *Kötü adamın malı fazla olursa*
Köringenmen itşe talasadı. *Her gördüğüyle it gibi dalaşır*
(IV.1.1.5).

Jaman erdiñ qayğısı *Kötü erin kaygısı*
Öz otınıñ qasında, *Kendi ateşinin yanında*
Jaqsı erdiñ qayğısı *İyi erin kaygısı*
Awıldınıñ basında. *Köyünün başında* (IV.1.1.7).

Eki jaqsı bas qossa, *İki iyi birleşirse,*
Birin biri qıya almas. *Bir birini kıyamaz.*
Eki jaman bas qossa, *İki kötü birleşirse,*
Keñ qonısqa sıya almas. *Geniş yere sığamaz* (IV.1.1.22).

Şeşendik sözlerde iyilik sahibi insanları yücelten, kötü huy ve davranış sahibi kişileri ise aşağılayan pek çok söze rastlamak mümkündür. Kazak ve Kırgız şeşendik

sözlerinde soyun vurgulandığı örnekler de olmakla birlikte iyi veya kötü kişi olma kişisel bir özellik olarak görülür ve kişi kendisi olarak değerlendirilir:

<i>Cakşı bolgon balanın,</i>	<i>İyi olan çocuğun,</i>
<i>Atası caman bolso da,</i>	<i>Babası kötü olsa da,</i>
<i>Tördö oturup sıy tabar.</i>	<i>Başköşede oturup, saygı görür.</i>
<i>Caman bolgon balanın,</i>	<i>Kötü olan çocuğun,</i>
<i>Atası cakşı bolso da,</i>	<i>Babası iyi olsa da,</i>
<i>Töö üstünön it kabar.</i>	<i>Deve üstünden it kapar (IV:2.1.5)</i>

<i>Jamannan jaqsı tuwsa,</i>	<i>Kötüden iyi doğsa,</i>
<i>Eldiñ şırağı emes pe?</i>	<i>Halkının çırağı değil mi?</i>
<i>Jaqsıdan jaman tuwsa</i>	<i>İyiden kötü doğarsa</i>
<i>Şamşırağıñ öşkeni emes pe?</i>	<i>Çırağının sönmesi değil mi?</i>

(IV.2.1.7).

<i>Jaqsı tuğan jigitti</i>	<i>İyi doğan yiğide,</i>
<i>Janım dese jarasar.</i>	<i>Canım dese yakıştır.</i>
<i>Jaqsı ul tuğan qatındı</i>	<i>İyi oğul doğuran kadına</i>
<i>Janım dese jarasar.</i>	<i>Canım desen yakıştır</i>
<i>Jaqsı tuğan jigitke</i>	<i>İyi doğan yiğide</i>
<i>Bükil eli talasar.</i>	<i>Bütün halk sataşır</i>
<i>Jaman tuğan jigitter</i>	<i>Kötü doğmuş yiğitler</i>
<i>Qara joldan adasar.</i>	<i>Düz yolda kaybolur</i>

(IV.1.1.12).

Şeşendik sözlerde kötü olmanın bir karakter özelliği olduğu ve kolay kolay değişmeyeceği, kötü kişinin yaptığı kötülükle övündüğü, bencil ve duyarsız oldukları, başına bir şey gelse onlar için üzülmenin doğru olmadığı, cezasını da kendinin bulacağı vurgulanır:

<i>Bir sınağan jamandı</i>	<i>Bir sınağıñ kötüyü</i>
<i>Egiz eki sinama,</i>	<i>İki kere sinama</i>
<i>Tiride sıylaspağan tuwıs,</i>	<i>Diri iken kıymet vermeyen akraba</i>
<i>Köziñe qum quyılsın,</i>	<i>Gözüne toprak dolsun</i>
<i>Ölgende julama!</i>	<i>Öldüğünde ağlama (IV.1.1.10).</i>

*Jamanniñ dāmesi zor, sözi qotır, Kötünün niyeti zor, sözü uyuz,
Kökiregi qarañğı kör, közi soqır. Şuuru karanlık, gözü kör*

(IV.1.1.25)

*Jaman adam maqtansa Kötü insan övünürse
“Jaqsını ayağınan şaldım” der. “İyiye çelme taktım” der*

(IV.1.1.14)

*İt jaqsını da, jamandı da qabadı, İt iyiyi de, kötüyü de ısırır,
Jalaqor öz jazasın özi tabadı. İftiracı cezasını kendi bulur*

(IV.1.1.33).

*Caqşı menen dos bolsoñ, İyi ile dost olsan,
Ölgüçöktü kuştatat. Ölene kadar kucaklaşır.
Jaman menen dos bolsoñ, Kötü ile dost olsan,
“Bayagımdı bergin” dep, “Aldıkların ver” diye
Eki aydan kiyin muştaşat. İki ay sonra kavga eder. (IV.
2.1.7)*

II.3.10. Yiğitlik / Korkaklık

Türk kültüründe doğruluk, dürüstlük, sadakat, adalet, cömertlik, merhamet, yardımseverlik, cesaret, fedâkarlık vb. erdemlere sahip olan kişiler yiğit tanımı ile ifade edilebilir. Bu ve benzeri erdemlerden yoksun olan kişiler ise bu kavramın dışında tutulur.

Aşağıda verilen şeşendik söz örneği, Kazak ve Kırgız Türklerinde yiğit ve yiğitliğin vasıflarını açıklayan güzel bir örnektir:

*Arstanbek 24 yaşındayken şair Soltobay ile birlikte gezerken
Kazıbay'ın Ayganış adlı 16 yaşındaki kızına aşk olur. Ayganış ona sorular
yağdırır:*

- Er yiğidin üç yoldaşı, üç asıl hasleti, üç gerek ihtiyacı, üç düşmanı, üç kötü tarafı ve üç eksikliği olur. Bunlar nedir? diye sorar. Buna karşı Arstanbek şu şekilde cevap verir:

- Er yiğidin üç yoldaşı hayırlı eşi, iyi babası ve cana yakın dostudur.

- Üç asıl hasleti ise dürüst ve doğru olsan kimsenin eli ulaşamaz çınar ağacı gibi olursun. Doğru yolda olsan hayatın leziz geçer. Adil olsan halkını halisane idare edersin.

- Üç gerekli ihtiyacı ise yemek, su ve ateştir. Yemek, hayatın gıdasıdır. Su, ömrün pınarı, maişet, can ve kan hükmündedir. Ateş, hayatın özüdür.

- Üç düşmanı ise tembellik ki seni her şeyden alıkoyar. Gaflet, kanını döker. Uykuya dalmak, sarayındaki hayvanlarının çalınmasına sebep olur.

- Üç kötü tarafı ise kararsızlıktır ki ağızındaki ekmeğini kaptırırsın. Yalacalıktır ki herkese boyun eğip ondan medet arar mağdur kalırsın. Yalancılık, iffetini kaybedersin.

- Üç noksanlık ise dedikoduculuk, canını yakar. Aldatıcılık, bahtsız olursun. Kendini beğenme (övünme), kıymetini kayberdersin diye cevap vermiştir

(IV.2.2.10).

Şu örnek ise yiğit olacak kişilerin işlerini en iyi yapacak şekilde yetişmeleri, başka işlerle uğraşmamaları gerektiğine işaret eder:

<i>Biy bolatın jigittiñ</i>	<i>Bey olacak yiğidin</i>
<i>Töbede bolar jumısı.</i>	<i>Taht ile olur işi</i>
<i>Mergen bolar jigittiñ</i>	<i>Nişancı olacak yiğidin</i>
<i>Jebede bolar jumısı.</i>	<i>Ok ile olur işi</i>
<i>Batır bolar jigittiñ</i>	<i>Bahadır olacak yiğidin</i>
<i>Köbede bolar jumısı.</i>	<i>Hedef ile olur işi</i>
<i>Qızıq körer jigittiñ</i>	<i>Eğlenecek yiğidin</i>
<i>Bürkitte bolar jumısı.</i>	<i>Kartal ile olur işi</i>

(IV.1.1.12).

Şeşendik sözlerde yiğitliğin bir vasfı da düşmana karşı gözünü kırpmadan yurdunu savunmaktır. Düşmandan korkup halkı ve yurdu savunmaya gelmeyenler ise aşağılanırlar:

*Er jigit dep aytamız, Yiğit diye söyleriz,
Jawğa tastap ketpese! Düşmana (toprağı) bırakıp kaçmazsa*

(IV.1.3.9).

*Badanasın kiyip ap, Zırhını giyerek,
Bar qayratın jiyip ap, Bütün gücünü toplayıp,
Jasıl tuwin köterip, Yeşil bayrağı kaldırıp,
Şaşaqtı nayza qolğa alıp, Saçaklı mızrağını ele alıp,
Batır jigit jawğa oynar. Kahraman yiğit düşmana oynar.
Badanasın kiye almay, Zırhını giyemeyip,
Jawğa batıl tiye almay, Çekinerek düşmana saldırmayıp,
Bedirey betpaq üyde oynar. Somurtan arsız evde oynar*

(IV.1.1.57).

Yiğitliğin bir başka özelliği de korkusuzluk ve kararlılıktır. Aşağıdaki örnekte oniki yaşındaki Dosbol'un cesareti ve kararlılığı düşmanlarını korkutmuş ve çaldıkları atları geri vermişlerdir:

Momın denen atanın (boyun) yüz atını Ebey, Sebey denilen hırsızlar çalmış. Mal sahipleri malların arkasından birçok defa gitmelerine rağmen köyün biyi atlarını geri vermez. Sonunda gidenlerle birlikte gelen on iki yaşındaki (Dosbol) genç:

*Kısırken vermezsen,
Hamileyken verirsin.
Zayıfken vermezsen,
Şişmanken verirsin.
Kendi isteğinle vermezsen,*

Yeteneğimi (hünerimi) görürsün, diye tepinerek kalkıp gitmiş. O zaman "bu çocuk başarır" diye hırsızlar atları fazlasıyla geri vermişler (IV.1.3.13).

II.3.11. Gurur / Kibir

İnsanlar sahip oldukları malları, mülkleri, soyları, meslekleri, güzellikleri vb. gerekçelerle çeşitli yönlerden kendilerini başka insanlardan üstün görüp gurur ve kibir duygusu içinde bulunabilirler. Ancak gurur ve kibir insanların gerçekleri görmesine engel olmakta, pek çok yanlışlar yapmasına ve hem kendine hem başkalarına zarar gelmesine sebep olmaktadır. Bu sebeple bütün Türk kültüründe gurur ve kibir hoş görülmemiş, Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerinde de insanların doğrudan veya dolaylı olarak bu konuda uyarıldığı örneklere rastlamak mümkündür:

<i>Aq bökenim köp jortpa,</i>	<i>Ak ceylanım çok gezme</i>
<i>Aldında qazuwlı or bar.</i>	<i>Önünde kazılmış çukur var</i>
<i>Kök tuyğınım köp şüyigime,</i>	<i>Mavi doğanım çok asabi olma</i>
<i>Aldında quruwlı tor bar.</i>	<i>Önünde kurulu kafes var</i>
<i>Adamım köp dep toptanba,</i>	<i>Adamım çok diye kümelenme</i>
<i>Malım köp dep maqtanba,</i>	<i>Malım çok deyip övünme</i>
<i>Bilgişsinip suqtanba,</i>	<i>Bilmişlik yapıp göz dikme</i>
<i>Bärimizden de zor bar.</i>	<i>Hepimizden de güçlü var</i>

(IV.1.3.8).

Şu örnekte ise halka “insanoğlunun gurur ve kibire kapılmasını sağlayan her şeyini bir gün kaybedebileceği, küçük görüp beğenmediklerine bir gün muhtaç kalabileceği” hatırlatılarak gurur ve kibirden uzak durmaları, bütün ilişkilerini bu gerçeğe göre düzenlemeleri öğütlenir:

<i>Arğımaq mingen baylardıñ</i>	<i>Küheylana binen zenginlerin</i>
<i>Tayğa muqtaj küni bar.</i>	<i>Taya muhtaç günü var</i>
<i>May şaynağan bilerdiñ</i>	<i>Yağlı çiğneyen beylerin</i>
<i>Nanğa muqtaj küni bar.</i>	<i>Ekmeğe muhtaç günü var</i>
<i>Elden bezgen zalımnıñ</i>	<i>Halkı bezdiren zalimin</i>
<i>Elge muqtaj küni bar.</i>	<i>Halka muhtaç günü var (IV.1.1.5)</i>

Aşağıdaki örnekte zenginlik ile övünmenin, insanları küçük görmenin yanlışlığı anlatılır. Bu anlatı ile herkesin kendisi, ailesi veya yakınları ile ilgili bazı kusurları olabileceği, zenginliğin ve sahip olunan bazı şeylerin bu kusurları kapatmayacağı

gösterilerek insanlara alçakgönüllü olmaları, gurur ve kibirden uzak durmaları nasihat edilir:

Bir toyda Qaba Biyi küçük düşürmek için Şonjar denilen zengin ona: “Dünyada ne düşman?” diye soru sormuş. Qaba Biy oyalanmadan şöyle cevaplamış:

<i>Barlı, barlı, barlı taw,</i>	<i>Barlı, barlı*, barlı dağ,</i>
<i>Bası amanniñ deni saw,</i>	<i>Başı sağlamın gövdesi de sağ,</i>
<i>Uyıqtamasa qabaq-jaw,</i>	<i>Uyumazsan göz kapağı</i>
<i>düşmandır,</i>	
<i>İşpey jürseñ tamaq- jaw,</i>	<i>Yemezsen yemek düşmandır,</i>
<i>Arıq atqa qamşı jaw,</i>	<i>Arık ata kamçı düşmandır,</i>
<i>Jırtıq üyge tamşı jaw,</i>	<i>Delik çadıra yağmur düşmandır,</i>
<i>Tebegen bolsa biyen- jaw,</i>	<i>Tepici olsa kısrağın düşmandır,</i>
<i>Süykenşek bolsa tüyen- jaw,</i>	<i>Sürtüngen olsa deven düşmandır,</i>
<i>Tüyeñmenen biyendi,</i>	<i>Deven ile kısrağını,</i>
<i>Alıp ketse jiyen- jaw,</i>	<i>Alırsa yeğen düşmandır,</i>
<i>Qasarısқан qatın-jaw,</i>	<i>İnatçı ise kadın düşmandır,</i>
<i>Qaşağan bolsa atın – jaw,</i>	<i>Kaçkın olursa atın düşmandır,</i>
<i>Ul on beske kelgenşe,</i>	<i>Oğul on beşe gelinceye kadar,</i>
<i>Qolğa ustağan qobızıñ,</i>	<i>Ele aldığın kopuzundur,</i>
<i>Ul on besten ötken soñ,</i>	<i>Oğul on beşi geçince,</i>
<i>Til almasa doñızıñ.</i>	<i>Dinlemezse domuzundur.</i>
<i>Qızıñdı küyew almasa,</i>	<i>Kızını koca almazsa,</i>
<i>Kök şiğip ölip qalmasa,</i>	<i>Yeşillik yeşerip solmazsa,</i>
<i>Köringenmen oynasa,</i>	<i>Gördüğüyle oynassa,</i>
<i>Bärinen sol qızıñ- jaw.</i>	<i>Herkesten o kızın düşmandır.</i>

Soran zenginin kızı evlenmeyip evde hamile kaldığı için Qaba biyin söylediği söze cevap veremeyip susmuş (IV.1.3.15).

İnsanlar kibirli olmamalı, çokbilmişlik yapmamalı, karşındakine saygı duymalı, onları dinlemeli, ne dediğini anlamalıdır. Gurur ve kibir insanı, farkında olamayacağı

* Barlı-barlı: heceyi tamamlamak üzere sözcüğün tekrar yapılmasıdır.

şekilde küçük düşürebilir, sözlerinin değerini kaybettirir, hakikati görmesini veya kabullenmesini güçleştirir:

Sırım, Ürgeniş'in sultanına gidip görüşmek istemiş. Sultan, Sırım'ın şöhretini "Kazağın hem hatip, hem yiğit kişisi" diye ıstir imiş. Sultan, Ürgeniş hatibi ile Sırım'ı atıştırmış. Ürgeniş hatibi:

- Sözüün anası nedir? Suyun anası nedir? Yolun anası nedir? diye sorar.

Sırım bahadır:

- Sözüün anası kulak, suyun anası kaynak (pınar)., yolun anası toynak, diye cevap verir.

Ürgeniş hatibi:

- Dava maksadı ne? Ticaret maksadı ne? Kız maksadı ne? Yol maksadı ne?

Sırım bahadır:

- Dava maksadı bitmesi (çözülmesi)., ticaret maksadı kazanmak, kız maksadı evlenmek, yol maksadı ulaşmak, dedi.

Ürgeniş hatibi:

- Namazda sağa sola bakıyormuşsun, doğru mu? diye sordu.

Sırım bahadır:

- Sağa sola siz bakmıyorsanız, benim baktığımı nasıl gördünüz? demiş, Sırım.

Ürgeniş hatibi:

- Sizi iki ayaklı, bir dilli insan evladı yendi mi? dedi.

Sırım bahadır:

- Sırım'ın konuşmasını dinlemeden, kendi sözünü söyleyip duran insan Sırım'ı her gün yener, dedi (IV.1.2.8).

II.3.12. Yalnızlık

Şeşendik sözlerde yalnızlığın ve yalnız kalmanın her durumda üzüntü verici olduğu, insanın ne kadar güçlü, köklü, soylu, zengin olursa olsun ancak bir topluluk içinde ailesi, dostları, halkı ile birlikte yaşayarak mutlu ve anlamlı bir hayat yaşayacağı, topluma faydalı işler yapabileceği anlatılır. Toplumun kalkınması için halka, topluluğa ihtiyaç duyulduğuna işaret etmektedir.

Jalğız adam jumaqta da jabığadı. Yalnız insan cennette de üzülür

(IV.1.1.49).

*Zamandası bolmasa
Önkey jastıñışinde
Qarıya bolar tez jetim*

*Yaşıtı olmasa
Tüm gençlerin içinde
Yaşlı olur hemen yetim*

(IV.1.1.56).

Qanşa juwan bolsa da

Ne kadar kalın olsa da

Jalğız ağaş üy bolmas.

Yalnız ağaç ev olmaz

Qanşa jaqsı bolsa da

Ne kadar iyi olsa da

Jalğız adam biy bolmas.

Yalnız adam bey olmaz

(IV.1.1.4).

II.3.13. Hayat Anlayışı / Hayat Tecrübesi

Hayat, insanın insan, toplum, doğa ilişkisi içinde kurduğu sosyal, siyasî, ekonomik, coğrafi, tarihî vb. ilişkileri içerir ve bu ilişkiler sırasında gözlem ve tecrübe yoluyla edinilmiş bilgiler bu ilişkileri düzenleyen töre, gelenek görenek ve inançlara dönüşür.

Toplumların yüzyıllar boyu edindikleri bilgi ve tecrübe toplumun hayat anlayışını şekillendirir. Hayatı bireysel tutum ve davranışlardan yönetim ilkelerine kadar biçimlendiren bu bilgi ve tecrübe, özlü sözler halinde yeni nesillere aktarılır. Bu

bilgi ve tecrübe atasözleri, destanlar, efsaneler, masallar, çeşitli formlarda oluşmuş hikâyeler biçiminde sözlü gelenek içinde saklanır ve genellikle toplumca bilinen, saygınlığı olan ve sevilen kişiler tarafından devrin değişen şartlarına da uydurularak bir takım eklemeler, çıkarmalar, çeşitlemelerle sürekli geliştirilerek sürekli tekrarlanır ve halkın hayat bilgisi içinde canlı tutulur.

Kazak ve Kırgız Türklerinin hayat anlayışını topluma aktaran ve tekrarlayan türlerden biri de bu toplumları meydana getiren boyların oluşturduğu sosyal organizasyonlar içinde yer alan ve toplumca sevilip benimsenmiş han, bey ve şeyenlerin ya doğrudan ya da kişilikleri etrafında oluşturulmuş hikâyeler içinde söyledikleri şeyendik sözlerdir. Geçmişte deneme ve gözlem yoluyla edinilmiş hayat bilgisi ve tecrübesini aktaran şeyendik sözlerde toplumun ve yeni nesillerin insanı, doğayı, hayatı tanıyarak aile ve toplum hayatında uyumlu ve huzurlu bir ömür sürmeleri amaçlanır.

<i>Ötkel ötsen burın et,</i>	<i>Zor geçitten önce geç</i>
<i>Artı bolar bir tayğaq.</i>	<i>Arkası olur bir kaygan</i>
<i>Urıq qılsañ jalğız et,</i>	<i>Hırsızlık yapsan yalnız yap</i>
<i>Ekew bolsañ biri ayğaq.</i>	<i>İki kişi olsan biri şahit</i>
<i>Qaraqwınıñ jamanı</i>	<i>Yağmacının kötüsü</i>
<i>Aldırğanda ökiner.</i>	<i>Çaldırınca pişman olur</i>
<i>Baluwannıñ jamanı</i>	<i>Pehlivanın kötüsü</i>
<i>Şaldırğanda ökiner.</i>	<i>Yenilince pişman olur</i>
<i>Pışağındı muqaltpa,</i>	<i>Bıçağını köreltme</i>
<i>Ne kespesti bilipsiñ.</i>	<i>Ne keser bilemezsin</i>
<i>Sırın bilmey sır aytpa,</i>	<i>Sır tutamayana sır verme</i>
<i>Ne despesti bilipsin.</i>	<i>Ne söyler bilemezsin</i>

(IV.1.1.6).

Halk edebiyatında insan, yer ve mal için söylenen şeyendik tenkidin çeşitli örnekleri bulunmaktadır. Kazak ve Kırgız şeyendik sözlerinde sadece yer ve mal için değil, değişik karakterlere sahip insanların vasıflarını göstermek için de söylenen nasihat dolu tenkit sözleri de çoktur. Bir babanın oğluna, tecrübeli yaşlı adamın yeni kuşaklara şeyendik sözlerle tenkit ya da takdir ederek öğütler vermesi eskiden devam eden geleneklerimizden biridir.

Kırgız Türklerinin şeşeni olan Arstanbek'in "Er yiğidin üç yoldaşı, üç asıl hasleti, üç gerçek ihtiyacı, üç düşmanı, üç kötü tarafı ve üç eksikliği olur, bunlar nedir?" sorusuna verdiği cevap iyi bir insanın sahip olması, değer vermesi, uzak durması ve dikkat etmesi gereken hususları içerir ve bu anlatı sözlü gelenekte dilden dile dolaşarak Kazak ve Kırgız Türklerinin iyi insanla ilgili hayat anlayışı topluma hatırlatılır (IV.2.2.10).

Aşağıdaki örnekte sadece bir kişinin değil, birçok kişinin başından geçen olayların ve hayat tecrübelerinin gerçeği anlatılmaktadır. Akıl, bilgi ve tecrübe sahibi şeşen, bir taraftan insanoğlunun tecrübe etmediği birşeyi kolay kolay anlamadığından, sahip olduğu değerlerin kıymetini bilmediğinden yakınırken diğer taraftan gördüklerinden ve yaşadıklarından elde ettiği bilgi ve tecrübeyi topluma aktararak öğüt vermektен; toplumu oluşturan fertler de bu tecrübeleri duymaktan ve dinlemekten geri durmaz:

Argın boyundaki Abız şeşen yüz yirmi beş yaşına geldiğinde, Aser biy görüşmeye gelip, şöyle demiş:

-Vay, Abız siz çok yaşadınız. "Abız şeşen şöyle derdi" diyebileceğimiz güzel bir söz söyler misiniz?

Bunun üzerine Abız şunları söylemiş:

<i>Ata-ananıñ qadirin</i>	<i>Ana babanın kıymetini</i>
<i>Balalı bolğanda bilersiñ</i>	<i>Çocuğun olunca anlarsın</i>
<i>Ağayınnıñqadirin</i>	<i>Kardeşlerin kıymetini</i>
<i>Jalalı bolğanda anlarsın</i>	<i>İftiraya uğrayınca anlarsın</i>
<i>Balalıqtın qadirin</i>	<i>Çocukluğın kıymetini</i>
<i>Sanalı bolğanda bilersin</i>	<i>Büyüyünce anlarsın</i>
<i>Asil menen jasıktı</i>	<i>Kıymetli ile değersiz</i>
<i>Bağalı bolğanda bilersiñ</i>	<i>Pahalı olduğunda anlarsın</i>
<i>Bostandıqtın qadirin</i>	<i>Özgürlüğün kıymetini</i>
<i>Jabilğanda bilersin</i>	<i>Hapsedilince anlarsın</i>
<i>Qaltandağı akşandı</i>	<i>Cebindeki parayı</i>
<i>Qaqılğanda bilersiñ</i>	<i>Tükenince anlarsın</i>
<i>Densawlıqtıñ qadirin</i>	<i>Sağlığın kıymetini</i>
<i>Awırğanda bilersiñ</i>	<i>Hastalıkta anlarsın</i>

<i>Aq betinnin qadirin</i>	<i>Ak yüzünün kıymetini</i>
<i>Qan ketkende bilersiñ</i>	<i>Solduğunda anlarsın</i>
<i>Aq bilektin qadirin</i>	<i>Güçlü bileğin kıymetini</i>
<i>Al ketkende bilersiñ</i>	<i>Güç gittiğinde anlarsın</i>
<i>Jıyrma bestin qadirin</i>	<i>Yirmi beş yaşın kıymetini</i>
<i>Jas ötkende bilersiñ</i>	<i>Yaşlanınca anlarsın</i>
<i>Qara közdiñqadirin</i>	<i>Kara gözün kıymetini</i>
<i>Nur ketkende bilersiñ</i>	<i>Kör olduğunda anlarsın</i>
<i>Tatuwlıqtıñ qadirin</i>	<i>Dostluğun kıymetini</i>
<i>Dos ketkende bilersiñ</i>	<i>Dost gidince anlarsın</i>
<i>Jaksı ayeldiñ qadirin</i>	<i>İyi eşin kıymetini</i>
<i>Ölgeninde bilersiñ</i>	<i>Öldüğünde anlarsın</i>
<i>Jaqsı tuwıs qadirin</i>	<i>İyi akrabanın kıymetini</i>
<i>Kömgeninde bilersiñ</i>	<i>Defnettiğinde anlarsın</i>
<i>Ayaq-qoldın qadirin</i>	<i>El-ayağın kıymetini</i>
<i>Aqsaganda bilersiñ</i>	<i>Tutmayınca anlarsın</i>
<i>Otız tustın qadirin</i>	<i>Otuz dişin kıymetini</i>
<i>Qaqsaganda bilersiñ</i>	<i>Sızlayınca anlarsın</i>
<i>Qızıl tuldın qadirin</i>	<i>Kızıl dilin kıymetini</i>
<i>Toqtağanda bilersiñ</i>	<i>Durduğunda anlarsın</i>
<i>Bilgenindi söylep qal</i>	<i>Bildiğinizi söyleyin</i>
<i>Bilgenderden ğibrat al!</i>	<i>Bilenlerden ibret al! (IV.1.3.6).</i>

Her toplumun tarihine, coğrafyasına, sosyal kurumlarına, inançlarına, ekonomik ve ticari yapısına, zevklerine göre oluşan kültüründe oluşmuş güzellik anlayışı vardır. Kültürü bozkır hayatının getirdiği şartlarda şekillenen Kazak ve Kırgız Türklerinin hayatında “yer-yurt, su, er, eş, gelin, yiğit, kız, at, yıldı” gibi kavramlar geniş yer tutar ve bu kavramlar etrafında ortaya çıkan güzellik anlayışı vardır. Aşağıda verilen şeşendik sözde “güzellik” anlayışı belirtilen kavramların bozkır hayatında işe yararlık ve beklentileri karşılama başarısı ile ilişkili olarak dile getirilmiştir:

*Yerin güzelliğini gösteren ovası ile mezarıdır,
Gölün güzelliğini gösteren kamışı ile sazıdır.*

Erin güzelliğini gösteren çadırı ile ahıdır.
Hanımın güzelliğini gösteren beş kısrağın sabasıdır.*
Gelinin güzelliğini gösteren ninni söyleyeceği bebeğidir.
Yiğidin güzelliğini gösteren tilkiden yapılmış kürküdür.
Kızın güzelliğini gösteren önce büyüyen ağabeyidir.
Atın güzelliğini gösteren ayıl-turman, nalıdır.*
Yılkinın güzelliğini gösteren tay-kulunun alasıdır.*
Elin güzelliğini gösteren konup göçtüğü bozkırdır.
Yalan desen bunları, dışarı çıkıp baksana bir!
Kim söyledi der isen, Bâyiş adlı ağası (IV.1.1.60).

<i>Cakşı bolsoñ jerdey bol,</i>	<i>İyi olsan yer gibi ol,</i>
<i>Baarın çıdap kötörgön.</i>	<i>Herşeye dayanıp kaldıran.</i>
<i>Taza bolsoñ suuday bol,</i>	<i>Temiz olsan su gibi ol,</i>
<i>Baarın juup ketirgen.</i>	<i>Herşeyi yıkayıp temizleyen</i>

(IV.2.1.1).

Şeşendik sözlerde üzerinde durulan bir başka konu da sabır ve öfke kavramlarıdır. Şeşenler bilgi ve tecrübeleri ile insana öfkenin bir düşman gibi ömür boyu zarar, sabrın ise gerçek bir dost gibi huzur vereceğini aktarmışlardır:

<i>-Ar kimdin ömürlük dosu kim bolot?</i>	<i>-İnsanın gerçek dostu nedir?</i>
<i>Ömürlük öcör düşmanı kim bolot?</i>	<i>Hayatında en kötü düşmanı nedir?</i>
<i>- Ar adamnın ömürlük dosu- sabır,</i>	<i>-Bir insanın ömürlük dostu sabır,</i>
<i>Düşmanı-açuu.</i>	<i>Düşmanı ise öfkedir (IV.2.2.3).</i>

Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerinde bu Türk topluluklarının genç kuşaklardan beklentileri olarak “dürüstlük, halka karşı sorumluluk, iffetli olma, halkına ve yakınlarına iyi davranma, adalet ve eşitlikten ayrılmama” ilkeleri sık tekrarlanan nasihatler arasında yer alır:

* Saba- kımız hazırlamak için kullanılan, at derisinden yapılan kap.

* Ayıl-turman: atın koşum takımları.

** Tay-qulın: at yavrularının genel adı.

Tama yurdunun Sarı Bey denilen bilge aksakalı Dat'ın evinde geceliyordu. Henüz bir çocuk olan Sırım'ın her sözünü hoş görüp ona şöyle nasihat etti:

- Evladım, bu dünyada altı ulu söz var, onları aklından çıkarmaz isen, halkın nazarında saygın olursun. Eğer bu sözü unutursan halk senin etrafına gelmez, senden uzaklaşır. Sırım:

- O hangi söz idi ata, söyler misiniz?

Sarı Bey:

- Namuslu ve vicdanlı ol!

- Halka karşı sorumluluklarını unutma!

- Namusunu gençken koru!

- Halkını üzme!

- Akrabana, yakınına zarar verme!

- Herkese aynı şekilde davran!

Sırım Şeşen, Sarı Bey'in söylediği bu altı nasihati ömür boyu aklından çıkarmadı (IV.1.2.1).

II.3.14. Akrabalık/ Akraba ilişkileri

Akraba, çekirdek aileyi oluşturanların dışındaki kan bağı ile bağlı olunan kişilerdir. Ailenin ve aile bireylerinin bu insanlarla ilişkileri de, bu ilişkinin nasıl olması gerektiği de şeşendik sözlerde işlenmiştir. Çünkü geniş bozkırda yaşayan insanların canları yanında sahip olduğu malları koruma, otlaklarına sahip çıkma, namusunu koruma ve sahip çıkma gibi konularda dayanışmaya ihtiyacı vardır. Bu konuda insanları birbirine yaklaştıran, birleştiren, ortak hareket etmesini sağlayan unsurlardan birisi kan bağı veya akrabalıktır. Kazak ve Kırgız Türkleri akraba ilişkilerine, sülale büyüklerine saygı gösterme, eltiler, kardeşler arasındaki ilişkilere dikkat edilmesi gerektiğini öngörmüştür.

Ala bolsa ağayın,

Fesat ise akraban

Rulı elden küy keter.

Memleketten huzur gider

Ağayın ala bolğanda, *Akraban fesat (ala) ise*
Awızdağı as keter. *Ağızdaki aş gider*
Andığan duşpan küşeyip, *Ardındaki düşman güçlenir*
Jaw qolında bas keter... *Düşman elinde baş gider (IV.1.1.8).*

Bala bolsañ bolğanday bol, *Çocuk olsan olduğun gibi ol*
Ağayınğa qorğanday bol. *Akrabaya kale gibi dayanak ol (IV.1.1.5).*

Düniyeniñ jüzinde osı qıyın, *Dünyanın yüzünde bu çetin güçtür*
Jaman dep ağayınnan kete almaysıñ. *Kötü deyip akrabandan ayırlamazsın*

(IV.1.1.15).

Tatuw bolsa, ağayın jaqın, *İyi geçinirse, akraban yakın,*
Aqılşı bolsa, apayıñ jaqın. *Akıl hocası olursa, ablan yakın.*
Bawırmal bolsa, inin jaqın *Dostça olursa, erkek kardeşin yakındır.*
İnabattu bolsa, kelinin jaqın. *Edepli olursa, gelinin yakın*

(IV.1.1.50).

II.3.15. Birlik/Berberlik

Bozkır ve bozkırdaki hayvancılığa dayalı hayat tarzı, insanların birlik ve beraberlik içinde olmasını zorunlu kılar. Bu birlik ve beraberlik, hem düşmanı hem tabiata karşı ortak hareket etmek ve tavır geliştirmektir. Bu hayatın bütün safhaları için gereklidir. Şeşendek sözlerinde bu birliğin gerekliliği, önemi hep işlenmiş ve üzerinde durulmuştur

Birlik tübi- bereke, *Birlik dibi berekettir,*
Bereke tübi- mereke. *Bereket dibi bayramdır.*
Aq bilektin küşimen, *Ak bileğin gücü ile,*
Aq nayzaniñ uşimen, *Ak mızrağın ucu ile,*
El boludı oylañdar. *Halk olmayı düşünün (IV.1.1.47).*

IV.1.2.11 metindeki Anet baba ile Töle biy arasındaki şeşendik söz örneğinde bütün ilişkilerde kavganın, düşmanlığın fenalık getireceği anlatılır ve insanların ailesi, komşuları ve halkıyla birlik beraberlik içinde olması nasihat edilir:

<i>Ağayınmen jawlaspa,</i>	Akrabayla düşman olma,
<i>Basiñ azayadı.</i>	Başın azalır.
<i>Körşiñmen dawlaspa,</i>	Komşunla dava yapma,
<i>Asiñ azayadı.</i>	Aşın azalır.
<i>Etegiñ türip elge jet,</i>	Eteğini bürüp, halkına katıl,
<i>Teriñ tögip eñbek et.</i>	Terini dök, emek ver (IV.1.1.34)

Pek çok masalda yer alan “çubukların tek iken kırılması” ve “bir araya getirildiğinde kırılmaması” örneği ile birlik ve beraberlik içinde olan toplumların hiç kimse tarafından kırılıp bükülemeyeceği, yenilgiye uğratılamayacağını ifade eden şeşendik söz örneği Töle biyin çocukluk zamanlarında Anet babadan aldığı ders şeklinde kurgulanmış bir şeşendik söz olarak anlatılır:

Töle çocuk Anet babaya gitmiş. Yaşı yüze yaklaşan Anet baba dayanışma, birlik beraberlik, hakkında hikâyeler söylemiş. Töle:

- *Ne yapsak birlik olur? Bu güç nasıl olacak? diye sormuş. Sonra Anet baba cevap vermeden önce birbirine bağlanmış çubuklar getirtmiş:*

- *Çocuğum bunu kırabilir misin?*

Töle çubukları öteye beriye esnetti ama kıramadı.

-*Şimdi o çubukları birbirinden ayırıp bir bir kır.*

Töle bir araya getirilmiş çubukları çözüp birer birer, kolayca kırmış.
Anet Baba

- *Ne düşündün yavrım, demiş. Sonra Töle çocuk:*

- *Baba bu örneğiniz kendisi birlik ve beraberliği güçlü olan halkın düşmanı da olmaz davası da olmaz. “Tek yürüyen dayak yer” sözünde olduğu gibi “Birliği beraberliği olmayı düşman kolay alır” dediniz.*

- *Aferin yavrurum, doğru diyosun. Halkı yönetmek için ilk önce halkı birlik, beraberliğe çağırmak lazım. “Baht nereye gidiyorsun, ben beraberliğe gidiyorum” denilen sözün de anlamı öyledir, demiş (IV.1.2.11).*

Yönetim bakımından da beylerin gücünü halktan alması, halkın aynı tuğ altında toplanmasıyla birlik ve beraberlik sağlanacağı dile getirilir:

<i>Kayrattı elden al,</i>	Kuvveti halktan al,
<i>Kalbattı cerden al.</i>	Heybeti yerden al,
<i>Tazalıktı suudan al,</i>	Temizliği sudan al,
<i>Intımağı tuudan al.</i>	Barişü tuğdan al (IV.2.1.15).

II.3.16. Misafirlik

Şeşendik sözlerdeki konulardan biri misafirliktir. Kültür gereği Türk halkları gelen misafire hizmet gösterip, konukseverliğiyle ün kazanmış, misafirliğe çok önem veren millettir. Bu milletin kollarından ikisini oluşturan Kazak ve Kırgız Türkleri de tabii olarak misafirperverlik özelliğini taşımaktadırlar. Misafir, bereketiyle gelir; Konuk, Tanrının nazlı kuludur; Misafir gelse uğur, eşkıya gelse kıtlıktır, düşüncesinden hareketle gelen misafirlere iyi davranıp, konukseverliğini gösterirler.

IV.1.2.2 metinde Sırım Möñke biyin evine gider. Ama semiz toklusunun öldüğüne üzülen Möñke: *“Quttı qonaq qonsa, qoy egiz tabadı, qutsız qonaq qonsa, malındı qırsıq şaladı” (Uğurlu konuk gelse, koyun ikiz yavrular, uğursuz konuk gelse, malına aksilik gelir) diyerek Sırım’ın uğursuz misafir olarak geldiğine işaret eder. Ama Sırım da“qonaq mıqtı bolsa qojasın biyleydi / misafir güçlü olursa ev sahibini yönetir” der gibi “Uğrurlu konuk gelse, malı ölüp, başı sağ kalır. Uğursuz konuk gelse, kendi ölüp malı sahıpsiz kalır” demiş.*

IV.1.2.26. metinde de Asaw şeşen ile Esentemir şeşen arasındaki konuşmada:

- *Misafirin dört türü olur: Özel misafir, Tanrı misafiri, Gezeğen misafir, Yemek için gelen misafir* diyerek misafirliğin türlerini anlatmaktadır.

Başka yerden gelmiş bir misafiri ağırlamanın ne şekilde olması gerektiği ise şöyle tarif edilmiştir:

<i>Sırttan kelgen meymanğa,</i>	Dışarıdan gelen misafire
---------------------------------	--------------------------

*Sälem berip, qol alsan,
Birinşi etken qurmetiñ.
“Tüsiñiz” dep tüs berip,
Şılbırına oralsañ,
Ekinşi etken qızmetiñ.
Esik aşıp engizip,
Körpe tösep qup alsañ,
Üşinşi etken qurmetiñ.
Meyman riza bolmağı,
Qurmetpen üyge qonğanı.
Keşiktirmey şay berseñ,
Umut bolar toñğanı.
Tısqa şıqsa qariya,
Qolında bolsın qumğanı.
İrikpeseñ barındı,
Qonaqjaylıq sol-dağı.*

Selam verip el uzatsan
Birinci yaptığın hürmetin
“İniniz” diye yer verip
Cübbesine sarılsan
İkinci yaptığın hizmetin
Kapıdan içeri alıp
Yorgan serip rızasını alsan
Üçüncü yaptığın hürmetin
Misafirin razı olması
Hürmetle evde kalması
Gecikmeden çay versen
Üşüdüğü unutulur
Dışarı çıksa ihtiyar
Elinde olsun ibriği
Saklamazsan varlığını
Misafirlik bu kadar

(IV.1.1.13)

II.3.17. Yetimlik / Gariplik

Bu başlık altında yetimlik ve gariplik kavramlarını sosyal ve ekonomik hayatın bütün katman ve ilişkilerinde bireyin veya bir sosyal grubun sahip olması gereken herhangi bir şeyden yoksunluğu olarak değerlendirdik.

Aşağıdaki şeşendik söz olması gereken şeyden yoksunluğun yetimlik olarak değerlendirildiği bir örnektir:

*El qonbasa jer jetim
Qus qonbasa köl jetim.
Kempırı joq şal jetim,
Iyesi joq mal jetim.
Soqır bolsa köz jetim,
Tıñdawşısız dana jetim,*

Halk konmazsa yer yetim,
Kuş konmazsa göl yetim.
Karısı olmayan koca yetim,
Sahibi olmazsa mal yetim.
Kör olursa göz yetim.
Dinleyeni olmazsa bilgin yetim,

Ata-anasız bala jetim. Anne babası olmazsa çocuk
yetim
Qağazsız qalam jetim, Kâğıtsız kalem yetim,
Akılsız adam jetim. Akılsız adam yetim
(IV.1.1.43)

Şeşendik sözlerde yetimlik, sahipsizlik, yoksulluk, adaletsizlik vb. sebeplerle yalnızlığa, ilgisizliğe ve haksızlığa uğrayanların ruhsal yapıları, topluma ve yönetime güvensizlikleri sık sık dile getirilmiş; toplumun ve yöneticilerin yetimlere, gariplere, sahipsiz insanlara sahip çıkması nasihat edilmiştir.

Jetimşilik köp körge, Yetimliği çok gören
Üş şaqırmay “ä” demes. Üç kere çağırmadan “ey” demez
Özi toymay “mä” demes. Kendisi doymadan “buyur”
demez
Jamanşılıq köp körge Düşmanlığı çok gören
Jaksı sözge “jä” demes. İyi söze “je” demez
(IV.1.1.4).

Ulıǵı adil bolmasa Beyi adil olmasa
Töresin tüzüw bermese Hükmünü doğru vermese
Boladı baytaq el jetim Olur bütün halk yetim
(IV.1.1.1).

Qarip-qasirge şıraq bol, Gariplere ışık ol,
Jetim-jesirge bulaq bol. Yetime dula pınar ol.
Jerine qarap eli tuwadı, Yerine göre halkı doğar,
Eline qarap eri tuwadı. Halkına göre eri doğar
(IV.1.1.27)

II.3.18. Açıgözlülük/ Cimrilik

En eski çağlardan bu yana insanoğlunun mal ve servet biriktirmeye düşkünlüğü bilinmektedir. Ulaşılan zenginlik ile kazanılan statü ve güç hem daha fazlasını elde

etmenin hem de insanlara ve toplumlara hükmetmenin bir aracı haline gelmiştir. Bu hırs ile zengin olan insan veya grupların bir taraftan daha fazlasını elde etme arzusuyla açgözlü, diğer yandan zenginliği ve gücü kaybetme korkusuyla da bencil, cimri ve acımasız oldukları bilinmektedir.

Bütün toplumlarda olduğu gibi Kazak ve Kırgız Türklerinde de bu yapıda zenginler ya da yöneticilerin bulunmaması düşünülemez. Pek çok şeyendik söz ve anlatıda bu tip insanların açgözlülüğü, cimriliği, bencilliği, hak hukuk bilmezlikleri, adaletten uzak ve acımasız oluşları eleştirilir:

Töle gençlik zamanında bir tepede hayvan otlatırken uzaktan beş-altı atlı geçiyormuş. Çocuk onların yanına gelip selam vermiş. Ortalarındaki ihtiyar Qonga dedikleri, yaşı yetmişlere gelen bey imiş. Qonqa bey:

- *Çocuğum bu hangi köyün malı? diye sormuş.*

- *Alibek beyin.*

- *Şu halsiz yatan yulka kiminki?*

- *Onlar zengin Jilanköz'ün.*

- *Aa aradığımız Jilanköz Bey idi, demiş.*

- *Benim de o köyde işim vardı. Sizinle geleyim, demiş Töle çocuk.*

Onlar yürürken kuşluk vaktinde büyük bir yulka sürüsü görürler. Atlar o kadar fazla imiş ki insan başından diğer ucuna ulaşamazmış. Sonra yol arkadaşı çocuk:

- *Dede, bu yulka, nasıl bir zenginin yulkası olmuş? Biliyor musunuz? diye sormuş. Qonqa bey ona:*

- *Evladım bu açgözlü denilen zenginin yulkası, demiş.*

- *Açgözlü denilen ne tür bir zengin?*

- *Evladım söyleyeyim. O malı durmadan biriktirir. Durumu kötü olana, fakir olana hiç hayrı yok. Hiç birşeyini vermeyen zenginin malı.*

Oradan öteye yürürler ve büyük bir arazide ekilip büyümekte olan ekin tarlasına rastlarlar:

-Vavv! Dede, bu ekin hangi adamındır, köz ala bildiğine geniş arazide yayılıp büyüyor, dedi çocuk.

-Aa! Çocuğum bu ekin hayırsız denilen zenginin ekini.

- Hayırsız zengin mi? Hangi boydan dede?

- Aa çocuğum söyleyeyim. Zengin, birçok işçi tutup bu yerleri sürdürdü, ucuza iş yaptırıp haklarını yedi. Şimdi ekini başkasının emeğiyle biçtirip harman yaptırdı. Taneleri saplarından ayırıp ambara koydu. Bunu kendisi değil, başka birine yaptırdı. Sonra da kıtlık olan yılda tahılı pahalıya sattı. Kendini hiç zorlamadı, yattı. Gelecek yılında daha fazla kişi çalıştırdı. Yıllar böyle geçti. Ondan halka fayda yok. Aç kalana pahalıya sattı. İşte bunun hayırsız olmasının sebebi yavrum... (IV.1.2.12)

Aşağıdaki örnekte insanoğlunun açgözlülüğü eleştirilerek, açgözlü olanlar bir ömür kemik peşinde koşan köpeğe benzetilmektedir:

*Temir balqır kömirden, Demir erir kömürden,
İman tabar köñilden. İman bulur gönülden.
Dünye süyek biz bir it, Dünya kemik, biz bir it,
Tawsamın dep kemirgen. Bitireceğim diye kemiren*

(IV.1.1.36)

Bir diğer şeshendik sözde ise bey olmaktan gelen gücünü rüşvet yoluyla zenginleşmek için kullanan açgözlüler ile cimriliği sebebiyle kendi evindekilere bile huzur vermeyen cimriler eleştirilir:

*Paraqor biyge isiñ tüspesin Paracı biye işin düşmesin,
Sarañ üyge kisiñ tüspesin. Cimri eve kişin girmesin.*

(IV.1.1.48)

II.3.19. Adalet

Kazak ve Kırgız Türklerinin geleneksel bozkır yaşamında aileler ve boylar arasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlık ve çatışmalarda haklı haksız, suçlu suçsuz ayrımının yapılıp hakkın teslimi ve suçun cezalandırılması yoluyla toplumsal düzeni sağlamak hem yönetme hem yargılama görevini üstlenmiş biyler

ile aile veya boyların aksakalları olarak davanın taraflarını temsil eden kişilerin bulunduğu mahkemelerde yürütülmüştür.

Biylerin ve şeşenlerin yer aldığı mahkemelerde bu kişilerin tarafsız olmaları, kararlarında adil olmaları halkın en büyük beklentisi olmuştur. “Biyler sözü” ya da “şeşendik söz” olarak halk arasında yayılan söz ve anlatılarda olumlu tipteki biy ve şeşenlerin dürüst ve adil kişiler olarak bilinip toplumca benimsenmiş kişiler olduklarını görürüz. Şeşendik anlatılarda olumsuz tipler olarak görülen biylere ve şeşenlere de sık sık rastlarız. Bunlar toplumun adalet, eşitlik, merhamet, dürüstlük, hoşgörü beklentisine ters tavır ve davranışlara sahip kişilikler olup şeşendik sözlerde zalim, korkak, cimri, açgözlü olumsuz tipler olarak görülür.

Şeşendik sözlerde adalet kavramı toplumun birlik ve beraberliğinin anahtarı, huzurlu bir toplum için vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak yer almıştır. Şeşendik sözlerde adaletle ilgili vurgulanan temel husus han ve biylerin adil olmaları ile ilgilidir:

Aspan aşıq bolsa, kün şuwaqtı boladı.

Han ädil bolsa, halıq intumaqtı boladı.

Gökyüzü açık olsa, hava açık olur.

Han adil olsa, halk birlik beraberlik içinde olur

(IV.1.1.48)

Ädil biyi bolmasa,

Adil beyi olmazsa,

Birliğı ketip el ğarip.

Birliğı giden halk yetim

(IV.1.1.56)

Aşağıdaki örnekte Nurali Han’ın biyin bir davada taraflar arasında ayrımcılık yapması ve kararında adil olmaması Sırım Şeşen tarafından hoş karşılanmaz ve han bile olsa ona tepki gösterilerek kararlarda adil olunması gerektiği nasihat edilir. Adalet duygusu ile davranamayan kişilerin han da olsa, biy de olsa saygıyı hak etmediği gösterilir. Bu tip şeşendik sözlerin yaygınlığı halkın adil yönetilme talebinin ve adil olmayan yöneticileri bir anlatı üzerinden eleştirisinin göstergesidir:

Sırım Nurali’ye itiraz edip yürürken:

- *Az ile çoğu, ak ile karayı, zayıf ile kuvvetliyi eşit tutmadın, diye gücenmiş. Nurali bir kez yanına geldiğinde Sırım selamlaşmadan gidiverdi. O vakit Nurali:*

- *Bahadır (yiğidim)! Merhamet edip selam veresin gelmez. Beni umursamazsın sanırım, demiş. Sonra Sırım:*

- *Hânım, umursamadığım yok? Kazak çocuklarının başını bir araya getiremedin, buna şaşırıyorum, demiş (IV.1.2.6).*

Aşağıdaki şeşendik anlatılarda biylikte adil olmanın ve kararın adil olduğuna tarafların ve halkın ikna olmasının önemi vurgulanır.

Töle köy dışında kuzularını otlaturken atlı iki kişinin konuşmalarını duyar. Biri şöyle dermiş: “Alibek yaşlanmış, eskisi gibi adil karar vermiyor” diye üzülenek gidiyorlarmış.

Töle onların önüne çıkıp selam verip:

- *Oy abiler babam Alibekin beyliğine rızanız var mı yok mu? dedi.*

- *Rızamız yok yavrum, baban beylikte adil değil.*

- *Öyleyse tekrarlayınız.*

İki tarafla birlikte Alibek'in huzuruna gelerek Töle:

- *Dede, Beylik için iki tarafın da razı olması gerek, yoksa bu adil bir beylik olmaz. Yenilen de yenen de gerçeği kabul etmeli... (IV.1.2.13).*

Yeni yaylasına yerleşen bir zengin, iki kuyu kazdırır. Kuyu kazıldıktan sonra yiğitler zenginden emeğinin karşılığını ister. Zengin onların birine koyun, birine kuzu verdi.

İkinci yiğit ona itiraz etti. Töle'ye gidip şikâyetini söyledi. Töle, zengine kuyu kazın iki adamın emeğinin eşit olduğunu söyledi. Fakat kuyu sahibi kendine söylenileni dinlemedi. Sonra Töle:

- *İnsanın iki gözünün, iki kolunun hangisi eksik? der zengine*

- *Hiç birinin eksikliği yok, ikiside eşit. Sözüme baş eğdim beyim. Öfkeli yiğide koyun vereyim, diyerek inattan vazgeçti zengin (IV.1.2.15).*

II.3.20. Saygı / Sevgi

İnsan ilişkilerinde önemli yer tutan kişilik ve davranış özelliklerinden biri de insanları sevmek ve saygı duymaktır. Bu bağlamda büyük küçük demeden insanların birbirlerine karşı saygılı olmaları ve birbirlerini sevmelerini veciz sözlerle ifade eden pek çok şeşendik söz örneğine rastlanmaktadır. Diğer taraftan bu değerleri bilmeyenlere saygı ve sevgi göstermenin de doğru olmadığı, hakettikleri şekilde davranmak gerektiği ifade edilir:

<i>Käri de bol, jas ta bol,</i>	Yaşlı da ol, genç de ol,
<i>Stylas bol köppen tiride.</i>	Hayattayken herkesle saygılı
ol	(IV.1.1.49)
<i>Eñkeygenge eñkeygin,</i>	Eğilene eğil,
<i>Başıñ jerge tiygençe,</i>	Başın yere değene kadar,
<i>Al atandan kalgan kul emes.</i>	O babandan kalan köle değil.
<i>Kakayganga kakaygin,</i>	Dikilene dikil,
<i>Başıñ kökkö jetkençe,</i>	Başın göğe erene kadar,
<i>Al paygambardın uulu emes.</i>	O peygamberin oğlu değil
	(IV.2.1.10)

Aşağıda bir kısmı verilen şeşendik anlatı, bütün Türk topluluklarında yolda karşılaşıldığında büyüklerin ve erkeklerin yolunu kesmemek ve onların geçmesini beklemek şeklinde görülen geleneğin Kazak ve Kırgız Türklerinde de bir saygı gösterme davranışı olarak bulunduğunu, bu davranışın çocukluktan itibaren yeni nesillere öğretildiğini göstermektedir:

Tazdar men Sulgetay halkının arasında bir yıldan beri süregelen dul davasını çözüp yanındakilerle köyüne dönmekte olan Töle Bey Bögen nehrinden geçerken oradan gelen bir grup bayan görür. Yakına doğru geldiğinde o bayanlar atlarından inip selam verdi. Töle bey onların yanına gitti.

*-Hayırlı evlatların olsun, hangi köyün çocuğusunuz? diye sordu.
Kızlardan biri:*

-Dosay köyündeniz, diye cevap verdi. Töle bey de:

-Çoktan geçip giderdiniz, bizi niye beklediniz, işiniz mi var? diye sordu.

-İşimiz yok dede, dedi güzel kız. Büyüklerimiz söyler idi, kişinin önüne geçme, onlara saygıda bulun, selam ver, diye. Sizin yaşınız büyük, aranızda kadirli bilgin kişiler var. Bu yüzden yolunuzu kesmedik, attan inip selam verdik, sizlere saygı gösterdik, dedi. Kızın cevabından memnun kalan Töle Bey, kızın soyunu sopunu bilmek istedi:

-Teşekkür ederim kızım çok yaşa, kimin kızıydın, adın ne?

-Alagöz'ün kızıyım, adım Danagül.

-Aferin kızım sen çok yaşa! Adın akıllı olsa, aklın kaliteli olur, dedi ve Töle bey gitti. Sonra aklına bir fikir gelerek yanındakilere:

-Atın başını kızın köyüne döndürün, Alagöz nasıl adammış bilelim... (IV.1.2.18).

Aşağıdaki şesendik anlatıda ise Töle Biy'in bir toya geç kalışı etrafında gelişen olayda Töle Biy'in geciktiği için özür dileyerek biylere saygı ve sevgisini göstererek hayatın en değerli hediyesinin saygı ve sevgi olduğunu nasihat etmesi anlatılır:

Birgün üç cüzün ünlü biyleri Arka'ya toplanmışlar. Töle Biy anlaşılan vakitte gelmez, biraz gecikir. Ona kızan yaşlı biyeler:

-Töle Biy geldiğinde ayağa kalkmayalım,- diye anlaşmışlar. Ama Töle geldiğinde herkes ayağa kalkıp selam verir. Sadece iki-üç biy kalkmaz. Töle Biy herkesden geciktiği için özür diler. Ayağa kalkmayan iki-üç biyden biri onu sınamak ve yenmek için soru sorar:

- Baht dediğimiz ne?

Varlık dediğimiz ne?

Bala dediğimiz ne?

Töle Biy yerine oturmadan ayaktayken:

- Baht evlenecek kızdır,

Varlık eriyen buzdur,

Çocuk arkanda kalan izdir.

Hayatın en güzel hediyesi

Anlaşan, saygılı olan siz ve bizdir, demiş.

Bu cevaba bütün biyeler ellerini göğüslerine koyarak, yaşlılara kadar ayağı kalkarak hizmet etmişler. (IV.1.2.20).

II.3.21. Eşkiyalık

Türkistan coğrafyasının uçsuz bucaksız bozkırlarında boylar, cüzler ve hanlıkların idari yapısı içinde töre ve gelenek göreneklere bağlı bir hukuki düzen sürdürülse de çeşitli sebeplerle bu düzenin bozulduğu görülür. Buna bağlı olarak, eşkiyalık ve yağma da bozkır yaşamının bir gerçeği olmuştur.

Bu durumun yansıdığı şeyendik anlatılardan biri de Töle Biy'in eşkiyaların eline düşmesi ve kurtulması ile ilgilidir. Bir hikâyeye kurgusu içinde anlatılan bu olayda eşkiyalar, uçsuz bucaksız bozkırlarda seyahat edenleri su kuyuları başında beklemekte, yakalayıp mallarına el koymaktadırlar. Eşkiyaların eline düşen Töle biyin yaptığı akıl dolu plan ile eşkiyalardan kurtulduktan sonra onlara söylediği sözler yağmacılığa ve eşkiyalığa olan nefreti gösterir. Töle biy eşkiyalara evsiz, ailesiz, yersiz yurtsuz köpek gibi yaşadıklarını, bu yolun yol olmadığını, eşkiyalığı bırakıp düzenli bir hayat yaşamak için tövbe etmelerini, bunun için onlara mal ve yer vereceğini, aksi halde bunun bedelini canları ile ödeteceğini söyler. Hikâyede sahipsizlik, yoksulluk gibi sebeplerle bu yola düşenler için bir çıkış kapısı bırakılarak insanlara ölüm yerine hayat bahşetmenin, onları topluma kazandırmanın önemi de vurgulanır:

... Yakına geldikten sonra Danağül iki eşkiyaya:

- Sizler kendiniz haber verin. Biz malları yürüyerek akşama doğru getiririz, dedi. İki eşkiya önden gidip “mal geliyor” dedi. Eşkiyalar biz çok zengin olduk diye atlarını saldılar. Kaygısızca yattılar. Onlar uyurken 40 yiğit, 20 pehlivan hepsi sağlamca eşkiyaları bağlayıp tuzağa düşürdüler. Sonra Töle Bey ele geçen eşkiyalara:

- “Hayat bir tane, sıra iki tane” dedikleri buymuş. Siz susayıp kuyuya gelen gelen yalnızları soyuyorsunuz. Halkı ağlatıp malını alıyorsunuz. Birisi vermesin gaspediyorsunuz, emeğiniz olmadan. Çölde başıboş, hatun yok, çocuk yok, köpeklikle gün geçiriyorsunuz. Eşkiyalık yapsanız da kurtulamazsınız. Yaptığınız hırsızlık. Koyunu almak isteyen kurt gibisiniz, sizler de bir kurt da

bir. Sizin gibi hırsızlara ne yapsam? Size ölüm vermektense ömür vermek istiyorum. Ben Töle beyinizim, beni dinleyin tövbe edin. Eşkiyalığı bırakın, adil olun, iş güç sahibi, çoluk çocuk sahibi olun! Mal mülk edinip halk gibi yaşayın, mal besleyip, ekin, biçin. Ben size destek olurum. Yer veririm, mal veririm. Eğer benim söylediklerimi kabul etmezseniz, siz bilirsiniz. Daha ne istiyorsunuz, ölmek mi gerek yaşamak mı gerek? Töle bey bunları söyledikten sonra eşkiyalar başını eğip şöyle der:

-Kurbanın olayım beyim, biz sizin bu sözünüzü düşündük, doğru söylüyorsunuz. Hırsızlığın bize bir faydası yok. Ancak sadece halkın bedduasına kaldık. Bu kırk yiğit doğduğunda eşkiya değildi. Yoksulluktan eşkiya oldu. Böylece halktan uzaklaşıp, çölü gezip eşkiyalıkla geçiniyoruz. İşte sizin gibi destekçi, adil kişiye rastladık. Dediğiniz olsun, biz sizinle geliriz. Siz ne dersiniz baş eğeriz. Canımız elinizde, gerçek bu. Dileğimiz de budur. Eşkiyabaşının dileğini kabul edip diğerleri de kabul ederler.

Töle bey böylece kendisini soymak isteyen 40 eşkiyaya tövbe ettirip, köyüne götürmüş. Birine koyun baktırmış, birine deve baktırmış. Biri tarımla uğraşmış. Elinden gelen usta olmuş. Hepsi kendi emekleriyle uğraşıp, çalışıp Töle beyin halkı olmuş (IV.1.2.19).

II.4. Söyleyenine Göre Şeşendik Sözler

Şeşendik sözler, çeşitli yönleriyle incelenebileceği gibi, yaratıcısı açısından da incelenebilir. Çünkü bir taraftan bu sözleri üreten şeşenler var iken diğer taraftan belki bir şeşen tarafından söylendiği halde zamanla anonimleşen, halka mal olmuş şeşendik sözler de vardır. Şeşendik sözleri söyleyenine göre değerlendirirken bazı şeşendik sözlerin söyleyeni belli olsa bile atasözlerini kaynak aldığı, anonim atasözlerinin bir şeşen ağzında değişerek kullanıldığı veya zamana göre güncellendiği unutulmamalıdır.

Bu bağlamda şeşendik sözler, yazarı belli olan edebiyata benzer bir türdür. Olaylarının gerçekliği, dilinin edebiliği ve belli bir halk sanatçısının adı ile anlatılması bunu ispatlamaktadır. Ancak, aynı şeşendik sözlerin çeşitli hatiplere, şeşenlere uygun görülmesi, anlatıcılar tarafından değiştirilip, düzeltilmesi onun bir folklor ürünü

olduğunu da gösterir. Şeşendik sözlerin bir kısmı anonim, bir kısmı kişi adına bağlıdır. Ancak, kişi adına bağlı olanların da bizzat bu kişilerin sözü olup olmadığı tartışmalıdır. Aynı söz, bazen birkaç şeşen adına kayıtlıdır. Sözler, zamana bağlı olarak halk tarafından sürekli şekillendirilmekte ve farklı kişilere mal edilmektedir.

Söyleyenine göre şeşendik sözler, ferdi ve anonim olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır.

II.4.1. Ferdi Olanlar

Yukarıda bahsettiğimiz gibi şeşendik sözlerin bir kısmı bilinen bazı kişiler tarafından söylenmiş veya birilerine mal edilmişlerdir. Bazı şeşendik sözlerin her ne kadar söyleyenleri belli olsa da bu durumbiraz tartışmalıdır. Çünkü bazı şeşendik sözler, birden fazla şahsa mal edilmektedir. Bu durum ise, geleneğin en önemli problemlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeşendik söz söyleme geleneği, gelenek dairesi içerisindeki temsilcilerin fikir ve düşünce dünyasının aynı olay, durum ve sözlerle örülmesinden beslenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu aynı kaynaktan beslenme ise hem sözlerin yaygınlaşmasından hem de metnin anonimleşme eğiliminden kaynaklanmaktadır.

İncelediğimiz metinlerden hareketle şeşendik sözlerin arasında daha çok Şeşendik davaların belli bir kişi adına söylendiğini görmekteyiz. Geleneksel hukukun işlevini devam ettirdiği dönemlerde sistemde her awılın, her boyun beyi olurdu ve halk arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek biyelerin yetkisindeydi. Dolayısıyla söyleyeni belli bazı şeşendik sözlerin içinde bazı biyelerin adı geçmektedir. Bu bağlamda bir şeşendik sözde biyin adının geçmesi bile gelenek içerisinde değerlendirilmeli ve bu sözlere ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Söyleyeni belli şeşendik sözlere şu örnekler verilebilir:

Esey Biyin sözleri:

Ösiyetke tereñ bol

Ösek sözge kereñ bol.

Kedeymin dep nalınba,

Arındı satıp jalınba.

Atañnıñ botasın alma, batasın al,

Vasiyete derin ol,

Dedikodu söze sağır ol.

Fakirim diye kederlenme,

Namusu satıp yalvarma.

Atanın devesini alma, duasını al,

Bota ölip qaladı, batadan bağı janadı. Deve ölür gider, duadan bahtın açılır.

İt jaqsını da, jamandı da qabadı, İt iyiyi de, kötüyü de ısıtır,
Jalaqor öz jazasın özi tabadı. İftiracı cezasını kendi bulur

(IV.1.1.33).

Kökötöy'ün sözü:

*Köç aylasın bilbegen, köçtö kölük öltüröt,
Söz aylasın bilbegen sözdü özünö keltiret.*

*Kandın kasiyeti ketse, kalkının insabı ketet,
Cooboloñduu colgo çıksa, emgektüünün eteği bulganat*

(IV.2.1.25).

Göçün yol yardımını bilmeyen gölükleri öldürür,
Söz kıymetin bilmeyen sözü kendine getirir.

Hanın saygınlığı giderse, halkının insafı gider,
Kargaşalı (kavgacı) yola çıksa emekçinin eteği kirlenir.

Aynı konu etrafında söylenmiş farklı biylere atfedilen şeşendik sözlere ise şu örnekler verilebilir:

Kazak ve Kırgız Türkleri arasında bilinen, 15-16 yy. yaşayan Jirenşe/Cirenşe şeşenin söylediği söz olarak bilinen şu anlatıda: “*Bir gün Jänibek han beylerine “Dünyada ne ölmez?” diye soru sormuş. Hepsi birlikte:*

Akan su ölmez,

Büyük dağ ölmez.

Gökyüzünde ay ile güneş ölmez,

Dünyada kara toprak ölmez.

demişler. Orda oturan Jirenşe şeşen bunların cevabına karşı çıkıp:

Akan suyun ölmesi,

Altı ay kışın donmasıdır.

Büyük dağın ölmesi,

Zirvesini bulutun kaplamasıdır.

*Ay ile güneşin ölmesi,
Eğilerek varıp batmasıdır.
Kara yerin ölmesi,
Kar altında kalmasıdır.
Ecel, vuran kurşun gibi.
Bir Allah'ın emridir.
Dünyada ne ölmez?
İyi insanın adı ölmez,
Âlimin eseri ölmez (IV.1.3.4)*

demiş.

Bu hikâyenin anonimleşmesi muhtemelen zaman içerisinde kime ait olduğunun unutulması ve 18-19 yüz yılda yaşadığı bilinen Kırgız Türklerinin şeşeni Sart Ake'ye mal edilmesi şeklinde olduğu görülmektedir. Sart Ake'ye mal edilen anlatı şu şekildedir:

“Birgün Sart akeye: “Dünyada ne ölür, ne ölmez? Neye hile var, neye yok?” diye sormuşlar. Sart Ake:

*Bu dünyada herşey ölür.
Dağın ölmesi,
Zirvesini bulutun kaplamasıdır.
Yerin, taşın ölmesi,
Kar altında kalmasıdır.
Suyun ölmesi,
Kışın donmasıdır.
Bu dünyada ölmeyen iki şey var.
İyi insanın sözü ölmez,
Âlimin eseri ölmez.
Herşeye hile bulabilirsin.
Sadece ölüme ve kötülüğe hile bulamazsın.”(IV.2.3.15)*

demiş.

Jiyrenşe Şeşen ile Sart Ake'ye mal edilen iki anlatı arasında büyük oranda benzerlik vardır. Jiyrenşe Şeşen'e sorulan “Dünyada ne ölmez?” sorusuna Sart Ake'ye mal edilen anlatıda ise “Dünyada ne ölür, ne ölmez?” sorusunun devamında

“Neye hile var, neye yok?” sorusu ilave edilmiştir. Ayrıca Jiyrenşe Şeşen’e mal edilen metindeki “Ölüme çare bulunamayacağı” cevabı Sart Ake’ye mal edilen metinde “Ölüme hile bulunamayacağı” şekline dönüşmüştür. Bu durumda ferdi bir metin anonimleşmesini veya anonim bir metnin eş metne dönüşürken geçirdiği gelişim veya değişimi ortaya koymaktadır.

Aynı konu etrafında söylenmiş ancak birden fazla şeşene mal edilen sözlerin ne kadar ve gerçekte kime ait olduğu konusunda şimdiye kadar ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Bu şeşendik sözlerin tespit edilmesinden sonra yer, boy, uruğ ve cüz isimleri ile yaşanan tarihi olaylar, şahsiyetler dikkate alınarak yapılacak ciddi değerlendirmelerde, bazı şeşendik sözlerin kimlere ait olmayacağı veya olamayacağı anlaşılabilir. Böyle bir elemenden sonra en azından şeşendik sözün mal edildiği kişinin tahminen kim olabileceği, sözün hangi yöreye ait olduğu tespit edilebilir.

II.4.2. Anonim Olanlar

Şeşendik sözler, genellikle anlatma sözü, dizesi veya cümlesiyle başlar. Anlatıma/giriş sözlerinde şeşendik sözlerin hangi meseleye bağlı olarak hangi olaydan dolayı doğduğu anlatılır. Bu durumda anlatıcının kendi maksad ve isteğine göre olayları ve söyleyeni değiştirme şansı vardır. Bir metnin birkaç şeşene ait olmasının sebebi de budur. Ancak gördüğümüz şeşendik söz örneklerinden asıl vermek isteyen sözün, mesajın pek değişmediğini sadece hikâyenin giriş, olay ve söyleyenin değiştirildiğini görmekteyiz. Değişse de birkaç kelimenin değiştirildiğini görmekteyiz.

Kazak Türklerinde Sırım ile Böken arasında anlatılan olayın ve aşağıdaki sözlerin

Arkan kara dev gibi düşman olsun

Karakterin kara toprak gibi ağır olsun

Kimseye dargın olma, herkese kardeş ol

Kulağından fısıltı gitmesin (IV.1.3.2) Kırgız Türklerinin anlatılarında Tilekmat ile Abayıda (IV.2.3.3) arasında gerçekleşmiş gibi anlatılmaktadır. Yani asıl vermek isteyen mesaj değişmeden sadece girişteki olay biraz değiştirilerek anlatılmıştır.

Kazak halklarının üç beyinden biri olan Qazıbek Biy'in (1667-1764) Kalmuk hanına söylediği “*Biz Kazak diyen, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut bereket kaçmasın diye mızraklarımızın başına tüy takan halkız*” anlatisi, Kırgız Türklerinin Tilekmat şeşen (1799-1863) tarafından söylendiği, Tilekmat ile Kudayır han arasında geçtiği görülmektedir (IV.2.2.13).

Bazı hikâyelerde şeşenin adı söylenmeyip yerine bala şeşen, şeşen kadın, dana qart (akıllı yaşlı), dana äyel diyerek şahsın adından çok, söyleyenin cinsiyet, yaş ve fiziksel özelliklerinin belirtildiği şeşendik söz örneklerine de rastlamaktayız.

Bala bey yaşlılık zamanında halkını toplamış ve:

-Yerden ağır ne?

Sudan ağır ne?

Ateşten sıcak ne?

Gökten yüksek ne? diye dört tane soru sormuş. Kimse çözememiş.

Sonra Bala biy kendi sorularına kendisi cevap vermiş:

-Yerden ağır; akıl, bilim.

Sudan derin; okumak, ilim.

Ateşten sıcak; fani dünya, insanın ömrü.

Gökten yüksek; gururlu insanın gönlü.

Şeşendik sözlerde Şeşenlerin adının belirtilmesi bu türün bir özelliği olmasına rağmen bazılarında şeşenlerin adının geçmeyip Bala Şeşen, Dana Qart, Dana Äyel gibi genel isimlerin kullanılması, bunların bir şeşenin adı veya takma ismi olma ihtimali yanında genel bir isimlendirme olduğu, bu kişilerin şahsında toplumsal isteklerin dile getirildiği veya hiciv yapıldığı, insanların mevcut idarecilerden korunmak için bir şemsiye olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bütün bunlar en azından bazı şeşendik sözlerin anonim olduğunu göstermektedir.

Bunların yanında adı bilinen bir şeşenin söylediği sözün çok yaygınlaşması da ismin unutulması veya anonimleşmesinde önemli bir sebep sayılabilir. Kazak ve Kırgız Türkleri arasında bilinen, 15-16 yüzyılda yaşayan Jirenşe/Cirenşe şeşenin söylediği şeşendik sözlerin daha sonra Kazak ve Kırgız başka şeşenlere mal edilmesi de bu tespiti doğrulamaktadır. Ayrıca bunu tersinden düşünmek de mümkündür, adı

bilinen ilk Şeşen olduğu işin bazı anonim Şeşendik sözlerin JireŐe/CireŐe Şeşene mal edilmesi olması da ihtimal dahilindedir.

III.BÖLÜM

III. KAZAK VE KIRGIZ TÜRKLERİNDE TESPİT EDİLEN ŞEŞENLER

Kazak ve Kırgız Türklerinde çoğu şeşenin hayatı ile ilgili kayıtlı tarihî belgeler veya kayıtlar çok fazla bulunmamaktadır. Ancak halk arasında yayılmış anlatılardan hareketle şeşenlerin hayat hikâyeleri oluşturulmaktadır.

III.1. Kazak Şeşenler

III.1.1. Maykı Biy (XII-XIII)

Maykı biy 12-13.yüzyıllarda yaşamış ve Türk halkları için ortak bir tarihi şahsiyettir. “Tügel sözdin tübi bir, tüp atası Maykı biy” denilen ifade Kazak halkında eskiden beri gelen kalıplaşmış ifadedir. Ansiklopedik eserlerde Maykı, Baykiy, Bayku olarak bilinen Maykı Biy sadece Kazak Türklerinin değil, tüm Türk halklarında özellikle Kazaq, Tatar, Başkurt, Karakalpak ve Özbek Türklerinde baş biy olarak bilinen, Cengiz han zamanında yaşayan biylerdendir. Aytulu Maykı (Mayıp) doğuştan bir ayağı bir ayağından küçük olduğundan topallayarak yürürmüş. Doğuştan sakat olarak doğduğu için “Mayıp” yani “Sakat” adı verilmiş. Ancak doğuştan kıvrak zekâlı oluşu ve Cengiz hanın sağ dizini basan adam olmasından dolayı halk onu Mayıp diye küçümsemek istememiştir. Bu nedenle ona Maykı adını vermişler ve o günden beri Maykı olarak bilinmektedir (Töreulov, Qazbekov, 1993: 9). Maykı Biy uzun süreli şeşendik söz söyleyebildiğinden onu erkenden ötmeye başlayıp gece sonuna kadar durmadan öten karkuvar kuşuna benzetilmiş ve “Qarquwar* gibi Maykı” deyimi

* Qarquwar: Bir ötücü kuş türü.

ortaya çıkmıştır (Dawitov, 2014: 59). Kazak Türklerinin üç Cüze bölünmesinde katkıda bulunan Beydir. Üysinlerden başlayan boylara “Ulu Cüz”, Arğın uruğundan başlayan boylara “Orta Cüz”, Alşın uruğundan başlayan boylara “Küçük Cüz” diye bölmüştür. Herbir uruğa özelliklerine göre damga belirlemiştir. Ulu Cüze “bayrak”, ortada gezen Orta Cüze “göz”, düşmana önce çapan Küçük Cüze “mızrak” damgasını vermiştir. Böylece kırk uruğun damgalarını taşlar üzerine işletmiştir. Bunlara “Maykının damgaları” adı verilmiştir. Daha sonraları bu damgalar yer adından dolayı “Nura damgası” olarak da adlandırılmıştır. Maykı Biy gelecek nesile: “Han akıllı, adil, cesur olursa kara yerden su akıtıp, gemi yürütebilir; Ak bileğin gücü, ak mızrağın ucu ile halkı koruyup, birlik beraberlik içinde el olmayı düşünün” diye vasiyet etmiştir. Maykı Biyi Özbek, Tatar, Başkurt halkları da kendi biyi olarak kabul etmektedir (Joldasbekulı vd., 2012: 58).

III.1.2. Jiyrenşe Şeşen (XV-XVI)

Jiyrenşe şeşen ile ilgili hikâyelerde 1473-1480 yılları arasında Kazak hanı olarak hüküm süren Canibek Han ile sıkı münasebetlerinin görülmesi, bir çocuk iken gençlik çağındaki Canibek Han ile karşılaşması ve Canibek’in onu yanına alması gibi anlatılardan hareketle 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyılda yaşadığı söylenebilir.

Tarihi şahsiyeti hakkında çok az bilgi olmakla birlikte Türk toplulukları arasında yaygın bir şöhret kazanmış ve bu şöhretiyle birlikte hakkında pek çok anlatı meydana gelmiştir. Jiyrenşe Şeşen’e atfedilen hikâyelere sadece Türk halklarında değil, aynı zamanda Moğol, Hint-Avrupa halklarının folklorunda da rastlanmaktadır. Kazak, Karakalpaklarda Jiyrenşe, Kırgızlarda Ceerençe, Başkurlarda Erense, Türkmenlerde Yikrençe olarak bilinmektedir. Araştırmacılar Jiyrenşe adıyla anlatılan hikâyeleri genel olarak üç gruba ayırarak incelerler. Bu anlatıların birinci grubunu Janibek Han’ın danışmanı olarak bilinen hikâyeler, İkinci grubunu Jiyrenşe şeşeni sosyal eşitsizliğe karşı çıkan bir kişilik olarak gösteren hikâyeler ve üçüncüsü, toplum arasında günlük davalarda, olaylarda söylediği kıvrak cevapları, mizahla söylediği sözleri ile ilgili anlatılan hikâyeler oluşturur (Joldasbekulı vd, 2012:72). Kazak Türklerinde şeşendik geleneği Maykı Biy’den itibaren başlatılmasına rağmen, şeşen

kelimesinin kullanımı Jiyrenşe ile ortaya çıkmıştır. Jiyrenşe adıyla anlatılan anlatılarda iki kadının adı zikredilmektedir. Biri Karaközayım, biri de Karaşaş suludur. Bazı kaynaklara göre Jiyrenşe şeyen Janibek hanın akranı, arkadaşı, danışmanı, baş veziri ve ilk Kazak hanlığının kurulmasına vesile olan biri olarak bilinmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak XV-XVI yüzyılda yaşayan(Adambayev, 2008: 46) bir tarihi şahsiyet olduğu da ileri sürülmektedir.

III.1.3. Töle Biy (1663-1756)

Töle Alibekulu (1663-1756) Ulu Cüzün baş beyi (beylerbeyi), Kazak şeyenidir. Töle Biy 1663 yılında bugünkü Jambıl bölgesi Şu ilçesinde doğmuştur. Ulu Cüz'ün Dulat boyunun Janıs uruğundandır. Yaşadığı yerÇimkent bölgesi, Lengir (bugünkü Töle Biy) ilçesidir. Tarihi secerelere göre Töle Biy Şark edebiyatını ve düşünürlerini, İslami geleneği ve değerleri, halkın töre, gelenek-görenek, hayat anlayışı ve bu bağlamdaki sözlü anlatılarını bilen ve bunlarla ilgilenen bir tarihi şahsiyettir(Dawitov, 2014:3-20). Tawke Handöneminde (1680-1713 / 15) “Beyler Keneşi”nin üyesi olarak halk arasında davalı işlerin doğru çözümünü bulmada arabuluculuk yapan, ayrıca boylar arası toplantıların düzenleyicilerinden biridir. Orta Cüz'ün beyi Kazıbek ve Küçük Cüz'ün beyi Aytekelerle birleşerek, Türkistan'ı merkez edininip üç cüzü bir araya getirmek ve Kazak Hanlığının birliğini sağlayarak güçlendirmek, Kalmuk saldırılarına karşı kardeş Kırgız, Karakalpak ve Özbekleri de katarak birlik oluşturmak için çaba gösteren beylerden biridir. Töle Biy hakkında birçok tarihi efsaneler mevcuttur. Onun adıyla söylenen nakıl sözler, atasözleri, beylik sözler halk arasında yaygındır. Töle Biy sadece Ulu Cüz boyları arasında değil, ayrıca Orta ve Küçük Cüzler tarafından da itibar gören bir beydir. Kazıbek Biy'in Töle'nin ölüm haberini duyduğunda ağlayarak söylediği şu sözler bunu açıkça gösterir: “Töle Biy öldi degenşe, dünyeden adilet öldü deseysi. Bütün biylikke Töle jetken, bütün handıqqa esim jetken, bul ekewine kim jetken? ” (Töle Biy öldü demek yerine dünyada adalet öldü deseniz ya; Beyliğin tümüne ulaşan Töledir, hanlığın tümüne ulaşan Esimdir, bu ikisi kadar olabilecek kim vardır?). Bu sözlerden Qazıbek'in Töle'yi ne kadar sevdiğini, saygı gösterdiğini anlayabiliriz (Joldasbekulu vd, 2012:102). Töle Biy on iki yıl yönettiği Taşkent'te, Babür Şah'ın dedesi Yunus Han'ın yanına defnedilmiştir.

III.1.4. Äyteke Biy (1644-1700)

Baybekülü Ayteke Biy (1644-1700) Küçük Cüzün baş beyi, bugünkü Özbekistan'ın Nurata dağıının Buhara'ya doğru uzanan KızBibi dağıının eteğinde dünyaya gelmiştir. Küçük Cüzün Alşın boyunun Âlim uruğundandır. Dedesi Seyitkul Şığay hanın yoldaşdır. Şığay han Buhara'nın Abdolla hanı ile birlik kurup, Sırderya tarafından halkıyla göç edip, Semerkant'ın Nurata dağıına doğru yerleşmişlerdir. Seyitkul'ın sekiz oğlundan biri de Ayteke'nin dedesi Akşa'dır. Dedesi Akşa da Semerkant'ın yöneticilerinden biri olmuştur. Ulukbek medresesinde eğitim alıp, sonrasında dedesinin yanında halk yönetimi ile ilgili kendisini yetiştirmiştir. Uzaktan gelen elçileri, han ve sultanları karşılamayı onlara hürmet göstermeyi, resmi görevleri de öğrenmiştir. Medresede Arapça, Farsça öğrenip, dini, sosyoloji ve matematik gibi dersler almıştır. Burdan aldığı deneyimle Tawke hana danışmanlık yapmış, ayrıca “Ceti Jargı” (Yedi Yargı) adlı kanunları kuranlardan biridir. Ayteke Biyin:

<i>“Suwalmaytın suwat joq,</i>	Su almayan suvat yok
<i>Tartilmaytın bulaq joq.</i>	Çekilmeyen pınar yok
<i>Tamırı suwda tursa da,</i>	Damarı suda dursa da
<i>Uwaktısı jetkende,</i>	Vakti geldiğinde
<i>Quramaytın quraq joq.”</i>	Kuramayan kamış yok

sözleri halk arasında bilinmektedir (bkz Dawitov, 2014; Belger ve Akdauletulı,1998).

III.1.5. Kazıbek Biy (1667-1764)

Kazak Türklerinin en çok bilinen üç biyinden biri olan Kazdavıstı Kazıbek'in adı halk anlatılarında ve tarihi kaynaklarda çoğunlukla Abılay Han (1711 —1781)ve Buhar cırav ile birlikte anılır. Anlatılara göre Kazıbek Biy 1667 yılında Sır Boyu'nda doğmuş, 1764 yılında 97 yaşında vefat etmiştir. Kazıbek Orta Cüzün Arğın boyunun Karakesek uruğundanmış. Dedesi Şanşar da okuma yazması olan bir şeşen kişi imiş. Kazıbek Biy Tawke han döneminde (1680-1713/15) “Beyler Keneşi”nin üyesi, Orta Cüz boyunun biyi, “Ceti Jargı” (Yedi Yargı) adlı kanunlar kodeksinin kurucularından biridir. Halk onun için “Kazıp söyleyen Kazıbek” der imiş. Kazıbek ismi Kazaklar ve Kalmuklar arasındaki çekişmelerde ortaya çıkan anlaşmazlıkların giderilmesinde etkili olan, her iki tarafında itibar ettiği bir elçidir. Özellikle Kazıbek Biy'in Kalmuk

hanı Kontaji'ye giden ziyaretinde kıvrak zekâli cevaplarıyla herkesin dikkatini çektiği tarihte bilinir. Onun:

“Sen demir de ben kömür, Eritmeye gelmişim.

İki ceylan yavrusunu, Bariştirmaya gelmişim.

Tartışacak er çıksa, Yumuşatmaya gelmişim” dediği sözünden cesurluğu, keskin dilli olduğu anlaşılmaktadır.

Anlatılara göre o on dört yaşından itibaren halk arasındaki sorunların çözümünde rol almaya başlayıp elçilik işleri yapmış. Kazıbek Biy'in: *“Biz Kazak adını almış, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut bereket kaçmasın diye mızraklarımızın başına tüy takan halkız.”* sözleri halk arasında bilinen şeşendik sözlerinden biridir. Ayrıca Kazıbek Biy'in Kazak halklarının komşu Rus halklarıyla barış, beraberlik, dostluk içerisinde olmasını isteyen hikâyeleri mevcuttur (Dawitov, 2014:3-48).

III.1.6. Kanay Şeşen (1695-1698)

1695-1698 yılları arasında doğduğu tahmin edilen Kanay Şeşen Kuttımbetuli Kazak halkının tanınmış şeşen, biy ve kahramanlarından biridir. Kanay Şeşen, Abılay Han'ın güvendiği baş biyelerinden olmuştur. Çocukluk yılları Akmola bölgesi, Zerendi ilçesi Karabulak köyünde geçmiştir. Çocukluğundan itibaren köyünde hazır cevaplığı, keskin zekâsı ve sivri diliyle tanınan bir çocuk olmuştur. Birgün: - *Bu kemiği şu çocuğa verir misiniz, diyen birisine, Kanay şeşen: “Şahin kuş etini dağıtarak yer, Karakuş altına basıp yer, Köpek kemik yer, İnsan et yer” deyip “kemiğinizi kendiniz yiyin” diye cevap vermiş.* İşte bu sözünden sonra 13-15 yaşlarında iken yer, mal davalarına karışarak, dava çözmeye başlamış. Kanay şeşen adına anlatılan şeşendik söz örnekleri çokça rastlanmaktadır. *“Edeplilik –saygını arttırır, Alçak gönüllülük- hürmetini arttırır, Gerçekçilik- güvene ulaştırır, Merhametlik-beyliğe yol açar”* dediği sözden Kanay Şeşen'in ne kadar zaman geçse de sözünün de özünün de ölmediğini söyleyebiliriz (Serikqazı, 2016: 80).

III.1.7. Dosay Biy (1692-1790)

Dosay Baygeuli 1692 yılında Çimkent bölgesi Baydıbek ilçesi, Alğabas köyünde doğmuştur. Ulu Cüz'ün Üysin boyundandır. Çocukluğundan itibaren köy civarındaki davaları, anlaşmazlıkları çözerek halkın ilgisini çekmiştir. Sonrasında halkın isteğiyle köy Biyi olarak atanmıştır. Halkın başına gelen bunalımlı süreçleri Töle, Ayteke ve Kazıbek Biylere danışarak çözmüş. Dosay Biy'in şeşenlik yeteneği yanında güçlü, pehlivan yapılı bir kahraman olarak tanınmıştır. Anlatılara göre Dosay Biy 98 yıl yaşamıştır. Onun üç eşinden birçok nesil türemiş. Dosay Biy bugünkü Çimkent bölgesi, Baydıbek, Türkistan, Kızılkum, Sayram ilçelerinde yaşayan Jamanbay, Tazdar, Asankarağan, Baykarağan, Seksen, Esen uruğlarının atasıdır. Halk arasında Dosay Biy'in sözleri olarak derlenen birçok nakıl sözler, şeşendik sözler bulunmaktadır (Serikqazı, 2016: 63).

III.1.8. Esey Biy (1693-1740)

Eseyhan Aldamuratulı 1693-1740 yıllar arasında Ulu Cüzden çıkan biydir. Esey'i küçüklüğünden itibaren babası ve köyün büyük anası olarak tanınan büyükannesi bir kahraman ve şeşen olarak yetiştirmeye çabalamışlar ve Esey İstı, Oşaktı, Duwlat, İsa, Musa ellerinin biyi olmuştur. O Kazak halkının başına gelen zorlu dönemlerde halka yerleşecekleri yer bulma (yaylak-kışlak bulma) hususunda çok büyük katkıda bulunmuştur. Jetisu, Şuw, Talas nehirlerinin Çimkent, Taşkent, Türkistan, Sırderya boylarını gezmiştir. Dış düşmanlarla olan mücadeleden dolayı dağılan halkı tekrar bir araya getirmiştir. Esey Biy yapılı, halkını düşünen, merhametli bir kişiliğe sahiptir. Türkistan şehri Kazak Hanlığının merkezi iken Karataw'ın karşı tarafında yerleşemeyen halkı gören Esey o bölgenin yöneticileri ile konuşup onların yer sorununu Oyık, Karasu, Sasık, Ülken Bögen nehirlerinin kenarına yerleşmelerini sağlayarak çözen ve halkın duasını alan bir biydir. Esey Biy Töle Biy'in yanında gezmiş, fikir yönünden birbirini desteklemiş ve akrabalık ilişkileri de olmuştur. Esey Biy'in *“Zengin ile zengin dünür olursa aralarında jorğa (at) gezer, fakir ile fakir dünür olursa aralarında torba gezer; Bir zengin bir fakir dünür olursa bir birlerine zor gider”* sözü halk arasında çok bilinen sözlerindedir.

III.1.9. Mönke Biy

1675 yılında doğduğu tahmin edilen Mönke Tilewulı Abilhayır Han'ın danışmanlarından biri olarak da bilinir. Mönke hem biy hem de cıravdır. Yaşadığı devirde “erin değerini iki ağız söz ile çözen biy”, geleceğe yönelik öngörü ve tahminleri ile bahşı ve söylediği cırları ile cırav olarak tanınmıştır. Onun felsefi tolğavları, retorik soru-cevapları, beylik çözümleri ile ilgili söylediği pek çok şeşendik söz ve şiirleri vardır. “*Türlü-türlü halk olur, Gece-gündüz aydınlık olur... İnsan karşılıksız (aqsız) çalışmaz, Dünyayı çeşitli örer*” gibi tolğawı halk arasında bilinmektedir. Ayrıca onun Sırım batıra sorduğu şeşendik soruları ve ona verilen cevapları da bilinmektedir.

Mönke Biy sadece Abilhayır Han'ın danışmanı olarak kalmayıp oğlu Nuralı'nın tahta çıkmasında da önemli rol oynamış güçlü ve sözü dinlenen bir biy; ayrıca geleceği tahmin edebilen kâhin olarak da tanınmıştır. Bazı araştırmacılar onu Batı'nın Nostradamus'una da benzetmektedir. Onun geleceği tahmin edebilme özelliğini kendi ölümü ile ilgili söylediği şu hikâyeden de anlamaktayız. Mönke Biy son nefesini alarak şöyle demiş: “ben öldükten ak boz at binip Jaqayım Sartay adlı biri gelecek, o benim cenazemi kaldırsın”. O gün o vefat etmiş, akrabaları Jaqayım Sartay'ın köyü uzak nasıl yapacağız diye düşünürken bir at sesi duymuşlar. Baksalar ki gelen kişi Jaqayım Sartay imiş.

Yine onun:

*“Kadın erkek ile eşitlenecek,
Göl deniz ile eşitlenecek;
Acıyı acı demez,
Özlenip yemek yenilmez;
İnsanlar bir birine borç vermeyecekler,
Çağırmasa komşu komşuya da gitmeyecekler”.*

tolğavında sosyolojik eşitlik, insanların yanlış işlere yönelmeleri, insanlar arasındaki alış-verişin azalması ile ilgili görüşleri ile günümüzdeki gerçeği anlatmış gibidir. Geleceğe yönelik bu gibi sözlerinden dolayı halk tarafından evliya olarak da kabul edilmiştir (Asanov, 2007: 16-20).

III.1.10. Sırım Şeşen (1712-1802)

Sırım Datulı (1712-1802) Kazak halkının hem kahramanlarından hem şeşenlerinden biri olarak bilinen ünlü bir şahsiyettir. Küçük Cüz'ün Baybaktı boyundandır. Sırım orta halli bir ailede doğmuştur, 7-8 yaşlarında iken kıvrak zekâsı ile herkesin dikkatini çekmiştir. Büyüyünce ünlü şeşenler ve biylerle tanışarak onlardan yönetme işini öğrenmeye çalışır ve şeşenlerin hayır duasını almış (Serikqazı, 2016:109). Doğum tarihi hakkında çelişkili bilgiler vardır. Bazı kaynaklarda 1712 yılında doğduğuna dair iddialara yer verilirken bazı araştırmacılar ise 1730'dan sonra doğduğunu ileri sürerler. Çarlık Rusyasının sömürgecilik politikasına karşı çıkan Küçük Cüz Kazaklarının önderi olan Sırım Datulı dikkat çeken zekâ ve adaleti ile "Bala Biy" olarak da bilinir. Halk arasında Sırım şeşen adına söylenen "*Dava muradı çözmek, Ticaret muradı kazanmak, Kız muradı evlenmek, Yol muradı varmak*" şeşendik sözü yaygındır (Rısbekov vd., 2007: 20-21).

III.1.11. Eskeldi Biy (1701-1781)

Eskeldi Biy, bazı şecerelerde 1692-1780 yılları, bazılarında ise 1701-1781 yılları arasında yaşadığı belirtilen bir şeşen ve kahramandır. Eskeldi Biy Ulu Cüz'ün Jalayır boyundandır ve bugünkü Taldıkorgan bölgesi Karatal nehrinin boyunda yaşamıştır.

Eskeldi Biy, Töle Biy'in Ulanbike adlı kızımdan olan torunudur. Eskeldi'nin şeşenliği ile ilgili haşk arasında şöyle bir menkıbevî hikâye anlatılmaktadır:

Annesi hamileyken babasının evine gider ve orada babasının ala renkli boğasının başına aşerdiğini yengelerine söyler. Bu boğa diğerlerinden farklı olarak sürüdeki malları kimseye yedirmeyen, hırsızlara aldırmayan güçlü ve kutsal bir hayvanmış. Babası da kızının bu aşerme isteğini duyunca benim mal varlığım ona geçecekmiş, isteğini kabul edeyim diye boğayı kestirmiş. Kesildikten sonra boğanın başının tümünü kazanda haşlatmış. Yengelerini de kızım boğanın başının neresini yiyecek dikkat edin diye, uyarılmış. Hamile kadın da baş eti ile birlikte boğanın dilini kesmiş ve yemiş, böylece aşermesini gidermiş. Babası Töle de doğacak çocuk inşallah keskin dilli şeşen, halkı yöneten kahraman olur diye duasını vermiş. Çocuk

doğduğunda da dedesine haber verilmiş, dedesi de Jalayır boyuna es (akıl) geldi, diye çocuğun adını “Eskeldi” koymuş. Dedesinin dediği gibi Eskeldi Biy, şeşen olmuş.

Eskeldi Biy’in:

“İki iyi bir araya gelirse, birbirini kıyamaz.

İki kötü bir araya gelirse, geniş yere sığamaz”

sözü halk arasında çok bilinen sözlerdendir.

Eskeldi Biy aynı zamanda Kazakların 18. yüzyılda yaşadığı bunalımlı süreçte halkı korumak için mücadele veren kahraman bir şeşendir (İsmailov, 1996: 15-16).

III.1.12. Aldebek Şeşen (1705-1709)

Aldebek Abızulı tahmini 1705-1709 yıllarında doğmuştur. Abılay Han döneminde yaşayan Aldebek’in ölüm tarihi belli değildir. Babası Kır Abız, Karakerey boyundan, geleceği görebilen evliya, halk hekimi, bilgin kişi olarak bilinir. Kır Abız’ın yaptığı tedaviden herkes iyileşir. Bir evliyâ olarak bilinen Abız’dan Janibek batır ve onun gibi birçok şeşen, biy, kahraman kişiler gelir, duasını alır, onun hayır duasını alanların bahtının açılacağına inanılmış. Abız’ın oğlu Aldebek de keskin dilli ve net kararları ile tanınan bir şeşen olmuştur (Serikqazı, 2016: 82).

III.1.13. Şoñ Biy (1754-1836)

Şoñ Edigeulı 1754 yılında bugünkü Pavlodar bölgesi Bayanawıl ilçesinde doğmuş, o bölgenin sultanı ve şeşeni olmuştur. Orta Cüz’ün Argın boyundadır. Abılayhan ordusunun Beyler Kurulunun tanınmış beyi Edige Bey’in oğludur. Babasının ölümünden sonra beylik işlerini yürütmeye başlamıştır. Şoñ Biy’in mezarı Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi türbesinde bulunmaktadır. Şoñ Biy Törtuwıl’ın baş beyi olarak seçilir. 1817 yılında yapılan mücadeleyi Şoñ Biy kazanarak halk arasında itibarı artmıştır. Şoñ Biy hakkında anlatılan efsane, hikâyeler Meşur Jüsip Köpeyoğlu’nun seçeresinde geçmektedir. Bir anlatıda Şoñ Biy’in konuştuğunda herkesin sessiz kaldığı, kardeşi Torayğır’a da kapısının önüne beyaz ve siyah taşı gömdürdüğü anlatılmaktadır. Yani iki davacı geldiğinde davalarını sözü ile çözemediği yani ikna edemediği zaman: “Kapımın önünden taş kazıp getirin”, dermiş.

Beyaz taşı bulana: “ Senin kararın ak”, siyah taşı getirene: “Senin kararın kara” diyormuş. Dediği gibi ak taş getiren haklı oluyormuş. Halk onu “Elin qutu olan kişisi” olarak tanımaktadır (Nogaybayeva, 2012: 22).

III.1.14. Zilkara Şeşen (1761-1856)

Zilkara Baytokaulı 1761-1856 yılları arasında yaşayan hem şair hem şeşen bir kişidir. Orta Cüz’ün Arğın boyunun Atığay uruğundan olduğu söylenir. Onun “Balası Atığaydın Zilkara edim, Özüm biy, özüm şeşen, dilmar edim. Keşegi jiyırma bes kelse qayıp, Dünyeni oñdı-soldı bulğar edim” (Oğlu idim Atığay’ın ismim Zilkara, Özüm biy, özüm şeşen, dilber idim. Dünkü yirmi beş yaşım geri gelirse, Dünyayı sağlı sollu çeker idim) dediği sözü halk arasında bilinmektedir (Serikqazı, 2016: 128).

III.1.15. Böken Biy (1771-1857)

Böken Biy 1771 yılında doğup, 1857 yılında 86 yaşında iken vefat etmiştir. Böken Küçük Cüz’ün on iki ata Bayoğlunun Kosıl boyundandır. Böken, Atırav bölgesinin baş beyi olmuştur. Böken Biy’in şeşendik sözleri ilk kez 1908 yılında Kazan’da Maqaş Akim’in “*Jaqsı ügit*” kitabında yayınlanmıştır. Böken Biy babası gibi mala mülke düşkün olmayıp, ihtiyaç duyduğu kadarı ile yetinmiştir. Bu yüzden gördüğü davalarda kazancı değil, itibar ve onurunu düşünerek adil kararlar verme çabasında olmuştur. Bu yüzden onu halk ağa bey olarak sayıp, sevmiş ve saygı göstermiştir. Diğer Biyler gibi süslenip, saltanat kurup, at binip toylara gitmemiş, aksine toylardan uzak durarak öküze binermiş. “*Niye böyle yapıyorsunuz?*” diyenlere, o: “*Güzel giyinip, saltanat kurup halkın verdiği herşeyi alırsam adaletliğim gider, o zaman insanlığım kalır mı? Allahımı unutacağıma kara halkla birlikte yaşamam daha iyidir*” dermiş. Davasını adaletle gördüğü insanların saygı göstermenin dışında, ona mal verip, kaftan hediye etmelerine kızar, bu dediyeleri yoksullara dağıtırmış. Bu huyunu bilen zenginler: “Böken’e vereceğime kendimde kalsın, o verilen herşeyi dağıtır” diyerek hiçbir şey vermezmiş (Serikqazı, 2016: 136).

III.1.16. Bltirik Şeşen (1771-1854)

Bltirik Almenulı 1771-1854 yıllar arasında yaşayan, Kazak tarihinde hem Şeşen, hem kahraman olan asker bir kişidir. Bltirik Şeşen daha çok dostluk, cömertlik, iyilik ve kötülük hakkında Şeşendik sözler söylemiştir (Serikqazı, 2016: 133). Bltirik Şeşen Ulu Cz'n Istı uruğundandır. Doğup büyüdüğü yer bugünkü Jambıl bölgesi Şuw ilçesine bağlı Őokpar köyüdür. O gençliğinden itibaren ky davalarını çözen, Kenesarı Han ile Rusların sömürge faaliyetlerine karşı başlayan başlayan kurtuluş mücadelesine (1837-1847) katılan ve Şeşendik sözleri ile tanılan bir Şeşendir. Bltirik Şeşenin *“Yedi atanı bil, Yedi uruğu bil, Yedi yargıyı bil, Yedi kıbleni bil, Yedi iyi bil, Yedi kötüyü bil, Yedi yetimi bil. Yedi atasını bilmeyeni yetersiz der. Yedi uruğu bilmeyeni yer görüp, halk tanımayan akılsız der. Yedi kableyi bilmeyeni görmeyen eğitimsiz der. Yedi iyiyi bilmeyeni kötü der. Yedi kötüyü bilmeyeni cahil der. Yedi yetimi bilmeyeni ucuz der. Yedi yediye bileni insan der.”* sözleri nasihat türündeki Şeşendik sözlerin en güzel örneklerindedir (Almenulu, 1993: 101).

III.1.17. Sakkulak Şeşen (1800-1888)

Sakkulak Şeşenin gerçek adı Sabden'dir. 1800-1888 yılları arasında Akmola bölgesi Ereymentaw ilçesinde yaşamıştır. Babası Bapan Beydir. Sakkulak Şeşen 12-13 yaŐlarından itibaren babasıyla gezmeye başlayarak hem halkı, toplumun sosyal düzenini, hukukun iŐleyiŐini ve hiyerarŐisini öĐrenmiŐ hem de Şeşendik yeteneğini geliŐtirmiŐtir. OĞlunun yeteneğini sezen babası, onu 16 yaşından itibaren küçük davaları çözmeye göndermeye başlamıştır. O 16 yaşında iken yaşadığı Abılay Han'ın baş biyi Baydalı Bey ile atıŐmıŐ, Baydalı'nın *“Kulağın ne kadar sak (dikkatli) idi”* demesi zerine *“Sakkulak”* olarak adlandırılmıştır. Onun söylediği Şeşendik sözlerde kahramanlık, iyilik ve kötülük hakkında derin felsefi düşünceler olduğu görülmektedir. Sakkulak Şeşen, diğer ŐeŐenlerden farklı olarak, kendisinin söylediği Şeşendik sözler ile başka Şeşen tarafından söylenen Şeşendik sözleri not almış. Sakkulak Şeşen tarafından söylenen *“Akıl insanı soldurmayan ilaç, Bilim ise tükenmeyen cevherdir”*; *İnsanı yöneten akıl, yn gösteren çabası, denetleyeni düşüncesi, yoldaşı işidir, kalesi sabrı, koruyucusu da huyudur.”* dediği Şeşendik sözü halk tarafından bilinmektedir (Serikqazı, 2016:148).

III.1.18. Dosbol Biy

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Dosbol Korlıbayulı bir kaynağa göre 1800 yılında Karagandı bölgesi, Ulıtaw ilçesinde, başka bir kaynağa göre ise Kızılorda bölgesi, Şiyeli ilçesinde doğmuştur. Orta Cüz'ün Kıpçak boyundan çıkan biydir (Serikqazı, 2016:184).

III.1.19. Jankuttı Şeşen (1810-1873)

Jankuttı şeşen 1810-1873 yılları arasında yaşamış biy ve şeşendir. Kunanbay Biy ve Alşınbay Aksakal gibi halk arasında bilinen kişilerle arkadaşır. Jankuttı geleceği sezebilen bir şeşen olduğu için Kazak halkının ulu şairi Abay Kunanbayulı'nın geleceğini yorumlayıp duasını verme şerefine ermiştir. Jankuttı şeşenin: *“Sadık olsan, su gibi ol, su herşeyi giderir (temizler). Güçlü olsan yer gibi ol, yer cihanı kaldırır”* sözü halk arasında hala bilinmektedir. Halk, Jankuttı şeşene iyiliği savunan, kötülükten uzak duran huyundan dolayı “Jaqsı Janquttı” diye lakap vermiştir. Kazak Türkçesinde “jaqsı” “iyi” demektir. Jankuttı şeşen Kazak halkının ulu şairi Abay Qunanbayulı'nın babası Kunanbay ile iyi arkadaş ve onun danışmanı olmuştur. Abay hakkında geçen bilgilerde Jankuttı şeşenin adı zikredilmektedir (Töreqlulı, 1992: 193).

III.1.20. Kılışbay Şeşen (1851-1926)

Kılışbay Erjanulı 1851 yılında bugünkü Jambıl bölgesi Moyınkum ilçesinde doğmuştur. Yedi yaşında yetim kalmış, Ongarbay adlı yakın akrabasının evinde büyümüştür. Çobanlık yaparken bir taraftan da geleneksel medrese eğitim almış, bir akrabası tarafından köy çocuklarını eğitir düşüncesiyle Buhara'daki medreseye gönderilmiştir. Bu sürede şark edebiyatı ile Kazak cırlarına özel ilgi duymuştur. Halk arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda halkı yatıştırımadaki etkili dili ve adil kararları ile tanınmıştır. Bu sayede “bizim Qılışbay, sözü qılıştay (Bizim Kılışbay, sözü kılıç gibi)” sözü söylene gelmiştir. Ayrıca Kılışbay şairlik vasfıyla cırlar da yazmıştır. Onun Karataw, Şuw, Talas boyunda birçok ozanlarla atıştığı bilinmektedir (Serikqazı, 2016: 192).

III.1.21.Şoymbet Biy (1852-1937)

Şoymbet Biy 1852-1937 yılları arasında yaşamış, ömrünü Karataw'ın Akkoltık köyünde geçirmiş bir beydir. Orta Cüzün Qoñırat boyunun Mañğıtay uruğundandır. Şoymbet Sozak, Şolakkorğan, Babaata, Üştöbe, Jartıtöbe, Kızılköl, Kumakent civarlarında davaları çözerek halkın dikkatini çekmiştir. Onun: “*Varlık elin kiridir, yıkasan geçer, Baht seldir, vakitle ölçülen, Yetenek rızıktır, nasibi bitmeyen, Dil iyi murattır, nesle bırakılan*” gibi söylediği şeşendik sözü halk yâdında hala önemini kaybetmemiştir (Serikqazı, 2016: 195).

III.1.22. Kunanbay Biy (1804-1885)

Kunanbay Öskenbayulı 1804 yılında bugünkü Semey bölgesi, Abay ilçesinde doğmuştur. 1885 yılında Akşokı kışlağında vefat etmiştir. Kunanbay'ın yedi atası “Arğın- Kotan- Dayırkoja- Kenjesopı- Tobıktı- Rıspetek- Musabay- Süyirbas” şeklinde devam etmektedir. Halk arasındaki secere ve efsanelere bakılacak olursa yukarıda belirttiğimiz atalarının hepsinin biy ve şeşen kişiler olduğu bilinmektedir. “Arğın'ın atası Kotan akın” denilen veciz söz halk arasında yayılmıştır. Arğın boyundan pek çok şair, şeşen, cırşı çıktığı bilinmektedir. Kotan'dan sonraki dedesi Dayırkoja da Abilhayır Han'ın güvendiği biylerden biri olmuştur.

Dava çözmedeki adilliğinden dolayı halk onu “Akjol Biy” diye adlandırmıştır. Kunanbay yer, dul, kan davalarında kararını çekinmeden verebilen, kararını mutlaka uygulattıran, sert karakterli bir biy olmuştur. Onun bu özellikleri Muhtar Avezov'un “Abay Yolu” romanında da dile getirilmiştir (Töreçululı, 1992: 126-27).

III.1.23. Bapan Biy

Bapan Turanalıulı Kanjığalı Bögenbay batırın torunu, Sakkulak şeşenin babasıdır. Bapan Biy Akmola bölgesi Ereymentaw ilçesinde doğmuştur. Seçerede Arğın boyunun Kanjığalı uruğundadır. Onun “*Kişi olacak kişiyi yüzünden tanırım, Cömert olacak kişiyi tabağından tanırım, Cimri olacak kişiyi bakışından tanırım, İçi*

cıvık kadını gülüşünden tanırım” şeklindeki sözleri hala önemini kaybetmemiştir (Serikqazı, 2016: 125).

III.1.24. Aytuwar Biy

Aytuwar Biy Üsenulı Kazak halkının Jayık bölgesinden çıkan biyelerinden biridir. Küçük Cüz'ün Bayoğlu boyunun Berişte Baybaktı uruğundandır. Halk arasında “Berişte Eset ve Aytuwar” denilen iki isim ikiz gibi söylenmektedir. Çünkü Eset Biy ile Aytuwar aynı dönemde yaşamış iki iyi arkadaştır. İkisi de Baymağanbet Sultan'ın baş danışmanı olmuştur.

Aytuwar Biy halk arasındaki zor davaları adaletle çözen bir biy olma yanında, Mahambet ve İsatay isyanında keskin dili ile halkı cesaretlendirmesi ile de bilinir. Altın korımında defnedilmiştir. (Serikqazı, 2016: 139).

III.1.25. Eset Biy (1803-1889)

Eset Kötibarulı Aktöbe bölgesinin Şalqar ilçesinin Akşiy boyunda doğmuştur. Rusya'nın sömürgecilik siyasetine karşı mücadeleye liderlik eden kahraman ve biydir. Küçük Cüzün Kabak uruğunun yöneticisi olmuştur. Eset Biy çocukluğundan itibaren cıvır, kahramanlık destanlarını ezberleyip, cıvırlık geleneğe önem veren biri olmuştur. 1838 yılında Colaman batır ile birlikte isyana çıkarak Elek kalesine saldırmıştır. 1847-1878 yıllar arasında Cankoja batır ile Hokand ve Hive hanlıklarına karşı çıkmıştır. 1889 yılında vefat etmiştir (Töreçululu, 1992: 183).

III.1.26. Kaba Biy (1804-1884)

Kaba Abaydildaulı 1804 yılında Almatı bölgesi Narıncol ilçesi Sarıbastaw köyünde dünyaya gelmiştir ve Alban boyunun Almerek uruğundandır. O sadece Çin ve Kazaklar arasındaki toprak, sınır davalarını çözen bir biy değil, aynı zamanda hem şair hem cıvır olmuştur. Kaba Biy 17 yaşından itibaren davalara katılarak beylik, şeşendik kabiliyetini göstermiştir. Kaba Biy 1884 yılında vefat etmiştir (Serikqazı, 2016: 157).

III.2. Kırgız Şeşenler

Ake, büyük insanlara verilen derecesi yüksek bir unvandır. Yudahin'in sözlüğünde *Ake* kelimesinin anlamı "1. Baba; 2. Ata (bazı bölgelerde); 3. Amca (yaşça büyük insana hitap tarzı); 4. (Genellikle "ke" şeklinde olmak üzere) yaşça büyük insanlara karşı saygı ifadesidir (Yudahin, 1998: 12).

Kırgızlar arasında herkesin bu unvana sahip olamayacağına inanılır. XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar Kuzey Kırgızlarında Ake unvanına sahip olanlar Sartbay'a yakın insanlardır. Ake unvanı, çok eski devirlerden beri Allah'ın sevdiği insanlara verilen bir berat olarak görülür. Bu unvana sahip insanlar, ömrünü halk hizmetine adayan, adil, insanlığı mukaddes tutan, halkın birliğini ve bütünlüğünü sağlayan kişilerdir. Bu sebeplerden ötürü söz konusu unvanı alan kişiler, diğer insanlardan üstün ve yüce sayılır. Akelerin söyledikleri sözlerin hanların gönlünde önemli bir yeri vardır. Onların, günlük hayatta uyulması gereken kurallar, sevgi, saygı, ahlak, iman kavramları hakkında söylemiş oldukları nasihatli sözleri bugüne kadar halk arasında muhafaza edilmiştir (Temur, 2014: 55).

Kırgız Türklerinin yetenekli, bilgili şeşenleri hakkında bilgiler azdır, genellikle halk arasında teşekkül etmiş hikâye ve efsanelerden bulabilmekteyiz.

III.2.1. Ceerençe Çeçen

Ceerençe çeçen tahmini XIV. yy. yaşayan düşünür, çeçen bir kişidir. Altın Ordudaki Canibek han döneminde yaşadığı bilinmektedir. Kırgız halklarında Ceerençe'nin hatipliği, gelini Akılkaraçaç'ın zekiliği, oğlu Tölmurza'nın saflığını hikâyelerden, masallardan görebilmekteyiz. Ceerençe'nin gelininin adı Karaçaçdır. Karaçaç da akıllı, zeki, hazırcevaplığından dolayı atası ona Akılkaraçaç adını vermiş.

Tarihi şahsiyeti hakkında çok az bilgi olmakla birlikte Türk toplulukları arasında yaygın bir şöhret kazanmış ve bu şöhretiyle birlikte hakkında pek çok anlatı meydana gelmiştir. Ceerençe Şeşen'e atfedilen hikâyelere sadece Türk halklarında değil, aynı zamanda Moğol, Hint-Avrupa halklarının folklorunda da rastlanmaktadır. Kazak, Karakalpaklarda Jiyrenşe, Kırgızlarda Ceerençe, Başkurlarda Erense, Türkmenlerde Yikrençe olarak bilinmektedir. (Kapalbayev, 2015: 325).

III.2.2. Karga Ake (1718-1828)

Karga Ake 1718-1828 yıllarda yaşayan bir biy ve çeçendir. Yaklaşık 30-35 yaşında biy olup 70-80 yaşına kadar bu görevi sürdürmüştür. Onun halk arasında “Yoksula zengin ol, yetime destek ol, ay geçer yetim de yetişir...” sözü halk arasında bilinmektedir. Gençliğinden itibaren halk yaşamıyla, gelenek görenekleri ile ilgilenmiş. Karga Ake'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi içeren kaynak sayısı yok sayılacak kadar azdır (Kapalbayev, 2015: 329).

III.2.3. Sart Ake (1770/80-?)

Sartbay Doskuluulu tahmini olarak 1770-80 yılları arasında, Kırgızistan'ın Narın şehrinin doğusunda doğmuştur. Sartbay'ın babası Doskulu, Kırgız Türklerinin Döölös adlı kabilesinden çıkan soylu bir insandır. Sartbay ailedeki üç oğlanın en küçüğüdür. Onun hayatı Isık-Göl civarında geçmiştir. Sartbay hem akıllı, güzel sözlü bir şeşen hem de geleceği görebilen sınıçıdır. Sartbay'ın ismini babasının arkadaşı olduğu Kaşgarlı bir tüccar olan Almahun'un verdiği söylenir (İmanov, 1997: 1). Sartbay zekâsı ve hitâbeti ile gençliğinden itibaren halk tarafından tanınan bir şahsiyettir. Sonrasında Sartbay ismi “Sart Ake” olarak değiştirilmiştir. Sart Ake'nin “Kâğıda yazılan yazı ölmez, iyinin sözü, âlimin eseri ölmez” dediği sözleri bugüne kadar halk arasında muhafaza edilmiştir (Kazakova, 2009: 51).

III.2.4. Tilekmat Ake (1799-1863)

Tilekmat Ake 1799-1863 yılları arasında yaşamış, kıvrak sözleri ile “söz ustası” olarak bilinen şeşen ve elçidir. Sart Ake, Tilekmat hakkında “ Kılıcından kan damlayan, dilinden bal damlayan yener” dediği sözünden Tilekmat şeşenin yumuşak, tatlı dilli olduğunu anlamaktayız. Babası birgün rüyasında oğlunun Issık Göl'ün kuzey ve güney kıyılarında yetişen iki kavağın tepelerini birleştirmeye çalıştığını görür. Rüyasını hayra yorup “Oğlum, Kuzey ve Güney halkını birleştiren köprü ol!” diyerek duasını vermiş. Gelecek neslinin halk bilgilerinden biri olacağına inanmış. Tilekmat Ake boylar arasındaki anlaşmazlıkları, davaları özellikle kan davalarını zekâsı ve tatlı dili ile olayı yatıştırarak çözermiş. Halk arasında “Çözüm bulamadıysan

Tilekmat'a git" denilen sözden Tilekmat'ın çözülmesi zor durumları, olayları kolay çözdüğünü görebilmekteyiz (bkz: Dzhunushev, 2012).

III.2.5. Kalıgul Çeçen (1806-1899)

Kalıgul Alıbekuli 1806-1899 yıllarında yaşamıştır. Çeçenlik yeteneği ve Kırgız boyları adına üstlendiği elçilikler ile tanınır. Kırgız Türklerinin Sovyet Birliğine dâhil olana kadar boylar, uruğlar arasında çıkan davaları, anlaşmazlıkları adil çözdüğü için halk arasında bilinen bir çeçendir. Kenesarı Han'ın ilk çapulundan sonra Kırgız Türklerinden Kazaklara elçiliğe gittiği ve orada söylediği şeşendik sözleri ile Kenesarı Han'ı yendiği halk arasında söylenmektedir (Kapalbayev, 2015: 327).

III.2.6. Karaç Ake (1837-1914)

Karaç Ake 1837-1914 yıllar arasında yaşamıştır. Ailedeki üç çocuğun en küçüğü olan Karaç çocukluğundan itibaren diğer kardeşlerine göre daha zeki olması ile dikkat çekmiş ve daha farklı yetiştirilmiştir. Böylece halkı yönetmeye başlayan bir yönetici ve aynı zamanda söz ustası bir çeçen olmuştur. Karaç dilinin keskinliği ile halkının başına gelen birçok sıkıntıyı savuşturan, halkı için mücadele eden bir kahraman olarak bilinir. (Kapalbayev, 2015: 328).

III.2.7. Kıdır Ake (1843-1926)

Kıdır Baysarı oğlu 1843 yılında Bayış yerinin Jarbulak köyünde doğmuştur. Atası Olcobay Tülöberdiuli zamanında halk yöneten biy kişi olmuş. Atalarından yöneticiliği öğrenen Kıdır 18 yaşında bolış olarak görev yaptığı bilinmektedir. Halkı yönettiği zamanlarda adil, akıllı, merhametli sıfatlarından dolayı halk arasında itibar görmüştür. Böylece "Kıdır Ake" unvanına sahip olmuş. Kıdır adının verilmesinin hikâyesi şöyledir: "Bir akşam Baysarı'nın evine aksakallı bir ihtiyar gelmiş. Baysarı ve eşi tanımadığı kişiye misafirperverlik gösterip ağırlamış. Yaşlı adam da Baysarı'ya 'Eşin hamile, erkek çocuk doğurur. Adını da Kıdır getirsin diye Kıdır verin.' demiş. Dediği gibi eşi hamileymiş, birkaç ay sonra bir erkek çocuk doğurmuş. Baysarı da

oğlunun ismini ‘Kıdır’ vermiş.” Halk arasında yaşayan şeyşenlerin görevi halkı birlik beraberlik içinde yaşatmak, tartışmalı davaları adil çözmek, kıvrak dilleri ile halkı yönetmektir. Kıdır ake de adaleti, sınıçılığı ve hitâbeti ile halk arasında ün kazanmıştır (Kapalbayev, 2015: 237-38).

III.2.8. Kökötöy Totooğlu (1849-?)

Kökötöy Kırgız Türklerinin tanınmış bir söz ustasıdır. Kökötöy’ün doğumu ve hayatıyla ilgili farklı kaynaklarda benzeri bilgiler bulunmaktadır. Kökötöy Narın’ın Min-Bulak köyünde 1849 yılında doğduğu düşünülmektedir. Tınımseyit kabilesinin Camanak soyundan geldiğı, fakir bir ailede büyüdüğü çeşitli kaynaklarda görülmektedir. Kökötöy yaşı on ikiye gelmeden yoksulluk yüzünden zenginlerin, beylerin yanında uşaklık, çobanlık yapmış. Kökötöy otuz yaşına gelene kadar çobanlık yapmıştır. Onun şeyşendik yeteneğinin çobanlık yaptığı zamanlarda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Ayrıca Kökötöy’ün düşüncelerini söylemekten çekinmediğini, sivri dilli olduğu bilinmektedir (Asanaliyev, 1988: 399). Kökötöy’ün eserlerinde iki yönlülük, zıtlık görülmektedir. Ama o dönemlerde bu sadece ona özgü değildir. Bu durum Sovyet dönemi öncesi Rus idaresi sırasında da görülür. Sovyet yönetiminin ilk dönemlerinde, kolektifleştirme zamanında düşmanlarından faydalanıp, onların boyluk onurunu koruma hislerini ayaklandırıp, “bir atanın veya bir kabilenin amaçlarını, menfaatini korumak” sloganı altında birbirine karşılık verip boylar arasında düşmanlığı büyütme istemeleri boşuna değildir. Bu durumlar Kökötöy’ü de etkilemiş, kendi boyunu, kabilesini savunmaya itmiştir. Kökötöy’ün sözlerinde halkın arzuları, düşünceleri, ümitleri yansıdığı için Kırgız halkı ona söz ustalığını, bilginliği layık görmüştür. Kırgız edebiyatında Kökötöy önemli bir yer tutar (İsmailova, 2005: 62-68).

III.2.9. Kuyruçuk (1866 -?)

Kuyruçuk (Kudaybergen) Ömürzakoğlu 1866 yılında Narın bölgesinin Cumgal ilçesinde doğmuş, Kırgız Türklerinin tanınmış söz ustası ve mizahçısıdır. Kuyruçuk fakir bir ailenin çocuğuymuş. O çok küçük yaşta annesini kaybetmiştir. Babası ise odun taşıyarak ve çobanlık yaparak geçimini sağlamış. Kuyruçuk, Özbek ve Kırgız

zenginlerinin yanında çobanlık, hizmetçilik yapmıştır. Kuyruçuk, Cumgallı bir zengin K k mbay'ın evinde uzun yıllar boyu hizmetçilik yapmış. Onun şeşendik yeteneği, mizahtaki ustalığı, şiire yatkınlığı daha o zamanlardan başlar. Halk onun yaratıcılığına ve yeteneğine hayran kalıp Kудaybergen olan asıl ismi yerine kıyafetine ve davranışlarına bakarak hareketli ve hazırcevap anlamına gelen Kuyruçuk adını takmıştır (İsmailova, 2005: 85). Kuyruçuk'un hazırcevap sözleri, şiirleri, zenginleri eleştiren yorumlarından korkan hizmetçisi olduğu K k mbay onu çobanlıktan ayırıp, özel hizmetine almıştır (Bektenov, 1978: 83). Kuyruçuk sadece söz ustası şeşen kişi değil, aynı zamanda hiç birşeyden çekinmeyen mert birisi olarak tanınmıştır.

III.2.10. Akıl Karaçaç

Akıl Karaçaç bir folklor kahramanıdır. Anlatılara göre Janibek han döneminde yaşayan Cerençe şeşenin geliniymiş. Akıl Karaçaç ile ilgili anlatılan hik yelerden onun ani ve akıllı cevaplarıyla karşısındakini hayran bırakan şahsiyet olduğu görülmektedir. Anlatılan hik yelerden onun Ceerençe  eçen'i yani kayın atasını her zaman desteklediği, onu koruduğunu anlayabiliriz. Hik yeler genelde Ceerençe  eçenle birlikte anlatılır. Akıl Karaçaç daha çok iyiliği, adilliliği nasihat eden bir şeşendir. Asıl adı Karaçaçdır. Atası onun zeki ve hazırcevap yeteneğinden dolayı Akıl Karaçaç adını vermiştir. (Asanov, 2006: 97) Kazak Türklerinin anlatılarında Karaçaç Ceerençe'nin eşi olarak anlatılmaktadır (T reqululu, 1992: 5).

IV. BÖLÜM

IV. METİNLER

IV. Şeşendik Sözlerin Latin Alfabetiyle Transkirpsiyonları ve Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekilleri

IV.1. Kazak Türkleri Tarafından Anlatılan Şeşendik Sözler

IV.1.1. Manzum Metinler

1.

Dünyada ne yetimdir?

Kazak Türkçesi

Bul dünyede ne jetim?

Sanay bersen köp jetim

Üyrek, qaz qalqıp uşpasa

Dariya-şalqar köl jetim.

El jağalay qonbasa

Betegeli bel jetim

Ulığı adil bolmasa

Töresin tüzüw bermese

Boladı baytaq el jetim

Öz betimen bilmese

Türkiye Türkçesi

Bu dünyada ne yetim?

Sayı versen çok yetim

Ördek, kaz uçuşmazsa

Irmak ile göl yetim

Halk etrafına konmasa

Bereketli yer yetim

Beyi adil olmasa

Hükmünü doğru vermese

Olur bütün halk yetim

Kendiliğinden anlamazsa

Aytqan sözge yermese,
Ukpasqa aytqan söz yetim
Zamandası bolmasa
Önkey jastıñ işinde
Qariya bolar tez jetim
Qara qastı, qıpşa bel
Sılañdasa aldında
Söziñdi qabil almasa,
Qur qarağan göz yetim
Eñbegi eş, tuwzı sor
Körgensiz bolsa qatını
Ömir boyı er jetim
Jaman bolsa barğanı
İşinde bop armanı
Nadanğa barğan jaqsı ayel
Biler bolsan bul jetim
Babın bilmey iyesi
Ayağına qan túsken,
Ulu dübür jıyında
Qosılmağan at jetim
Dünyeden ölse danışpan,
Jüyrüktermen jarısqañ
Oqtın iye bolmasa
Jazulı qalğan hat jetim

Söylenen sözü anlamazsa
Cahile söylenmiş söz yetim
Yaşıtı olmasa
Tüm gençlerin içinde
Yaşlı olur hemen yetim
Kara kaşlı, ince bel
Cilve yapıp önünde
Sözünü beğenmese
Boş boş bakan göz yetim
İşi yaramaz, tuzu acı
Görgüsüz olsa hatunu
Ömür boyu er yetim
Kötü ise vardıǵı
İçinde kalır arzusu
Ahmağa varan iyi kadın
Bilir isen bu yetim
Huyunu bilmeden sahibi
Ayağına kan düşen
Büyük şenlik törende
Katılmayan at yetim
Ölüp gitse bir bilge
Seçkinlerle yarışan
Okuyanı olmaz ise
Yazdıǵı eseri yetim

(Adambayev, 2014: 94).

2.

Azamatpen Dos Bol

Qatınıñmen dos bol,
Üyiñe bereke kiredi.
Azamatpen dos bol,
Kadirindi bileği.
Bilimdimen dos bol,
Sasqanda aqıl beredi.

Mert İle Dost Ol

Hanımın ile dost ol
Evine bereket girer.
Mert yiğit ile dost ol
Kıymetini bilir.
Bilgili ile dost ol
Şaşırırsan akıl verir

(Adambayev, 1992: 78).

3.

İt Asırasañ Sırttan Jiy

İt asırasañ sırttan jiy,
Qoy bermeydi qoradan.
Mal jinasañ qoydan jiy,
May kepteydi şaradan
Aq peyilden biy qoysañ,
Burılmas sözge aradan.
Qara jürekten biy qoysañ,
Awzı keppes paradan.
Tentek köpke toqtaydı,
Jomart joqqa toqtaydı.
Asıl kınğa toqtaydı,
Arlı şınğa toqtaydı.

Köpek Yetiştirirsen Dışarıdan Al

Köpek yetiştirirsen dışarıdan al
Koyun vermez ağılından
Mal biriktirirsen koyundan al
Bereket gitmez evinden
İyi niyetliyi bey yapsan
Sözü değışmez dürüst olur
Kötü yürekliyi bey yapsan
Ağzı kurumaz rüşvetten
Yaramaz çok için durur
Cömert yokluk için durur
Asil kişi savaş için durur
Namuslu gerçek için durur

(Adambayev, 2014: 74).

4.

Asuw-Asuw Belder Bar

Asuw-asuw belder bar,

Aşırı Aşırı Dağ Tepeleri Var

Aşılacak dağ tepeleri var

Asa almasa at ölsin.
Ağayınmen tatuw bol,
Ayıra almay jat ölsin.
Jetimşilik köp körgen,
Üş şaqırmay “ä” demes.
Özi toymay “mä” demes.
Jamanşılıq köp körgen
Jaksı sözge “jä” demes.
Aq suñqardıñ balası
Sarqıt qoymay jem jemes.
Qanşa juwan bolsa da
Jalğız ağaş üy bolmas.
Qanşa jaqsı bolsa da
Jalğız adam biy bolmas.

Geçemezse at ölsün
Akraba ile iyi geçin, tatlı ol
Ayırmaya çalışan yabancı ölsün
Yetimliği çok gören
Üç kere çağırmadan “ey” demez
Kendisi doymadan “buyur” demez
Düşmanlığı çok gören
İyi söze “je” demez
Ak doğanın evladı
Kalanı bırakmadan yem yemez
Ne kadar kalın olsa da
Yalnız ağaç ev olmaz
Ne kadar iyi olsa da
Yalnız adam bey olmaz

(Adambayev, 1992: 79).

5.

Bala bolsañ bolğanday bol!

Bala bolsañ bolğanday bol,
Ağayınğa qorğanday bol.
Dosiña mayıspa,
Duşpanıña qayıspa,
Jaman bolsaq köp jaqsı,
Jaqsı bolsan ep jaqsı.

Arğımaq mingen baylardıñ
Tayğa muqtaj küni bar.

Çocuk olsan olduğun gibi ol!

Çocuk olsan olduğun gibi ol
Akrabaya kale gibi dayanak ol
Arkadaşına ihanet etme
Düşmanına eğilme, yılma
Kötü olsak çok iyi
İyi olsan hep iyi.

Küheylana binen zenginlerin
Taya muhtaç günü var

May şaynağan bilerdiñ

Nanğa muqtaj küni bar.

Elden bezgen zalımnıñ

Elge muqtaj küni bar.

Basqa baq jarasadı,

Batırğa jaq jarasadı.

Atalı erden biy tursa,

Halıqtıñ paydasına janasadı.

Jaqsı adamğa mal bitse

Ağayınıñ joğına qarasadı.

Jaman adamğa mal bitse,

Köringenmen itşe talasadı.

Yağlı çiqneyen beylerin

Ekmeğe muhtaç günü var

Halkı bezdiren zalimin

Halka muhtaç günü var

Başa baht yakışır

Yiğide çene yakışır

Soylu erden bey otursa

Halkın faydasına yanaşır

İyi adamın malı fazla olursa

Akrabanın yoksuluna yardım eder

Kötü adamın malı fazla olursa

Her gördüğüyle it gibi dalaşır

(Adambayev, 1992: 79).

6.

Ötkel Ötseñ Burın Et

Ötkel ötsen burın et,

Artı bolar bir tayğaq.

Urliq qılsañ jalğız et,

Ekew bolsañ biri ayğaq.

Qaraqwınıñ jamanı

Aldırğanda ökiner.

Baluwanniñ jamanı

Şaldırğanda ökiner.

Pışağındı muqaltpa,

Zor Geçitten Önce Geç

Zor geçitten önce geç

Arkası olur bir kaygan

Hırsızlık yapsan yalnız yap

İki kişi olsan biri şahit

Yağmacının kötüsü

Aldırttığında pişman olur

Pehlivanın kötüsü

Yenilince pişman olur

Bıçağını köreltme

Ne kespesti bilipsiñ.
Sırın bilmey sır aytpa,
Ne despesti bilipsin.

Ne keser bilemezsin
Sır tutamayana sır verme
Ne söyler bilemezsin

Kölik jisañ attan jiy,
Qıyağa salsañ moyıtpas.
Sawın jisañ biye jiy,
Üş ay toqsan bolğanşa,
Aridı dep ağıtpas.

Araç alırsan attan al
Uzağa gidersen pişman etmez
Sağmal istersen kısrak biriktir
Üç ay doksan olunca
Uzakta diye açamaz

(Adambayev,1992:80)

7.

Taw Beriginde Qonısıñ Bolsın

Taw beriginde qonısıñ bolsın,
İzdegen jaw taba almaydı.
El beriginde dosıñ bolsın,
Andığan duşpan ala almaydı.

Dağ Yanında Konutun Olsun

Dağlarda konacak yerin olsun
Arayan düşman bulamaz
Halk arasında dostun olsun
Takip eden düşman alamaz

Jaman erdiñ qayğısı
Öz otınıñ qasında,
Jaqsı erdiñ qayğısı
Awıldınıñ basında.
Jaman erkektiñ basın
Jaqsı äyel han qıladı.
Jaqsı erkektiñ basın
Jaman äyel dañ qıladı.
Janaşırñ joq bolsa,

Kötü erin kaygısı
Kendi ateşinin yanında
İyi erin kaygısı
Köyünün başında
Kötü erkeğin başını
İyi kadın han yapar
İyi erkeğin başını
Kötü kadın rezil eder
Eğer uygun dostun yok ise

Jatpen jalğız jürmeñiz.

Qostawşñız joq bolsa,

Bile tura bilmeñiz.

Yabancıyla yalnız yürümeyiniz

Destekçiniz yok ise

Bunu bilerek bir işe kalkışmayınız

(Adambayev, 1992: 81).

8.

Jar Basına Üy Tikpe

Jar basına üy tikpe,

Jar qulasa üy keter.

Ala bolsa ağayın,

Rulı elden küy keter.

Ağayın ala bolğanda,

Awızdağı as keter.

Andığan duşpan küşeyip,

Jaw qolında bas keter...

Uçurumun Başına Ev Yapma

Uçurumun başına ev yapma

Uçurum yıkılsa ev gider

Fesat ise akraban

Memleketten huzur gider

Akraban fesat (ela) ise

Ağızdaki aş gider

Ardındaki düşman güçlenir

Düşman elinde baş gider.

(Adambayev, 2014: 77).

9.

Aq Bökenim Köp Jortpa

Aq bökenim köp jortpa,

Aldında qazuwlı or bar.

Kök tuyğınım köp şüyigime,

Aldında quruwlı tor bar.

Adamım köp dep toptanba,

Malım köp dep maqtanba,

Bilgişsinip suqtanba,

Bärimizden de zor bar.

Ak Ceylanım Çok Gezme

Ak ceylanım çok gezme

Önünde kazılmış çukur var

Mavi doğanım çok asabi olma

Önünde kurulu kafes var

Adamım çok diye kümelenme

Malım çok deyip övünme

Bilmişlik yapıp göz dikme

Hepimizden de güçlü var

(Adambayev, 1992: 81).

10.

Otırsam Opaq Deysinder

Otırsam opaq deysiñder,
Tursam sopaq deysiñder.
El şetine jaw kelse,
Izbastıday ul tumas deysiñder,
Jaw ketken soñ qubas deysiñder.

Otırsam Yaranmaz Dersiniz

Otırsam işe yaramaz dersiniz
Kalksam yaramaz dersiniz
Ülke sınırına düşman gelse
Izbastı gibi oğul doğmaz dersiniz
Düşman gidince boş baş dersiniz

Alasanı atqa sanama,

Jamandı zatqa sanama.

Bir sınağan jamandı

Egiz eki sinama,

Tiride sıylaspağan tuwıs,

Köziñe qum quyılsın,

Ölgende jılama!

Her uzununu at sanma

Kötüyü de zat sanma

Bir sınağın kötüyü

İki kere sinama

Diri iken kıymet vermeyen akraba

Gözüne toprak dolsun

Öldüğünde ağlama

(Adambayev, 1992: 82).

11.

Qas Jüyriktiñ Belgisi

Bedew attıñ belgisi,
Bes tün qatsa boldırmas.
Qasa nardıñ belgisi,
Şaşasın sorğa maldırmas.
Qas jüyriktiñ belgisi,
Quyriğınan aldırmas.
Qas şeşenniñ belgisi

Hızlı Koşan Atın Belgisi

Kısır atın belgisi,
Beş gecelese de oldurmaz.
Has devenin belgisi,
Yükünü yere değdirmez.
Seçkin atın belgisi,
Kuyruğunu aldırmas
Seçkin hatibin belgisi,

Toptan toray şaldırmas.
Aqlıña könbeydi,
Aytqanıña senbeydi,
Atadan jaman tuğan däl dir bas.

Sürüden domuzu bile çaldırmas.
Verdiğin akla uymaz,
Söylediğine inanmaz,
Atadan kötü doğan dik baştır.

(Adambayev, 1992: 82).

12.

Jaqsı Jigit Belgisi

Jaqsı tuğan jigitti
Janım dese jarasar.
Jaqsı ul tuğan qatındı,
Janım dese jarasar.
Jaqsı tuğan jigitte,
Bükil eli talasar.
Jaman tuğan jigitter
Qara joldan adasar.

Arğımaq attıñ quyırğı
Satsa jibek, kesse qıl.
Jaqsı jigit belgisi
Tüzde mırza, üyde qul.
Qoşqar bolar toqtınıñ
Manday jeri döñ bolar.
Adam bolar jigittiñ
Aytqan sözi jön bolar

Biy bolatın jigittiñ

İyi Yiğidin Belgisi

İyi doğan yiğidi
Canım desen yakışır
İyi oğul doğuran kadına
Canım desen yakışır
İyi doğan yiğide
Bütün halk sataşır
Kötü doğmuş yiğitler
Düz yolda şaşırır.

Küheylan atın kuyruğu
Satsa ipek, kesse kıl
İyi yiğidin belgisi
Bozkırda efendi, evde kul
Koç olacak toklunun
Alnı büyük olur
Adam olacak yiğidin
Söylediği söz doğru olur.

Bey olacak yiğidin

Töbede bolar jumısı.

Mergen bolar jigittiñ

Jebede bolar jumısı.

Batır bolar jigittiñ

Köbede bolar jumısı.

Qızıq körer jigittiñ

Bürkitte bolar jumısı.

Jaman bolar jigittiñ

Jalañ ayaq, jalañ bas

İtte bolar jumısı.

Taht ile olur işi

Nişancı olacak yiğidin

Ok ile olur işi

Bahadır olacak yiğidin

Hedef ile olur işi

Eğlenecek yiğidin

Kartal ile olur işi

Kötü olacak yiğidin

Yalın ayak yalın baş

İt ile olur işi

(Adambayev, 1992: 83).

13.

Qonaq Jaylıq Belgisi

Sırttan kelgen meymaŋa,

Sälem berip, qol alsan,

Birinşi etken qurmetiñ.

“Tüsiñiz” dep tüs berip,

Şılbırına oralsañ,

Ekinşi etken qızmetiñ.

Esik aşıp engizip,

Körpe tösep qup alsañ,

Üşinşi etken qurmetiñ.

Meyman riza bolmağı,

Qurmetpen üyge qoŋanı.

Keşiktirmey şay berseñ,

Umıt bolar toñğanı.

Konuk Severliğin Belgisi

Dışarıdan gelen misafire

Selam verip el uzatsan

Birinci yaptığın hürmetin

“Buyrun” diye yer gösterip

Cübbesini alsan,

İkinci yaptığın hizmetin.

Kapıdan içeri alıp,

Yorgan serip rızasını alsan,

Üçüncü yaptığın hürmetin.

Misafirin razı olması

Hürmetle evde kalması

Gecikmeden çay versen

Üşüdüğünü unuttur.

Tısqa şıqsa qariya,
Qolında bolsın qumanı.
İrikpeseñ barındı,
Qonaqjaylıq sol-dağı.

Dışarı çıksa ihtiyar
Elinde olsun ibriği
Saklamazsan varlığını
Misafirlik bu işte.

(Törekeldiuli, 2010: 36).

14.

Toğay Bolğan Tal Edim

Toğay bolğan tal edim,
Tayaq qılsa şaram ne!
Aydın şalqar köl edim,
Qudıq qılsa şaram ne!

Japalaq qus maqtansa,
“Jardan tışqan aldım” der.
Jaman adam maqtansa
“Jaqsını ayağınan şaldım” der.

Orman Olan Dal İdim

Orman olan dal idim
Değnek yapsalar çarem ne?
Berrak dalgalı göl idim
Kuyu yapsalar çarem ne?

Baykuş kuşu övünürse
“Uçurumdan fare aldım” der
Kötü insan övünürse
“İyi ayağından çeldim” der.

(Adambayev, 1992: 84).

15.

Suwda Suwat Jaman Eken

Qatınıñ jaman bolsa sata almassıñ,
Eliñe jaqsı jigit atanbassıñ.
Üyiñe bir qurbındı ertip kelip,
“Äy, qatın, as qazan” dep ayta almassıñ.

Jılğa say, batpaq bolsa öte almaysıñ,

Suda Suwat Kötü İmiş

Kadının kötü olsa satamazsın
Halk içinde iyi yiğit bilinmezsin
Evine bir arkadaşını getirdiğinde
“Ey Kadın, yemek hazırla” diyemezsin.

Dere vadi, bataklık olsa geçemezsin,

Jastan şıqqan jüyrikke jete almaysıñ.
yetişemezsin.

Düniyenıñ jüzinde osı qıyın,
Jaman dep aǵayınnan kete almaysıñ.

Gençlikten alışıñış koşucuya

Dünyanın yüzünde bu çetin güçtür
Kötü deyip akrabandan ayırlamazsın

(Adambayev, 1992: 84).

16.

Kökirek Taza Bolmasa

Kökirek taza bolmasa,

Köz tazası ne kerek.

Niyetiñ taza bolmasa,

Til tazası ne kerek.

Gönül Temiz Olmasa

Gönül temiz olmasa

Gözün temizi ne gerek

Niyetin temiz olmasa

Dil güzelliği ne gerek.

(Adambayev, 1992: 84).

17.

Biy Bolǵannan Ne Payda

Biy bolǵannan ne payda,

Halıqqa payda bolmasa.

Şöldegi ottan ne payda,

Halayıq köşip qonbasa.

Bey Olandan Ne Fayda

Bey olandan ne fayda

Halka faydası olmasa

Çöldeki ottan ne fayda

Ahali göçüp konmasa

Artqı ayıldıñ batqanın,

İyesi bilmes, at biler.

Er jigittiñ qadirin,

Aǵayın bilmes, jat biler.

Arkadaki eğer ipinin battığını,

Sahibi bilmez, at bilir

Er yiğidin kıymetini,

Akrabası bilmez, el bilir

(Adambayev, 1992: 85).

18.

Bar ma minsiz?

Var mı kusursuz?

Aşuwğa asuw berse,	Öfkeye geçit verse
Aldaw men arbawğa erse,	Aldatma ve hileye meyil etse,
Aqıl minsiz be?	Akıl kusursuz mu?
Aramdıqqa upayı ketse,	Haram yanı çok bassa,
Ajarğa sayıp “rahım” etse,	Yüzüne bakıp acısa,
Ädildik minsiz be?	Adalet kusursuz mu?
Qayırşiday qañgıp ötse,	Dilenci gibi dolanmakla geçse
Bügin qonıp erteñ ketse,	Bugün konup yarın göçse
Baqıt minsiz be?	Talih kusursuz mu?
Dämelendirip közindi taldırsa,	Ümitlendirip gözünü daldırsa
Umsındırıp marqum qaldırsa,	Umut verip mahrum bıraksa,
Ümit minsiz be?	Ümit kusursuz mu?
Aqıldan tiregi bolmasa,	Akıldan direği olmasa
Almastay ötkir jüregi bolmasa,	Elmas gibi keskin yüreği olmasa
Şeşendik minsiz be?	Hatıplık kusursuz mu?
Adastırıp azapqa salsa,	Yanıltarak çile çektirse,
Talaptı muqap senimdi alsa,	İstek ile alay edip güveni alsa
Arman minsiz be?	Hayal kusursuz mu?
Talpınıp qanat qaqpasa,	Gayret edip kanat çırpmasa
Qıyınnan qıyın tappasa,	Zorluktan çıkış yolu bulmazsa
Talap minsiz be?	Talep kusursuz mu?

(Adambayev, 1992: 85).

19.

Däwlet- qoldıñ kiri, juwsañ ketetin,	Varlık elin kiridir, yıkasan geçer,
Baq- sel-köşkin, uwaqıtpen ölçengen.	Baht sel-çığdır, vakitle ölçülen,
Öner-rızıq, nesıbe tawsılmaytın,	Yetenek rızıktır, nasibi tükenmeyen,

Til-izgilik murat, urpaqqa qaldıratın.

Dil iyi murattır, nesle bırakılan.

(Serikqazı, 2016: 195).

20.

Ötpes pışaq, şaban at,

Kör bıçak, yavaş at,

Basıña qorlıq keltirer.

Başına dert getirir.

Jaman qurbı äzili,

Kötü arkadaş şakası,

Ajaldan burın öltirer.

Ecelden önce öldürür.

Jaqsı bolsa alğaniñ,

İyi ise aldığın,

Jağaniñ kirin ketirer.

Yaka kirini giderir.

Jaman bolsa alğaniñ,

Kötü ise aldığın,

Basıñnan baqıt ketirer.

Talihini ters döndürür.

Betiñnen alıp arsilıdap,

Yüzüne pençe vurup,

Üy işinen it ürer,

Ev içinde it gibi havlar,

Abısın-ajın, kelinge

Elti ve geline

Tüzdegi jauday jekirer:

Dışarıdaki düşman gibi bağıırır:

“Saqtay gör” dep kesirden

Koru beni diye beladan

Alıs-jaqn tüñiler.

Herkesin yüzü düşer

(Adambayev, 149-150).

21.

Ötpes pışaq, şaban at,

Kör bıçak, yavaş at,

Basıña qorlıq keltirer.

Başına dert getirir.

Jaman qurbı äzili,

Kötü arkadaş şakası,

Ajaldan burın öltirer.

Ecelden önce öldürür.

Jaqsı bolsa alğaniñ,

İyi ise aldığın,

Jağaniñ kirin ketirer.

Yaka kirini giderir.

Jaman bolsa alğaniñ,

Kötü ise aldığın,

Basıñnan baqıt ketirer.
Betiñnen alıp arsızdap,
Üy işinen it ürer,
Abısın-ajın, kelinge
Tüzdegi jauday jekirer:
“Saqtay gör” dep kesirden
Alıs-jaqın tüñiler.

Talihini ters döndürür.
Yüzüne pençe vurup,
Ev içinde it gibi havlar,
Elti ve geline
Dışarıdaki düşman gibi bağırırır:
Koru beni diye beladan
Herkesin yüzü düşer

(Adambayev, 2014: 149-150).

22.

Eki jaqsı bas qossa,
Birin biri qıya almas.
Eki jaman bas qossa,
Keñ qonısqa sıya almaş.
Jañbırsız- jer jetim.
Basşısız- el jetim.

İki iyi birleşirse,
Bir birini kıyamaz.
İki kötü birleşirse,
Geniş yere sığamaz.
Yağmursuz yer yetim.
Yöneticisiz halk yetim

(Serikqazı, 2016: 61).

23.

Baq pen dāwlet teñ kelse,
Adamnıñ tolar kemeli
Qıyamet körsen de ğumırdan,
Tuyağıñ taymasın tuğırdan.

Baht ve devlet eşit gelse,
İnsan erer kemale.
Qıyamet görsen de ömürden
Ayağıñ kaymasın dayanağından

(Serikqazı, 2016: 61).

24.

Köñil- gül,
Til- bulbul,
Sezim- seri

Gönül çiçek,
Dil bülbül,
Duygu yoldaş,

Näpsi- börü.

Sabır- aqıl serigi.

Nefis kurt.

Sabır akıl yoldaşı

(Serikqazı, 2016: 61).

25.

Jamanniñ dāmesi zor, sözi qotır,

Kökiregi qarañğı kör, közi soqır.

Kötünün niyeti zor, sözü uyuz,

Şuuru karanlık, gözü kör

(Serikqazı, 2016: 61).

26.

Äyel- üydegi ırısıñ,

Ul- aybarlı kılışın.

Qız- tüzdegi örisiñ,

Kelin- keñeygen tınısıñ.

Olaq- mınşıl,

Qızğanşaq- künşil

Sırğaq- sınşıl,

Bos söz- bılşıl.

Pänidegi sorlı adam,

Arın tögip sorlağan.

Eş evdeki rızkın,

Oğul heybetli kılıcın.

Kız düzdeki (dışarıdaki) tarlan,

Gelin genişleten yaşamındır.

Beceriksiz kusurcu,

Kıskanç hasetçidir.

Sinsi (dönek) tenkitçi,

Boş söz gevezedir.

Fanıdeki uğursuz insan,

Namusu lekelenip, azap görendir

(Serikqazı, 2016:

62).

27.

Qarıp-qasirge şıraq bol,

Jetim-jesirge bulaq bol.

Jerine qarap eli tuwadı,

Eline qarap eri tuwadı.

Gariplere ışık ol,

Yetime dula pınar ol.

Yerine göre halkı doğar,

Halkına göre eri doğar

(Serikqazı, 2016: 62).

28.

El qonbasa- jer azadı,
Jer bolmasa- el azadı.

Halk konmazsa, yer yiter,
Yer olmazsa halk yiter

(Serikqazı, 2016: 62).

29.

Qatarınan ozatın ul biyikte jüredi,
gezer,

Akranlarından üstün oğul yüksekte

El atanıp tozatın ul yıqta jüredi.

Halka karışacak oğul omuzda gezer

(Serikqazı, 2016: 62).

30.

Aqıldı eldi ozdıradı,
Aqılsız özin özi tozdıradı.

Akıllı halkı ilerletir (başarıya ulaştırır).,
Akılsız kendi kendini perişan eder

(Serikqazı, 2016: 62).

31.

Eserliktiñ belgisi,
Kewde soğar, keriler.
Ösekşildiñ belgisi,
Sözi jılmañ köriner.

Ahmaklığın işareti,
Gövdesini vurup, gerilir.
Dedikoducunun işareti,
Sözü kurnaz görünür

(Serikqazı, 2016: 62).

32.

Jaman bolsa alğaniñ,
Daw-damayda qalğaniñ.
Ömirdiñ körüp jalğanın,
Tarıladı jan jağıñ.

Kötü olsa aldığın,
Dava da kaldığındır.
Hayatın görüp yalanını,
Daralır her yanın

(Serikqazı, 2016: 62).

33.

Ösiyetke tereň bol!

Ösek sözge kereň bol.
Kedeymin dep nalınba,
Arındı satıp jalınba.
Ataňniň botasın alma, batasın al,
Bota ölip qaladı, batadan bağın janadı.
İt jaqsını da, jamandı da qabadı,
Jalaqor öz jazasın özi tabadı.

Vasiyete derin ol!

Dedikodu söze sağır ol.
Fakirim diye kederlenme,
Namusu satıp yalvarma.
Atanın devesini alma, duasını al,
Deve ölür gider, duadan ise bahtın açılır.
İt iyiyi de, kötüyü de ısırır,
İftiracı cezasını kendi bulur

(Serikqazı, 2016: 70).

34.

Ağayınmen jawlaspa,
Basiň azayadı.
Körşiňmen dawlaspa,
Asiň azayadı.
Etegiň türip elge jet,
Teriň tögip eňbek et.

Akrabayla düşman olma,
Başın azalır.
Komşunla dava yapma,
Aşın azalır.
Eteğini bürüp, halkına katıl,
Terini dök, emek ver

(Serikqazı, 2016: 70).

35.

Altın uyaň Otan qımbat,
Qut berekeň ataň qımbat,
Aymalaytın anaň qımbat,
Meyirimdi anaň qımbat.
Asqar tawıň äkeň qımbat
Tuwıp-ösken eliň qımbat
Uyat penen ar qımbat,
Öziň süygen jar qımbat.

Altın yuvan vatanın değerli,
Qut-bereket olan atan değerlidir
Şımartan anan değerli,
Merhametli anan değerlidir.
Yüce dağın olan baban değerli,
Doğup büyüdüğün yurdun değerlidir.
Ar ve namusun değerli,
Sevdiğin yar değerlidir

(Serikqazı, 2016: 42).

36.

Temir balqır kömirden,
İman tabar köñilden.
Dünye süyek- biz bir it,
Tawsamın dep kemirgen.

Demir erir kömürden,
İman bulur gönülden.
Dünya kemik, biz bir it,
Bitireceğim diye kemiren

(Serikqazı, 2016: 87).

37.

Eki jaqsı dos bolsa,
Birine-biri öş bolmas.
Tañırı berse jigitke
Mal men baqıt keş bolmas.
Baq qonbaytın jigitke,
İzdegeni dos bolmas.
Bulaqsız say tasığanmen köl bolmas.
Jamannıñ kañşa aytqanı em bolmas.

İki iyi dost olursa,
Birbirine düşman olmaz.
Tanrı verse yığıde
Mal ve baht geç olmaz.
Baht konmayacak yığıde,
Aradığı dost olmaz.
Pınarsız vadi su taşımakla göl olmaz.
Kötü ne dese dediğı ilaç olmaz.

(Tökeldıulı, 2010: 35).

38.

Börili tawdan aspağan,
Bedewge kamşı baspağan,
Alısqa apar şekpegen,
At qadırın bilmeydi.
Jaqsı tağam işpegen,
Jaylı orındı körmegen

Börülü dağı geçmeyen,
Bedew *ata kamçı vurmayan,
Uzağa sefere çıkmayan,
At kıymetini bilmez.
İyi yemek yemeyen,
Rahat yeri görmeyen

*Bedew- yarış atı (Koç vd, 2003: 84).

Jat qadırın bilmeydi.
Qısta soğım soymağan
Qozi etine toymağan,
As qadırın bilmeydi.

Yâd kıymetini bilmez.
Kışın soğım** kesmeyen
Kuzu etine doymayan,
Aş kıymetini bilmez

(Adambayev, 1992: 88).

39.

Atımtayday jomart bol,
Jeti atanday bek mert bol
Qobılandıday qaytpas batır bol,
Tarğınday jarağa jatpas bol,
Alpamıstay dañqtı bol,
Qambarday halqıña qamqor bol,
Arwaqtar saqtasın balam.

Atımtay gibi cömert ol,
Yedi ceddin gibi güvenilir ol
Kobılandı gibi kahraman ol,
Tarğın gibi yaraya yatmaz ol,
Alpamış gibi şanlı ol,
Qambar* gibi halkına destekçi ol,
Ruhlar kollasın oğlum!

(Serıqazı, 2016: 72).

40.

Qas jaqsınıñ belgisi,
Ärı mirza, ärı qul.
Qas jamannıñ belgisi,
Öz üyinde özi pul.
Öz başıña düşpan kelse,
Erligiñ zaya
Öz başıña daw kelse,
Biyliğıñ zaya.

Has iyinin göstergesi,
Hem bey, hem kul
Gerçek kötünün göstergesi,
Öz evinde kendi pul.
Başına bir düşman gelse,
Kahramanlığın nafiledir
Başına bir dava gelirse,
Beyliğın nafiledir.

(Adambayev, 1992: 141)

**Soğım- Kış için özel olarak kesilen hayvan eti, kışlık (Koç vd, 2003: 484).

*Qambar ata - Kazak folklorunda atın piri (Koç vd, 2003: 283).

41.

Şırağıñ janıp tursın,

Bulağıñ ağıp tursın.

Mıñ da bir baleden,

Jüz de bir kesapattan,

Alla tağala qağıp tursın.

Jazıñ jaylı bolsın,

Qısıñ maylı bolsın,

Otın- suyun saylı bolsın.

Sağan qastıq oylağannıñ

Kökiregine qayğı tolsın.

Düşpanıñ tabanında bolsın,

Dostarıñ qabağında bolsın.

Mañdayında juldız bolsın,

Tañdayında bulbul bolsın,

Işığın yanıp dursun,

Pınarın akıp dursun.

Bin bir beladan,

Yüz bir felaketten

Allah korup dursun.

Yazın rahat olsun,

Kışın yağlı olsun,

Odun suyun hazır olsun.

Sana kötülük düşünenin

Göğüsü kaygı dolsun.

Düşmanın altında olsun,

Dostların yanında olsun.

Alnında yıldız olsun,

Damağında bülbül olsun!

(Serikqazı, 2016: 59).

42.

Jeti atandı bil,

Jeti ruwdı bil,

Jeti jarğını bil,

Jeti qubılañdı bil,

Jeti jaqsını bil,

Jeti jamandı bil,

Jeti jetimdi bil.

Jeti atasın bilmegendi jetesiz deydi,

Jeti ruwdı bilmegendi jer körip,

Yedi atanı bil,

Yedi uruğu bil,

Yedi yargıyı bil,

Yedi kıbleni bil,

Yedi iyiyi bil,

Yedi kötüyü bil,

Yedi yetimi bil.

Yedi atasın bilmeyeni yetersiz der,

Yedi uruğu bilmeyeni yer görüp,

El tanımağan essiz deydi,
Jeti qubılanı bilmegendi kökirek
közsiz deydi,
Jeti jaqsını bilmegendi jaman deydi,
Jati jamandı bilmegendi nadan deydi,
Jeti jetimdi bilmegendi arzan deydi,
Jeti jetini bilgendi adam deydi.

Halk tanımayan akılsız der,
Yedi kibleyi bilmeyeni gönül,
görmeyen eğitimsiz der.
Yedi iyiyi bilmeyeni kötü der,
Yedi kötüyü bilmeyeni cahil der,
Yedi yetimi bilmeyeni ucuz der,
Yedi yediyi bileni insan der

(Almenulu, 1993: 101).

43.

El qonbasa jer jetim
Qus qonbasa köl jetim.
Kempırı joq şal jetim,
Iyesi joq mal jetim.
Soqır bolsa köz jetim,
Tıñdawşısız dana jetim,
Ata-anasız bala jetim.
Qağazsız qalam jetim,
Akılsız adam jetim.

Halk konmazsa yer yetim,
Kuş konmazsa göl yetim.
Karısı olmayan koca yetim,
Sahibi olmazsa mal yetim.
Kör olursa göz yetim.
Dinleyeni olmazsa bilgin yetim,
Anne babası olmazsa çocuk yetim
Kâğıtsız kalem yetim,
Akılsız adam yetim

(Töreqululu, 1992:

197).

44.

Jaman bolsa, jaqın jaw,
Şaypaw bolsa, qatın jaw,
Şaban bolsa, atıñ jaw,
Tartınşaq bolsa, tüyeñ jaw,
Tebegen bolsa, biyeñ jaw,
Künde kelse, küyew jaw,

Kötü olursa yakının düşmandır,
Aksi olursa, hatunun düşmandır,
Haylaz olursa, atın düşmandır,
İnatçı olursa deven düşmandır,
Tepen olursa kısrağın düşmandır,
Hergün gelirse- kocan düşmandır,

Jımısqı bolsa, jiyen jaw,

Til almasa, ulıñ jaw,

Arsız bolsa, qızıñ jaw.

197).

45.

Ayeliñ jaqsı bolsa,

Qonağıñmen üyiñniñ turağı,

Balañ jaqsı bolsa,

Eki közdiñ sırağı.

Atıñ şaban bolsa,

Bul jalğanniñ azabı,

Ayeliñ jaman bolsa,

Dünyeniñ tozağı,

Balan jaman bolsa,

Köringenniñ mazağı

46.

Ton bitpeske ton bitse,

Qağumenen tozdırar.

Jaman bolsa alğanı,

Er jigitti azdırar.

Jaqsımenen söylesseñ,

Qumarıñdı qandırar.

Jamanmenen söylesseñ,

Köñiliñdi qaldırar.

Kez bolsanız suwaytqa,

Yapmacık olursa yeğen düşmandır,

Dinlemezse oğlun düşmandır,

Arsız olursa kızın düşmandır

(Töreqululı, 1992:

Hanımmın iyi ise,

Misafirinle evinin direğidir,

Çocuğun iyi ise,

İki gözünün ışığıdır,

Atın haylaz olursa,

Bu dünyanın azabıdır,

Eşin kötü olursa,

Dünyanın cehenemi

Çocuğun kötü olursa,

Her görenin alayıdır.

(Töreqululı, 1992: 197).

Kürkü olmayanın kürkü olursa,

Silkelemekle eskidir.

Kötü olursa aldığı,

Er yiğidi azdırır.

İyi ile konuşursan,

Hevesini doyurur.

Kötü ile konuşursan,

Gönlünü kırar.

Yalancıyla karşılaşırsan,

Ötirik aytıp nandırar.
Ösekşimen söylesenñ,
Urmay soqqpay taldırar.
Joldas bolsan sarañmen,
Jol üstünde qaldırar.
Jaman bolsa dostarıñ,
Özin jawğa aldırar.

Yalan söyleyip inandırır.
Dedikoducuyla konuşursan,
Vurmadan bayıltır.
Dost olursan cimriyle,
Yol üstünde bırakır.
Kötü olursa dostların,
Seni düşmana aldırar.

(Töreçululı, 1992: 196).

47

Birlik tübi, bereke,
Bereke tübi, mereke.
Aq bilektin küşimen,
Aq nayzaniñ uşimen,
El boludı oylañdar.

Birlik dibi berekettir,
Bereket dibi bayramdır.
Ak bileğin gücü ile,
Ak mızrağın ucu ile,
Halk olmayı düşünün

(Qosımova, 2007: 14).

48.

Jaman erkek jer qadirin bilmes,
Jaysız äyel er qadirin bilmes.
Jalqaw adam ter qadirin bilmes,
Jetesiz jigıt el qadirin bilmes.

Kötü erkek yer kıymetini bilmez,
Huysuz kadın er kıymetini bilmez.
Tembel insan ter kıymetini bilmez,
Şuursuz yiğit el kıymetini bilmez.

Aspan aşiq bolsa, kün şuwaqtı boladı.
Han ädil bolsa, halıq intumaqtı boladı.

Gökyüzü açık olsa, hava açık olur.
Han adil olsa, halk birlik olur.

Han qasında biy aqıldı bolsa,
Qara jerden keme jürgizedi.

Han yanındaki biy akıllı olursa,
Kara yerden gemi yürütür.

Paraqor biyge isiñ tüspesin,
Sarañ üyge kisiñ tüspesin.

Paracı biye işin düşmesin,
Cimri eve kişin girmesin

(Qosımova, 2007: 14-15).

49.

Adam ömiri özgeniki, ölimi ğana öziniki.
kendisinindir

İnsanın hayatı başkasının, sadece ölümü

Jalğız adam jumaqta da jabıǵadı.

Yalnız insan cennette bile üzülür.

Ay tünde kerek, aqıl künde kerek.

Ay gece gerek, akıl hergün gerek.

Er qartaysa da – oy qartaymaydı.

Er yaşlansa bile akıl yaşlanmaz.

Bata Quranniñ anası, aytadı erdin danası.

Dua Kuran'ın anası, söyler erin bilgisi.

Atañnan bota qalmasın, bata qalsın.

Atandan deve kalmasın, dua kalsın.

Botanıñ qunı- bir-aq jut,

Devenin bedeli bir kıtlıktır,

Bataniñ qunı- mäñgi qut.

Duanın bedeli ise ebediyen kuttur.

Aqıl men minez birge tuǵan egiz,

Akıl ile huy birlikte doğmuş ikiz gibidir,

Aqıl tamır, minez japıraq.

Akıl damar, huy yapraktır.

Jaqsılık jaylaǵan jerde bal tögiler,

İyilik yaylayan yerde bal akar,

Jamandıq jaylaǵan jerde qan tögiler.

Kötülük yaylayan yerde kan akar.

Küye kiyimiñdi jeydi, küyik janiñdi jeydi.

Güve giyimi yer, dert canını yer.

Käri de bol, jas ta bol,

Yaşlı da ol, genç de ol,

Sıylas bol köppen tiride.

Hayattayken herkesle saygılı ol.

Qaladı bir kün altın bas,

Kalır birgün altın baş,

Qazılğan kördiñ tübinde.

Kazılan körün dibinde

(Dayrabay vd, 2012: 34).

50.

Tatuw bolsa, ağayın jaqın,

İyi geçinirse, akraban yakın,

Aqılşı bolsa, apayıñ jaqın.

Akıl hocası olursa, ablan yakın.

Bawırmal bolsa, inin jaqın

Dostça olursa, erkek kardeşin yakındır.

İnabattı bolsa, kelinin jaqın.

Edepli olursa, gelinin yakın.

Aldıña tartqan adal asın

Önüne verilen helal aşın

Qimas jaqın- qarındasıñ.

Kıyamadığın kadar kız kardeşin

yakındır.

Sıbaylas bolsa, nağasıñ jaqın,

İçli dışlı olursa, dayın yakındır,

Adal bolsa, dosıñ jaqın.

Samimi olursa, arkadaşın yakın.

Erkeleytin nemereñ jaqın,

Şımaran torunun yakın,

Öz urpağıñ- şöbereñ jaqın.

Öz neslin olan torunun yakındır.

Jan serigiñ jas kezinen

Can yoldaşın gençliğinden

Bärinen de äyeliñ jaqın.

Herkesden de eşin yakındır

(Qosımova, 2007: 24).

51.

Aradan şıqqan jaw qıyın,

Aradan çıkan düşman zor,

Tawsılmaytın daw qıyın,

Bitmeyen dava zor,

Şanısqılağan söz qıyın,

Batırarak söylenen söz zor,

Däl osınday jağdayda,

Tam böyle bir durumda,

Pana bolmas öz üyiñ.

Sığınak olmaz öz evin.

Jazılmasa dert qıyın,

İyileşmezse dert zordur,

İske aspağan sert qıyın.

Tutulmayan söz zor,

Aqılıñnan adasıp,

Aklını kaybedip,

Öziñ tüsken ört qıyın.

Düştüğün ateş zordur.

Tentek bolsa ul qiyin,
Ne isterindi bile almay,
Aşiydi sonda bas, miyiñ.

Yaramaz olursa, oğul zor,
Ne yapacağını bilemeyip,
Karışır başın, beynin
(Qosimova, 2007: 24).

52.

Awede bult bar.

Awede bult bar,
Awruwda ümit bar.
Aqıldı biler är nusqanı,
Alıs penen häm qısqanı.
Ne is qılsa artın oylar,
Adamzattıñ danışpanı.
İttiñ bäre tazı bolmas,
Ettiñ bäre qazı bolmas.
Toyğanıñşa jasıq jeseñ,
Bir asağan mayğa jetpes.
olmaz).
Körmegen jer tanıs bolmas,
Köringen jer alıs bolmas.
Är närseniñ boljawı bar,
Şiy juwandap qamıs bolmas.

Havada bulut var.

Havada bulut var,
Hasta da umut var.
Akıllı bilir her nüshayı,
Uzak ile hem yakını.
Ne yaparsa sonunu düşünür,
İnsanoğlunun dâhisi.
İtin hepsi tazı olmaz,
Etin hepsi kazı olmaz.
Doyuncaya kadar yesen dahi,
Bir asılan yağa yetmez (yağ gibi
Görmediğin yer tanış olmaz,
Görünen yer uzak olmaz.
Herşeyin olacağı (ölçüsü) var,
Şiy (ot) kalınlaşıp kamış olmaz
(Adambayev, 1992: 87).

53.

Köş bastaw qıyın emes

Köş bastaw qıyın emes,
Qonatin jerde suw bar.
Qol bastaw qıyın emes,

Göçe başlamak zor değil

Göçe başlamak zor değil,
Konacak yerde su var.
Kol başlamak zor değil,

Şabatın jerde jaw bar.
Şarşı topta söz bastaw qıyın,
Şeşuwın adam tappas daw bar.

Saldıracak yerde düşman var.
Bir mecliste söze başlamak zor,
Çözümü bulunmayan dava var
(Adambayev, 1992: 88).

54.

Tasıma jıgıt tasıma.

Tasıma jıgıt tasıma,
Tasığan jeter başıña.
İtelgidey tomsarsañ,
Kim keledi qasıña,
Küşigendey solqıldap,
Külgeniñ ne dosıña?
Jaqsılıqqa quwanıp,
Jamandıqqa jasıma.
Öl ölgense turmaydı,
Jaqsılıq pen jamandıq
Bir kisiniñ basında.

Taşıma yiğit taşıma

Taşıma yiğit taşıma,
Taşıdığın yeter başına.
Doğan gibi somurtsan,
Kim gelir yanına,
Küşigen kuş gibi sallanıp,
Niye gülüyorsun dostuna?
İyiliğe sevinip,
Kötülüğe üzülme.
Ölene dek durmaz,
İyilik ile kötülük
Bir kişinin başında
(Adambayev, 1992: 86).

55.

Qalı kilem japsañız

Qalı kilem japsañız,
Qara narğa jarasar.
Ökpe kimge jarasar,
Qarındaşqa jarasar.
Qarındaştıñ işinde,
Qadirleske jarasar.

Tüylü halı örtseniz

Tüylü halı örtseniz,
Kara nara (deveye) yakışır.
Öfke kime yakışır,
Kız kardeşe yakışır.
Kız kardeşin içinde,
Kiymet bilene yakışır
(Adambayev, 2014: 83).

56.

Bul zamanda ne ğarip?

Bul zamanda ne ğarip?
Qadirin bilip uqpaşa,
Dürri gawhar söz ğarip.
Zamandası bolmasa,
Qariya bolar tez ğarip.
El jağalay qonbasa,
Betegeli bel jetim
Qaz, üyregi bolmasa,
Aydın şalqar köl ğarip
Ädil biyi bolmasa,
Birliğı ketip el ğarip.
Qadirin eli bilmese,
Qayrattı tuğan er ğarip.
Baqıttı adam qalasa,
Qat üstinde ot janar.
Baqıtsız adam qalasa,
Qurğaq üyden su tamar.
Jaqsı tuwğan balanıñ,
Atası jaman bolsa da,
Törde otırıp sıy tabar.
Jaman tuwğan balanın,
Atası jaqsı bolsa da,
Tüye üstinen it qabar.

Bu dünyada ne yetim (zavallı)

Bu dünyada ne ğarip (zavallı)
Kiyemetini bilip anlamazsa,
İnci, cevher gibi söz yetim.
Yaşıtı olmazsa,
Yaşlı olur tez yetim.
Halk etrafına konmazsa,
Bereketli yer yetim.
Kaz ördeğı olmazsa,
Derya ile göl yetim.
Adil beyi olmazsa,
Birliğı giden halk yetim.
Kiyemetini bilmezse,
Gayretli doğan er yetim.
Mutlu kişi dilerse,
Kar üstünde ateş yanar.
Mutsuz (uğursuz) kişi dilerse,
Kuru evden su damlar.
İyi doğmuş çocuğun,
Atası kötü olsa da,
Başköşede oturup saygı görür.
Kötü doğmuş çocuğun,
Atası iyi olsa da,
Deve üstünden it kapar

(Adambayev, 2014: 96).

57.

Öner aldı qızıl til

Qızıl tilin bezenip,
Şeşen jigit dawda oynar.
Aq baltırın türinip,
Palwan jigit toyda oynar.
Badanasın kiyip ap,
Bar qayratın jiyip ap,
Jasıl tuwın köterip,
Şaşaqtı nayza qolğa alıp,
Batır jigit jawğa oynar.
Dastarhanın keñ salıp,
Jomart jigit künde oynar.
Badanasın kiye almay,
Jawğa batıl tiye almay,
Bedirey betpaq üyde oynar.

Hünerin önü kızıl dil

Kızıl dilini bezeyip,
Şeşen yiğit davada oynar.
Ak baldırını sıvayıp,
Pehlivan yiğit toyda oynar.
Zırhını giyerek,
Bütün gücünü toplayıp,
Yeşil bayrağı kaldırıp,
Saçaklı mızrağını ele alıp,
Kahraman yiğit düşmana oynar.
Sofrasını geniş kurup,
Cömert yiğit her gün oynar.
Zırhını giyemeyip,
Çekinerek düşmana saldırmayıp,
Somurtan arsız evde oynar

(Adambayev, 2014: 73).

58.

Batpağı bar kölderden,
Suw işetin say artıq.
Qamşilatqan şabannan,
Özi jürgen tay artıq.
As bolmaytın arıqtan,
Dostiñ bergen nanı artıq.
Jamanmen joldas bolğanşa,
Awlaq jürgen köp artıq.

Çamuru olan göllerden,
Su içilecek vadi yeğdir.
Kamçılattan çaban attan,
Kendi yürüyen tay yeğdir.
Aş olmaz hayvandan,
Dostun verdiği ekmek yeğdir.
Kötü ile arkadaş olmaktansa,
Uzak durmak daha yeğdir.

Ädil biydiñ kegi joq,
Bilimdi tuwğan jigittiñ,
Ädil biyden kemi joq.

Adil biyde intikam yoktur,
Bilgili doğmuş yiğidin,
Adil biyden eksiği yoktur

(Adambayev, 2014:
84).

59.

Jigit jası jıyırma bes

Jigit jası jıyırma beste,
Jarğa oynağan laqtay.
Otız beske kelgende,
Sedireñ bitken quraqtay.
Elüw erdin jası eken,
Alpıs päleniñ bası eken,
Jetpis sumdıqtıñ qası eken.
Seksen kelip büyirden,
Şıǵardı toqsan üyirden.
Toqsan deǵen jaman jas,
Toñqayıp atqa mine almas.

Yiğidin yaşı yirmi beş

Yiğit yaşı yirmi beşte,
Yarda oynayan oǵlak gibidir.
Otuz beşe geldiğinde,
Sedireñ* yetişen kurak gibi.
Elu erin yaşı imiş,
Altmış belanın başı imiş,
Yetmiş dertlerin yanı imiş.
Seksen gelip bir yandan,
Çıkardı doksan sürüden.
Doksan dediğın kötü yaş,
Domalanıp ata bindirmez

(Adambayev, 2014:
95).

60.

Jerdiñ körkin körsetken obası men molası,
Köldiñ körkin körsetken - qamısı men qoǵası.
Erdiñ körkin körsetken - kiyizi men qorası.
Bäybişe körkin körsetken - bes biyenin sabası.

* Sedireñ- vadilerde yetişen ot türü.

Kelinniň körkin körsetken - äldilegen balası.
Jigittiň körkin körsetken - tülki işiktiň jağası.,
Qızdñ körkin körsetken- aldında ösken ağası.
Attñ körkin körsetken – ayıl - turman, tağası,
Jılqınıň körkin körsetken - tay- qulınıň alası.
Eldñ körkin körsetken – köşip - qonđan dalası.
Ötirik deseň osılar - dalağa şığıp qaraşı.
Kim ayttı dep surasaň - Bäyiş deđen ađası

Türkiye Türkçesi

Yerin güzelliğini gösteren ovası ile mezarıdır,
Gölün güzelliğini gösteren kamışı ile sazıdır.
Erin güzelliğini gösteren çadırı ile ahırırır.
Hanımın güzelliğini gösteren beş kırsrağın sabasıdır*.
Gelinin güzelliğini gösteren ninni söyleyeceği bebeğidir.
Yiğidin güzelliğini gösteren tilkiden yapılmış kürküdür.
Kızın güzelliğini gösteren önce büyüyen ağabeyidir.
Atın güzelliğini gösteren ayıl turman*, nalıdır.
Yılkınnın güzelliğini gösteren tay kulunun* alasıdır.
Elin güzelliğini gösteren konup göçtüğu bözkırdır.
Yalan desen bunları, dışarı çıkıp baksana bir!
Kim söyledi der isen, Bäyiş adlıağası (Adambayev, 2014: 155).

61.

Qamqa tonniň tozđanın

Deriden yapılan kürkün eskidiğini

* Saba- kırmız hazırlamak için kullanılan, at derisinden yapılan kap.

* Ayıl-turman: atın koşum takımları.

** Tay-qulın: at yavrularının genel adı.

Köp jasağan qart biler .

Ağayınıñ azğanın

Qarında bilmes, jat biler.

Atqa erdin batqanın

Qaptal bilmes, at biler.

Çok yaşayan, yaşlı bilir.

Akrabanın bozulduğunu

Kardeş bilmez, yabancı bilir.

Ata eğerin battığını,

Qaptal* değil, at bilir

(Adambayev, 1989: 58).

62.

Qulaqtığa söz aytsañ,

Qulağınıñ astında.

Qulaqsızğa söz aytsañ,

Quba qırdıñ astında.

Aytsa bolar uqqanğa

Aytıp- aytpay nemene,

Eki qulağın tas qılıp,

Maqta men jün tıqqanğa.

Kulaklığa söylesen,

Kulağının altında.

Kulaksıza söylesen,

Kuba kırın altında.

Söyelesen olur anlayana,

Söyleye-söyleye ne olur?

İki kulağını kapatıp,

Pamuk ve tüyle kapatsa.

(Adambayev, 2014: 133).

63.

Sen temir de men kömir,

Eritkeli kelgenmin.

Eki eliktin balasın,

Telitkeli kelgenmin.

Egesetin er şıqsa,

İyitkeli kelgenmin.

Jaña üyretken jas tulpar,

Sen demir de ben kömür,

Eritmeye gelmişim.

İki ceylan yavrusunu

Barıştırmaya gelmişim.

Tartışacak er çıkarsa,

Yumuşatmaya gelmişim.

Yeni yetişen küçük tay,

*Qaptal: eğerin atın böğrünüacıtmaması için iki yanına konulan destekler; (Koç, vd, 2003: 288).

Jarısqalı kelgenmin.
Tanımaytın jattarğa,
Tanısqalı kelgenmin.
Qazaq, Qalmaq balası,
Tabısqalı kelgenmin.
Tabısuwğa kelmeseñ,
Turusatın jeriñdi ayt,
Sen qabilan, men arıstan,
Alısqalı kelgenmin.

Yarışmaya gelmişim.
Tanımayan yâdlarla
Tanışmaya gelmişim.
Kazak, Kalmuk çocuğu,
Barişmaya gelmişim.
Barişmaya gelmezsen,
Güreşecek yerini söyle,
Sen kaplan ben aslan,
Güreşmeye gelmişim

(Adambayev, 1989: 55).

64

Jaman sayğa su tüsse,
Ötkel bermes köşüwge.
Jaman kisige mal bitse,
Suwsın bermes işüwge.”

Kötü çaya su dolarsa,
Geçit vermez göçmeye.
Kötü kişiynin eline mal geçerse,
Su vermez içmeye

(Buldıbay, 2011: 154)

IV.1.2. Mensur Metinler

1.

Tama eliniñ Sarı biy degen aqılğöy aqsaqalı Dattıñ üyinde tünep otırğandı. Sırım balanıñ är sözine riza bop, oğan mınanday ösiyet aytıptı:

- Balam, bul dünyede altı ulı söz bar, sonı esiñnen şığarmay jürseñ, el aldında bedeldi, sıylı bolasıñ. Eger ol sözdi umıtsañ, halıq seniñ mañayıña jolamay awlaq qaşadı. Sırım:

- Ol qanday söz edi, ata, aytıñızşı?

Sarı biy:

- Arlı – ojdandı bol!
- Elge degen parızınıdı umıtpa!
- Namısıñdı jastan saqta!
- Halqıñdı jaralama
- Jaqınıñdı jaralama!
- Qalısıñdı qaralama!

Sarı biy aytqan osı altı ösiyetti Sırım şeşen qartayğança esinde saqtap kelgen

1. Türkiye Türkçesi

Tama yurdunun Sarı Bey denilen bilge aksakalı Dat'ın evinde geceliyordu. Henüz bir çocuk olan Sırım'm her sözünü hoş görüp ona şöyle nasihat etti:

- Evladım, bu dünyada altı ulu söz var, onları aklından çıkarmaz isen, halkın nazarında saygın olursın. Eğer bu sözü unutursan halk senin etrafına gelmez, senden uzaklaşır. Sırım:

- O hangi söz idi ata, söyler misiniz?

Sarı Bey:

- Namuslu ve vicdanlı ol!
- Halka karşı sorumluluklarını unutma!
- Namusunu gençken koru!
- Halkını üzme!
- Akrabana, yakınına zarar verme!
- Herkese aynı şekilde davran!

Sırım Şeşen, Sarı Bey'in söylediği bu altı nasihati ömür boyu aklından çıkarmadı

(Töreqululı, 1992: 173).

2.

Möñke biydiñ üyine arıq qunanın minip Sırım bala kelipti. Balanı közge ilmegen biy báybişesine:

- Balağa ayran äkel, depti.

Tañerteñ awlada semiz qızıl tusaqtıñ üyelep ölip qalğanına nalığan Möñke:

- “Quttı qonaq qonsa, qoy egiz tabadı, qutsız qonaq qonsa, malındı qırsıq şaladı” degen, qızıl tusaq üyelep ölipti, bala qutsız qonaq boldın. Endi üyimden ket! dep ızğar şaşadı. Sonda Sırım bala:

- Olay bolmas, biyeke, depti. “Quttı qonaq qonsa, malı ölip, bası aman qaladı, qutsız qonaq qonsa, özi ölip malı iyesiz qaladı” deydi. Möñke biy balanıñ bul sözine añtañ bolıptı da:

- Ras, aytasıñ balam, sen şınında quttı qonaq ekensiñ, dep oğan sıy–siyapat körsetipti

2. Türkiye Türkçesi

Mönke Beyin evine, çelimsiz atına binip Sırım oğul geldi. Çocuğu önemsemeyen bey ilk hanımına “çocuğa ayran getir” dedi.

Sabah avluda semiz bir toklusunun yığılıp ölüvermesine hayıflanan (üzülen). Mönke:

- “Uğurlu konuk gelse, koyun ikiz yavrular, uğursuz konuk gelse, malına aksilik gelir” sözünde denildiği gibi toklu öldü. Çocuk sen uğursuz bir misafirsin, şimdi evimden git! diyerek suratını astı. O vakit Sırım oğul:

- Öyle olmaz beyim, dedi. Uğurlu konuk gelse, malı ölüp, başı sağ kalır. Uğursuz konuk gelse, kendi ölüp malı sahipsiz kalır” dedi. Mönke Bey, çocuğun bu sözünü çok beğendi ve:

- Doğru söylüyorsun çocuğum, sen hakikaten uğurlu bir misafirmişsin, diyerek ona hürmet gösterdi (Töreçululu, 1992: 173).

3.

Ata turıp ul söylese, er jetkeni bolar.

Sırım jıyırma altı jasında bir joldasimen Nurali hannıñ üyine barsa, Qaraman ana Malaysarımen söylesip otır eken.

- Balalar aman ba? depti de, elemey özderi söylese beripti.

Sırım joldasına dawıstap:

- Jür keteyik, bular bizdi adam dep otırğan joq qoy!, deydi. Malaysarı qalt qarap:

- Ata turıp ul söylegennen bez,

Ana turıpqız söylegennen bez.

Sırnayday sayrağan mına bala kim edi? deydi.

- Ata turıp ul söylese, er jetkeni bolar,

Ana turıp qız söylese boyjetkeni bolar, deydi Sırım.

- Sen tolğan ekensiñ, men bolğan ekenmin, dep Malaysarı Sırımı qasına şaqırğan eken **3. Türkiye Türkçesi**

Sırım yirmi altı yaşında, bir arkadaşıyla Nurali hanın evine gitmiş. Orada Karaman ana hizmetçi Malaysarı ile sohbet edip oturuyormuş.

- Çocuklar iyi mi? diye sordu Sırım. Fakat onu duymayıp sohbete devam ettiler.

Sırım arkadaşına dönüp:

- Yürü gidelim, bunların bizi adam yerine koyduğu yok, der. Malaysarı aniden onlara bakıp:

- Büyüğün yanında oğul konuşmaz.

Anne varken kız konuşmaz.

Bülbül gibi şakıyan bu çocuk kimdir? dedi.

- Ata varken oğulun konuşması delikanlı olduğundan, ana dururken kızın konuşması genç kız olduğundandır, dedi Sırım.

- Sen büyümüşsün, ben de büyümüşüm, diyen Malaysarı Sırım'ı yanına çağırılmış.

(Adambayev, 2014: 43).

4.

Jigittiñ tüp atasın qazğan it.

Sırımın atası Şolan batırdı töreler qılıştap öltiredi. Şolannan Dat, Äşte qalıp dünyeye kelgesin qara qazaq jinalıp, törelermen aradağı kek umıtılmas üşin jas balanıñ atın Dat koyadı. Dat atasınıñ kegin ala almaytın jasıqtaw bolıp ösedi.

- Ey, Dat, seniñ atıñ zamanında qoyılğan Dat edi-aw, esimiñe jemiñiñ layıqtı emes, tek bir qoya salğan at edi-aw, dep Qazaqtıñ qarttarı Dattıñ betine basıp jüredi.

Dat ösip, bir täwir äyelge üylenedi, odan Sırım turadı. Sırım ösip, atqa minip, ağayın aralap Baybaqtınıñ Sasay deytin atasınıñ awılına keledi, kelse ağayındarı qawmalap, ortağa alıp, jılap qoya beredi.

- Mına ataña nälet Nuralınıñ balası Esim sultan bizdiñ bir ağayınıñ Aqmonşaq deytin atın ilawğa minemin dep ustatıp alıp edi, endi báygege qosıp, “Esimniñ aqmonşağı” deytin ataqqa iye bolıp jür. Mine, biyl eki jıl boladı, talay ret kisi jiberip suradıq, berer emes. Bügin “qulaqqa qulaq, tuyaqqa tuyaq al” deytindi şığardı, deydi.

- Aqmonşaqtı bir jesirde balaytın edik, bukil Baybaqtınıñ atağın şığarğan Aqmonşaq edi, Şırağım, sol atqa sen bar, sağan berer, deydi ağayındarı.

- Ey, ağayındar, sender meni Nuralığa jumsamandar, ol it mağan da bermes. Berse jaqsı, bermese tegin qaytpaspın, bir janjal tuwıp keter, dep ötinedi Sırım. Ağayındarı qawmalap bolmaydı, aqırında Sırım könedi. Barıp Nurali hannıñ öz üyine tüsedı.

- Sırım jay jürmisiñ, ne jumıspen jürsiñ? deydi Nurali.

- Sizdiñ Esim degen balañız, meniñ bir ağayınıñ atın ustap ilawğa mingen eken, oğan eki jıl tolıptı. Mawqı basılsa, sol attıñ süyegi bolsa da, alıp keteyin dep kelip edim, deydi Sırım.

- Jaraydı, olay bolsa Esimdi şaqırtıp aytayın, deydi han.

- Esim şırağım, mına Sırım Aqmonşaqtı suray kelipti. Birtalay mindiñ ğoy, endi berseyşi, deydi Nurali balasına.

- Ağayınnan bir at mine almasam, men nesine sultan bolıp jürmin. Men attı beremin dep alğanım jok, Sırımğa at kerek bolsa, qulaqqa qulaq, tuyaqqa tuyaq alsın da ketsin, deydi Esim.

- Meniñ de estiyin degenim osı söz edi, dep Sırım üyden şığa jöneledi, Nurali han artınan Esimdi qayta şaqırıp alıp:

- Şırağım, Esim, sen tüsin, mına Sırım bir taydıñ qunına kelip jürgen joq, bul soğısqa kelip jür, sen bilmeysiñ, bunıñ atası Şolan bizdiñ babalarımızdıñ qolınan jazım bolğan, bul sonı äli umıtpay jür eken, atın berüw jön bolar, dey Esim Sırımniñ artınan kisi şaptırıp:

- Kelsin, qonaq bolıp, atın alıp ketsin, deydi.

- Ataña nälet, Esimniñ esigine bir tay üşin eki ret barar boldım-aw, bar, hanıña sälem ayt, kelip qonaq bolatın künimdi özim aytarın, dep qayılmay kete beredi. Aǵayındarına kelip:

- Attı özderi äkelip berse alarsındar, özderi äkelip bermese endi suramandar, deydi. Sırım awlına kelip atın tastap, Esimniñ ızasına jelmayaǵa minip, handı şabuwǵa Sarıarqanıñ qazaǵınan kömek suraydı. Söytip jürgende eldiñ aqsaqaldarı keñesip, Sırımı Baqay sınsınıñ aldınan ötkizbekşi boladı. Ekewi kezdeskende, Baqay Sırımniñ qolın ustap turıp sondaǵı aytqan sözi mınaw eken:

- İyä, Sırım bala, joqtan bar boldın, ayırdan nar boldıñ, köndey qamqa tozdı, atadan ul ozdı, anadan qız ozdı, bozdan burıl ozdı, osıǵan jawap berşi sıraǵım, deydi. Sonda Sırım batır:

- İye, joqtan bar bolsam, qudaydıñ qudireti bolar, ayırdan nar bolsam, atam ülek bolar; köndey qamqa tozsa, kiyuwi salaq bolar, atadan ul ozsa, erkindigi bolar, anadan qız ozsa, şirkindigi bolar; bozdan burıl ozsa, jüyriktigi bolar, Baqay ata! depti.

- Ey, Sırım, äkeñ seniñ Dat tömen, tentek, julǵawın asına malıp işetin kisi edi. Şeşeñ qaratorı, qayrattı, kündiz kelgen jiyırma kisini, tünde kelgen jiyırma kisini qonaq qılıp attandıran edi. Sen şeşeñe tartıp tuǵan ekensiñ-aw, balam, deydi qart.

- İye, Baqay ata, äkem Dat tentek bolsa bolǵan şıǵar, şeşem kündiz kelgen jiyırma adamdı, tünde kelgen jiyırma adamdı qonaq etip atandırsa, qırıqtıñ biri qıdır degen, onda men qıdırdan jaralǵan bolarım. “Özin-özi ezgen it, özen boyın kezgen it, özi bolǵan jigittiñ tüp atasın qazǵan it” dep edi, Baqay ata, depti Sırım.

Sonda Baqay sınşı sözden jeñilip, batırdı qonaq qıp, at mingizip, şapan jawıp, batasın berip attandırdı

4. Türkiye Türkçesi

Sırım'ın atası Şolan bahadırı, asiller (soylular) kılıçlayarak öldürdürür. Bu olaydan sonra, Şolan'ın oǵlu dünyaya geldiği zaman Kara Kazak toplanıp, asillerle aradaki kan davasını unutturmamak için genç çocuğun adını Dat koyar. Dat atasının öfkesini (kinini) alamadan, sessiz sedasız büyür. Kazak yaşlıları bu durumu:

- Ey Dat, senin adını zamanında Dat koymuş idik. Ne yazık ki bu ad senin kişiliğine uygun olmadı. Öylesine verilmiş bir isim gibi oldu, diyerek Dat'ın yüzüne vururlardı.

Dat büyüyüp iyi bir kadınla evlendi. Onlardan Sırım doğdu. Sırım büyüyüp, ata binip amcasıyla gezerken Baybaktı'nın Sasay denilen atasının köyüne geldi. Oraya vardığında akrabaları etrafına toplanıp, dert yandılar:

- Bu atasına lanet olsun! Nurali'nin çocuğu Esim Sultan bizim bir akrabamızın "Akmonşak" adındaki atını bir günlüğüne binmeye almıştı. Sonra koşuya sokup "Esim'in Akmonşak'ı" diye tanıtmış. Bunun üzerinden iki yıl geçti, adam gönderip istedik, ama vermiyor. Gidenler, "kulağa kulak toynağa toynak al" diyerek kovdu, deyip devam ederler:

- Akmonşak'ı bir dul gibi sahipsiz zannetmiştik. Oysa Baybaktı'yı ünlü yapan Akmonşak imiş. Yavrum, bu at için sen git, sana verir, dedi akrabaları.

- Ey büyüklerim, sizler beni Nurali'ye gönderiyorsunuz fakat o it bu atı bana da vermez. Verirse iyi olur ama vermezse boş dönmem kavgı çıkar, dedi. Büyükleri toplanıp Sırım'a ısrar edince sonunda kabul etti. Nurali Hanın evine gitti.

- Sırım hayırdır niye geldin? dedi Nurali.

- Sizin oğlunuz Esim benim bir akrabamın atını bir günlüğüne almış. Üzerinden iki yıl geçmiş. Hevesini aldıysa, o atın kemikleri kaldıysa alıp gideyim diye gelmişim, dedi Sırım.

- Peki, olay buysa Esim'i çağırıp söyleyeyim, dedi Nurali Han.

- Esim, evladım, Sırım bana Akmonşak'ı soruyor. Çok kez bindin, hevesini aldın artık ver, dedi Nurali çocuğuna.

- Akrabalardan bir at bile alamazsam, ben nasıl sultan olurum. Ben atı geri vermek için almadım. Sırım'a at gerekiyorsa kulağa kulak, toynağa toynak alsın da gitsin, dedi Esim.

- Benim de duymak istediğim söz bu idi, diyerek Sırım evden çıktı. Nurali Han ardından Esim'i tekrar çağırıp:

- Esim, evladım, Sırım'ın bana bir tay için gelmediğini anla, savaş için geldi. Sen bilmezsin. Bunun atası Şolan bizim atalarımızın elinden can vermişti. Bunu henüz unutmamış, atını vermek doğru olur, dedi. Esim Sırım'ın ardından adam gönderip:

- Gelsin, misafir olup atını alsın, dedi

- Atana lanet, Esim'in kapısına bir at için iki defa gitmem. Git, hanına selam söyle, gelip misafir olacağım günü kendim söylerim, deyip ardına bakmadan gidiverdi. Akrabalarına gelip:

- Atı kendileri getirip verirse alın, vermezlerse artık sormayın, dedi. Sırım köyüne gelip, Esim'e duyduğu öfkeyle atına bindi. Hanı basmak için atını dörtnala koşturup Sariarkan Kazaklarından yardım istedi. Bunların uluları toplanıp "Sırım'ı Sınçı Bakay'ın yanına götürelim" dediler. Bakay, Sırım'la karşılaşınca şunları söyledi:

- Evet, Sırım evlat, yoktan var oldun, dirgenden güçlü oldun, gönden ipek kumaş yıprandı, atadan oğul geçti, anadan kız geçti, bozdan ak geçti, buna cevap ver yavrum, dedi. Sonra Sırım bahadır:

- Evet, yoktan var olsam, Mevlâ'nın gücü olur, dirgenden güçlü olsam, atam ülek olur, gönden ipek yıpransa, giyen pasaklı olur, atadan oğul geçse, serbest özgür olur, anadan kız geçse, keşkeleri olur, bozdan ak olsa, iyi yürüyen, iyi koşan olur, Bakay ata, dedi Sırım.

- Ey Sırım, senin baban Dat sıradan, yaramaz, ayaklarındaki çorabı yemeğe batırıp içen biri idi. Annen ise güçlü, dirayetli, gündüz gelen yirmi kişiyi, gece gelen yirmi kişiyi misafir edip gönderen birisi idi. Sen annene benzemişsin yavrum, dedi pir.

- Evet Bakay ata, babam Dat yaramaz olabilir, annem gündüz gelen yirmi adamı, gece gelen yirmi adamı misafir edip gönderirse bunlardan biri Hızır'dır. Ben de ondan olmuşumdur. "Kendi kendini bilen it, nehir boyu gezen it, kendinden olan yiğidi bulan it" Bakay ata, dedi Sırım.

Sonra Sınçı Bakay ata bu söze yenilip, Sırım'ı misafir etti. At bindirip, hayır dua edip gönderdi (Adambayev, 2014: 44-45).

5.

Jaqındı jaralama, alıştı qaralama.

Malaysarınıñ awılı tömengi Topaylı qalasınıñ awzında eken. Sırım awılına kelgende qart azğantay qoyınıñ aldında jür eken.

- Ağa, kim boldıñız? dep suraptı.

Malaysarı:

- Şırağım, kim bolayıq, osı jerdegi az üy Tanamızdağı, depti. Sonda Sırım:

- Tananıñ qaysısıñ? Jeti üy Jiyenbekpisiñ? Bes üy Bessarısısıñ? Tısqan qulaq Asanbısın? Töleyden alğan Qunanbısıñ? degende, Malaysarı:

- Şırağım, Tananıñ pälениmin dep ne ğılayın. Tanısañ tanırsıñ? Men de seni tanıp turmın. Dattıñ awzına şaytan tükirgen, bir quw ayaq balası atqa mindi dep estip edim. Sen sol bala bolarsıñ? depti. Sonda Sırım:

- Bäli, ağa sol balañız men bolamın. Awıldan şıqqanda sizdi sözden utsam, at mingizip, şapan jawıp batañızdı alayın dep attanıp em, utıldım, batañızdı beriñiz, atıñız mına astımdağı atım, şapanım mınaw! dep üstindegi şapanın şeşip

5. Türkiye Türkçesi

Malaysarı'nın köyü aşağı Topaylı şehrinin ucunda imiş. Sırım onun köyüne geldiğinde bir ihtiyar birkaç koyunun önünde yürüyormuş.

- Amca kimsiniz? diye sormuş Sırım.

Malaysarı:

- Yavrucuğum, kim olalım, Tanamızdaki az evdeniz, dedi. Sonra Sırım:

- Tananın hangisisin? Yedi ev, Jiyenbek misin? Beş ev, Bessarı mısın? Fare kulak Asan mısın? Ödemeden alan Kunan mısın? deyince, Malaysarı:

- Yavrucuğum, “Tananın falanıyım” diye niye söyleyeyim. Tanısan zaten tanırdın? Ben seni tanıyorum. “Dat’ın ağzına şeytan tüküren, açığöz, son çocuğu ata bindi” diye işitmişim. Sen o çocuksun, demiş. Sonra Sırım:

- Evet amca, o son evlat benim. Köyden çıktığımda sizi konuşmada yeneyim, at bindirip, kaftan sarıp, hayır duanızı alayım diye yola çıkmışım. Ne çare yenildim. Lütfen hayır dua ediniz, atınız bu altımdaki at, kaftanımda işte bu! diyerek üstündeki kaftanı çıkarıp vermiş (Adambayev, 2014: 47).

6.

Tasıp jürgenim joq.

Sırım Nuralığa narazı bolıp jürgende:

- Az ben köpti, aq pen qararı, naşar men mıqtını teñgere almadıñ, dep ökpelepti.

Nuralığa bir kez kelgende Sırım amandaspay jüre beripti. Sonda Nuralı:

- Batır! Qayrılıp sälem bergiñ kelmeydi, tasıp jürsiñ-aw! depti. Sonda Sırım:

- Han, tasıp jürgenim joq, Qazaq balasınıñ basın qosa almay sasıp jürmin, depti.

6. Türkiye Türkçesi

Taşdığıım yok.

Sırım Nurali'ye itiraz edip yürürken:

- Az ile çoğu, ak ile karayı, zayıf ile kuvvetliyi eşit tutmadın, diye gücenmiş. Nurali bir kez yanına geldiğinde Sırım selamlaşmadan gidiverdi. O vakit Nurali:

- Bahadır (yiğidim)! Merhamet edip selam veresin gelmez. Beni umursamazsın sanırım, demiş. Sonra Sırım:

- Hânım, umursamadığım yok? Kazak çocuklarının başını bir araya getiremedin, buna şaşırıyorum, demiş (Serikqazı, 2016:113)

7.

Sırımın Üş Qasiyeti.

Bir top jolawşı Sırımı izdep kele jatsa, aldarınan äyel şığadı. Jön surasıp, jolawşılardıñ Sırımğa bara jatqanın bilip, berip jiberetin amanatı bar ekenin aytıp, onı Sırımğa jetkizüwdi ötinedi.

- Ol ne amanat, jeñil me, awır ma? dep suraydı jolawşılar.

- Qadirin bilseñiz jeñil de emes, awır da emes, alıp jürüwge awır emes, deydi de, äyel basındağı oramalın şeşip alıp, jelkesinen bir tal, töbesi men mandayınan bir tal şaştan julıp alıp, jolawşılarga beredi. Sodan keyin oñ jaq qoltıgın bir japıraq şüberekt jirtip beredi. Tezek terip jürgen qabınıñ bir burışın jirtip alıp:

- Onı da Sırımğa jetkiziñiz, dep beredi. Jolawşılar:

- Munı kim berdi dep aytamız? degende, äyel:

- Sırımniñ özi biledi, dep jawap qaytaradı. Jolawşılar Sırım awılına kelip, bolğan mänjaydı aytıp, amanatın tapsıradı.

- Sender munı ne dep şeştinder? deydi Sırım. Jolawşılar:

- Şeşe almadıq, deydi.

- Bul äyel Baybaqtı elinen körinedi. Elden erte ketken eken. Jelkeden şaş alğanı, “tuğan jerim, tuwısqan elim artımda qaldı” degeni. Töbeden şaş alğanı, “sodan beri

mına bastan birtalay uwaqıt ötti” degeni. Mandayınan şaş alğanı, “äli jaspın, ömirden ümitim bar” degeni. Köylektiñ oñ jaq qoltıǵınıñ astınan şüberək jırtıp bergeni, “bul tusta bawır bar, men seniñ bawırınıñmın” degeni. Baybaqtıñ balası ekenin osıdan bildim. Qaptıñ burışın bergeni, “üye tezekpen kirip, külmen şıǵıp, küñ bop jürmin” degeni, deydi Sırım.

Biraz kün ötken soñ Sırım äyeldiñ awılına keledi. Mundaǵılar qonaq etip, biraz jatqan soñ awıldıñ aqsaqalı:

-Ne jumıspen keldin? dep suraydı. Sonda Sırım:

- Saǵan arzan, maǵan qımbat, seniñ qolında meniñ bir süyegim, qarındasım jür eken. Pulın alıp beresiñ be, qunın alıp beresiñ be? deydi.

- Ol qarındasındı burın körip pe ediñ? deydi aqsaqal. Sonda aqsaqal:

- Bir tüsti kiyingen qırıq äyel, qırıq erkek qarama qarsı jüredi. Sol uwaqıtta bir birindi tanısañdar birge awıldarıña qaytıñdar, tanımasañdar osında qaladı, deydi. Söytip qırıq erkek pen qırıq äyel qarama qarsı jürgende köp äyeldiñ ortasında kele jatqan Baybaqtınıñ kızı qasında kele jatqan äyeldiñ qulaǵına:

- Anaw meniñ aǵam Sırım, dep sıbırlaydı. Sırım da Baybaqtınıñ qızın tani ketedi. Sonda aqsaqal:

- Bir birindi qalay tanıdıñdar, dep suraǵanda, Sırım:

- Qırıq äyeldiñ işindegi otız toǵızı ötip bara jatqan erkektiñ bäriniñ betine karap sanap şıqtı, al mına äyel qatarınan asıp ketkenşe menen közip awdarmadı. Sodan taptım, deydi.

Aqsaqal äyelden:

- Sırımdı qalay tanıdıñ? dep suraǵanda ol:

- Sırımnda erekşe üş qasiyet bar; birinşisi batırǵa bitken tulǵası, ekinşisi öjet minezi, üşinşisi asqan danalıǵı. Sırım maǵan qıran topşılı, tolıq deneli, keñ kewdeli, şalqaq tösti, jolbarıs betti bolıp köripti. Bası da elden erek, torsıq şekeli eken. Aǵamdı osıdan bildim, depti.

Söytip Sırım Baybaqtınıñ qızın kündikten qutqarıp, awılına alıp qaytqan eken

7. Türkiye Türkçesi

Sırım'ın üç özelliği

Bir grup yolcu Sırım'ı aramaktayken önlerine bir kadın çıkar. Nereye gittiklerini sorup, yolcuların Sırım'a gittiğini öğrenince, Sırım'a gönderilecek bir emaneti olduğunu söyler. Onu Sırım'a ulaştırmalarını rica eder.

- Emanetin nedir? Hafif mi ağır mı? diye sorar yolcular.

- Değerini bilerseniz, hafif de değil, ağır da değil. Götürmesi zor değil, der kadın ve başındaki başörtüsünü çıkarıp, ensesinden bir tel, başının üstü ve alın tarafından bir tel saç koparıp yolculara verir. Sonra sağ tarafındaki koltuk altından bir parça kumaşı ve tezek topladığı torbasının bir köşesini yırtıp, "Bunu da Sırım'a iletirsiniz" der. Yolcular "Bunu kim verdi diyelim" diye sorunca kadın "Sırım'ın kendisi bilir" diye cevap verir. Yolcular Sırım'ın köyüne varınca olanları anlatıp emaneti teslim ederler.

- Sizler bu olanları nasıl yorumladınız? der Sırım. Yolcular:

- Çözemedik, diye cevap verirler. Sırım:

- Bu kadın Baybaktı köyünde karşınıza çıkar. Yurdundan erken ayrılmış. Enseden aldığı saç "doğduğum yer, yurdum ardımda kaldı" demek. Tepesinden aldığı saç "o vakitten beri uzun zaman geçti" demek. Alnından aldığı saç ise "henüz gencim hayattan ümidim var" demektir. Elbisesinin sağ taraftaki koltuk altından yırtıp verdiği kumaş, "bu yerde kardeş var, ben senin kardeşinim" demek. Baybaktı'nın çocuğuymuş, oradan bildim. Tezek torbasının köşesini yırtıp vermesi, eve tezekle girip külle çıktığı, köle olduğu demektir, diye açıklar Sırım.

Biraz zaman geçtikten sonra Sırım kadının köyüne gider. Oradakiler Sırım'la sohbet edip, ağırladıktan sonra köyün ihtiyarı:

-Ne için geldin? diye sorar. Sırım:

- Sana ucuz, bana değerli, senin yanında benim bir bacım varmış. Parasını alıp verecek misin, diyetini mi alıp vereceksin? der.

- O kız kardeşini daha önce görmüş müydün? der, ihtiyar. O zaman Sırım:

- Yok, görmedim, der. İhtiyar:

- O zaman aynı kıyafetleri giyen kırk erkek, kırk kadın karşılıklı yürüyecek. O sırada birbirinizi tanırırsanız birlikte köyünüze dönün, tanıyamazsanız burada kalacak, der.

Böylece kırk erkek ile kırk kadın karşılıklı yürürken kadınların ortasında gelmekte olan Baybaktı'nın kızı karşısından gelen kadının kulağına:

- İşte benim ağabeyim Sırım, diye fısıldar. Sırım da Baybaktı'nın kızını tanır. Sonra ihtiyar:

- Birbirinizi nasıl tanıdınız? diye sorduğunda, Sırım:

- Kırk kadının içindeki otuz dokuzu önünde duran erkeklerin hepsini tanıdı. Bu kadın ise önümden geçene kadar benden gözünü almadı, öyle buldum.

İhtiyar, kadına: Sırım'ı nasıl tanıdın? diye sorunca, kadın:

- Sırım'da bilhassa üç özellik var: Birincisi yiğite yakışır cüssesi (endanı) ikincisi cesur (atak) karakteri, üçüncüsü çok zeki oluşu. Sırım bana kartal bakışlı, dolgun cüsseli, geniş gövdeli, arkaya doğru eğik göğüslü, aslan yüzlü gözükte. Başı da ayrıcalıklı olarak, şakağı geniş şekilde, ağabeyimi öyle tanıdım, diye cevap verir.

Böylece Sırım Baybaktı'nın kızını kölelikten kurtarıp köyüne alıp götürmüştü.

(Risbekov, vd, 2007: 15).

8.

Söz anası ne?

Sırım Ürgeniştiñ janına barıp jüz köris qılğan. Han Sırımniñ atağına qanıq: “Qazaqtıñ özi şeşen, özi batır kisisi” dep estidi eken. Han Ürgeniş şeşeni men Sırımı aytıstırıptı.

Ürgeniş şeşeni:

- Söz anası ne?

Suw anası ne?

Jol anası ne? dep suraydı.

Sırım batır:

- Söz anası, qulaq,

Suw anası, bulaq,

Jol anası, tuyaq! dep jawap beredi.

Ürgeniş şeşeni:

- Daw muratı ne?

-Sawda muratı ne?

-Qız muratı ne?

-Jol muratı ne?

Sırım batır:

- Daw muratı, bituw,

Sawda muratı, utuw,

Qız muratı, ketuw,

Jol muratı, jetuw, deydi.

Ürgeniş şeşeni:

- Namazda jan jağıñızga qaray beredi ekensiz, onıñ ne? dep suraydı.

- Jan jağıñızga siz qaramasañız, meniñ qarağanımdı qalay kördiñiz? depti Sırım.

Ürgeniş şeşeni:

- Sizdi eki ayaqtı, bir tildi adam balası jendi me? deydi.

Sırım batır:

- Sırımniñ aytqanın tındamay, öz sözün soğa bergen adam Sırımı künde jeñedi, depti.

8. Türkiye Türkçesi

Sırım Ürgeniş'in sultanına gidip görüşmek istemiş. Sultan, Sırım'ın şöhretini "Kazağın hem hatip, hem yiğit kişisi" diye işitir imiş. Sultan, Ürgeniş hatibi ile Sırım'ı atıştırmış. Ürgeniş hatibi:

- Sözüñ anası nedir? Suyun anası nedir? Yolun anası nedir? diye sorar.

Sırım bahadır:

- Sözüñ anası kulak, suyun anası kaynak (pınar) yolun anası toynak, diye cevap verir.

Ürgeniş hatibi:

- Dava maksadı ne? Ticaret maksadı ne? Kız maksadı ne? Yol maksadı ne?

Sırım bahadır:

- Dava maksadı bitmesi (çözülmesi) ticaret maksadı kazanmak, kız maksadı evlenmek, yol maksadı ulaşmak, der.

Ürgeniş hatibi:

- Namazda sağa sola bakıyormuşsun, doğru mu? diye sorar.

Sırım bahadır:

- Sağa sola siz bakmıyorsanız, benim baktığımı nasıl gördünüz? der, Sırım.

Ürgeniş hatibi:

- Sizi iki ayaklı, bir dilli insan evladı yendi mi? deyince, Sırım bahadır:

- Sırım'ın konuşmasını dinlemeden, kendi sözünü söyleyip duran insan Sırım'ı her gün yener, diye cevap verir (Adambayev, 2014: 52).

9.

Sırım batır bir jolı Buharağa baradı. Sol küni moldalar meşitte juma namaz oqıp jatrı eken. Sırım meşit janınan ötip bara jatsa bir molda janına kelip:

- Ey, Qazaq, namazğa jür! dep, Sırımı ertip aparıp işanniñ artına turğızıp qoyadı. Batır neden bastarın bilmey, awzına tüskenin ayta beredi:

- Köndirmeske köndirgen quday, köringenniñ artına töndirgen quday!. dey bergende, artta turğan molda estip, Sırımı jelkeden nuqıp kaladı. Sırım da aldındağı işandı jelkeden bir türtip qoyadı. İşan namazın buzbay oqıy beredi. Namaz oqılıp bolğan soñ işan:

- Meni urğan kim? deydi.

- Men! deydi Sırım.

- Ä, nege urdıñ? deydi.

- Men saharada erkin ösken Qazaq edim. Mına kisi meni äkelip namazğa turğızıp qoydı. Ne derimdi bilmey awzımdı kübirletip tur edim, artımnan türtip qaldı. “Namaz kezinde aldınğısın artındağı kisi türtip turatın ädeti eken ğoy” dep, men de sizdi bir tüyip qaldım, deydi Sırım.

- Sahara Qazağın äkelip namazğa turğızğan aqımaq, dep işan moldağa düre salgızıptı.

9. Türkiye Türkçesi

Sırım bahadırın yolu Buhara'ya düşer. O gün mollalar camide cuma namazı kılıyormuş. Sırım caminin yanından geçip giderken bir molla yanına gelip:

- Ey Kazak, namaza gel! diyerek Sırım'ı beraberinde götürüp şeyhin arkasına durdurmuş. Sırım nereden başlayacağını bilmediğinden ağzına geleni söyleyiverir:
- İnanılmazı inandıran Mevla, görünenin ardından baktıran Mevla! diye söyleyince, arkasında duran molla bunu duyup Sırım'ı ensesinden dürter. Sırım da önündeki şeyhi ensesinden dürter. Şeyh namazını bozmayıp devam eder. Namaz kılındıktan sonra şeyh:
- Beni dürten kimdi? diye sorar. Sırım:
- Ben! deyince bu sefer şeyh sebebini sormuş. Sırım:
- Ben çölde özgür büyüyen bir Kazak idim. Bu kişi beni durdurup namaz kılmaya getirdi. Ne diyeceğimi bilmeden ağzımı kıpırdatıp dururdum. Sonra biri ardımdan dürttü. "Namaz sırasında arkadakinin önündekini dürtmesi adet imiş" diye düşünerek ben de sizi dürtüm, der.
- Çölden gelen Kazağı namaza durduran ahmak! diyen şeyh, mollayı dövmüş.

(Töreçululı, 1992:182)

10.

Eldin Qazıkurt tawınıñ bökterine köşip qonıp jatqan köktew kezi eken. Bir küni Töleniñ äkesi Älibek biyge dawger jügine kelipti. Bireyi:

- Qırından quwıp indetken tülkime mınay talasıp, bermeydi, deydi. Ekinşisi:
- Sırtınan jürgen tülkim edi. Onıñ üstine jer de in de meniki, demek tülki de meniki. Ekeyi osılayşa biraz dawlasadı. Älibek biy dawgerlerdiñ sözderin tındap alğan soñ, balasına siltep:
- Munıñ biyligin Töle bersin, deydi. Dawgerler Tölege kelse, ol bir şıbıqtı at qılıp, bir şıbıqtı qamşı qılıp dalada ayt şülep oynap jür eken. Aldına kelip dawların bayandağan son, bala:
- Tülki arlan bolsa seniki, deydi, "kırdan kuwıp kelip indettim" degen jigitke.
- Urğaşı bolsa seniki, deydi, "jer meniki" degen jigitke. Balanıñ bul biyligine tüsinbey älgiler Äkesine qaytıp keledi:
- Balañızdıñ sözine tüsinbedik..

- Tölejan töreligin durıs bergen eken, deydi Älibek biy. Tülkiniñ uladı tüz saqtaydı, urğaşısı in saqtaydı. Tülki erkek bolsa, seniki senin, qırdan quwıp kelip indetkeniñ ras, tülki sağan tiyedi al urğaşı bolsa, jer iyesi sağan tiyedi.

10. Türkiye Türkçesi

Halkın Qazıkurt dağının eteğine göçüp yerleştiği yayla zamanı idi. Bir gün Tölenin babası Alibek beye iki davacı gelmiş. Davacılardan birisi:

- Kırdan kovup, mağarada avladığım tilkime yapışıp, bana vermiyor, der iken, ikincisi:

- O benim tüyü güzel diye yetiştirdiğim tilkim idi. Ordaki yer de, mağara da benim. Demekki tilki de benim.

İkisi bu şekilde biraz daha tartışırlar. Alibek bu davacıların sözlerini dinledikten sonra çocuğuna dönüp:

- Bu davanın hükmünü Töle versin, der. Davacılar Töle'ye geldiğinde O bir çubuğu at, bir çubuğu da kamçı yapıp dışarda oynuyormuş. Yanına gelen davacıları dinledikten sonra çocuk:

- Tilki erkekse senindir, der, “Kırdan kovarak ine soktum” diyen yiğide.

- Dişi ise senindir, der, “Yer benim” diyen yiğide.

Çocuğun hükmünü anlamayıp yanlış gören davacılar, çocuğun babasına gider ve:

- Çocuğunuzun hükmünde yalnızlık var, derler.

- Tölecan hükümleri doğru vermiş, der Alibek bey. Tilkinin erkeği bozkırda, dişisi mağarada olur. Tilki erkekse seninki, dişiye, “yer benim” diyen yiğidinki olur, demiş.

(Töreçululı, 1992: 32).

11.

Töle bala Änet babağa barıptı. Jası jüzge kelgen Änet baba ıntımaq el birliği jöninde äñgime aytıp otıradı. Töle, “Qalay ötkende birlik boladı. Onıñ küşi qanday bolmaq” degendi suraydı. Sonda Änet baba äweli jawap aytpas burın bir buwma solqıldağ şıbıq aldıradı.

– Balam mınanı sındırıp körşi!

Töle buwılğan şıbıqtı olay bulay iip sındıra almaydı.

- Endi sol şıbıqtı birtindep sındırşı!

Töle ortasınan buwılğan şıbıqtı şeşip birtindep, pırt-pırt op-oñay sındırıp beredi. Änet baba:

- Budan ne tösindiñ, balam? deydi. Sonda Töle:

- Tösindim baba bul mısalıñızdın mänisi: intımağı birliğı mıqtı eldi jaw da, daw da ala almaydı, “Sayak jürgen tayaq jeydi” demekşi “birliğı intımağı joqtı jaw da daw da op-onay aladı” degeniñiz ğoy.

- Berekelde balam, durıs taptıñ. El biley üşin aldımen eldi awız birlikke, intımaqqa şaqıra bil. “Bak kayda barasıñ? -Intımaqqa baramıñ.” degenniñ mänisi osı – depti

11. Türkiye Türkçesi

Töle çocuk Anet babaya gitmiş. Yaşı yüze yaklaşan Anet baba dayanışma, birlik beraberlik, hakkında hikâyeler söylemiş. Töle:

- Ne yapsak birlik olur? Bu güç nasıl olacak? diye sormuş. Sonra Anet baba cevap vermeden önce birbirine bağlanmış çubuklar getirtmiş:

- Çocuğum bunu kırabilir misin?

Töle çubukları öteye beriye esnetti ama kıramadı.

-Şimdi o çubukları birbirinden ayırıp bir bir kır.

Töle bir araya getirilmiş çubukları çözüp birer birer, kolayca kırmış. Anet Baba

- Ne düşündün yavrum, demiş. Sonra Töle çocuk:

- Baba bu örneğiniz kendisi birlik ve beraberliği güçlü olan halkın düşmanı da olmaz davası da olmaz. “Tek yürüyen dayak yer” sözünde olduğu gibi “Birliği beraberliği olmayanı düşman kolay alır” dediniz.

- Aferin yavrum, doğru diyosun. Halkı yönetmek için ilk önce halkı birlik, beraberliğe çağırarak lazım. “Baht nereye gidiyorsun, ben beraberliğe gidiyorum” denilen sözün de anlamı öyledir, demiş (Töreçululu, 1992: 31).

Töleniñ jas kezi, jotada mal bağıp jürse, anaday jerde bes-altı attılı ketip bara jatadı. Bala olardıñ aldınan şıǵıp sälem beredi. Ortalarındaǵı aqsaqallı Qonqa degen, jası jetpisterge kelgen biy eken:

- Balam, bul kay awıldıñ malı? – dep suraydı.

- Älibek biydiñ..

- Anay üye izdep jatqan jılqılar kimdiki?

- Ol Jılköz baydiki.

- E, e izdep kele jatqanımız sol Jılköz bay edi.

- Meniñ de ol awılǵa barar şaruwam bar edi, sizderge ilese barayın, deydi Töle bala.

Olar jürip kele jatıp, säske tús közinde köp jılqını köredi. Jılqının köptigi sonşalık, kişi besinge deyin şetine şıǵa almaydı. Sonda jol serik bala:

-Ata mınaw jılqı kaday baydıñ jılqısı boldı eken? Bilesiz be? dep suraydı. Oǵan Qonqa biy:

- Qaraǵım, bul nısapsız degen baydıñ jılqısı, deydi.

- Nısapsız degen kaday bay?

- Balam, aytayın: nısapsız degen, osı maldı jıyya bergen, jıyya bergen. Bul naşarǵa, kedeyge kayırımı jok, at mayın bermeytin baydıñ malı.

Olar odan ari jürip kele jatadı. Kenet keñ dalada jayqalıp ösip turǵan qalıñ eginniñ üstinen tüsedı.

- Oypırım-oy, ata, mınaw qanday adamniñ egini boldı eken? Köz jawın alıp, jayqala ösip tur ǵoy, deydi bala.

- A şıraǵım, bul egin qayırsız degen baydıñ egini.

- Qayırsız degen bay ma? Qay el boladı, ata?

- Ä, şıraǵım aytayın. Bay bir özi alem adam jaldap, osınşa jerde aydattı. Arzanǵa jumıs istetip, eñbegin bir jedi. Endi egindi birewdiñ eñbegimen orǵızıp, qırmanǵa saldı. Bastırıp, qambaǵa kuydı. Muniñ beriñ özi istemedi, birewge istetti. Sonan soñ elde astıq bolmay kalǵan jılı qımbatqa sattı. Özi jan qıynamay üyde may şaynap jattı. Kelesi jılı taǵı egin ektirdi. Endi eki ese adam jaldadı. Jıldan-jılǵa osılay kete berdi.

Odan jurtqa payda jok. El aşıqqanda qımbatqa sattı. Muniñ qayırsız bolatın sebebi osı. Tüsinip al balam.

- Tüsindim, ata.

Ekewi tağı jolda kele jatsa, bir jerde köp adam jıynalıp kör qazıp jatadı.

-O, balam, deydi Qonqa biy, anaw jıynalğan top adam kimder? Köziñ jetik qoy, qaraşı? deydi. Bala qaraydı:

- Ata ölgen adamdı qoyğalı kör qazıp jatqan körinedi.

- Endeşe, sen barıp bilip qayt. Kömetinderi ölgen adam ba, tiri adam ba eken? Sonı sura.

Bala şabadı. Barıp kör qazıp jatqandarğa salem beredi:

- Sizderiñ jerleytinderiñiz ölgen adam ba, tiri adam ba?

Jakını ölip janı küyip turğandar:

- Ne dep bılışdayı mınaw?

Ekinşi biri kelip balanı qamşımen basınan salıp jiberedi.

- İyttiñ balası, ne ottap tursın? Bozbalardıñ ekew üşewi oğan jabıla ketip edi, bir qarıya lay kisi:

-Toqtandar! deydi ayqaylap, Äweli jön surayıq, qandan kele jatqan bala eken, bilelik. Käne balam sen ne dedin?

- Kömip jatqandarıñız öli adam ba, tiri adam ba? dedim.

- Qarağım, osı sözdi öziñ aytıp tursıñ ba, jok basqa birew aytqızdı ma sağan?

- Kasımda ülken kisi bar edi, sol kisiniñ atqosşısı edim. ol kisi “Analardıñ jerleyin dep jatqanı ölgen adam ba eken, tiri adam ba eken, barıp bilip keşli”, dep jumsadı.

- Apırım-ay, munı surağın qarıya tegin adam emes, eken –aw qoy balanı urmandar jigitter. Munda bir män bar sol qarıyyanı birewiñ barıp saqırıp kelinder.

Eki jigit qarıyağa barıp, sälem beredi:

- Aqsaqal bir qadirli adamımız kaytı bolıp sonı qoyğalı jatır edik. İlgeriniñ jolı elikke kuran oqıp attanıñız. Qoñqa bi:

- Ä onday bolsa jaraydı, dep atınıñ basın burıp älgilerge baradı. Ölikti koyıp bolğan soñ köpşilik:

-Aqsaqal, alıstan kele jatır ekensiz. Öziñizde bir kadirli kisi körinesiz. Bul kisi de kadirli adamımızdıñ biri edi. Mina balanı bizge jibergen ekensiz. Bala şedi awıp keldi de bizden “Qoyıp jatqan elikteriñiz ölgen adam ba, bolmasa tiri adam ba?” dedi. Sonı köñilimizge awır alıp, osında bozbalalarımız qol keterdi. Baladan “Munı kalay suradıñ, öziñ be, joq sağan bireuw üyretti me?” dep edik. “Aqsaqalım bar edi, sol kisi osılay sura dep jumsadı.” dep şının ayttı. Osı sözderiñizdiñ mänisi kalay, sonı tüsindiriziñi, dedi.

- Ä durıs surap tursızdar. Tiri adam ba degenim “artında özindey bolatın bala- şağası bar ma? As-suw beretin mal-janı bar ma?” degenim. Al öli adam ba degenim “özindey bolıp ösetin artında bala-şağası jok bolsa as-suwın beretin mal-janı joq bolsa, munıñ atı şın ölik” şıraktarım. Osınıñ qaysısı ekenin bilgim kelip edi. Bul ölik osınıñ kaysısı?

- Uwa ata, artında balası bar, as-suwına jaraytın mal janı bar däuletti kisi.

Qoñqa aqsaqal ölikke kuran oqıp bata qıladı. Köpşilik :

- Awılğa jüriziñiz, meyman bolıñızdar, dep ötinedi.

- Şıraktarım, mağan awılğa qonuğa bolmaydı. Men tüzdiñ adamımın, dep Qoñqa biy, atınıñ basın burıp jürüp ketedi. Jolda kele jatıp bala tağı da:

- Ata tüzdiñ adamımın degeniñiz kalay? dep suraydı.

- Qarağım, öziñ añğarımpaz bala ekensiñ, atıñ kim?

- Atım Töle.

- Töle qarağım, “tüzdiñ adamımın” degenim “köpşiliktiñ, halıqtıñ adamımın” degenim. Bata bereyin. Seni tüzde kezdesterip, serik boldım. Men sekildi seniñ de ömiriñ tüzde ötsin, tüzdiñ adamı bol balam, dep betin sıypaydı qart.

Töle biy eseygenşe sol jol üstinde jolıqqan Qoñqa qarttı ünemi kurmettep eske alıp, özine ustaz tutqan eken

12. Türkiye Türkçesi

Töle gençlik zamanında bir tepede hayvan otlatırken uzaktan beş-altı atlı geçiyormuş. Çocuk onların yanına gelip selam vermiş. Ortalarındaki ihtiyar Qonga dedikleri, yaşı yetmişlere gelen bey imiş. Qonqa bey:

- Çocuğum bu hangi köyün malı? diye sormuş.

- Alibek beyin.

- Şu halsiz yatan yılkı kiminki?

- Onlar zengin Jılköz'ün.

- Aa aradığımız Jılköz Bey idi, demiş.

- Benim de o köyde işim vardı. Sizinle geleyim, demiş Töle çocuk.

Onlar yürürken kuşluk vaktinde büyük bir yılkı sürüsü görürler. Atlar o kadar fazla imiş ki insab başından diğer ucuna ulaşamazmış. Sonra yol arkadaşı çocuk:

-Dede, bu yılkı, nasıl bir zenginin yılkısı olmuş? Biliyor musunuz? diye sormuş.

Qonqa bey ona:

- Evladım bu açgözlü denilen zenginin yılkısı, demiş.

- Açgözlü denilen ne tür bir zengin?

- Evladım söyleyeyim. O malı durmadan biriktirir. Durumu kötü olana, fakir olana hiç hayrı yok. Hiç birşeyini vermeyen zenginin malı.

Oradan öteye yürürler ve büyük bir arazide ekilip büyümekte olan ekin tarlasına rastlarlar:

-Vavv! Dede, bu ekin hangi adamındır, köz ala bildiğine geniş arazide yayılıp büyüyor, dedi çocuk.

-Aa! Çocuğum bu ekin hayırsız denilen zenginin ekini.

- Hayırsız zenginin mi? Hangi boydan dede?

- Aa çocuğum söyleyeyim. Zengin, birçok işçi tutup bu yerleri sürdürdü, ucuza iş yaptırıp haklarını yedi. Şimdi ekini başkasının emeğiyle biçtirip harman yaptırdı. Taneleri saplarından ayırıp ambara koydu. Bunu kendisi değil, başka birine yaptırdı. Sonra da kıtlık olan yılda tahılı pahalıya sattı. Kendini hiç zorlamadı, yattı. Gelecek yılında daha fazla kişi çalıştırdı. Yıllar böyle geçti. Ondan halka fayda yok. Aç kalana pahalıya sattı. İşte bunun hayırsız olmasının sebebi yavrum.

-Anladım, dede.

İkisi yolda gelirken bir yerde, bir sürü insan toplanıp mezar kazıyorlardı.

-Ooo, yavrum, dedi Qonga Bey, bu toplanan grup da kim? Senin közin iyi görür, bir bak bakılım, dedi. Çocuk baktı ve:

-Dede, ölen adamı gömmek için mezar kazılıyor, dedi.

-Öyleyse sen öğrenip gel, gömdükleri ölü adam mı, diri adam mı? Gidip sor.

Çocuk gidip kazı yapanlara selam verdi:

-Sizin defnettığınız adam ölü adam mı, diri adam mı?

Yakını öldüğü için, içi sızlayanlardan birisi:

-Ne söylüyor bu?

Bir ikincisi biri gelip çocuğun başına kamçıyla vurup kovdu.

-İtin çocuğu! Ne gevezelik ediyorsun?

Delikanlıların ikisi-üçü böylece saldırırken, aralarından bir ihtiyar kişi:

-Durun, dedi yüksek sesle. Önce bir soralım. Nerden gelmiş bu çocuk bilelim. Haydi çocuğum, sen ne dedin?

-Gömdüğünüz ölü adam mı, diri adam mı? dedim.

-Yavrum bu sözü sen mi söylüyorsun? Yoksa başka biri mi söylüyor?

-Yanımda büyük biri var. O kişinin kâhyasıyım. O kişi “ Onların gömdüğü ölü adam mı, diri adam mı? Git, öğren gel.” dedi, diye söyledi.

- Eyvah! Bunu soran yaşlı adam boş kişi değilmiş, çocuğa vurmayın, onun suçu yok, dedi. Burda bir mana var, o yaşlı adamı çağırıp gelin.

İki yiğit yaşlı adama gidip selam verdi:

-İhtiyar, değerli bir adamımız vefat etti. Onu defnediyorduk. Ölüye kuran okuyup gidiniz.

Qonga bey:

- A öyleyse tamam, deyip atının başını çevirip deminki yere gitmiş. Ölüyü defnettikten sonra kalabalık:

- İhtiyarım uzaktan gelmişsiniz. Değerli biri gibi görünüyorsunuz. Bu kişide değerli adamlarımızdan biriydi. Bu çocuğu bize göndermişsiniz, çocuk koşturup gelerek “Defnettiğiniz ölü adam mı, diri adam mı?” dedi. Gönlümüzdeki acıyla buradaki delikanlılar ona el kaldırdılar. Sonra çocuğa “Bunu nasıl sordun, kendin mi yoksa başka birisi mi öğretti?” dedik. O da “İhtiyar biri vardı, o kişi bunları sor dedi.” diye gerçekleri söyledi. O sözlerinizin anlamı ne, açıklayıverseniz? dedi.

- Evet doğru soruyorsunuz. Diri adam mı dediğin “Ardında kendi çocuğu, yemek vereni mal varlığı var mı” demek. Ölü adam mı dediğim ise “Kendinden olan çocuğu yoksa yemek vereni, mal varlığı yoksa bunun adı gerçek ölüdür” demek yavrum. Bunların içinden hangisi olduğunu öğren demiştim. Bu ölü onlardan hangisi?

- Dede, ardında çocuğu da var, yiyeceği de mal mülkü de olan zengin kişiydi.

Qonga aksakal ölüye kuran okuyup dua etti. Kalabalık:

- Köye gelip misafir olunuz, dedi.

- Evlatlarım ben köyde misafir olmayayım, ben bozkır adamıyım, diyerek Qonga bey atının başını çevirip yürüdü. Yoldan gelen çocuk:

- Dede bozkır adamı nasıl olur? diye sordu.

-Yavrum akıllı çocukmuşsun, adın ne?

-Adım Töle

- Töle evladım “bozkır adamı” dediğim çoğunlukla halkın adamıdır.

-Dua edeyim. sana bozkırda rastladım yol arkadaşı oldum. Benim gibi senin de ömrün bozkırda geçsin, bozkır adamı ol yavrum, deyip yüzünü sıvazladı adam.

Töle bey yol üstünde görüştüğü ihtiyar Qonqa’ya hayatı boyunca hürmet edip, kendine onu üstad bilmiştir (Töreçululu, 1992: 33-34).

13

Töle bala awıl sırtında qozı bağıp jürgende janınan ötip bara jatqan qos attınıñ biri:

- Älibek qartayıptı, daldıgınen aynıptı” dep renjip bara jatqanın estip qaladı. Töle olardıñ aldarınan şığıp, sälem berip:

- Oy ağalar, äkem Älibektiñ biyliğine rıyzamısızdar, jok narazımızdar? deydi.

- Narazımız, balam. Äken ädil biylik aytpadı.

- Endeşe qaytıñızdar.

Eki jaq Älibektiñ aldına kayta kelgende, bala Töle:

- Ata, biylikke eki jaq birdey rıza boluw kerek. Äytpese, ol ädil biylikke jatpaydı. Jeñilgen de, jeñgen de şındıqtı moyındawdı kerek, deydi.

- Olay bolsa balam, osı dawdıñ biyligin öziñ aytıp ber şı? dep tapsıradı.

Töle äuweli talastıñ mänisin suraydı. Sonda dawdı bastağan jigit botasında joğaltqan tüyesin jolda kezikken kerwennen tanığanın aytadı.

- Bul ötirik aytıp tur, deydi kerwenbası sawdager.

- Al eldi jigitim, “tapqan kuwanadı, tanığan aladı” degen sen tanıdım deysin, käne kalay tanıdım?

- Meniñ tanığanım deydi ol, tüyem guwar uwaqtısına jaqındağan kezde bolaşap ketti. Bir jetige değın taptırmağan tüyem taw bawrayında bozdap, arı beri kezip jür eken. Botasın qasqır jese de, şala tuwsa da ketpes edi. Sonısına qarap botasın birew alıp ketkenin túsindim. Sodan beri kezdesken tüyege köz salıp jüruwşı em, körgen boyda tanıdım.

Töle oylanıp otırıp:

- Sol tanıp turğan tüyeniñ enesi bar ma? deydi.

- Bar. Töle qarsı jaqqa qaraydı.

- İyä, sawdagerim, söyle.

- Bul öz tüyemniñ botası. Jalaqorğa tuwra söziñizdi aytıñız. İştegi botanı tanımın degende adam sene me?

- Enesi bar ma tüyeniñ?

- Tuwğan enesi bar.

- Onda ekewinin de enelerin alıp kelinder?

Dawlasqan ekew bestı atandarınıñ enesin aldıradı. Jurt aytqanın lezde orındaydı. Bestı atannıñ taqımına qıl şılıbırdı salıp şıngırta burağanda tanığan jigit tüyesiniñ közinen jas parlap, murındığın jula-mula baqırıp jatqan atannıñ üstine túsip kete jazdaydı. Al sawdagerdiñ tüyesi orınan qozğalmay, jayımen küysep tura beredi.

-Ouw halayıq körip tursızdar. Mına januwar şın anası eken. Ne deysizder?

-Ras, aruwana botasın tanıp tur. Tölejan, bul Adildigine rızamız, desedi jurtt. Töle sawdargerge karap:

-Ä, sawdagerim, mınaw da bolsa şındıqtı jalıqtıñ aldında körsetti. Atannıñ kidiki ekenine köptiñ közi jetti. Sen endi kutıla almaytın boldın. Künäni moyınğa al. Mına halıqtıñ aldına şıǵıp, şımındı ayt. Sawdager:

-Oy halayıq, osıdan bes jıl burın jaylawdan qalağa kaytıp kele jatıp japan tüzde, bir töbeniñ bawrayında botalağan tüyeniñ üstinen tüstim. Botası ayaqtana almay, jıǵılıp-turıp jatır eken. Tüyeni alsam siñire almaymın. Jolda el köredi. Dälense sawdager “alıp bara jatır” deydi. Mına botanı alıp ketsem eşkim bilmeydi. Alaşağa orayında qomğa taña salayın bir jıldan keyin tüye bop şıǵa keledi. Bir tüye mağan az olja ma dep, sol botanı alıp ketip em. Keşsender de, bas kessender de özderiñ bilinder dep moyındaptı miñe Töle biy bir dawdı osılay şeşip jurttı rızza etipti.

13. Türkiye Türkçesi

Töle köy dışında kuzularını otlatırken atlı iki kişinin konuşmalarını duyar. Biri şöyle dermiş: “Alibek yaşlanmış, eskisi gibi adil karar vermiyor” diye üzülerek gidiyorlarmış.

Töle onların önüne çıkıp selam verip:

- Oy abiler babam Alibekin beyliğine rızanız var mı yok mu? dedi.

- Rızamız yok yavrum, baban beylikte adil değil.

- Öyleyse tekrarlayınız.

İki tarafla birlikte Alibek’in huzuruna gelerek Töle:

- Dede, Beylik için iki tarafın da razı olması gerek, yoksa bu adil bir beylik olmaz. Yenilen de yenen de gerçeği kabul etmeli.

- O zaman yavrum bu anlaşmazlığın çözümünü söyler misin?

Töle önce anlaşmazlığın sebebini sordu. Sonra davayı başlatan yiğit yavrusunu kaybeden deveye ve yolda rastladığı kervanı tanıdığını söyledi.

- Bu yalan söylüyor, dedi kervancı başı tüccar.

- Bu yiğit “bulan sevinir, tanıyan alır” demiş, sen tanıdım diyorsun, nasıl tanıdın?

-Ben tanıyorum dedim, devem doğuracağı zaman kaçtı. Bir haftadır bulunamayan devem dağın eteğinde, merada başboş geziyormuş. Yavrusunu kurt yese de sakat kalsa da gitmezdi bu haldeyken. Baktım ve yavrusunun çalındığına karar verdim. Ondan sonra bütün develere dikkatlice baktım, görür görmez tanıdım. Töle düşünmeye başladı.

- O tanıdığın devenin anası var mı? dedi.

-Var.

Töle karşıya bakarak:

- Tüccar sen söyle. O da:

- Bu kendi devemin yavrusu, iftiracıya sözünü söyle, içteki deveyi tanıyorum demeye insan inanır mı?

- Annesi var mı devenin?

- Öz annesi var.

- İkinizde öz annelerini getirin.

Kavga eden ikisi beşinin annesini aldırır. Halk devesine çığlık attırdığında yiğidin devesinin gözünden yaş akar, tüccarın devesi hiç kıpırdamaz.

- Ey ahali, görüyorsunuz bu hayvan gerçek annesiymiş, hemen yavrusunu tanıdı. Ne dersiniz?

- Tölecan, bu adillığene rızamız var, dedi halk.

Töle, tüccara bakıp:

- A tüccarım bu hayvan olsa dahi gerçeği halkın karşısında gösterdi. Deve kimin çoğunluk anladı. Artık kurtulamazsın. Günahı boynuna al, halkın karşısına çıkıp gerçeği söyle, deyince tüccar:

- O halkım bundan beş sene önce yayladan şehre dönerken ıssız ovada, bir tepenin yamacında yavrulayan deve ile karşılaştım. Yavrusu ayağa kalkamıyor çırpınıyordu. Deveyi alırsam taşıyamazdım, yolda insanlar görür “Tüccar götürüyor” der. Yavrusunu götürsem kimse anlamaz. Kilimi örteyim de eyere bağlayayım. Bir sene sonra deve olur. Bir deve bana fazla mı olur, diye o yavruyu götürmüştüm. Affedin beni isterseniz kafamı kesin, diye itiraf etmiş.

Böylece Töle Bey bir davayı daha çözümlük halkın rızasını almış

(Töreçululı, 1992: 37-38).

14.

Arqa eliniñ aytuwlı biyi Taskenniñ jası seksennen asıp otırıp kalğan şağı eken de Töle biydiñ jıyırma besterdegi jigit kezi bolsa kerek. Üysininiñ jetim qalğan on üş jastağı bir balası Taeke awılındağı nağasına barıp, alğaşqı jıldarı qozı, qoy bağıadı. Ākesi şeber etikşi eken. Akesiniñ osı öneri balasına darıp, keyin etikşi boladı. Nağasınıñ Āsemhan degen kişi qızı etikşi jigitke üyirsektep jürüp ekewi bir-birine ğasıq bop kaladı. Nağası budan burın qızın bir Kerey baydıñ mırzasına atastırıp qoyğıandı. Arada alıs-beris jüredi. Qız ol mırzanı qalamaydı. Kāmeletke jetken eki jas bir tünde elden qaşıp şığıadı. Taşkent bazarşılarna erip awıllarına jetedi. Üysin awlı ekewine otaw tigip beredi. Sonımen bir üy bop jigit etigin tigip, kelinşegi kestesin toqıp tütün tütetip otıra beredi. Al, Taske biy awılı eki jastı izdestire jürüp Töle biy eline ketkenin bileği. Kerey eliniñ bayı quğasına barıp jesirin dawlap, ālek saladı. Qızdıñ ākesi Taeke biyge muñın şağıadı. Taske biy olarğa basw aytadı:

- Sender sabır etiñder. Eki eldi dūrliktirip, öşiktire bermeñder. Munda men, anda Töle biyim turğanda, bul daw ayaqsız qalmaydı. Bir şesimin tabar. Mına meniñ qartayıp, jüre almay qalğanımdı karaşı? Munı bilay eteyik: ortalarınan söz, jön biletin üş jigit şığıarıñdar. Men Töle biyge Sälem aytıp, hat jazıp bereyin.

Sonımen üş jigit Sarı arqanı, Moyinkumdı keşi, Qara tawdan asıp, Qızılqurt bawrayında otırğan Töle biy awılına jetedi. Aq ordasına enip, Töle biyge sälem beredi:

-Taske biydiñ jigitteri edik biyekem sizge jiberđi. Mınuw jazgan hatı, dep büktelgen hattı beredi. Töle biy hattı oqıp qarasa bilay dep jazılıptı: “Qasıyetiñnen aynalayın Töle biyim, men bolsam jüre almay jatıp qaldım. Seniñ eliñniñ bir jetimegi bizdiñ awılğa jiyendik jasap, bir qızın alıp ketipti. Sonı dūrliktirmey, jön-josiğın şesip jiberersin?” Töle biy :

-Jaraydı, deydi hattı oqıp bolıp, Taskeñ sälem aytqan soñ orındamasqa bolmas. Biraq eki ayday kütесinder. Men bugün Qırqız eline jürgeli otırımın. Atım ertewli tur. Birge jüretin kisilerim de özir. Onda eki el arasındağı jer dawı qaralmak. Kütөm desender awıl mine, kaytıp soğamın desender özderiñ bilinder.

- Biz awılğa qayıp, eki aydan keyin soğayık, deydi üş jigit

Osı kelisim boyınşa olar eline qaytadı. Töle biy kisilerimen Qırqız eline jürüp ketedi. Eki ay ötedi. Töle biy Qırqız, Qazak dawların şeşip, tındırıp eline oraladı. Aytqan mezigiline Taske biydiñ jigitteri de jetedi. Töle biy awılı jıynaladı. Etikşi jigitti kelinşegimen aldıradı.

- Qane jigitim söyle, deydi. Etikşi:

- Men ketim edim, arqalağı nagaşıma bardım. Qozı baqtım, etikşi bop jürdim, nagaşımınñ kişi qızı meni qaladı, men onı süydüm. Ekewmiz kelisti te, elge qaşıp keldik. Odan bergisin osı awıl bileği. Töle biy endi qızdan suraydı, qız ayttı:

- Meni äkem baydıñ mırzasına uzatpaq bolgan. Ol meni qatın üstine almaq eken. Äkeşeşeme jılap jağındım. Rıza emespin, dedim. Äkem könbedi, sonan soñ özim süyip qalağan jigitimden qaşıp kettim. Töle biy ekewin tındap bolıptı da, jıynalğan köpşilikke qarap:

- Uwa, qalayıq, körip otırsızdar. Eki jas birin-biri süyip qosılıptı. Munday süyispenşilikke zorlık jürmeydi. Ekewin jılatpayıq.

14. Türkiye Türkçesi

Arqa bölgesinin ünlü beyi Taske'nin yaşı sekseni aşp durumunun biraz kötüleştigi, Töle beyin ise yaşı yirmili yaşlarında genç olduğu zamanlar olmalı. Üysin soyunun yetim kalan on üç yaşındaki bir çocuğu Tasken'in köyündeki dayısının evine varıp ilk yıllarda koyun, kuzu gütmüş. Babası usta bir kunduracıymış. Babasının bu yeteneği çocuğuna geçmiş, sonradan o da kunduracı olmuş. Dayısının Asemhan adlı küçük kızı kunduracı çocuğa alıştır ve birbirlerine aşık olurlar. Dayısı daha önceden kızını Kerey soyunun bir beyiyle söz kesmiştir. Birbirlerine alışverişte bulunmuşlardır. Kız ise o beyi istememiş. Ergenlik yaşına gelen iki genç, bir gece köyden kaçmışlar. Taşkent tüccarları ile köye varmışlar. Üysin köyü bunlara bir otak vermiş. Genç oğlan kunduracılık, karısı ise dikiş yaparak hayatlarına devam etmişler. Taske beyin köyündekiler onları arayarak Töle beyin köyüne gittiklerini öğrenirler. Kerey soyundaki zengin dünürüne gidip, durumu anlatmış. Kızın babası Taske beye derdini anlattı. Taske bey ise onlara şöyle demiş:

- Siz sabırlı olun, iki soyu birbirine düşman yapmayın. Burada ben, orada Töle Bey varken bu davayı sonuçlandırırız. Benim yaşlandığım zamana denk geldi, bu işi şöyle yapalım: aranızdan işten anlayan üç erkek çıkarın, ben Töle beye mektup yazayım.

Böylece üç delikanlı Sarıargayı, Moyinkum'u, Karatavdan geçerek, Kızılkurt yamacında oturan Töle beyin köyüne gelmişler. Beyaz otağa girip Töle beye selam verirler.

- Taske beyin yiğitleriyiz. Beyimiz bu yazılan mektubu size gönderdi, diye mektubu vermişler. Töle bey mektupta yazılanları okudu. Şöyle yazıyordu: “Sen güçlüsün Töle beyim, ben ise yürüyemiyorum. Senin soyundan bir yetim, bizim köye yeğenlik yapıp bizim köyden bir kız kaçırılmış. Bu işi abartmadan, düzgün bir biçimde halledermisin?” Töle bey:

-Tamam, dedi mektubu okuyup bitirince, Taske söylemiş yapmazsak olmaz. Bir iki ay bekleyin, ben bugün Kırgız halkına gidiyorum. Atım ve benimle birlikte gidicek olanlar da hazır. Orada da iki halk arasında ki davayı çözmeye gideceğiz. Beklemek isterseniz köyüm burda, tekrar geliriz, dersiniz kendiniz bilirsiniz.

- Biz köye gidip iki ay sonra tekrar gelelim, dedi üç yiğit. Bu anlaşmadan sonra onlar köylerine döndüler. Töle bey ise adamlarıyla Kırgızlara gitmiş. Aradan iki ay geçmiş. Töle bey Kazak, Kırgız arasındaki yer davasını çözüp köye dönmüş. Taske beyin yiğitleri de geri gelmişler. Töle beyin köyündekiler toplanmışlar. Kunderacıyı ve eşini aldirmişlar:

- Hadi bakalım yiğidim anlat, dedi. Kunderacı:

- Ben yetimim, Arqa'daki dayımın yanına gitmiştim. Kuzu güttüm, kunderacılık yaptım. Dayımın küçük kızı beni sevdi, ben de onu sevdim. İkimiz anlaşıp kaçarak buraya geldik. Sonrasını köylüler de biliyor.

Töle bey ardından da kıza sordu, kız anlattı:

- Babam beni zengin bir beye vermek istedi. O beni kuma olarak almak istemiş. Anneme babama istemediğimi belirterek ağladım. Rızamız yok dediler. Babam ikna olmadı. Sonra kendi sevdiğimle kaçtım. Töle bey ikisini de dinledikten sonra toplanan halka bakarak:

-Halkım gördüğünüz gibi. İki genç birbirini severek kaçmışlar. Sevgide zorluk olmaz. İkisini de ağlatmayalım (Töreçululı, 1992: 38-39).

15.

Jana jaylawğa qonıstanğan bir bay eki qudıq kazdıradı. Qudıq qazılıp bitken soñ jigitter baydan aqısın suraydı. Bay olardıñ birewine sawlık, ekinşisine kozı beredi. Ekinşi jigit oğan narazı boladı. Tölege kelip şağım aytadı. Töle bayğa qudıq qazğan eki adamnıñ eñbegi birdey ekenin aytadı. Birak qudıq iyese öz degeninen qaytpaydı. Sonda Töle :

-Adamdıñ eki köziniñ, eki qolınıñ qaysısı kem? deydi bayğa.

-Eşqaysısınıñ kemdigi jok. Ekew birdey. Sözinizge jıgıldım, biyeke! Ökpele jigitke qoy bereyin, depti amalı qurığan bay

15. Türkiye Türkçesi

Yeni yaylasına yerleşen bir zengin, iki kuyu kazdırır. Kuyu kazıldıktan sonra yiğitler zenginden emeğinin karşılığını ister. Zengin onların birine koyun, birine kuzu verdi.

İkinci yiğit ona itiraz etti. Töle'ye gidip şikâyetini söyledi. Töle, zengine kuyu kazan iki adamın emeğinin eşit olduğunu söyledi. Fakat kuyu sahibi kendine söylenilene dinlemedi. Sonra Töle:

- İnsanın iki gözünün, iki kolunun hangisi eksik? der zengine

- Hiç birinin eksigi yok, ikiside eşit. Sözüñüze baş eğdim beyim. Öfkeli yiğide koyun vereyim, diyerek inattan vazgeçti zengin (Töreçululu, 1992: 38-41).

16.

İrgeles otırğan Jantu jāne Jantas awılınıñ eki jigiti şabındıqqa talasıp qaladı. Aqırında birin-biri körmewge sertesip, ekewi at kekilin kesedi, ay ötedi, jıl ötedi. Birak ekewi tatuwlaspay qoyadı. Äkeleri men atalarınıñ aqıl-kenesine moyınsınbaydı. Osını estigen biy arazdasqan jigitterdi şaqırtadı. Töleniñ üyine eki jaqtan kelgen eki jigit attarın bir mamağa baylap üyge kiredi. Tize bugın biyge qol berisedi. Biy lem-mim demey eki jigitpen sırtqa şıqsa, ekewiniñ attarı birin-biri qasıp tur. Biy:

-Yapırım-ay, mına ekewiniñ tatuwın qaraşı? deydi, Töle qasıp turğan attardı körip, kekilderi de kelisti eken. Biydiñ osı sözinen keyin eki jigit qol alısıp, tatuwlasadı.

-Joldarıñ bolsın! depti olarğa Töle biy

16. Türkiye Türkçesi

Yan yana yaşamakta olan Jantu ve Jantas köyünün iki yiğidi otlak için tartışır. Sonunda birbirlerini görmemeye söz verip münasebetini kestiler. Aylar, yıllar geçer fakat bu iki yiğit barışmaz. Babaları ile dedelerinin tavsiyelerine boyun eğmezler. Bunu duyan bey araları bozulan yiğitleri çağırır. Töle'nin evine iki taraftan gelen bu iki yiğit atlarını bir yere bağlayıp eve girer ve diz çöküp beye selam verirler. Bey hiçbirşey demeden yiğitlerle dışarı çıktığında iki yiğidin atları birbirini kaşıyormuş.

- Bu ikisi iyi geçiniyormuş, dedi Töle kaşınıp duran atları görüp, kakülleri de güzelmiş. Beyin o sözünden sonra iki yiğit elele sıkışıp barıştı.

-Yolunuz açık olsun, dedi Töle bey (Töreçululu, 1992: 38-41).

17.

Toy-tamaşada bir jas kelinşek töñireginen iymenip öleñ ayta almay otıradı. Erine jawtandap karay beredi. Küyewi jaysız, oğan öleñ aytuğa tıyım salıp qoyğan eken:

- Qız kezinde aldına jan salmaytın äñşi edi suğa tüsken tawıqtay bop otırğanı, deydi Tölege jaqındaw jalğasqan birew sıbırlap.

-Tuzaqqa tüsken bulbuldan, erkin jürgen torğay artıq, deydi biy.

- Ol ne degeniniz, Töke?

-Torğa tüsken bulbul qanday sayrasın? Muni esitken elgi kelinşektiñ küyewi Töle biydiñ aldına kelip, keşirim suraydı.

- Biyeke, tüsindim sözinizge. Budan bılay bul minezimdi tastaymın. Kelininizdiñ beti aşıq!

17. Türkiye Türkçesi

Düğünde bir genç gelin çevresindekilerden utanıp şarkı söyleyemezmiş. Kocasından çekinerek bakıp durmuş. Kocası ona şarkı söylemeyi yasaklamış.

- Kız zamanında şarkı söylerdi, şimdi de suya düşen tavuk gibi bomboş oturuyor, dedi Töle'ye yaklaşan bir adam fısıldayarak.

-Tuzağa düşen bülbül, başıboş serçe iyidir, der biy.

- O ne demek Töke?

- Kafese giren bülbül nasıl ötsün?

Bunu işiten deminki gelinin kocası Töle beyin karşısına gelip af diledi.

Beyim sözünüzü anladım, bundan sonra bu huyumu bırakacağım. Gelininizin yüzü açık!.. (Töreçululı, 1992: 38-42).

18.

Tazdar men Sulgetay eliniñ arasında biraz jıldan beri bitimin tappay sozılıp kele jatqan jesir dawın şeşip, awılına qaytıp kele jatqan Töle biy qasındağılarmen Bögen özeninen öte bergende anaday jerde kele jatqan bir top qız kelinşeterdi bayqaydı. Jaqınday bergende elgi qız-kelinşekter attarınan tüsip, olardıñ aldın kesip ötpay izet qılıp turıp qaladı. Töle biy olarğa jaqından baradı:

-Bärekelde, örkenderiñ össin, kay awıldıñ balasızdar? Qızdardıñ birewi:

- Dosay awılınanbız, dep jawap beredi. Töle biy tağı da:

- Äldeqaşan ötip ketetin edinder, attarıñnan tüsip, bizdi nege tostıñdar, bir şaruwalarıñ barma edi? dep suraydı.

-Şaruwamız jok ata, deydi älgi qız. Ülken kisiler aytuwşısı edi, kisiniñ aldın kesip ötpä, olarğa izet qılıp, sälem ber dep, sizderdiñ jastarıñız ülken, aralarıñızda qasıyetti qarıyalar bar şıǵar, jolın kespeyik, attan tüsip sälem bereyik dep, sizderdi sıylap turǵanımız ğoy. Jawabına rıyza bolǵan Töle biy, endi qızdıñ atı-jönin bilgisi keledi:

- Rahmet qızım, köp jasa, kimniñ qızısıñ, atıñ kim?

- Ala közdiñ qızımın, atım Danagül.

- Bärekelde qızım örkeniñ össin! Atın danalı bolsa, aqlıñ sapalı bolar tübi, deydi de Töle biy jürip ketedi. Bılay şıqqan soñ oǵan oy keledi, kasındağılarga:

-Attıñ basın qız awılına burıñdar. Alaköz qanday adam eken, bileyik. Söytedi de bärei törtküldiñ jazık dalasımen jürip otırıp, bir awılğa jetedi. Şetkeri bir üyden:

- Ala közdiñ üyi qaysı? dep suraydı. Aq qalpaqtı jas jigiti:

- Alaköz jakemniñ üyi anaw turǵan karaşa üy, dep siltep jiberedi. Töle biyler sol üyge barıp attan tüsedi. Momaqan ğana baydıñ jılqısı edi. Top attılını körgende sasqalaqtap, qalbalaqtap kaladı. Körşisinen bir qoy qarız alıp soyadı, aldına barın jayıp kütüp aladı. Sol zamatta:

-Alaközdiñ üyine bir top attılı kep tüsti. İşinde ataqtı Töle biy bar, degen sözdi estip, jilkılı bay Alaközdiñ üyine barıp, Tökene sälem beredi.

-Ay, biyeke, meniñ segiz qanat aq üyim turğanda, jılcıqımnıñ qara laşıǵına tüskeniñiz kalay? Men sizderi şaqırıp kelip turmın. Tay soyamın, qımız sapıramın. Alaközdiñ üyinde jaǵdaylarıñız bolmaydı. Käne jüriñizder, deydi. Sonda Töle biy:

-Bayeke, äwre bolmañız. Sizdey baylardıñ üyine tüsip jürmiz ğoy. Bir jolı Alaköz sıyaqtı kedeyleydiñ de üyin körip qoyǵanımız teris bolmas, dep oǵan könbepti. Et pisip kisilerdiñ aldına tabaq tartılıptı. Töle biydiñ aldına bas qoyılıptı. Biy “bissimilla” dep bastıñ quyqasınan däm awız tiyipti de:

-Alaköz inim balañ bar ma?

-Balam joq, Danagül degen qızım bar.

-Sol qızındı beri şaqırşı?

Oşaq basında samawrın qaynatıp, şeşesine qolqabıs tiygizip jürgen Danagül üyge enedi. Töle biy bastıñ quyqasın qasqalap kesedi de, bir qulaǵın, tilin, tañdayın alıp qızǵa beredi, mınaday tilew aytadı:

-Şıraǵım qulaq bergenim ekimniñ biri bas iye bol degenim. Til men tañday bergenim iştegi kupıyamdı ayttırmay tawıp, şeşip otıratın şeşen bol degenim, depti. Qız :

-Rahmet, ata tileǵiñiz qabıl bolsıñ, dep şıǵıp ketedi. Bata beriledi, dastarhan jıyladı. Endi Töle biy Alaközge qarap:

-Senimen quda bolǵım kelip otır, buǵan qalay qarasıñ? deydi. Japparqulda jan barma, bukil eldi awzına qaratıp jürgen Töle biydey kisi solay dep qolqa salıp otırǵan soñ, Alaköz maquldap, rızaşılıǵın bildiredi. Köp uzamay-aq eki jaq toyın jasıp Danagül Töle biyge kelin bop tüsedi. “kelinniñ ayaǵınan, qoyşınıñ tayaǵınan” demekşi, Danagül öziñiñ aqıldı, ädeptiligimen bir ğana biy atasına emes, bukil awılǵa jagadı. Atası biylikken, el qamınen jurgende Danagül awıl adamdarın, öziñiñ qurbı-qurpas, abısın-ajındarına aqılşı, bas-köz bop jüredi

18. Türkiye Türkçesi

Tazdar men Sulgetay halkının arasında bir yıldan beri uzayıp gelen dul davasınıñ çözüp köyüne dönmekte olan Töle Bey yanındakilerle Bögen nehrinden geçerken oradan gelen bir grup bayan görür. Yakına doǵru geldiǵinde o bayanlar atlarından inip selam verdi. Töle bey onların yanına gitti.

-Hayırlı evlatların olsun, hangi köyün çocuǵusunuz? diye sordu. Kızlardan biri:

-Dosay köyündeniz, diye cevap verdi. Töle bey de:

-Çoktan geçip giderdiniz, bizi niye beklediniz, işiniz mi var? diye sordu.

-İşimiz yok dede, dedi güzel kız. Büyüklerimiz söyler idi, kişinin önüne geçme, onlara saygıda bulun, selam ver, diye. Sizin yaşınız büyük, aranızda kadirli bilgin kişiler var. Bu yüzden yolunuzu kesmedik, attan inip selam verdik, sizlere saygı gösterdik, dedi. Kızın cevabından memnun kalan Töle Bey, kızın soyunu sopunu bilmek istedi:

-Teşekkür ederim kızım çok yaşa, kimin kızısın, adın ne?

-Alagöz'ün kızıyım, adım Danagül.

-Aferin kızım sen çok yaşa! Adın akıllı olsa, aklın kaliteli olur, dedi ve Töle bey gitti. Sonra aklına bir fikir gelerek yanındakilere:

-Atın başını kızın köyüne döndürün, Alagöz nasıl adammış bilelim. Böylece hepsi bozkırı geçip köye gelir. kenardaki evden “Alagöz'ün evi hangisi?” diye sordu. Beyaz yüzlü genç yiğit:

-Alagöz amcamın evi orda duran ev, diye cevap verdi. Töle bey ve yanındakiler o eve gidip attan indiler. Mülayim olan Alagöz zenginin yilkısına bakan kişi imiş. Atlı gelen kişileri görünce şaşakaldı. Komşusundan bir koyunu ödünç alarak onları iyi misafir etti. O anda “Alagöz'ün evine bir grup atlı geldi. İçlerinde meşhur Töle Bey de varmış” konuşmalarını işiten yilkı zengini Alagöz'ün evine gelip Töken'e selam verdi:

-O efendim, benim sekiz kanatlı beyaz evim dururken kâhyaların kulübesine nasıl girersiniz? Ben sizleri ağırlayayım. Tay keserim kıımız karıştırırım. Alagöz'ün evinde rahat edemezsiniz. Haydi bize gidelim, dedi. Sonra Töle Bey:

-Siz rahatsız olmayın. Sizin gibi zenginin evine hep gidiyoruz. Bu kez de Alagöz gibi fakirlerin evini görmemiz ters olmaz, diye onları ikna etti. Et piştikten sonra insanların önüne tabak koydular. Töle beyin önüne kelle koydular. Bey “bismillah” deyip kellenin derisinden tatmaya başladı.

-Alagöz kardeşim çocuğun var mı?

-Çocuğum yok, Danagül diye bir kızım var.

-O kızını buraya çağırır mısın?

Ocak başında semaver kaynatıp, annesine yardımcı olan Danagül yanlarına geldi. Töle bey kellenin derisini kesti, bir kulağını, dilini, damağını alıp kıza verdi, buna bir dilek diledi:

-Yavrum, kulak verdiğim “baş kulak ol”; dil ile damak verdiğim, “içteki sırrımı söylemeden, anlatmadan çözebilecek şeyen ol” dememdir, dedi. Kız:

-Teşekkür ederim dede, dileğiniz kabul olsun, diyerek çıkıp gitti. Dua edilip sofraya toplandı. Töle bey Alagöze dönüp:

-Seninle dünür olmak isterim, sence bu nasıl olur? dedi. Capparkul’da mal var mı? Bütün halkı ağzına baktıran Töle bey gibi biri böyle bir istekte bulunduktan sonra Alagöz “olur” diyerek rızasını bildirdi. Çok uzatmadan iki tarafın düğününü yapır Danagül Töle beye gelin olmuş. “Gelinin ayağından, çobanın dayağından” denildiği gibi, Danagül akli ve edebiyatla sadece kaynatasını değil bütün köyü hayran bırakmış. Dedesi beylikte halkın işleri ile ilgilenirken Danagül akraba hanımlarına akıl verir, göz kulak olurmuş (Töreçululu, 1992: 42-43).

19.

Danagüldi ağıldı sezimtalıdığın Töle biy atasınıñ işki oy-sözimin, emewrin tuspalın aytqızbay tüşinetinin el bılay añızdaydı:

Bir jolı Töle biy moyınqum eliniñ daw-damayın şeşip jürüp, awılına qaytpaq bolıp kasındağı jigitine:

-Qay jolmen jürsek eken? depti de sözün qayta jalgaptı.

-Bir jol bar el jağalap jüretin. Ol jol töte, awılğa bes-aq künde jetemiz. Jigiti:

-El jağalap, qona jatıp jürgeşe tötesinen kün tün demey jürüp otırıp, elge erterek jetken durıs -ay, biyeke awılda sizdi kütüp turğan şaruwa da az emes şığar, deydi qarap:

-Seniñ aytqanıñ jön eken olay bolsa tart sol töte jolmen, deydi biy. Sonımen ekewi buyrat-buyrat qumdı keşip jürüp ketedi. Üşinşi küni qudıq basında otırğan jalğız üy tüyesige kezdesedi. Odan suwsındap, attarınıñ belin bosatıp, jemdep aladı da tağı ilgeri jüredi. Tündeletip saymen kele jatqanda bir top qaraqşılardıñ qolına tüşip qaladı. Özderi aş bõridey şöl kezip, jol torıp jürgen qaraqşılar ekewin ayasınba, attarınan awdarıp kiyimderin tonap aladı. Ekewin eki tüp seksewilge matap tastaydı. Olar özleriniñ kim ekenin qaraqşılarga aytpaydı. Töle qaraqşılarga bılay deydi:

-Äy jigitter, senderge bizdiň janımız gerek pe, joq malımız gerek pe? Eger jan gerek bolsa, köp azaptamay öltirinder, al mal gerek bolsa, mämlege keleyik, bizde senderge jetetin mal bar. Aldarıña aydatıp äkep bereyik, bizdi bosatındar?

-Äriyne, bizge mal gerek, deydi qaraqşılardıň bastığı. Biz osı şöl dalada mal tabuw üşin jürmegende, ne üşin jürmiz? Biraq, sender maldı qanday tawıp beresiñder? Bizdi aldap ketip jürersiñder.

-Meniň awılımda, deydi Töle, senderge jetetin mal tabıladı. Men bay adamın. Biraq sender meni awılımğa jibermeysiñder, äriyne senbeysiñder. Olay bolsa bılay etiñder. Birewin meniň atıma miniñder, kiyimimdi kiyiñder, men hat jazıp bereyin. Hatta “kenje ulıma kuda tüstim, soğan 40 kunan atan, 20 bura, 8 aq bas atanımdı osı barğan adamnan aydatıp jiberiñder. Jäne oñ bosağam da jatqan altınımdı, sol bosağamda jatqan kumisimdi de qosa berip jiberiñder.”

Qaraqşılar ortalarınan eki jigitin şıǵarıp, mınalardıň kiyimin kiygizip, attarına mingizip qoldarına hattı berip jiberedi. Ekewi salıp urıp, Töle biyiñ awılına jetedi. Hattı tabıs etedi. Eki jigitti “Biz malımızdı jinastırǵanşa tınığa tınığa turındar” dep, bir oñaşa üyge tüsiredi. Awıl adamdarı hattı olay oqıp bılay oqıp, eşteñe túsınbeydi. “Senbeyin dese, hattı öz qolımen jazıptı, kiyimin kiygizip atn mingizip jiberip otır, seneyin dese, 40 kunan atan, 20 buwra, 8 aq bas atan, oñ bosağadağı altın, sol bosağadağ kumis degeni nesi?” dep bări dal bolıp otırǵanda, Danagül kelip atasınıñ hatın oqıdı:

-Sizder, atamniñ bul hatına túsınbey otırsızdar. Men bilsem, ol kisi 40 qaraqşınıñ qolına túsip qalǵan boluw gerek. “40 kunan atan” degeni 40 mıqtı jigiti, “20 buwra” degeni 20 palwan, “8 aq bas atan” degeni 8 aqsaqal kisini balam menen kelinim ertip kelsin, degeni ğoy. Altın degeni balası, kumis degeni kelini şıǵarmın. Qoy tezirek attanıp barıp qutqarıp alayık.

Danagüldiñ tapqır danalıǵına awıl adamdarı rıyza bolıp, onıñ aytqanını orındaydı. Hatta körsetilgen maldı eki qaraqşıǵa aydatıp, Töle biydiñ balası men kelini birge jolǵa şıǵadı. Olar uzay bergeni soñ artınan 40 jigiti, 20 palwan, 8 aqsaqal, körinbesten erip otıradı. Jaqınday bergende Danagül eki qaraqşıǵa :

-Sizder ozıp barıp habar beriñizder, biz maldı jaya jürüp, keşke qaray jetemiz, deydi. Özge qaraqşılar “mol ol jaǵa keneletin boldık” dep attarın qoya berip jaybaraqat jata

beredi. El jatıp, olar uyqıǵa kiriskende, 40 jigiti, 20 palwan bari saw etip, qaraqşılardı soyıldap, baylap qolǵa túsirip aladı. Sonda Töle biy pende bolǵan qaraqşılardıǵa:

- Keler kezek, ömir birew kezek, ekew degen osı. Sender şolipkep kele jatqan jalǵız-jarımdı tonaysızdar. Eldi zar jılatıp, malın talaysıñdar. Birewdiñ bermesin tartıp alasıñdar. Adal eñbek etpeysiñder. Şöl dalada qayǵırıp, qatın jok, bala jok, ıyt qorlıqpen kün köresiñder? Qanşa jıl qaraqşılık qılsañdarda qutaymaysıñdar. İstegendiñ urlıq, al urlıq

-Tübi qorlıq. Qoyǵa şapqan qasqırdı urlıp alar bolar. Sender de bir. Senderdey urlıqarı qaraqşılıǵa ne istesede bolar edi, ätteñ! Amal qanşa, senderge ölim sıylaǵanşa, ömir sıylaǵım kep tur. Men Töle degen biyleriñ bolamın. Tilimdi alsañdar täybaǵa keliñder. Qaraqşılıqtı qoyıñdar! Adal eñbek etuwdi oylañdar. Bala-şaǵaǵa qarap, el qatarlı tirlik etiñder, urpaq ösiriñder! Üyli-jaylı bolıp, mal jıynap, egis egip kün köreyik deseñder men senderge kömektesemin, qamqor bolamıñ, jer beremin, mal beremin. Eger meniñ aytqanıma könbeseñder öz obaldarıñ öziñe! Qañe ne isteysiñder! Ölim kerek pe, ömir kerek pe?

Töle biy osılay degende, qaraqşılardıñ bastıǵı qara şoytpaq bujır bet, narday jigiti biydiñ aldına kep basın dedi:

-Aynalayın, biy-aǵa, sizdiñ bul söziñizge túsindik, biz köndik. Ras aytasız, urlıq qılǵannan tapqan paydamız jok. Tek qana eldiñ qarǵısına qaldık. Osı qırıq jigiti tuwǵannan qaraqşılı bop tuwǵan jok. Birimiz oydan, birimiz qırdan, jokşılıq zombılıqtıñ saldarınan jıynalıp, urı-qarı bop ketip edik söytip elden, üyden bezip aş boriydey şöl dalanı kezip, i urlıq zorlıqpen künimizdi ötkizip jürdik. Endi mine, sizdey qamqor ädil kisige kezdesip turmız. Layım aytqanıñız kelsin. Biz sizdiñ soñıñızdan erdik. Siz ne deseñiz, soǵan köndik. Janımız qolıñızda, bar şınıımız sizden tilegimiz osı, bi-aǵa? Bastılarınıñ osı tilegin maquldap, özge jigitter şu etip biyge tus tusınan ötiniş-alǵıstarın jawdıradı.

Töle biy söytip, özin tutqındaǵan qırıq qaraqşılını täwbaǵa keltirip, eline ertip baradı. Birine qoy baqqızadı, birine tüyiye baqqızadı. Biri egin egip, dıyqanşılıqpen aynasılıp ketedi. Usta, etikşi, zergerlik qolınan keletinderine düken turǵızıp, jaǵday jasadı. Bari de adal eñbekpen şuǵıldanıp, Töle biydiñ el-jurtı atanıp keledi

19. Türkiye Türkçesi

Halk arasında Danagülün akıllılığı hakkında Töle Bey'in düşüncesini gösteren şöyle bir efsane vardır:

Bir gün Töle Bey Moyinkum halkının kavgasını çözüp köyüne dönerken yanındaki yiğide:

- Hangi yoldan gitsek? demiş ve sözünü geri şöyle bağlamış:

- Bir yol var, köylerden geçen. O yol kestirme yol, köye beş günde gideriz. Yiğidi:

- Halk üzerinden gitmektense, kestirme yoldan gece, gündüz demeden yürürüz. Evimize erkenden varmamız daha iyi beyim. Köyde sizi bekleyen çok iş var, dedi.

-Senin söylediğin kestirme yoldan ulaşırız, dedi bey. Sonra ikisi de sıradağlarda ki kumları geçerek yürüdü. Üçüncü gün bir kuyunun başında yalnız olan deveyle karşılaştılar. Su içmesi için atları çözüp, yemlerini verip ve biraz ileri götürdü. Yatırıp gelirken bir grup eşkiyanın eline düştüler. Aç kurt gibi gezen eşkiyalar atlarını ve giyimlerini alır, ikisini de ağaca bağlarlar. Ancak onlar kendilerinin kim olduğunu eşkiyalara söylemez. Töle eşkiyalara şöyle dedi:

-Ey yiğitler, size bizim canımız mı yoksa malımız mı lazım? Eğer canımız lazımsa çok azap çektirmeyin öldürün. Eğer malımız lazımsa anlaşma yapalım. Bizde size yetecek kadar mal var. Önünüzden gidip en güzelini versek bırakır mısınız?

-Elbette bize mal lazım dedi, eşkiyaların başı. Biz bu çölde mal için yürüyoruz, ne için yürüyeceğiz? Ama senin malın nerede? Bizi de yanında götür o zaman.

-Benim köyümde, dedi Töle. Sizler çok mala sahip olursunuz. Ben zenginim. Ama siz beni köye göndermiyorsunuz, şüphesiz güvenmezsiniz. Öyleyse şöyle yapalım. Biriniz benim atıma binin, giydiklerimi giyin, ben mektup yazıp vereyim. Mektupta “küçük oğluma dünür yaptım, o sebeple 40 tane at, 20 deve, 8 akbaşı bu gelenle gönderin. Onunla beraber sağ eşliğimde olan altınımı, sol eşliğimde yatan gümüşümü de gönderin.” yazarım.

Eşkiyalar aralarından iki yiğiti seçip, bunları giydirip, atlarına bindirip, ellerine de mektubu vererek Töle beyin köyüne gönderdi. Mektubu okuyup iki yiğite “Biz malımızı toplayalım” deyip onları ayrı bir eve götürdüler. “Güvenmeyin dese, mektubu kendi eliyle yazıp, üzerini giydirip atına bindirerek göndermiş. Güvenin dese, 40 at, 20 deve, 8 akbaş, sağ eşikteki altın, sol eşikteki gümüş demek istediği ne?” hepsi şaşırıp kalmışken Danagül gelip dedesinin mektubunu okudu:

-Sizler dedemin bu mektubunu anlamadınız. Ben biliyorum “o kiři 40 eřkiyanın eline dūřmūř olsa gerek. 40 at dediđi 40 gūçlü yiđit, 20 deve dediđi 20 pehlivan, 8 akbař deden dediđi 8 ihtiyar kiři, gelinim ođlum hepsi gelsin, demiř. Altın dediđi çocuđu, gūmūř dediđi ise gelinidir. Yani ben. Hemen çıkalım çabucak gidelim kurtaralım.

Danagūl’ün dediklerine ikna olan köylüler, onun söylediklerini yerine getirdi. Mektupta yazılan malı iki eřkiyaya verip, Töle beyin çocuđu ve geliniyle yola çıktı. Onlar gittikten sonra ardından 40 yiđit, 20 pehlivan, 8 aksakallı göründü. Yakına geldikten sonra Danagūl iki eřkiyaya:

- Sizler kendiniz haber verin. Biz malları yürüyerek akşama doğru getiririz, dedi. İki eşkiya önden gidip “mal geliyor” dedi. Eřkiyalar biz çok zengin olduk diye atlarını saldılar. Kaygısızca yattılar. Onlar uyurken 40 yiğit, 20 pehlivan hepsi sağlamca eşkiyaları bağlayıp tuzağa dūřürdüler. Sonra Töle Bey ele geçen eşkiyalara:

- “Hayat bir tane, sıra iki tane” dedikleri buymuş. Siz susayıp kuyuya gelen gelen yalnızları soyuyorsunuz. Halkı ağlatıp malını alıyorsunuz. Birisi vermesin gaspediyorsunuz, emeğiniz olmadan. Çölde başıboş, hatun yok, çocuk yok, köpeklikle gūn geçiriyorsunuz. Eşkiyalık yapsanızda kurtulamazsınız. Yaptığınız hırsızlık. Koyunu almak isteyen kurt gibisiniz, sizler de bir kurt da bir. Sizin gibi hırsızlara ne yapsam? Size ölüm vermektense ömür vermek istiyorum. Ben Töle beyinizim, beni dinleyin tövbe edin. Eşkiyalığı bırakın, adil olun, iř güç sahibi, çoluk çocuk sahibi olun! Mal mülk edinip halk gibi yaşayın, mal besleyip, ekin, biçin. Ben size destek olurum. Yer veririm, mal veririm. Eđer benim söylediklerimi kabul etmezseniz, siz bilirsiniz. Daha ne istiyorsunuz, ölmek mi gerek yaşamak mı gerek? Töle bey bunları söyledikten sonra eşkiyalar başını eđip şöyle der:

-Kurbanın olayım beyim, biz sizin bu sözünüzü dūřündük, doğru söylüyorsunuz. Hırsızlığın bize bir faydası yok. Ancak sadece halkın bedduasına kaldık. Bu kırk yiğit doğduğunda eşkiya değildi. Yoksulluktan eşkiya oldu. Böylece halktan uzaklaşıp, çölü gezip eşkiyalıkla geçiniyoruz. İşte sizin gibi destekçi, adil kişiye rastladık. Dedığiniz olsun, biz sizinle geliriz. Siz ne dersiniz bař eğeriz. Canımız elinizde, gerçek bu. Dileđimiz de budur. Eşkiyabaşının dileğini kabul edip diğerleri de kabul ederler.

Töle bey böylece kendisini soymak isteyen 40 eşkiyaya tövbe ettirip, köyüne götürmūř. Birine koyun baktırmış, birine deve baktırmış. Biri tarımla uğraşmış.

Elinden gelen usta olmuş. Hepsi kendi emekleriyle uğraşır, çalışır Töle beyin halkı olmuş.

(Töreçululı, 1992: 38-44).

20

Äz-Jenibek han jigit kezinde öziniñ bir top dostarımın serwen kurıp kele jatsa aldınan bir aqqubaşa bala kezdesse ketedi. Älgi bala jalan ayaq, üsti-bası julım-julım eken.

- Bul yelsiz dalada neğip jürgen balasıñ?

-Sütün işip jürgen jalğız ingenim bar edi, sodan ayrılıp kalıp, osı daladan izdep jürmin.

- Ingendi tusap qoysañ etti.

- Tusap jürüwşi edim, tusaw üzilip ketipti.

Jänibekte jastayınan estiyar, aqıldı eken. Jetim balanıñ ölgen şeşesin jumbaqtap aytqanına tüsine qoyıptı.

- E-e, seniñ şeşeñ ölip, ana sütünen ayrılğan jetim bala ekensiñ ğoy, kel atıma minges.

- Jenibek jigit balanı atına mingestirip, üyine äkepti. Juwıp, şayındırıp, kiyindiripti. Awıl adamları onı tüsine qarap “Jireñşe bala” dep atap ketipti. Bolaşaq eki jas dana jas kezinen aq osılayşa kezdesip, öle-ölgenşe bir-birine aqıl-serik bop ketipti, deydi el añızı.

20. Türkiye Türkçesi

Jenibek Han delikanlı çağında kendinin bir grup arkadaşlarıyla geziniyorlarken, beyaz tenli çocuğa rastlarlar. O çocuk yalın ayak, üstü başı yırtık yırtılmış.

- Çocuk, bu ıssız bozkırda ne yapıyorsun?

- Sütünü içtiğim tek dişi devem vardı. Sonra ondan ayrıldım. Onu bozkırda arıyorum.

- Deveni bağlamamış mıydın?

- Bağlıydı ama bağı kopmuş.

Jenibek de genç yaşından akıllıymış. Yetim çocuğun ölen annesini gizleyerek söylediğini anlamış.

- Ee sen annesi ölüp, anne sütünden ayrılıp yetim kalan çocukmuşsun. Gel atıma biniver.

Jenibek, çocuğu atına bindirip evine getirdi. Elini, yüzünü yıkayıp temizleyip giyindirdi. Köy adamları onun görünüşüne bakarak, “Jirenşe çocuk” diye isimlendirdi. Halk efsanesinde, gelecekteki bu iki bilge kişi çocukluk zamanında bu şekilde karşılaşip ölene kadar birbirlerini desteklemişler, diye anlatılır (Töreçululu, 1992: 6).

21.

Bes-altı attı jolawşı bir awılğa jetip, şetkeri turğan qaraşa üyge at basın tirepti. Jolawşılar ol üydiñ Jirenşeniki ekenin bilmepti.

– Oy, kim bar bul üyde, depti. Sonda Jirenşe:

- Eki qoy jeymin deseñder, tüsiñder, bir qoy jeymin deseñder basqa üyge barıñdar! depti. Qonaqtar:

- Bul özi mırza jigiti eken. Qonsaq osı üyge qonayıq, dep, attarıñ tüsip, üyge kırıpti. Üy iyesi jalğız buwaz sawlığın jetektep kelip “lä, awmin” dep bata suraptı. Qonaqtıñ birewi:

- Mina sawlığınıñ jeliñdep tuwayın dep tur ğoy, boydaq qoyıñ joq pa edi? degende, Jirenşe:

- Boydaq qoyım bar, bolğır joq edi, depti, bağana aytpap pa edim. “eki qoy jeymin deseñder tüsiñder, bir qoy jeymin deseñder basqa üyge barıñdar” dep. Jolawşılar:

- Qoy bolmas, dep attanıp ketipti de, basqa üyge barıp qoyıptı.

Surastırıp qarasa, älgi “Eki qoy jeymin deseñ bizdikine tüsiñder, bir qoy jeymin desender basqa üyge barıñdar” degen adam Jirenşe eken

21. Türkiye Türkçesi

Beş altı atlı yolcu bir köye ulaşip, kenardaki eski eve atlarını sürmüşler. Yolcular o evin Jirenşe'nin evi olduğunu bilmiyormuş:

– Oy bu evde kim var? demiş. O zaman Jirenşe:

- İki koyun yiyeceğim dersenez, inin. Bir koyun yiyeceğim dersenez başka eve gidin! demiş. Misafirler:

- Bu kişi beyefendi delikanlıymış. Yerleşsek, bu eve yerleşelim, diye atlarından inip eve girmişler. Ev sahibi yalnız yüklü koyununu getirip “Amin” deyip duasını istemiş. Misafirin biri:

- Bu koyunun sütü dolup doğurmak üzere ya, kısır koyun yok muydu? dediğinde Jirenşe:

- Var olasin. Kısırlaştırılmış koyun yoktur, dedi. Biraz önce söylemedim mi? “İki koyun yerim dersiniz inin, bir koyun yerim dersiniz başka eve gidin.” diye. Yolcular:

- Hayır olmaz, deyip atlarıyla başka bir eve gidip konaklamışlar.

Soruşturup baksalar ki az önceki, “iki koyun yiyeceğim desen bizimkine insinler. Bir koyun yiyeceğim dersiniz başka eve gitsinler” diyen adam Jirenşeymiş.

(Jirenşin, 2015:

16).

22.

“Handa qırıq kisiniñ aqlı bar” degen qağıydanı Äz-Jänibek ärdayım esinen şığarmaydı eken. Ol öz töñiregindegi biy-şeşen, wäzirlerin ünemi sol naqılmen sınaq, tekserip otıratın körinedi. Bir jolı öziniñ 40 wäziriniñ aql-parasatın sınaq körmek bolıp, olarğa ötirik pen şınnıñ arası qanşa sonı ayındarşı dep, 40 kün mäwlet beripti. Munı Jirenşe Şeşen de estipti. Bul sözdi birew bolmasa, birew biletin şığar, sonı izdep tabayın dep jayaw, jalğız elden eldi kezipti. Kezip jürip, bir ülken qorğandı şaharğa jetipti. Namazdıger namazşam arasında şahardıñ darbazasına kirip kele jatsa, temir qorşawdıñ işki jağında astına qara kök at mingen, basına duwlığa, üstine sawıt kiygen, belin buwınıp, nayzasın jerge şanşıp qoyıp, er qaruwı bes qaruwı asınıp alğan birew tur eken. Kirgen-şıqqannıñ bəri oğan sälem bere ötedi. Tek Jirenşe ğana amandaspay tipti, moynın da burmay öte beredi, sonda nayzasın jerge tirep, at üstinde şirenip otırğan “jigit”:

- Osi darbazadan kirgen, şıqqan adam sälem bermey ötpewşi edi, sen nege sol räsimli jasamay, tipti moynıñdı da burmay ötip basasıñ? deydi.

- Birimiz attı, birimiz jayaw, sälemimiz jan ekensiñ? deydi Jirenşe.

- Bul sözge jigit: Mına şahardıñ jönin bilmeytin jan ekensin. Kel atıma minges, bizdikine meyman bol! deydi.

- Er toqımdı attıñ aldın bizge, artın sizge buyırıq qılğan ğoy. “At iyesi aldına minedi.” degen sözi tağı bar edi, jür üyiñe jayaw-aq baramın, depti Jirenşe.

Ekewi, attılı jayawlı bolıp munıñ üyine keledi. “Jigit” öz bölmesine tüsedi de, Jirenşeni meymanhanasına kirgizedi. Meymanhana işi kirse şıqqısız, jalğannıñ peyişindey üy eken. Aqquday tizilgen qızdar, neşe türlü dämge tolı dastarqan. Bar sıy-qurmetten soñ älgı “mırza” kelip :

- Qonağım äñgime ayt, deydi.

- Birimiz jartı, äñgimemiz jarasa qoyar ma eken? değende, “jigit” otıra almay, uyalıp şıǵıp ketedi. Söytse, bul “jigitiñiz” sol şahardıñ patşasınıñ qızı eken. Erkek kiyimin kiyip, darbazanıñ aldına turıp, “kelgen-ketkendi sınaymın, sınım tözgen janğa tiyemin” dep äkesinen ruqsat alğan eken. Al, kelip-ketip jatkan jolawşılar munıñ äyel ekenin bilmey, iyilip sälem berip ötedi eken.

Jirenşe mana körgennen-aq os “jiğittiñ” atqa otırısınan äyel ekenin bile qoyıp “Birimiz attılı, birimiz jayaw” degeni “birimiz erkek, birimiz urğaşı, qalay sälem berisemiz?” degeni eken. “Birimiz bütün, birimiz jartı” degen sözinen “äyel ekenimdi bilip qoydı-aw” dep sezip, qızdıñ uyalıp tura jönelgen sebebi sol eken. Qız:

- Mağan bilimi asqan jigit kez boldı, meni soğan bersin, dep äkesine kişi saldırttı. Äkesi qoş tamaşa toy jasap, qızın Jirenşege neke qıyıp qosıptı. Jirenşeniñ aqılǵoy, ayawlı qatını osı eken. Ekewi bir-birine qosılıp, qurmaşanı sindırıp, köñilderin tındırıp, mawkı basılğan soñ Jirenşe Şeşen:

- Men qaytamın, depti. Qalıñdıǵı:

- Sen qayda barasıñ, äkemniñ menen basqa ulı da, qızı da joq. Äkem ölgen soñ, mına dāwletke iye bolasıñ. Endi ne izleysiñ?

- Joq qaytatınımniñ mänisi bar. Äz-Jänibek deytin hanımız ötirik pen şınnıñ arasın ayırıñdar dep, wāzirler sonı bilüwşi, şeşüwşi bolar ma ekem dep izdep şıqqan jan edim. Üyden şıqqandaǵı jumısımdı ayaqtamay osında turıp qalsam, butqa qaray jürüp, jasawılğa turğannıñ quddı özi bolğanım ğoy. Sodan soñ meniñ adamşılıǵım qala ma?! – deydi Jirenşe.

– Bolmaşı nārseniñ özi adamğa äldekanday qıyın körinedi, eken-aw. Ötirik pen şınnıñ arası tört-aq eli emes pe? Buringılar aytpawşı ma edi “ötiriktiñ tübi bir-aq tutam jer” dep. Onıñ mänisi “közben körgen şındıq, qulaqpen estigen ötirik.” Endeşe közben körgen anıq qulaqpen estigen tanıq emes pe? deydi qız. Jirenşe quwanıp:

-Bärekelde, izdegen joğım tabıldı. Endi men munı Äz-Jänibek hanğa tezirek jetkize qoyayın, äytpese qırıq wäzirin bekerden-beker jazalap jüerer. Solarğa araşaşı bolsam, tirşiligimniñ bir mäni sonda emes pe?! dep qaytuwğa iñğaylanadı. Jirenşeniñ keterine közi jetken soñ qız äkesine kisi saladı.

- Jat jurttqa jaralğan äyelmin göy, mınaw küyew bala el-jurtına qaytamın deydi, meni kaldırmasın, uzatsın! depti. Äkesi qızınıñ aytqanıñ qup körip, altınmen aptap, kümispen küptep uzatadı, qastarına qırıq wäzirin qosıp:

- Qızımdı bergen küyew balamniñ jeri qanday, suwı kanday eken, aparıp salıp, solardı körip kelinder! deydi.

Bul jurttan bılay uzap şıqqan soñ, Jirenşe Şeşen:

- Men ilgeri ozıp barıp, el-jurtımnıñ amañ-esendigin bileyin, deydi de jalğız jürüp ketip, eline kelse, Äz-Jänibek sol küni “al taptıñdar ma, joq pa” dep wäzirlerin qısıp jatır eken. Olar taba almağan eken. Tabı almağan soñ jazalanbak eken. Jirenşe tup tura osı oqiyğanıñ üstine kelipti.

- Taqsır! bulardı jazalamaytın bolsañız, kerek qılğan söziñizdi men aytıp bereyin, dep qalıñdığınan estigen sözdi bastan-ayaq aytıp beredi. Han Jirenşege rıza bolup:

- Mağan bas wäzir boluğa layıq ekensiñ, dep özine bas wäzir qılıp saylap, jabuwlu arğımaq, qalı kilem, qara nar, qamqa ton, toğız qılıp sıy beripti. Munan keyin :

- Taqsır arızım bar, deydi Jirenşe.

- Ayt! dedi Äz-Jänibek.

- Men sonday jat jurttqa barıp, buyırıp bolıp, bir hannıñ qızıñ aytırıp kaytıp edim, “küyewdi eline alarıp salıñdar” dep qayın atam qasına qırıq wäzirin qosıp edi. Olar jolda köşip kele jatır, men sizge jeteyin dep ozıp kettim. Qanday oymen qosqanın kim biledi? Dostıqpen qosqan bolsa, jolınan qaldırmayıq, duşpandıqpen qosqan bolsa, sır aldırmayıq, solardı orta jolda qaytarıp jibersek eken, deydi. Han munısın unatıp, qırıq uwäzirine:

- Qırıq at, qırıq şapan alıp barıp, munıñ qonaqtarın qaytarıñdar, dep tapsıradı. Jirenşe qırıq wäzirimen qonaqtarınıñ aldınan şığıp, hannıñ bergen at-tonın, tartuw-taralğıların tapsırıp, qayırıp jiberedi

22. Türkiye Türkçesi

“Han’da kırk kişinin akli var” diyen anlayışı Jenibek hiçbir zaman aklından çıkarmamış. O yanında yöresindeki bey, şeyen, vezirlerini daima bu öğüt ile deneyip sınarmış. Bir gün kırk vezirinin akıl ve ferasetini sınamak için onlara şu soruyu sorar:

- Yalan ile gerçeğin arası ne kadar? Söyler misiniz? Bunun için kırk gün süre vermiş. Bunu, Jirenşe Şeşen de duymuş. Bu sözü bilen birisi olmasa, bilen birisi çıkar diye yeni bir şeyler araştırıp bulmak için yaya ve yalnız yek başına diyar diyar dolaşmış. Etrafı büyük surlarla çevrili bir şehre ulaşmış. İkinci vaktiyle akşam vakti arasında şehrin dış kapısından girip yürürken demir paravanın iç tarafında kara kök at binen, başına miğfer üstüne zırh giyen, belini sıkıp, mızrağını yere saplamış, yiğit silahı beş silah kuşanan birisi varmış. Girip çıkanın hepsi ona selam verip geçermiş. Ancak sadece Jirenşe selam vermeden hatta boynunu da çevirmeden geçmiş. O sırada mızrağını yere direyip, at üstünde kurulup oturan delikanlı:

-Bu dış kapıya giren çıkan adam selam vermeden geçemezdi. Sen neden bu geleneği yapmadan hatta boynunu çevirmeden geçiyorsun, dedi.

- Birimiz atlı birimiz yaya, selamımız uygun olur mu? dedi Jirenşe.

- O zaman yiğit: Bu şehrin durumunu bilmeyen biriymişsin. Gel atma bin, bizimkine misafir ol! dedi.

- Eyeri atın önüne yükleyin, diye size emir vermiş ya. At sahibi önüne biner, diye laf vardı. Evine yürüyerek giderim, dedi Jirenşe. İkisi, atlı yaya olup bunun evine geldi. “Delikanlı” kendi odasına girdi ve Jirenşe’yi misafirhanesine aldirdi. Misafirhanenin içine girip çıksanız dünya cenneti gibi evmiş. Kuğu gibi dizilmiş kızları, her türlü lezzetli yemek dolu sofrası. Bütün izzet ikramdan sonra biraz önce efendi gelip:

- Misafirim sohbet et, dedi.

- Birimiz bütün birimiz yarım, sohbetimiz uygun olur mu? dediğinde “delikanlı” oturmadan utanıp çıktı. Öyle yapması, bu delikanlı bu şehrin padişahının kızıymış. “Erkek giyimi giyip dış kapının önüne durup, gelen gideni eleştiririm. Eleştirime karşı duran biriyle de evlenirim” deyip babasından izin almış. İşte, gelip giden yolcular bunun kadın olduğunu anlamadan eğilip selam verip geçiyorlarmış.

Jirenşe bunu görür görmez ata oturmasından “delikanlı”nın kız olduğunu anlamış. “Birimiz atlı birimiz yaya” demesi “birimiz erkek birimiz kadın nasıl selam veririz?”

demesiymiş. “Birimiz bütün birimiz yarım” sözü ise “bayan olduğumu anladı” diye hissedene kızın utanıp aceleyle çıkmasının sebebi imiş. O zaman kız:

- Benim karşıma çok bilgili bir delikanlı çıktı. Beni ona verin, diye babasına adam göndermiş. Babası büyük bir toy yapıp kızını Jirenşe’ye nikâh kıyıp evlendirmiş. Jirenşe’nin değerli eşi buymuş. İkisi birbirine kavuşup heveslerini aldıktan sonra Jirenşe Şeşen:

- Ben dönüyorum, deyince gelin kız:

- Sen nereye gidiyorsun? Babamın benden başka oğlu da kızı da yok. Babam öldükten sonra bu mala mülke sahip olacaksın. Bundan sonra ne arıyorsun? demiş.

- Yok, dönmemin sebebi var. Jenibek denilen hanımız yalan ile gerçeğin arasını ayırsınlar deyip, vezirlerine emir verdi. Ben yeniye bilen çözen olur mu? deyip aramaya çıkan biriydim. Evden çıktığımdaki işimi tamamlamadan burada kalsam, tıpkı bir heykelin başını bekleyen muhafız gibi olurum yahu. O zaman benim adamlığımla kalır mı? dedi Jirenşe.

- Önemsiz şeyin kendisi, adama belirsiz, zor görünürmüş. Yalan ile gerçeğin arası dört parmak değil mi? Daha öncekiler söylememiş miydi? “Yalanın dibi bir tutam yer” deyip onun anlamını gözle görülen gerçek, kulakla duyulan yalan. Öyleyse gözle görgüğün apaçık- belli, kulakla duyulan gizli-belirsiz değil mi? dedi, kız. Jirenşe sevinip:

-Aferin, aranan kayıp bulundu. Şimdi ben bunu Jenibek hana çabucak ulaştırayım. Yoksa kırk vezirini boşu boşuna cezalandıracak. Bunlara ara bulucu olsam, hayatımın bir anlamı da bunda değil mi? deyip dönüşüne hazırlanmaya başladı. Jirenşe’nin gideceğine emin olan kız, babasına adam göndermiş

- Yabancı el için doğan kadınımla ki, bu damat “memleketime döneceğim” diyor. Beni bırakmasın, beni versin, demiş. Babası da kızının söylediğini uygun görüp, yanına kırk vezir vererek altınla kaplayıp, gümüşle kaplayıp gönderir.

- Kızımı verdiğim damadımın yeri nasılmış, suyu nasılmış? Götürüp bırakın, oraları görüp gelin, dedi. Bu yurttan uzaklaştıktan sonra Jirenşe Şeşen:

-Ben önden varayım. Ülkemin durumunu bir öğreneyim, deyip yalnız başına yürüyüp memleketine vardığında, Āz-Jänibek o gün “buldunuz mu, bulmadınız mı” diye

vezirlerini sıkıştırmakta imiş. Onlar da cevabı bulamamışlar imiş. Bu yüzden cezalandırılacaklarmış. İşte Jirenşe dosdoğru bu olayın üstüne gelmiş.

- Efendim!! Bunları cezalandırmaz iseniz ben sizin sorduğunuz sorunun cevabını söyleyeyim, deyip, nişanlısından duyduğu sözü baştan sona söylemiş. Han Jirenşe'nin cevabı ile ikna olup:

- Bana baş vezir olmaya layık imimişsin, deyip kendisine baş vezir seçip, kuşamlı asil at, değerli halı, siyah deve, ipek kumaş, dokuza tamamlayıp hediye vermiş. Bundan sonra:

- Efendim, bir ricam var, dedi Jirenşe.

- Söyle, dedi Az-Janıbek.

- Ben bu şekilde bir yabancı memlekete varıp, emir olup bir hanın kızını söyletip dönmekteydim. "Damadı" ülkesine götürüp bırakın diye kayınbabam kırk vezirini yanıma katmıştı. Onlar yolda gelmekte. Ben size yetişeyim diye ayrılıp geldim. Hangi düşünceyle onları yanıma kattığını kim bilecek? Dostluk için mi, düşmanlık için mi bilmiyoruz. Onlara sır vermeyelim. Bunları yolun yarısında döndürüp göndersek, dedi. Han bunu beğenip kırk vezirine:

- Kırk at, kırk kaftan alıp vararak bu misafirleri gönderin, deyip görevlendirdi. Jirenşe kırk vezirle misafirlerin önünden çıkıp, hanın verdiği at-kürkünü, hediyelik eşyalarını teslim edip gönderdi (Jirenşin, 2015: 17).

23.

Han öziniñ nökerleri jäne Jirenşe biyimen jol jürüp kele jatıp, özen jağasında otırğan, üç adamdı köredi,

- Biri qartandaw, ekinşisi orta jasta, üşinşisi jas jigít eken, deydi. Jandarınan ötip bara jatqan topqa orındarınan turıp sälem qıladı. Han olardıñ betine azdap qarap turadı da ilgeri jüre beredi. Bılay şıqqan soñ Jirenşeden:

-Älgi üşewi ne oylap qaldı eken? dep suraptı. Sonda Jirenşe Şeşen:

- E, han iyem, ne oylawşı edi: Şal jıyırma bestegi kezın oylap jür. Orta jastağı jer ortası kök töbe, er tortası sur jebe. Kök töbege jetip, aldı artıma bir qarap bir demalasıñ. Sur jebeni tağı bir tartıp, bel alasıñ! dep tur. Al, jas jigít "anağan jetsem,

mınağan jetsem, ananı alsam” dep, oynaқтаğan botaday derbirsizdenip tur, deпти. Han atınıñ basın burıp:

- Qane, solarğa qayta barıp, endi özderinen surap köreyik. Jirenşeniñ osı aytqanı ras pa eken? deydi. Kele bere şaldan:

-Älgide bizge joldıqqanda ne oylap turdıñ? dese:

-Jıyırma bestegi şağımdı oylap tur edim, taqsır! deпти. Ortañsısınan surasa:

-Jer ortası köktebege jetip, aldı-artıma bir qarandım. Er ortası sur jebe dep, tağı bir tolğap tartsam, söytip bel alsam, dep edim, deпти. Jas jiğit turıp:

- “Anağan jetsem, mınağan jetsem” dep, köñilim oynaқтаğan botaday alaburtıp tur edi, deydi. Han qasında turğan Jirenşege qarap:

- Sen bilgir de danışpan ekensiñ, budan bılay meniñ oñ jağımda otıratın bas biyim bolasıñ, dep oğan rizaşılıq bildiripti

23. Türkiye Türkçesi

Han yaverleri ve Jirenşe Bey ile yolda gelirken, nehir kenarında oturan üç adamı görür ve:

- Biri biraz yaşlı, ikincisi orta yaşta, üçüncüsü genç yiğitmiş, der. Yanlarından geçip giderken kalabalığa yerlerinden kalkıp selam vermiş. Han onların yüzüne birazcık bakıp durdu ve ileri yürüyüverdi. Böyle çıktıktan sonra Jirenşe’ye:

- Biraz önceki üç kişi ne düşünüyordu? diye sormuş. Jirenşe Şeşen:

-Eee Han’ım ne düşünsünler? İhtiyar yirmi beşteki zamanını düşünüyor. Orta yaştaki, “yerin ortası Kök tepe, erin ortası gri ok, Kök tepeye ulaşip, önüme arkama bakıp bir dinlensem. Gri okunu da fırlatıp hedefi vursam”, diyor. İşte genç yiğit ise “ona ulaşsam, buna ulaşsam, onu alsam, bunu da alsam” deyip, hoplayıp, zıplayan deve yavrusu gibi sabırsızlanıyor, demiş. Han atının başını çevirip:

- Haydi tekrar bunlara gidip şimdi kendilerinden sorup görelim. Jirenşe’nin bu söylediği doğru muydu? demiş. Geldiğinde yaşlı olana:

- Biraz önce bize rastladığında ne düşünüyordun? diye sorar.

-Yirmi beş yaşındaki günlerimi düşünüyordum Bey! dedi. Ortancasına sorar:

- “Yer ortası kök tepeye ulaşır, önüme arkama bir baktım. Er ortası gri ok deyip daha bir sallayıp çəksem, öylece hedefi vursam” diyordum, demiş. Genç yiğit ayağa kalkıp:
- “Ona da ulaşsam buna da ulaşsam” diye gönlüm hoplayıp zıplayan deve yavrusu gibi sabırsızlanıyor, dedi. Han yanında duran Jirenşe’ye bakıp:
- Sen çok yetkin de bir bilgeymişsin. Bundan böyle benim sağ tarafıma oturan baş beyim olacaksın, deyip ona memnuniyetini gösterdi (Töreçululu, 1992: 10).

24.

Jänibek han bir jerge jolğa şığar kezde, Jirenşemen ärdayım:

- Ananı qaytemiz, mınaw qalay boladı, dep aqıldasıp aladı eken. Jirenşe qalay mäslıyhat jasasa, til qatpay, onıñ değenin istewge ämir qıladı eken. Bir küni han asıǵıstaw jolğa şığayın dep qızmetşilerine:
- Tez küymemdi dayındañdar, küymege qıp-qızıl altı nar jegiñizder, dep ämir beripti. Qızmetşiler jıldamdatıp, altı qızıl nar jegin, küymeni tup-tura han şığatın esiktiñ aldına äkep qoyıptı. Sodan soñ han:
- Jirenşeni şaqırñdar, menimemen birge jürsin, deydi. Han qızmetşileriniñ biri jürige basıp Jirenşege keledi.
- Aw, Jirenşe, han jolawşı şığayın dep jatır, sizge tez kelsin, menimemen birge jürsin dep jatır, deydi. Sonda Jirenşe:
- Hannıñ jekkeni ne? depti.
- Jekkeni qıp-qızıl altı nar, äsir tur. Jirenşe aytıptı:
- Qazir baramın, hanga sälem ayt, kün bult eken dep ayt, dep, Sodan şaqırışı hanğa:
- Taqsır, Jirenşeni şaqırdım , “hanğa sälem ayt, qazir baramın, kün bult eken dep ayt dedi, ” deydi. Aytuwlı sözdiñ astarın tüsine qoygan han:
- Altı nardı doğarıp, arbağa altı tulpar jegiñder! dep buyırdı. Tulparlar jegilip äzir bolğan kezde Jirenşe de kelipti. Söytip han ekewi jolğa şığıptı. Jolda qubıladan qara bult payda bolıp, jañbır quyıptı. Jer batpaqqa aynalıptı, soğan qaramastan sıdırta jelip otırıptı. Sonda Jirenşe hanğa qarap:
- Jılqı maldıñ patşası, tüye maldıñ qasqası, tüye malınıñ mınaday miy batpaqta jürüwi qıyın, men sonı oylap, aytqan edim, depti

24. Türkiye Türkçesi

Jänibek Han bir yere yola çıkacağı zaman, Jirenşeyle her zaman:

- Onu ne yaparız? Bu nasıl olur? gibi sorular sorup, onunla konuşmuş. Jirenşe nasıl tavsiyede bulunursa, sözüne bir şey katmadan onun dediğini yapmak için emir vermiş. Bir gün Han acil yola çıkayım deyip hizmetçilerine:

- Çabuk faytonumu hazırlayın. Faytona kıpkırmızı altı deve ekleyin, diye emir vermiş. Hizmetçiler hızlıca altı kırmızı deveyi ekleyip, faytonu dosdoğru Han'ın çıkacağı kapının önüne getirip koymuşlar. Bundan sonra Han:

-Jirenşe'yi çağırın, benimle birlikte yürüsün, der. Han hizmetçilerinin biri koşarak Jirenşe'ye gelir:

- Efendim, Jirenşe Han yolculuğa çıkayım diyor. Size çabuk gelsin, benimle birlikte yürüsün diyor, dedi. Jirenşe:

- Han'ın eklediği ne? demiş.

- Eklediği kıpkırmızı altı deve, hazır duruyor. Jirenşe:

- Şimdi geliyorum, Han'a selam söyle, hava bulutluymuş diye söyle, demiş. Onu çağırın kişi Han'a:

-Bey, Jirenşe'yi çağırdım. Han'a selam söyle şimdi geliyorum, hava bulutluymuş diye söyle dedi. Meşhur sözün ne demek istediğini anlayan Han:

-Altı deveyi çıkarıp faytona uzun yola dayanaklı altı at eklesinler! diye buyurdu. Atlar eklenip hazır olduğu vakitte Jirenşe de gelmişti. Böylece ikisi birlikte yola çıkmış. Yolda güneybatıdan kara bulut ortaya çıkıp, yağmur yağmış. Yer çamura dönmüş. Bu engele takılmadan yolculuk devam etmiş. Sonra Jirenşe, Han'a bakıp:

-At malın padişahı, deve malın sahibi: deve malının bunun gibi çamur bataкта yürümesi zor, ben bunu düşünüp söylemiştim, demiş (Töreçululı, 1992: 10-11).

25.

Kişi jüz Jarasbay halkı Qıpşaq Hangeldi batırdı öltirip, artınan qun dawlap neşe ret barsa da tendik bermepti. Ol kezde Bala biydiñ şın atı İbray eken. Qıpşaq eli baramız dep tağı da jinalğanda İbray tilek qılıp birge ketedi. Jarasbay elinin İsmayıl degen egde tartqan qart biyi jurttı sözden tosıp, tendik bermey jüredi. El tağı da sol İsmayıldı aldırıptı. Bas qosqan kezde eki jağınan da üş adamnan şığıptı. Qıpşaq jağınan üştiñ

biri bolıp bala İbray şıǵadı. Balanı körip qart biy bılay deydi. “Balanı munda nege äkeldiñder? Bul kelinniñ toyı, kempirdiñölimi emes, erdin qunın, nardiñ pulın dawlaytın, ülgili biy, ünemdi jüyrik tüsetin, erdin arısı, eldiñ namısı söz bolatın jer emes pe? Tüyeninñ taylaǵı, balanın oynaǵı ma bul?!”, - deydi.

Sonda Bala biy bılay dep jawap qayırǵan eken:

Üş jüzdiñ balası bas qosqanda Ormanbet Biy: “Erdiñ qunın jastıñ jaysañı dawlaydı, karınıñ saytanı dawlaydı”, - deǵen eken. Qartayǵanşa dawǵa aralastın neñ bar?-depti. Qart sözden tosılıp, qun bergen eken. İbray sodan bılay Bala biy atanıp ketipti

25. Türkiye Türkçesi

Küçük cüz Jarasbay halkı, Kıpçak boyundan olan Hangeldi kahramanı öldürmüşler, ama arkasından kan bedelini isteseler de sonuç çıkmamış. O zamanlar Bala biyin gerçek adı İbray imiş. Kıpçak halkı bir daha gideceğim diye niyetlenirken, İbray da izin alıp yanlarında birlikte gelmiş. Jarasbayların İsmail adlı yaşlı bir biyi varmış. Onlar da onu çağırılmışlar. Kıpçak boyu tarafından İbray çıkmış. Genç çocuǵu gören yaşlı biy şöyle demiş:

- Çocuǵu niye getirdiniz? Bu bir gelinin düǵünü ya da yaşlı bayanın ölümü deǵil, erin bedeli, erin namusunu konuşacaǵız. Bu devenin yavrusu, çocuǵun oyunu deǵil ki, diye kızmış. Bala biy de şöyle cevaplamış:

- Üç cüzün beyleri toplandıǵında Ormanbet biy “Erin bedelini (kan davasını). alçak gönüllü gençler tartışır, yaşlının da şeytanı tartışır” diye söylemiş. Yaşlanana kadar niye davalara karışyorsun? demiş.

Bunun duyan yaşlı biy cevap veremeyip, İbray’ın sözüne boyun eǵmiş ve erin bedelini ödemiş. Bundan sonra İbray Bala biy olmuş (Adambayev, 1992: 124).

26.

Qonaq neşe türli boladı?

Esentemir Bölendi Asaw şeşen qonaqqa şakırıp otırıp:

- E, Böle! Sizden bir eki awız söz surayın, ruqsat pa? depti.

- E-e, sıraǵım, sura! depti Bölen.

- Qonaq neşe türli boladı?

- Qonaq tört türli boladı:

Arnayı qonaq,

Qudayı qonaq,

Qıdırma qonaq,

Qılğıma qonaq.

Endi Bölen Asawdan:

Jigittiñ neşe jurtı bar? dep suraydı.

Jigittiñ üş jurtı bar dep oylaymın, deydi Asaw:

Qayın jurtı- minşil,

Öz jurtı- künşil,

Nağası jurtı- sınşıl.

Sonda Bölen:

- Jigittiñ tört jurtı bolatın edi, birewin tastap kettiniz. Ol elinin azamatı. Barinen de artıq sol edi-aw! depti

26. Türkiye Türkçesi

Misafirin kaç türü olur?

Asaw şeşen, Esentemir Bölen şeşeni misafirliğe davet ettiği bir gün:

- E, Böle! İzninizle size birkaç soru sormak istiyorum, müsaadeniz var mı? demiş.

- Evet, buyrun sorun, demiş Böle şeşen.

-Misafirin kaç türü olur?

- Misafirin dört türü olur:

Özel misafir,

Tanrı misafiri,

Gezeğen misafir,

Yemek için gelen misafir.

Bu defa da Bölen Asaw'a:

- Yiğidin kaç yurdu olur? diye sormuş. Asaw:

- Yiğidin üç yurdu olur diye düşünüyorum, demiş,

Kayın yurdu, kusur gören,

Kendi yurdu, kıskanç (kıskanan).,

Dayı yurdu, tenkit eden (tenkitçi).

Bu cevap üzerine Bölen:

- Aslında dört yurdu olur. Siz bir yurdunu eksik söylediniz. O da halkının yurdu, işte en iyisi budur, demiş (Adambayev, 2014: 42).

27.

Ertede Basentin jağınan birewler Kereydiñ jılcısını aladı. Oğan Kerey jağı barımtağa barğanda eki arada janjal bolıp Basentin jağınan kişi öledi. Kereyler uzaq uwaqıt tendik bermeydi. Osığan baylanıstı bir jıyında Basentin dawgeri Kereydiñ jawapkerine:

- Ey, ağayın! Meniñ sözim pulsız, erim qunsız bolatın ne jazıgım bar?- deydi. Sonda Kereydiñ jawapkeri:
- Söziñ puldı, erin qundı bolsın. Äueli ıza kimnen, jaza kimnen?-deydi. Osı bir awız sözden Basentin jağı jeñilip qun surawdan bas tartadı

-

27. Türkiye Türkçesi

Eskiden Basentin tarafından birileri Kerey'in yılcısını alır. Ona karşı Kerey tarafı barımtaya geldiğinde iki arada tartışma çıkar. Basentin tarafından insan ölür. Kereyler uzun süre kabul etmezler. Bu meseleden dolayı bir toplantıda Basentin tarafının sorumlusu:

- Hey, halkım! benim sözüm pulsuz, erim qunsuz olarak ne suçum var?- demiş. O zaman Kerey tarafı:
- Sözün paralı, yiğidin değerli olsun! İlk önce öfke kimden, ceza kimden?- der. Bu söze Basentin tarafı yenilip, kan bedelini almaktan vazgeçmiş.

(Adambayev, 1989:

49).

28.

Alısta ne alıs?

Baydalı şeşen qartayıp üyden şıqpay kündiz-tüni tösekte jatqanın estip Musa kelipti. Musa qaytıp bara jatqanda Baydalı Biy: üş awız söz surayın, sonı şeşip berip ketşi, depti.

- Alısta ne alıs?
- Jaqında ne jaqın?
- Tätti de ne tätti?-deydi.

Musa oylanıp:

-Jer men köktiñ arası alış,

Kisige tuwıs jaqın,

Bala tätti, - depti.

Sonda Baydalı basın köterip: Balam, aqlıñ äli alqımıñnan asqan joq eken. Bilimdi men bilimsizdin arasınan alıs joq, jannan tätti joq. Bala qanşa jaqsı bolsa da, jan şığarda adamnıñ öz janınan tätti joq. Jaqında- ajal jaqın, - depti

28. Türkiye Türkçesi

Baydalı şeşen yaşlanıp evden çıkmayıp, gece gündüz yatakta yattığını duyunca Musa gelmiş. Musa dönerken Baydalı Biy: üç tane sorum var, çözer misin? demiş.

- Uzakta ne uzak?
- Yakında ne yakın?
- Tatlı da ne tatlı?- demiş.

Musa düşünerek:

- Yer ile gökyüzünün arası uzak,
- Kişiye akraba yakın,
- Çocuk tatlı, demiş.

O sırada Baydalı başını kaldırarak: Oğlum, aklın daha tam oturmamış. Bilge ile cahilin arasında uzaklık yok, Candan tatlısı yok. Çocuk ne kadar tatlı olsa da can çıkarken insanın kendi canındantatlısı yok. Yakında ecel yakındır, demiş.

38).

29.

Bala biy saqalsız, murtsız köse eken. Dosbol biy bolsa saqaldı kişi eken. Bala biy dostarımın jolda kele jatırsa tınış bir jerde sütsiz şây işip otırğan Dosbol biydi köredi. Oğan: Saudıratın tüyeleriñiz bar eken, nege sütsiz şây işkenşe tüeni sayıp sütti şây işpeysiz?-deпти. Sonda Dosbol: “Saudıruğa üyrenip qalğan tüye saqalımnan ürkip bizge saudırtpaydı” deпти.

29. Türkiye Türkçesi

Bala biy sakalsız, bıyıksız köse imiş, Dosbol biy ise sakallı birisiymiş. Bala biy, arkadaşlarıyla yolda gelirken ıssız bir yerde sade çay içip oturan Dosbol biyi görür. Ona: “Sağılacak develerinizi varmış, sade çay içeceğinize, deve sağıp, niçin süt katarak içmiyorsunuz? der. O zaman Dosbol : “Hep sağdırmaya alışan deve sakalımızdan ürküp bize sağdırmıyor!” demiş. (Şafak, 2012: 72).

IV.1.3. Manzum Mensur Karışık Metinler

1.

Sırım ülgü alıp, ustaz tutqan batırlar men şeşender ülgüli söz üyretip qana qoymay, Sırımniñ tapqırlıq sözderin, öjettik, erlik isterin quptap, kötermelep te otırğan. Aldar biy Sırımniñ aldınan şığıp:

- Qaradan han boldıñ,

Ayırdan nar boldıñ.

Joqtan bar boldıñ.

Köneden dāwren ozdı.

Köndey bop qamqa tozdı,

Atadan ul ozdı,

Anadan qız ozdı, dep taqpaqtap qarsı aladı. Sonda Sırım:

- Qaradan han bolsam,

Halqım qalağan bolar,

Ayırdan nar bolsam,

Atam jarağan bolar.

Köneden dāwren ozsa,

Jası jetken bolar.

Köndey bop qamqa tozsa,

Dāwreni ötken bolar,

Atadan ul ozsa,

Erkindigi bolar,

Anadan qız ozsa,

Erkeligi bolar, dep jawap beredi.

Ärine, Aldardıñ sözi maqtaw, onı Sırım jaqsı tūsinedi. Biraq batır masawrap bas şulğımay, şeşendik jumbaqtıñ şeşimin tawıp, özine ayılğan maqtawdı el-jurtınıñ atına awdaradı

1. TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Sırım'ın örnek alıp üstat bildiği kahraman ve şeşenlerin sözlerini öğretmekle kalmayıp, onun da kıvrak zekâlı, akıl dolu sözlerini, cesurluk, yiğitlik gerektiren işlerini anlatıp yücelten Aldar Bey, Sırım'ın önüne çıkıp:

- Yoktan han oldun,

Dirgenden güçlü oldun.

Yoktan var oldun.

Geçmiş zaman geçti,

İpek kumaş eskiyip yıprandı.

Atadan oğul geçti,

Anadan kız geçti, diye karşısında ustaca söz söyledi. Sonra Sırım:

- Yoktan han olsam,

Halkım istemiştir.

Dirgenden güçlü olsam,
Atam sayesinde.
Eski devir geçse,
Yaşı geçmiş olur.
İpek kumaş eskiyip yıpransa
Zamanı geçmiş olur.
Atadan oğul geçse,
Serbest, özgür olur.
Anadan kız geçse,
Şımarık, işveli olur, diye cevap verdi.

Şüphesiz, Aldar'ın bu sözleri Sırım için övgü idi. Sırım bunu anlar, ancak, bu sözleri üzerine alıp gurura kapılmadan kendine söylenen övgüleri halkı için söylenmiş gibi yorumlar (Töreçululu, 1992: 174).

2.

Mineziñ awır bolsın

Sırım jas kezinde Esentemir Böken biyge batasın alayın dep jāne aqıl surayın dep atşapan alıp baradı. Barıp qonaq bolğannan keyin Böken Sırımnan kelgen jumısın suraydı. Sonda Sırım:

- Meniñ sizge kelgen jumısım, birinşiden, sizdiñ batañızdı alayın dep keldim, ekinşiden, aqıl surayın dep keldim, deydi.

Sonda Böken:

- Sağan batamdı bereyin, sen jas bolğanmen, elge bas bolğanday ekensiñ, dep bata beredi:

- Arqañ qara narday jawır bolsın,

Mineziñ qara jerdey awır bolsın.

Ökpeñ joq, bawır bolsın,

Qulağıñnan sibir keptesin,

Jasıñ alpısqa jetpesin, deydi. Batasın bergennen keyin:

- Men ne desem de bäriniñ de mağınası bar, qalay tusindin, özime ayırıp ber, deydi Böken qart. Sonda Sırım:

- Arqañ köp mingennen jawır bolsın degeniñ, halıq üşin jumıs jasa, halıqtı öziñe erte bil degeniñ. Mineziñ qara jerdey awır bolsın degeniñ, beriden oylama, äriden oyla, salmaqtı bol, jeñil bolma degeniñ. Ökpeñ joq bawır bolsın degeniñ, ne bolsa soğan ökelep, ineni jipke tizip, ökpeşil bolma degeniñ. Qulağıñnan sıbır kötpesin degeniñ, el arasında daw-janjal köp boladı, sol мәseleni öziñ şeşip, aq-qarasın ayırıp, durıs-terisin bere bil degeniñ. Jasıñ alpısqa jetpesin degen batañızğa men tusine almadım, deydi. Sonda Böken qart Sırımğa:

- Men senen qudaydıñ bergin jasın qızğanam ba, jüz alpısqa kel. Meniñ jasım seksen törtke keldi. Altı bälege tap boldım. Men seni sol altı baleden awlaq bolsın dep edim. Ol mınalar: Ülken üyge kire almadım, kişi üyge siya almadım. Qara saqaldı äkem boldı, qara şaştı şeşem boldı. Awruw keldi, kärilik jeñdi, mine, altı bäle degen osı. Buğan qalay tüsindiñ? deydi. Sonda Sırım batır:

- Ülken üyge kire almadım degeniñiz, adamdıñ qatarı ketedi, baratın üyi tawsıladı. Kişi üyge tüse almadım degeniñiz özinen jası kişi adamdardıñ üyine jası ülken adam şaqıruwsız bara almaydı. Qara saqaldı äkem degeniñiz öziñnen tuğan key bala, eseygen soñ äkeniñ tilin almaydı, äkeni durıs bağa bilmeydi. Bir söz aytsañ, betindi qayırıp tastaydı. Qara şaştı şeşem degeniñiz sol balanıñ äyeli, keliniñ. “Osı şalğa ne kerek eken, bergin astı işip jata bermey” deytin şıǵar. Awruw men kärilik tüsinikti ğoy, ata, depti. Sonda Böken qart:

- Baqıttı bol balam, jaqsı şeştiñ, deydi. Sırımğa qarap, Böken basın şertken eken.

Sırım oğan awsın aşıp, tilin körsetken eken. Sırımniñ qasındaǵı joldastarı:

- Bökeñnege saǵan basın şertti, oğan sen awzındı aşıp, tilindi şıǵardıñ, ol ne söz? deydi. Sonda Sırım:

- Ol kisi maǵan basın şertkeni, “basqa bäle qanday keledi?” degen jumbaǵı edi, meniñ oğan tilimdi körsetkenim, “Basqa bäle qızıl tildin keledi” degenim edi, depti

2. TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Sırım genç zamanında Esentemir Böken denilen bir büyüğe hayır dua almak ve akıl danışmak için at ve kaftan alıp gitti. Varıp misafir olduktan sonra Böken Sırım'a gelme sebebini sordu. Sonra Sırım:

- Benim size gelme sebebim sizin hayır duanızı almak ve sonra da size akıl danışmak, dedi. Sonra Böken:

- Sana hayır dua edeyim, sen genç olsan da halkı yöneteceksin, baş olacaksın, diyerek şöyle dua etti:

-Arkan kara dev gibi düşman olsun

Karakterin kara toprak gibi ağır olsun

Kimseye dargın olma, herkese kardeş ol

Kulağından fısıltı gitmesin

Yaşın altmışa varmasın, dedi. Duasını ettikten sonra:

- Benim dediğim her şeyin bir anlamı var, sen söylediklerimden ne anladın, bana söyleyiver, dedi Böken pir. Sonra Sırım:

- “Arkan çok fazla düşman olsun” derken, “halk için çalış, halkı kendinle beraber bil” dediniz. “Karakterin kara toprak gibi ağır olsun” derken, “düşünmeden hareket etme, düşünüp taşınıp ölçüp tartarak konuş, ağırbaşlı ol” dediniz. “Kırılan küsen değil, kardeş ol” derken, “her şeye küsen, kırılan, iğneyi ipliğe dizen, her söylenene öfkelenen kişi gibi olma” dediniz. “Kulağından fısıltı gitmesin” derken, “halk arasında kargaşa olursa kendin çözüp, akıyla karasını ayırıp, doğrusunu yanlışını bil” dediniz. “Yaşın altmışa varmasın” derken, ne dediğinizi anlamadım, dedi. Sonra Böken pir, Sırım'a:

- Ben Mevlânın verdiği yaşı kıskanır mıyım, istersen yüz altmışa gel. Benim yaşım seksendörde geldi. Altı belaya düşer oldum. Ben senin o altı beladan uzak olman için söyledim, dedi ve devam etti:

- O altı bela: Büyük eve giremedim, küçük eve sığamadım. Kara sakallı babam oldu, kara saçlı annem oldu. Hastalık geldi, yaşlılık yendi. İşte altı bela bu idi. Bunu nasıl yorumlarsın, dedi. Sonra Sırım bahadır:

- “Büyük eve giremedim” derken, insanın yaşlıları ölünce gidecek yeri olmaz, varacak yeri tükenir dediniz. “Küçük eve sığamadım” derken, kendinden küçük kişilerin evine

büyükler davetsiz gidemez dediniz.” Kara sakallı babam” derken, kendinden doğan çocuk, yetiştikten sonra babanın dediğini yapmıyor, değerini bilmiyor, söz söylediğinde yüzüne çarpar demek istediniz. “Kara saçlı annem” derken, gelinin “o ihtiyara ne gerek varmış, verilen yemeği yesin yatsın” diyebilir. Yani hastalıkla ihtiyarlığı anladım ata, dedi. Sonra Böken pir:

-Bahtiyar ol evladım, doğru bildin, dedi. Sırım’ın başına dokunarak okşadı. Sırım da ağzını açıp ona dilini gösterdi. Sırım’ın yanındakiler:

- Böken niye senin başımı dürttü, ona ağzını açıp neden dilini gösterdin, bu ne demek? dediler. Sonra Sırım:

-O bana başımı dürterek “başa bela nereden gelir?” diye bulmaca sordu. Ben de ona dilimi göstererek “başa bela kızıl dilden gelir” dedim, dedi.

(Adambayev, 2014: 46).

3.

Jiyrenşe orta yaşa geldiğinde eşi Karaşaş vefat eder. Jiyrenşe birkaç yıl bekar (yalnız). yaşar. Bir gün Az Janibek Han, Jiyrenşe’ye:

- Şeşen, bekar yaşamak sana yakışmaz, falancanın hanımı dul. Çok iyi bir hanımdı, onunla evlenirsen iyi olur, demiş.

Jiyrenşe şeşen hanın sözünü uygun görüp, onunla evlenmiş. Aradan biraz zaman geçtikten sonra Janibek Han, Jiyrenşe’ye sorar:

- Şeşen yeni eşin eski eşin gibi mi, nasıl, memnun musun?

Bu soru üzerine Jiyrenşe şeşen:

- Gündüz ikimiz, gece olunca dört kişi olarak yaşıyoruz, der. Han “ Gece dört kişi olarak yaşıyoruz” sözünü anlayamaz. Jiyrenşeden sorar, o şöyle cevap verir:

Kazak Türkçesi

-Eri esine tüsedı,

Teris qarap jatadı

Onımenen ol ekew

Qaraşaştı oylaymen

Türkiye Türkçesi

-Eski kocası aklına düşer,

Sırtını dönüp yatar

Böylece o iki kişi olur.

Ben Qaraşaşı düşünürüm.

Mende teris qaraymın

Onımenen men ekew.

Oymen tawıp joldastı

Bolamız tunde biz törtew.

Tan atqan son oyanıp,

Tura kelsek tağı ekew!

Qızday almay qatın bolmas,

Esik ñrgen maqul bolmas.

Qanşa jaqsı körem desen de,

Burınqıdan jaqın bolmas.

Bayı ölgen qatındı aluw,

Oylağanda aqıl bolmas.

Şeşenin sözünü dinleyen Han ile halk onun sözüne hak vermişler

4.Dünyada ne ölmez?

Az Janibek'in altmış biyi (kadı). olmuş. Bir gün han biyelerine:

- Dünyada ne ölmez? diye soru sorduğunda, altmış biyi bir ağızdan şöyle demiş:

Kazak Türkçesi

Ağın su ölmeydi,

Askar taw ölmeydi.

Aspanda ay men kün ölmeydi

Alemde qara jer ölmeydi

Jiyrenşe şeşen bu düşüncelere karşı çıkararak:

Kazak Türkçesi

Ağın suwdıñ ölgeni,

Altı ay qısta qatkanı.

Asqar tawdıñ ölgeni

Ben de sırtımı dönüp yatarım,

Onunla iki kişi olurum

Hayalle arkadaşlık kurup,

Geceleri biz dört kişi oluruz.

Tan ağardıktan sonra uyanıp

Kalktığımız zaman tekrar iki kişiyiz

Kızken eş olmayan kadın olmaz,

Dul kalan kadın makul olmaz.

Ne kadar sevsen de.

Öncekisi gibi sıcak olmaz.

Kocası ölen kadınla evlenmek.

Düşünürsen iyi olmaz.

Türkiye Türkçesi

Akan su ölmez

Büyük dağ ölmez.

Gökyüzünde ay ile güneş ölmez.

Dünyada kara toprak ölmez.

Türkiye Türkçesi

Akan suyun ölmesi

Altı ay kışın donmasıdır.

Büyük dağın ölmesi

Basın bultıñ jaqqanı.
Ay men künnüñölgeni,
Eñkeyip barıp batqanı
Qara jerdiñ ölgeni
Qar astında jatqanı
Ajal degen atqan oq.
Bir Allanıñ qaqqanı
Dünyide ne ölmeydi?
Jaqsınıñ atı ölmeydi
Ğalimniñ hatı ölmeydi.

Zirvesini bulutun örtmesidir.
Ay ile güneşin ölmesi,
Eğilerek varıp, batmasıdır.
Kara yerin ölmesi,
Kar altında kalmasıdır
Ecel, atılmış oktur
Bir Allah'ın emridir
Dünyada ne ölmez?
İyi insanın adı ölmez,
Alimin eseri ölmez, demiştir.

(Adambayev, 1992: 28).

5.

Qaraşaş ölüp, Jiyrenşe yaşlandığı zaman, biraz düşüncesiz ikinci karısı ve hayırsız çocuğu ona saygı göstermezler. Jiyrenşe'ye buzağı baktırtıp, tezek toplatırlarmış. Ziyarete gelen Az Janibek kırdı Jiyrenşe'ye rastlayıp:

- Ey, şeşenim neden tezek topluyorsun? demiş. Jiyrenşe şeşen hemen şöyle cevaplamış:

Kazak Türkçesi

- Qatın şaypaw, ul tentek
Ekewledi, ey hanım!
Karilik jendi, mal taydı
Törtewledi, ey hanım
Basımnan baqtıñtayğanın,
Körmeysiñbe, ey hanım!
Arqamdağı quw tezek,
Arkinge keler bir kezek.

Türkiye Türkçesi

-Kadın hoppa, oğlan zıpır (yaramaz).
İkisi bir oldu, ey şahım!
Yaşlılık geldi, mal gitti
Dördü bir oldu, ey şahım!
Başımdan bahtın uçtuğunu,
Görmez misin ey şahım!
Sırtımdaki kuru tezek,
Herkesi sıra gelir, demiş.

(Adambayev, 2014: 25)

6.

Bilenlerden ibret al!

Argın boyundaki Abız şeşen yüz yirmi beş yaşına geldiğinde, Aser biy görüşmeye gelip, şöyle demiş:

-Vay, Abız siz çok yaşadınız. “Abız şeşen şöyle derdi” diyebileceğimiz güzel bir söz söyler misiniz?

Bunun üzerine Abız şunları söylemiş:

Kazak Türkçesi

Ata-ananıñqadirin

Balalı bolğanda bilersiñ

Ağayınıñqadirin

Jalalı bolğanda anlarsın

Balalıqtın qadirin

Sanalı bolğanda bilersin

Asil menen jasıktı

Bağalı bolğanda bilersiñ

Bostandıqtın qadirin

Jabılğanda bilersin

Qaltandağı akşandı

Qaqılğanda bilersiñ

Densawlıqtıñ qadirin

Awırğanda bilersiñ

Aq betinnin qadirin

Qan ketkende bilersiñ

Aq bilektin qadirin

Al ketkende bilersiñ

Türkiye Türkçesi

Ana babanın kıymetini

Çocuğun olunca anlarsın

Kardeşlerin kıymetini

İftiraya uğrayınca anlarsın

Çocukluğun kıymetini

Büyüyünce anlarsın

Kıymetli ile değersiz

Pahalı olduğunda anlarsın

Özgürlüğün kıymetini

Hapsedilince anlarsın

Cebindeki parayı

Tükenince anlarsın

Sağlığın kıymetini

Hastalıkta anlarsın

Ak yüzünün kıymetini

Solduğunda anlarsın

Güçlü bileğin kıymetini

Güç gittiğinde anlarsın

Jıyırma bestin qadirin	Yirmi beş yaşın kıymetini
Jas ötkende bilersiñ	Yaşlanınca anlarsın
Qara közdiñqadirin	Kara gözün kıymetini
Nur ketkende bilersiñ	Kör olduğunda anlarsın
Tatuwlıqtıñ qadirin	Dostluğun kıymetini
Dos ketkende bilersiñ	Dost gidince anlarsın
Jaksı ayeldiñ qadirin	İyi eşin kıymetini
Ölgeninde bilersiñ	Öldüğünde anlarsın
Jaqsı tuwıs qadirin	İyi akrabannın kıymetini
Kömgeninde bilersiñ	Defnettiğinde anlarsın
Ayaq-qoldın qadirin	El-ayağın kıymetini
Aqsaganda bilersiñ	Tutmayınca anlarsın
Otız tıstın qadirin	Otuz dişin kıymetini
Qaqsaganda bilersiñ	Sızlayınca anlarsın
Qızıl tıldın qadirin	Kızıl dilin kıymetini
Toqtağanda bilersiñ	Durduğunda anlarsın
Bilgenindi söylep qal	Bildiğinizi söyleyin
Bilgenderden ğibrat al!	Bilenlerden ibret al!

(Adambayev, 2014:64)

7.

Dosay biy qartayıp otırıp qalğan kezinde, onıñ jeti balası jıyı-jıyı kelip, köñilin surap, jağdayın bilip turadı. Bir küni Jamanbay degen ülken balası onı söyletpek bolıp, “Köke, ne jaqsı, ne jaman?” dep suraydı. Sonda ol bılay dep termelegen eken:

Jaqsı attan jaqsı tuwsa,

Minetin pırağıñ emes pe?

Jamannan jaqsı tuwsa,

Eldiň şırağı emes pe?

Jaqsıdan jaman tuwsa

Şamşırağıň öşkeni emes pe?

Elge ülgı aytar eriň bolmasa,

Qut-berekeň köşkeni emes pe?

7. TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Dosay biy yaşlanınca onun yedi oğlu sık-sık gelip, hal-hatırını sorarmış. Bir gün Jamanbay isimli büyük oğlu babasını konuşurmak için “Baba dünyada ne iyi, ne kötü?” diye sorar. Dosay biy şöyle cevap vermiş:

İyi attan iyi at doğsa,

Binecek burağın değil mi?

Kötüden iyi doğsa,

Halkının çırağı değil mi?

İyiden kötü doğarsa

Çırağının sönməsi değil mi?

Halka örnek olacak erin olmazsa,

Kut-bereketinin kaçması değil mi? (Serikqazı, 2016: 66).

8.

Ertede Şu özeniň Balqaşqa jaqın jayılm alqabına Üysin men Argınnıň beldi jaqsıları talasıptı. Eki jaqtıñ da biyleri bas qosıp keñesip, bätuwalasa almaydı. Köşilikke erip barğan on bes jasar Töle biylik aytuwşılarga köñili tolmaydı. Töle:

- Aqtı aq dep bağalar!

O, ıygi jaqsı ağalar!

Özegi talsa el bitken,

Özen boyın jağalar, dep söz bastay bergeninde:

- Ata turıp, ul söylegennen bez, ana turıp qız söylegennen bez. Mına bala kim özi? deydi törde otırğan biy Töle gasgaya qarap turıp:

O, bi ağa, on üşte otaw iyesi demes pe,
Kinälimin be kelip qalsam on beske?
Söz söyledim, buyıra körmeñiz ayıpqa,
Ala köz bolu ağayın adamğa layıq pa? dep bir toqtaladı da, törde otırğan biyge bilay
dep suraq qoyadı:

- O, iygi asqar tawımız,

Ädil me osı dawımız?

Aqlı assa, ağa ğoy.

Jası kişi demender. Sonda algi biy:

- Qoy asığı demender

Qolıña jaqsa saqa qoy.

Jası kişi demender,

Aqlı assa ağa ğoy, degen balam, biylikti sağan berdim, deydi. Bala Töle julıp
alğanday:

- Sarı tabaqtan sarqıt kaydadı degen. Biylikti mağan berseñiz, şu özeniniñ oñ jağın
Üysin sol jağın Arğın jaylasın, buğan qalay karaysızdar?

Bul şeşimge eki jaq ta rıza bolıp, bitimge keledi. Sonda tördegi biy:

- Üy balası ma dep edim,

El balası ekensiñ.

Ay mandaylı arısım,

Talabıñ aldan ötelsin.

Awılıñnıñ tañı bol,

Mandaydağı bağı bol! dep bala Tölege bata bergen eken. Osıdan bastap Töleniñ atı
şığıp el arasındağı daw-janjal, kelissözge aralasıp, biylik ayta bastaptı

8. Türkiye Türkçesi

Eskiden Şu nehrinin Balkaş'a yakın yaylasında Üysin ve Arğın boyları bu yeri almak
için tartışmışlar. İki tarafın beyleri bir araya gelip karar verememişler. Kalabalıkla
birlikte giden on beş yaşındaki Töle Bey onların söylediklerine razı kalmayıp:

-Akı ak diye değerlendirenler,

O, iyi güzel büyükler!

Özü yorulursa halk biter,

Nehir boyuna göç ederler, diye söze başladığında:

- Ata varken, oğlanın söylediğinden bez, ana varken kızın konuştuğundan bez, deyip, bu çocuk kim? dedi başköşede oturan bey Töle'ye bakarak. Töle de ona şöyle cevap verir:

- O beyim, erkek on üçünde otağ sahibi olur değil miydi? Suçlu muyum ki yaşım on beşe gelse? Söz söyledim ayıp görmeyin. Ala göz olup kavga etmek akrabalara yakışır mı? diye sözüne başladı ve başköşede oturan beye şöyle sual sordu:

- O iyi büyük dağımız,

Adil mi bu davamız?

Aklı olgun ise büyüktür,

Yaşı küçük demeyin.

Biraz önceki biy:

- Koyun aşığı demeyin.

Halkına yakın ise saha aşığı.

Yaşı küçük demeyin,

Aklı olgunsa büyüktür, diyerek, yavrum! beyliği sana verdim, dedi. Çocuk Töle elinden almış gibi:

- Sarı tabaktan sarkıt gelir, dedi. Beyliği bana verdiyseniz, Şu nehrinin sağa tarafında Üysün boyu, sol tarafında da Argın boyu yaylasın, buna ne dersiniz? Bu çözüme iki taraf da razı olup anlaştılar. Sonra yukarıdaki bey:

- Ev çocuğu mu, demiştim,

Halk çocuğuymuşsun.

Ay alınlı aslanım.

Gayen gerçekleşsin.

Köyünün şafağı ol,

Alnındaki bahtı ol! diye Töle çocuğa duasını vermiş. Bundan sonra Töle'nin adı halk arasında yayılmış ve davacılar arasında anlaşma sağlayıp beyliğe başlamış.

(Töreçululı, 1992: 35).

9.

1740 jılı Joňgar biylewşisi Qaldan Tserenniñ qolşaqparları ulı jüz hanı Jolbasırta öltiredi. Töle biy bastağan el Taşkentten quwıladı. Jaw jağı Taşkentke Qoqım Manaptı äkimdikke tağayındaydı. Bul kezde Sırboyı kalalarınıñ birazı Joňgarlardıñ qol astında kaladı. Osı tusta Qultöbeniñ basında ülken jıyın aşılıp oğan el basıları tügel keledi. Sonda Qarabek batır:

- Jawğa tize bögüwden başka amal jok, degen pikir aytadı. Qarabekke aşuwanğan Töle biy:

Atadan ul tuwsa iygi,

Ata jolın kuwsa iygi.

Öziñe keler uyatın,

Jawdan buqqan nemene, dep şırıq buzğandardı jıyınnan quwdırıp jiberedi. Sodan soñ aynasındağılarğa qarap:

Uwa, kösile şabar jeriñ bar,

Tuw köterer eriñ bar.

Qol bolarlıq eliñ bar,

Atadan qalğan joliñ bar.

Quldıq ursaq duşpanğa

Arılmaytın sorıñ bar.

Quldıq ursan düşpanğa

Erkek bolıp tudı dep,

Mına seni kim aytar? dep tolğaydı.

Töleniñ osı törelik sözün özgeler tügel qıp alıp, jawğa qarşı küş biriktirgen eken

9. Türkiye Türkçesi

1740 yılında Jongar hâkimi olan Kaldan Tseren'in adamları Ulu jüz hanı Jolbasır'ı öldürmüş. Töle beyin yönettiği halk Taşkent'ten kovulur. Karşı taraf Taşkent'e Kokım Manap denilen birini yönetici olarak atar. Bu zamanda Sırboyu şehirlerinin bir kısmı Jongarların hâkimiyetinde kaldı. Bir gün Kultöbe'de büyük bir toplantı yapılır ve oraya bütün yöneticiler gelir. Sonra Karabek Batır:

- Düşmana boyun eğmekten başka çare yok, diye fikrini söyledi. Karabek'e sinirlenen Töle Bey:

- Dededen oğlan doğsa iyi,

Dede yolundan gitse iyi,

Kendine gelir ayıbı,

Düşmana boyun eğmek ne, diye huzuru bozanları çevresinden kovmuş. Ondan sonra etrafındakilere dönüp:

Geniş bir yerin var,

Bayrak taşır yiğidin var,

Destek verecek halkın var,

Dededen kalan yolun var.

Köle olsak düşmana,

Kurtulamazsak sorun var

Kul olursan düşmana

Erkek diye, kim söyler? diye söylemiş.

Töle'nin bu bilgelik sözünü tamamıyla dinleyip düşmana karşı güç birliği yapmışlar.

(Töreçululı, 1992: 38-40).

10.

Akıldı dep kimge aitamız?

Bir majiliste bas qosıp söyleyip otırğanda Şoñ beyge Musa mırza:

Aq sawıt dep neni aytamız,

Arğımaq dep neni aytamız?

Akıldı dep kimdi aytamız,

Er jigit dep kimdi aytamız? dep suraq koyıptı.

Buğan Şoñ:

Aq sawıt dep aytamız,

Atqanda oq ötpese.
Arğımaq dep aytamız.
Jelgende jılqı jetpese.
Aqıldı dep aytamız,
Tozğan eldi septese.
Er jigit dep aytamız,
Jawğa tastap ketpese! depti

10. Türkiye Türkçesi

Akıllı diye kime deriz?

Bir toplantıda Musa Bey, Şon Beye:

Ak zırh diye neye söyleriz?

Şahbaz at diye neye söyleriz?

Akıllı diye kime söyleriz?

Yiğit diye kime söyleriz?

Şon bey şöyle cevaplamış:

Ak zırh diye söyleriz,

Atılan ok delmezse.

Şahbaz at diye söyleriz,

Hiçbir at onu geçmezse.

Akıllı diye söyleriz,

Dağılmış halkı toplarsa.

Yiğit diye söyleriz,

Düşmana (toprağı) bırakıp kaçmazsa (Törekeldiulu, 2010: 42).

11.

Jerden awır ne?

Bala biy qartayğan şağında halqın jıyıp:

- Jerden awır ne?

Sudan awır ne?

Ottan ıstıq ne?

Kökten biyık ne? dep, tört suraq bergen eken. Eşkim şeşe almaptı. Sonda Bala biy özi aytqan suraqtarın özi “bılay” dep şeşken eken:

- Jerden awır degenim, aqıl, bilim.

Sudan teren degenim, oquw, ğılım.

Ottan ıstıq degenim, fani jalğan, adamnıñ ömiri.

Kökten biyık degenim, takkabbardıñ köñili.

11. Türkiye Türkçesi

Yerden ağır ne?

Bala bey yaşlılık zamanında halkını toplamış ve:

- Yerden ağır ne?

Sudan ağır ne?

Ateşten sıcak ne?

Gökten yüksek ne? diye dört tane soru sormuş. Kimse çözememiş. Sonra Bala biy kendi sorularına kendisi cevap vermiş:

- Yerden ağır; akıl, bilim.

Sudan derin; okumak, ilim.

Ateşten sıcak; fani dünya, insanın ömrü.

Gökten yüksek; gururlu insanın gönlü (Adambayev, 2014: 66).

12

Üş arsız, üş ğayıp, üş jetim.

Noğaylınıñ hanı Jänibek halıqtı jiyip:

Üş arsız, üş ğayıp, üş jetim boladı, sonı kim tabadı?-depti. Jinalğan halıq köp dağdırıp:

Üş arsız: uyqı arsız, külki arsız, tamaq arsız.

Üş ğayıp: qonaq ğayıp, nesibe ğayıp, ajal ğayıp, - dep şeşıpti. Biraq üş jetimdi eşkim taba almaptı. Sonda Jänibek han: - Elde kelmegen kim qaldı?- dep suraptı. Kelmegen Qarabas şeşen qaldı, -depti halıq. Jänibek Qarabastı şağırtıp, şeşüwin suraptı. Sonda Qarabas: -Jetim üşew emes, besew edi ğoy, depti de:

Otı joqjer jetim,
Başsısı joq el jetim,
Elinen awğan er jetim,
Tıñdawsız söz jetim,
Joqtawsız qız jetim, deydi

12. Türkiye Türkçesi

Nogaylı'nın hanı Janibek halkını toplayıp:

Üç arsız, üç kayıp, üç yetimi kim bulur? demiş. Toplanan halk düşünmeden:

Üş arsız: uyku, gülmek, yemek.

Üç kayıp: misafir, nasip ve ecel, demiş. Ama üç yetimi kimse bulamamış. O sırada Janibek han halk arasında gelmeyen var mı? diye sormuş. Halk da Karabaş şeşenin gelmediğini söylemiş. Janibek han onu çağırtmış ve bu sorunun cevabını vermesini istemiş. Karabaş: “Yetim üç değil, beş tanedir” demiş.

Otu olmazsa yer yetim,

Yöneticisiz halk yetim.

Halkından bezen er yetim,

Dinleyicisiz söz yetim,

Ağıtı (ağlayanı). olmazsa kız yetim, demiş (Tökeldiuli, 2010: 40).

13.

Momın değen atanın jüz jılcısın Ebey, Sebey değen urılar aladı. Mal iyeleri artnan san ret quwıp barsa da urı awıldıñ biyi eşkimdi ayağına otırğızbaydı, malın qayırmaydı. Soñında quğınşılardı ilesip barğan on eki jasar (Dosbol). bala:

Qısırında bermeseñ,

Buwazında berersiñ.

Arığında bermeseñ,

Semizinde berersiñ,

Öz aldına bermeseñ,

Önerimdi körersiñ, - dep tepsinip turıp ketedi. Sonda “mına bala qutqarmas” dep urılar moynına qosaq, quyırığına tirkew qosıp malın qayırtı

13. Türkiye Türkçesi

Momın denen atanın (boyun). yüz atını Ebey, Sebey denilen hırsızlar çalmış. Mal sahipleri malların arkasından birçok defa gitmelerine rağmen köyün biyi malın geri vermez. Sonunda gidenlerle birlikte gelen on iki yaşındaki (Dosbol) genç:

Kısırken vermezsen,

Hamileyken verirsin.

Zayıfken vermezsen,

Şişmanken verirsin.

Kendi isteğinle vermezsen,

Yeteneğimi (hünerimi) görürsün, - diye tepinerek kalkıp gitmiş. O zaman “bu çocuk başarır” diye hırsızlar atları fazlasıyla geri vermişler (Adambayev, 1989: 50).

14.

İlimiñ bar eken janım!

Muğal degen kişi jas Nawrızbay biydiñ üyine kelip, qonaq bolıp jatıp, qaytarda aitqan eken:

İlimiñ bar eken, janım,

Bilimiñ älde qalay?

Qağuwıñ bar eken, janım,

Halkıña jağuwıñ äldeqalay.

Aylañ bar eken, janım,

Halkıña paydan äldeqalay.

Jorğalığıñ bar eken, janım,

Halkına qorğandığıñ äldeqalay.

Zattığıñ bar eken, janım,

Halkıña qımbattığıñ äldeqalay!

14. Türkiye Türkçesi

Moğal Biy Nawrızbay Biyin evine misafir olarak gelmiş, dönüşünde şöyle demiş:

İlmin var imiş, canım,
Bilimin nasıl ki?
Öfken var imiş, canım,
Halkına yakınman nasıl ki?
Hilen var imiş, canım,
Halkına faydan nasıl ki?
Bilmişliğin var imiş,
Halkını koruman nasıl ki?
Kişiliğin var imiş, canım,
Halk gözündeki değerın nasıl ki? (Törekeldıulı, 2010: 49).

15.

Ne düşman?

Bir toyda Qaba Biyi küçük düşürmek için Şonjar denilen zengin ona: “Dünyada ne düşman?” diye soru sormuş. Qaba Biy oyalanmadan şöyle cevaplamış:

Barlı, barlı, barlı taw,	Barlı, barlı*, barlı dağ,
Bası amannın deni saw,	Başı sağlamin gövdesi de sağ,
Uyıqtamasa qabaq-jaw,	Uyumazsan göz kapağı düşmandır,
İşpey jürseñ tamaq- jaw,	Yemezsen yemek düşmandır,
Arıq atqa qamşı jaw,	Arık ata kamçı düşmandır,
Jırtıq üyge tamşı jaw,	Delik çadıra yağmur düşmandır,
Tebegen bolsa biyen- jaw,	Tepici olsa kısrağın düşmandır,
Süykenşek bolsa tüyen- jaw,	Sürtüngen olsa deven düşmandır,
Tüyeñmenen biyendi,	Deven ile kısrağını,
Alıp ketse jiyen- jaw,	Alırsa yeğen düşmandır,
Qasarısқан qatın-jaw,	İnatçı ise kadın düşmandır,
Qaşağan bolsa atın – jaw,	Kaçkın olursa atın düşmandır,
Ul on beske kelgenşe,	Oğul on beşe gelinceye kadar,

* Barlı-barlı: heceyi tamamlamak üzere sözcüğün tekrar yapılmasıdır.

Qolğa ustağan qobızıñ,

Ul on besten ötken soñ,

Til almasa doñızıñ.

Qızıñdı küyew almasa,

Kök şığıp ölip qalmasa,

Köringenmen oynasa,

Bäriñen sol qızıñ- jaw.

Ele aldığın kopuzundur,

Oğul on beşi geçince,

Dinlemezse domuzundur.

Kızını koca almazsa,

Yeşillik yeşerip solmazsa,

Gördüğü kişiyle oynasa,

Herkesten o kızın düşmandır.

Soran zenginin kızı evlenmeyip evde hamile kaldığı için, Qaba biyin söylediği söze yenilip, susmuş (Serikqazı, 2016: 158).

16.

Janquttı on jeti jasında äkesiniñ aytuwımen Sarı elinin bedeldi biyi Şabanbayğa bata aluwğa baradı. Janquttınıñ jasın surap bilgennen keyin:

- Şırağım, dünyede ne adal, älemde ne mıqtı?-dep suraydı. Sonda Janquttı:
Adal bolsañ, soday bol,

Suw aramdı ketiredi.

Mıqtı bolsan jerdey bol,

Jer jahandı köteredi, - degen eken. Jawabına riza bolğan Şabanbay biy bala

Janquttını

birneşe kün qonaq etip, keterinde:

- Allaña jağam deseñ, azandı bol,
Halqıña jağam deseñ, ädil bol.

Soday taza bol,

Jerdey berik bol,

Ömiriñ uzaq bolsın,

Söziñ halqıña quwat bolsın!-dep batasın berip attandırğan eken

16. Türkiye Türkçesi

Janquttı şeşen on yedi yaşında babasının isteği ile Sarı elinin bilinen biyi Şabanbaya duasını almaya gider. Janquttı'nın yaşını öğrendikten sonra:

- Yavrum dünyada ne sadık, ne güçlü?- diye sormuş. Janquttı:

Sadık olsan su gibi ol,
Su herşeyi temizler.
Güçlü olsan yer gibi ol,
Yer cihanı kaldırır, - demiş. Cevabına razı olan Şabanbay biy Janqutti'yi birkaç gün misafir ettikten sonra giderken:
Allaha yakınmak istersen, namazlı ol,
Halkına yakınmak istersen, adil ol.
Su gibi temiz ol,
Yer gibi sağlam ol,
Ömrün uzun olsun,
Sözün halkına dayanak olsun!- diye duasını verip, göndermiş (Serikqazı, 2016: 163).

17.

Erden çocuğunu kaybeder, kaygısından kimseyle görüşmek istemez. O sırada buna başsağlığı dilemek için Şokay ile Dosbol Bey gelir. Şokay Bey:

- Ey Batır Erden!	Ey, Kahraman Erden!
Basıñdı köter jerden.	Başını kaldır yerden.
Äkeñ Sandıbay da ölgen,	Baban Sandıbay da ölmüştü,
Onı mına Şokay körgen.	Onu şu Şokay görmüştü.
Kökti buw köteredi,	Göğü buhar kaldırır,
Jerdi suw köteredi.	Yeri su kaldırır.
Jüyrikti duw köteredi	Rehvanı gürültü kaldırır,
Awırdı nar köteredi,	Ağır nar kaldırır,
Ölimdi er köteredi.	Ölümü er kaldırır, demiş.

Dosbol Bey de avutmak için şöyle demiş:

- Ölmese qayda ketti?	Ölmediyse nereye gitti?
Burıñınıñ karisi.	Eskinin yaşlısı.
Jer jüzin jutsa da toymaydı,	Yeryüzünü yutsa bile doymaz,
Qara jerdiñ talaşı	Kara toprağın dalaşı.
Erden-aw!	Eh, Erden!

Ötkenge ökinbe,
Kelmeske keyime,
Ölim degen uzaq joldiñ alısı.

Geçmişe üzülme,
Gelmeze kederlenme,
Ölüm dediğin uzun yolun uzağı

(Şafak, 2012:79)

18.

Ulu Cüzden Töle Biy, Kişi Cüzden Ayteke Biye, Orta Cüzden Ormambet Biy üşewi Qasqa köl degen kölge talas, dawlı boladı. Töle men Ayteke jastarı şamas, al Ormambettiñ jası kişi eken. Eki qart biriñğay boladı da sälem hat jazadı. Ormambet hatqa jawap qayıradı. Halıq jinalıp bir olay, bir bılay söylesip, aqırında üy tigip söylesüwge kelisedi. Alğaşqı sözdi Töle Biy bastaydı:

-Ay, Ormambet! Men ali tirimin, ölgem joq, budan burun neşe salem aytsam da kelgen joqsıñ, er keter, jer jeter, eşkimge opa qılmas dünya boq! Ey, Ormambet, sen bizden kişi bolasın, biz barıp qayttıq, sen ilgeri barasın, biz endi köp jürmespiz, kömilerimiz, sen jas edin köñildegiñdi alarsıñ!-deydi.

Ayteke de Töleniñ sözün qostap:

- Bay bolsañ halqıña paydan tiysin,
Batır bolsan düşpanğa nayzañ tiysin.

Bay bolıp paydañ tiymese,
Batır bolıp nayzañ tiymese,

Jurttan ala böten üyiñ küysin, degen, bizge keyingiler osını ayta ma dep oylaymın,
- deydi. Sonda Ormambet:

- Eki biy, aytqan söziñ jarasadı, enşiğe er kimder-aq talasadı, bul Qasqa köl Orta Cüzdiñ köli edi, aytqandarıñ qıyanatqa janasadı.

- Qanağatsız biylerdi qaban degen,
Qamşılatqan jüyrikti şaban degen,

Birewdiñ aqısına zorlıq qılsa,

Aqırette munday ister jaman degen, -deydi.

: - Ey, Ormambet, sen bizge Qasqa köldi beriniz, Qasqa köl ras sizge jaqın. Bardan payda, joqtan zalal degen, ne berse qayırın tilep köriñiz. Üş Cüzdiñ ortasında Qasqa köl bar, ar jerde suw işetin başka köl bar, üş bölip enşi qılıp alısayıq, jer jeter, köñiliñdi ustama tar, - deydi Töle. Üşewi olay söylesip, bulay söylesip kelise almaydı. Ormambet eki şalğa ırıq bermegen soñ, Töle qattı sözder aytadı. Daw bitpey, Ormambet eline qaytadı. Üyine kelgen soñ dawdıñ man-jayın bastan-ayaq

söyleydi. Sonda anası: - Balam, qart biylerdi beker renjitken ekensin, alde bolsan tilimdi alsan Qasqa köldi bölip ber, -deydi. Anası aytıp qoymağan soñ, Ormambet könedi. Üy tigip, toğız biye soyıp Töle men Aytekeni şaqıradı.

Biyler kelip majilistesip otırğanda Töle bılay deydi:

- Ayel jaqsı bolsa bilim iyesi batır tuwadı,

Jaman bolsa er bökse bolsa da qatın tuwadı.

Ayel jaqsı bolsa erdin başsısı emes pe?

Burıñılar osılay demes pe?

Qasqa köldi alam dep kelip edim,

Ormambet bermegen soñ ölip edim.

Jetpis jasqa kelgende sözim jerde qalıp,

Mãñgide tirilmeytin bolıp edim,

Jeñgey! Meni tirilttiñiz, endi balañızğa bata berelik, -deydi. Köldi intımaqpen bölip jaylaytın bolıp rizalasıp tarqaptı

18. Türkiye Türkçesi

Ulu Cüzden Töle Biy, Küçük Cüzden Ayteke Biy, Orta Cüzden Ormambet Biyle Kaskaköl denen göl için tartışma başlatırlar. Töle ile Ayteke yaşıt, Ormambet ise bunlardan küçük imiş. İki yaşıt bir olup Ormambet'e mektup yazar. Ormambet'te mektubu cevaplar. Halk toplanıp, biri böyle biri şöyle derken, sonunda çadırları kurulur. İlk sözü Töle Biy alır:

Ey Ormambet! Ben daha ölmedim. Yaşıyorum. Bundan önce birkaç defa selam göndersem bile gelmedin, yiğit gider, yiğit büyür, hiç kimseye vefalı olmaz bu dünya. Senin yaşın bizden küçük, biz gidip biz geldik, sen ileri gideceksin. Biz artık çok yürüyemeyiz, defnediliriz. Sen gençsin, gönlündekini alırsın! der.

Ayteke Biy Töle'nin görüşünü destekleyerek:

Zengin isen halka faydan olsun,

Kahraman isen düşmana mızrağın değsin.

Zengin olarak faydan olmazsa,

Kahraman olarak mızrağın değmezse,

Milletten ayrı olan evin yansın, demişler ya, bize gelecek nesil bu sözü söyler mi diye korkarım, demiş. Bunlara karşılık Ormambet:

İki Biy, söylediğiniz söz yakışıyor, enşiye¹⁵ tartışır. Bu Kaskaköl Orta Cüz'ün gölü idi, dedikleriniz ihanet, davanız zor çözüldü.

Kanaatsiz Biylere qaban¹⁶ demişler.

Kamçı yedirten rehvana şaban¹⁷ demişler.

Birisinin hakkına tecavüz edene

Kıyamette kötü olacak demişler, der. Buna cevap olarak Töle Biy şöyle der:

Ey, Ormambet! Sen bize Kaskaköl'ü veriniz. Kaskaköl gerçekten size yakın bir yeriniz.

“Vardan fayda, yoktan zarar” demişler. Ne verirse sonunun hayrını dileyin. Üç Cüz'ün ortasında Kaskaköl var. Her yerde su içecek başka göl var. Üçe bölüp payımızı alalım. Yer yeter, gönlünü dar tutma.

Üçü böylece konuşarak anlaşamazlar. Böylece dava sonuçlanmayıp, Ormambet geri döner. Oğlundan yaşanan olayları öğrenen annesi oğluna yaşlı beylere böyle davranmasının doğru olmadığını söyler ve Kaskaköl'ün paylaşılması için Ormambet'i ikna eder. Ormambet Töle ile Ayteke'yi çağırır. O sırada Töle Biy şöyle der:

Kadın iyi olsa bilgili bahadır doğar değil mi?

Kötü olsa er kalçalı olsa da kadın doğar.

Eşi iyi olursa erinin danışmanı dememiş miydi?

Kaskaköl'ü alacağım diye gelmiş idim,

Ormambet vermese burada ölmüş idim.

Yetmiş yaşıma geldiğimde sözüm yerde kalıp,

Ebediyeten dirilmeyecek kadar olmuşum.

Yengeciğim, beni tekrar dirilttiniz, şimdi çocuğunuza bata verelim! Dua edelim! demiş. Böylece gölü ortak kullanmaya karar verip anlaşmışlar (Törekululu, 1992: 47).

19.

¹⁵ Enşi-erkek çocuk evlendiğinde baba ocağından verilen eşya ve mal

¹⁶ Qaban- yabancı domuz

¹⁷ Şaban- yavaş at

Nuralı hanın çocuğu Karatay Orınbor'da okulunu bitirip, dönemin çarından “Ağa sultan” ünvanını alıp Kişi Cüz'ügerken Aday Atakozi biye rastlar. O zayıf, esmer bir kişiymiş. Biyi beğenmeyen Sultan:

Ey Atakozi! Vadide Kalmukların, bozkırda Kazakların malını bırakmasan da, aldığın boyuna pek yaramamış? der.

Bu lafın üzerine Atakozi:

Öleñdi jerde ögiz semiredi.

Otlu yerde öküz semirir

Ölimdi jerde molda semiredi.

Ölümlü yerde molla semirir

Qaralı üyde qatın semiredi

Mallı evde kadın semirir

Qamsız elde han semiredi

Gamsız elde han semirir

Qaytsem toptan toğay şaldırmaymın dep
çaldırmayayım diye

Ne yapsam da halkın ormanını

Qazaqtıñ bir tayın duşpañğa aldırmaymın dep
aldırmam diye

Kazak'ın bir tayını bile düşmana

Bir tünde toğız oyanıp, toqsan tolğanamın.
doksan kez düşünürüm

Bir gecede dokuz kez uyanıp,

Men arıq bolmay, kım arıq boladı?
olsun? demiş.

Ben zayıf olmayıp da kim zayıf

Bu cevaba karşı Qaratay ağzını açamamış. Sadece yanındaki bir biye “Kendimizin ölmesi bir yana evdeki çoluk çocuğu da dokundu bu sözler” diye mahcubiyetini bildirmiş.

20.

Üş Cüzdiñ ataqtı biyleri Arqağa jıynalıptı. Töle Biy aytqan mezgilden keşigip keledi. Oğan şamdangın qart biyeler:

- Töle Biy kelse ornımızdan turmayıq, - dep uwadelesedi. Biraq Töle Biy kelgende bāri orındarınan turıp ketedi. Tek eki-üş biy ğana turmaydı. Töle Biy köpşilikten keşikkeni üşün keşirim suraydı. Eki-üş biydiñ bireui sözden utuw üşin sınay suraq qoyadı:
- Baq deĝenimiz ne?
- Baylıq deĝenimiz ne?
- Bala deĝenimiz ne?

Töle Biy ornına otırmay, türegep turğan boyda:

- Baq uzatılar qız,
Baylıq eriytin muz,
Bala artta qalğan iz.
Ömirdiñ eñ jaqsı sıyı
Sıylasqan siz benen biz, değende biylerdiñ bări jüregın ustap, qarttarğa
deyin orındarınan turıp qızmet etken eken

20. Türkiye Türkçesi

Birgün üç cüzün ünlü biyleri Arka'ya toplanmışlar. Töle Biy anlaşılın vakitte gelmez, biraz gecikmiş. Ona kızan yaşlı biyler:

- Töle Biy geldiğinde ayağa kalkmayalım, - diye anlaşmışlar. Ama Töle geldiğinde herkes ayağa kalkıp selam verir. Sadece iki-üç biy kalmaz. Töle Biy herkesden geciktiği için özür diler. Ayağa kalkmayan iki-üç biylerden biri onu sınamak ve yenmik için soru sorar:
- Baht dediğimiz ne?
Varlık dediğimiz ne?
Bala dediğimiz ne?

Töle Biy yerine oturmadan ayaktayken:

- Baht evlenece kızdır,
Varlık eriyen buzdur,
Çocuk arkanda kalan izdir.
Hayatın en güzel hediyesi
Anlaşan, saygılı olan siz ve bizdir, demiş.

Bu cevaba bütün biyler ellerini göğüslerine koyarak, yaşlılara kadar ayağı kalkarak hizmet etmişler (Adambayev, 1989: 79).

IV.2. Kırgız Türkleri Tarafından Söylenilen Şeşendik Sözler

IV.2.1. Manzum Metinler

1.

Cakşı bolsoñ jerdey bol,

Baarın çıdap kötörgön.

Taza bolsoñ suuday bol,

Baarın juup ketirgen.

2.

Arık koydun terisin,

Altı aşatsan iyi bolboyt.

Atadan jaman tuulgandı,

Ak kiyizge saldırıp,

Kötörgön menen biy bolboyt.

3.

Akkula attar kimde jok,

Jügürböso tayca jok.

Aga-tuugan kimde jok,

Sıyłaşpasa jayça jok.

4.

Argımak attın jakşısı,

Azıraak otop, köp juuşayt.

Azamat erdin jakşısı,

Azıraak süylöp, köp tınşayt.

5.

Cakşı bolgon balanın,

Atası caman bolso da,

Tördö oturup sıy tabar.

Caman bolgon balanın,

İyi olsan yer gibi ol,

Herşeye dayanıp kaldıran.

Temiz olsan su gibi ol,

Hepsini yıkayıp temizleyen.

Zayıf koyunun derisini,

Altı kez işlesende yumuşamaz.

Atadan kötü doğanı,

Ak keçeye sarıp,

Makam vermekle bey olmaz.

(Kapalbayev, 2015: 132).

Akkula atlar kimde olmaz,

Koşmaz ise tay kadar bile değildir.

Ağabey kardeş kimde olmaz,

Saygı sevgi bilmezse el bile değildir.

Arğımak atın iyisi,

Az otlayıp, çok yatar.

Yiğit erin iyisi,

Az konuşur, çok dinler.

İyi olan çocuğun,

Babası kötü olsa da,

Başköşede oturup, saygı görür.

Kötü olan çocuğun,

Atası cakşı bolso da,
Töö üstünön it kabar.

Babası iyi olsa da,
Deve üstünden it kapar.

(Kapalbayev, 2015: 132-33).

6.

At kaçagan bolgon soñ,
Aştan-toydon kalgan soñ,
Külüktülüğü ne paida.
Alğanın suluu bolgon soñ,
Arkırıp betten algan soñ,
Suluulugu ne paida.

At iyi koşan olsa bile,
Aştan-toydan kaldıktan sonra,
Küheylandığı neye yarar?
Aldığın güzel olsa bile,
Bağırıp saldırdıktan sonra,
Güzelliği neye yarar?

(Kapalbayev, 2015: 132).

7.

Cakşı menen dos bolsoñ,
Ölgüçöktü kuştatat.
Jaman menen dos bolsoñ,
“Bayagımdı bergin” dep,
Eki aydan kiyin muştaşat.

İyi ile dost olsan,
Ölene kadar kucaklaşır.
Kötü ile dost olsan,
“Aldıklarımı ver” diye
İki ay sonra kavga eder.

(Kapalbayev, 2015: 132).

8.

Usta menen dos bolsoñ,
Nar keskenin alarsıñ.
Uuru menen dos bolsoñ,
Bir baleege kalarsıñ.

Usta ile dost olsan,
Çelik kılıcını alırsın.
Hırsız ile dost olsan,
Bir belaya kalırsın.

(Kapalbayev, 2015: 133).

9.

Jakşı bolso katının,

İyi ise hatunun,

Tabıla beret aklın,
Kuusañ da ketpeyt jakınıñ.
Jaman bolso katının
Kete beret aklın,
Çakırsañ kelbeyt jakınıñ.

Bulunur her zaman aklın,
Kovsan da gitmez yakının.
Kötü ise hatunun,
Gidiverir aklın,
Çağırсан da gelmez yakının.

(Kapalbayev, 2015: 133).

10.

Eñkeygenge eñkeygin,
Başın jerge tiygençe,
Al atandan kalgan kul emes.
Kakayganga kakaygın,
Başın kökkö jetkençe,
Al paygambardın uulu emes.

Eğilene eğil,
Başın yere değene kadar,
O babandan kalan köle değıl.
Dikilene dikil,
Başın göğe erene kadar,
O peygamberin oğlu değıl

(Kapalbayev, 2015:133).

11.

Cardının bayı bol,
Çakırın jayı bol,
Cetimge sanaalaş bol,
Cesirge karalaş bol.
Ay ketilet,
Cetim jetilet.

Fakirin zengini ol,
Yoksulun yeri ol.
Yetimle arkadaş ol,
Dula bakacak ol (yardımcı).
Ay gider,
Yetim de büyür, yetişir.

(Kapalbayev, 2015: 138).

12.

Coo kaptasa joyular,
Coo da bir kün soyular.

Düşman saldırısa yok olur,
Düşman da bir gün kesilir.

Ört kaptasa öçürölöör.

Ölüm kaptasa öçügöör.

Yangın çıksa söndürülür,

Ölüm gelse kin tutar.

(Kapalbayev, 2015: 138).

13.

Kayratı ketken kayıgaar,

Kart bolgon ooru ayıgaar.

Coñgorluu coodon saktasın,

Coboloñduu doodon saktasın.

Gücü biten üşür,

Uzun süren hastalık iyileşir.

Kalmuklardan korusun,

Çetrefilli davadan korusun.

(Kapalbayev, 2015: 139).

14.

El ırağı ene bolot,

Uul jakşısı urmat bolot,

Sıy jakşısı sırdaş bolot,

Sırdaş barıp kurdaş bolot.

Aylaş katın muñdaş bolot.

Keregeñ bek bolsun,

Kebiñ ep bolsun.

Tuuganıña tuura bol,

Tutuguña buğra bol.

El ırası ana olur,

Oğlun iyisi hürmetli olur,

Hürmetin iyisi sırdaşlık olur,

Sırdaştan da akran olur.

Aylaş kadın dert ortağı olur.

Yuvan pek olsun,

Sözün öz olsun.

Akrabana doğru ol.

Tutkununa buğra ol.

(Kapalbayev, 2015: 139).

15.

Kayratı elden al,

Kalbattı cerden al.

Tazalıktı suudan al,

Intimaktı tuudan al.

Kuvveti halktan al,

Heybeti yerden al,

Temizliğı sudan al,

Barışı tuğdan al

(Kapalbayev, 2015: 139).

16.

Çınar baktın ulusu,

Çırpığında tuuşu.

Jalbıragı kübülböy,

Jayı-kışı turuşu.

Adamzattar tañdanıp,

Añgame kıla uşunu.

Kak elesi başkaca,

Karagay beken sulusu.

Bir nece kılım ötköndö,

Özöğü çirip buzuldu.

Japırmagı kuuraydı,

Jardı karay suladı.

Otuñçular maşadı,

Ordunda doomu kalbadı.

Mına mınday özgörtüü,

Maga saldı armandı.

Keçe künkü baatırlar,

Kanake tirüü kalğanı.

Çınar bağın ulusu,

Dalından gelir doğuşu.

Yaprakları dökülmeden,

Yazın-kışın duruşu.

İnsanlar hayret ederek,

Konuşurlar bunu.

Gösterişi bambaşka,

Çam ağacı mıdır güzeli.

Birkaç asır geçince,

Özü çürüyerek bozulur.

Yaprağı kuruyarak,

Yara doğru yıkılır.

Oduncular budar onu,

Yerinde bir dal kalmaz.

İşte böyle değışmeler/ yok oluşlar,

Bana hayal ettirir.

Daha dünkü kahramanların,

Görölmüş mü hayatta kaldığı.

(Kapalbayev, 2015: 93).

17.

Ak Terek darak biyigi,

Almanın şağı iyildi.

Anjırlar ösüp aylımda,

Asıldığı bilindi.

Akkavaktır ağaçların ulusu,

Elmanın dalları eğildi.

İncirler yetişir köyümde,

Güzelliğı bilindi.

Akırı ösüp ketkende,
Jürögüm köktöy tilindi.
Kulap jatkan daraktı,
Koktudan körsöm çirindi.
Bir zamanda tal ele,
Körgöndüm jemiş çiyimdi.
Özümdögü azizdik
Ölgöndör kaydan tirildi.

Sonra bu manzara yitince,
Yüreğim parçalara bölündü.
Devrilip yatan ağacı
Yamaçta görünce çürümüş
Bir zamanlar dal idi,
Görmüştüm meyve verdiği.
Bendeki bu azizlik,
Ölenler nereden dirildi

(Kapalbayev, 2015: 93).

18.

Kulkunu kurgak tamızda,
Söksööl ösöt takırğa.
Betinde tırık çaarı,
Berekelüü armanı.
Karagay berbey toolordu,
Kakşıgan sayda kalğanbı.
Ayılıbızda ayılğan,
Añız sözdör jalğanbı.
Kol kötörgüs oylosom,
Korgoşunday şaktarı.
Kızarıp çoğu muştumday,
Kıyın eken taptarı.
Jayıtında suu körböy,
Jay tamızda kaktaldı.
Katkanday kanı bozorup,
Ölümdü turat tapkanı.

Kılıcı kuru temmuzda,
İlgın ağacı yetişir ıssız yere.
Yüzünde bıçak yarası izi
Bereketli hayali.
Çam ormanı vermeden dağları,
Kurumuş çay yatağında kaldı mı?
Köyümüzde söylenen,
Efsaneler yalan mı?
Çekinmez bir an düşünsem,
Kurşun gibi dalları
Kızarıp közü yumruk gibi,
Dayanılmazmış ısısı.
Otlağında su görmeden,
Bahar temmuzda kurudu.
Kanı kurumuş gibi ağarıp/bozarıp
Ölmeye hazır duruyor

Japırmağı bozorot,
Jaşoodo kaysı maksatı.

Yaprakları ağarır / bozarır
Hayatta nedir maksadı.

(Kapalbayev, 2015: 94).

19

Jılkı bolup jılıbız,
Köböyüp kaldı çırıbız.
Kurgakçılık ayınan,
Ketip turat ırkıbız.
Koydum köçöt söğöttü,
Kanday bolor kök töşü.
Şamal ulup uuldap,
Bak-daraktar şuuldap.
Suuk-ayaz zakımdap,
Çilde keldi jakındap.

Yıllardan at yılında,
Çoğaldı huzursuzluğumuz.
Susuzluğun yüzünden,
Gider bizim huzurumuz.
Ektim söğüt fidanını,
Nasıl olur yeşermesi.
Rüzgâr kükreyerek uğuldayıp,
Bağ bahçeleri hışırdatır.
Soğuk-ayaz acele eder,
Karakış geldi yaklaşıp.

(Kapalbayev, 2015: 94).

20.

Toguz torko ton kiygen,
Şilbi baatır kantti eken.
Calañkat kök çapanduu.
Irgay baatır kantti eken.
Karış uzun tamır jok,
Kamgak baatır kantti eken
Ali dagı bışpagan,
Cañgak baatır kantti eken.
Kespey cılda bir şağın,
Şabdool baatır kantti eken.

Dokuz kat ipek kaftan giyen,
Şilbi yiğit ne yapmış
Tek kat gök kaftanlı,
Irgay yiğit ne yapmış.
Bir karışlık kökü yok
Kamgak yiğit ne yapmış
Henüz daha olgunlaşmayan,
Ceviz kahraman ne yapmış.
Budamadan yılda bir dalını,
Şeftali kahraman ne yapmış.

Çeçektep tüştü boz tuman,
Örük citip kantti eken.
Jüzümdördü kömbödük,
Taldarı toñup kantti eken
Ayaz jalap kızıl gül,
Öñü öçüp kantti eken.
Taşka öset taş jarbay,
Sölü kaçıp kantti eken.

Çiçeklenip çöktü boz duman,
Kaybolan kayısı ağacı ne yapmış.
Üzümleri gömmedik,
Dalları donarak ne durumda.
Buz yalayan kırmızı gül,
Rengi solup ne durumda,
Taş üstünde yetişen
Rengi solup ne durumda.

(Kapalbayev, 2015: 94-

95).

21.

Taruu ektim canıkka,
Tarançı uçup bardıbı
Danın kübüp saldıbı,
Kızıl mıya şortoñdo,
Tamırın doñuz kazdıbı.
Tübün koyboy aldıbı.
Mından kiyin tübölük,
Köktöböş bolup kaldıbı.
Dümbül boldu konoktor,
Megejinder bardıbı.
Toroşonu kuturup,
Maregin çaynap saldıbı.
Monçoktoy buuday dandarın,
Şatırıp camgır caadıbı.
Buzulup bul danıbı,

Arpa ektim tarlaya,
Serçe uçup geldi mi?
Danesini yere döktü mü?
Kızıl-mıya tepede.
Kökünü domuz kazdı mı?
Kökünü bırakmadan aldı mı?
Bundan sonra büsbütün,
Yeşermez olup kaldı mı?
Mısır misafir edecek oldu
Megecinler (eski grup ismi) geldi mi?
Köpekleri kudurup,
Koçanını çiğnedi mi?
Boncuk gibi tahılların,
Yağmur gibi yağdı mı?
Bozularak mısır tanesi

Möndür sabap badırap,
Kübülüp cerde kaldırbı?!

Dolu vurup patırdayıp
Dökülüp yerde kaldı mı?!

(Kapalbayev, 2015: 95).

22.

Kötörgön meni jer eken,
Töşü jayık keñ eken.
İçi calın ot eken,
Mınday batır jok eken.
Şekiline karasam,
Eki uçun kar baskan,
Altı ayga çeyin tañ atkan.
Tappaysıñ jerim çatıluu,
Kutpaga küçü tartıluu.
Israyıl jıldızga,
Bir jak karuu artıluu.

Kaldıran beni yer imiş,
Bağrı yayvan geniş imiş,
İçi alev ateş imiş,
Böyle kahraman yok imiş,
Şekline bakarsam,
İki ucunu kar basmış,
Altı aya kadar gün doğan,
Bulamazsın kusurunu,
Kutup için gücü tartılı,
İsrail bir yıldızına,
Bir taraf gücü asılı.

(Kapalbayev, 2015: 96).

23.

Asmanımdın çegi çok,
Bargan adam degi çok.
Kün cıldızdın sulusu,
Suluu emes uluusu.
Kün bolboso carık çok,
Kündö çaşoo yuuşu,
Carıktığı bolboso,
Bütkül aalam tün uşu.
Kerebe çaçıp koygondoy,

Gökyüzümün sonu yok,
Giden insan hiç yok.
Güneş yıldızın güzeli,
Güzel değil en ulusu.
Güneş olmazsa aydınlık yok.
Güneşle doğar hayat,
Aydınlığı olmazsa,
Tüm âlem karanlığa boğulur.
Siyah kül serpilmiş gibi,

Asmanda cıldız monçoktoy.
Köktö turat kaalgıp,
Bir kalıbında kozgolboy.
Az emes bul cönündö,
Ataman kalgan comoktor.
Takagan türük bolboso,
Biröö karmap koyboso,
Too kötörmök oñoybu.
Kötörgön dalay toolordu,
Çaşap turgan ceriñdey.
Baatırlar mıñday bolgonbu.
Bir kezekte bul aalam,
Çakıygan muñday toñorbu.
Je bolboso ot bolup,
Çaşıldığı oñorbu.
Je bolboso sogulup,
Topondoy bolup tozorbu.
Mına uşintip düynödön,
Adamzattı coyorbu.
Akırı men da karıdım,
Oylop dalay oylordu.

Gökte yıldız boncuk gibi.
Gökte durur uyuklayıp,
Aynı halde kımıldamadan.
Az değıl bunun hakkında,
Atadan kalan masallar.
Dayayan direği olmasa,
Bir tutan olmasa,
Dağı kaldırmak kolay mı?
Kaldırmış birçok dağıları,
Yaşadığım yer gibi.
Kahramanlar böyle miymiş?
Bir zamanlar bu dünya,
Keder gibi donar mı?
Ya da ateş olup,
Yeşilliği solar mı?
Ya da kıvrıla kıvrıla yükselip
Tufan olup tozar mı?
Bu şekilde dünyadan,
İnsanoğlunu yok eder mi?
Sonunda ben yaşlandım,
Düşünerek birçok düşünceleri.

(Kapalbayev, 2015: 96-
97).

24.

Sak bol elim!

Ötkönün sıylayt öser el,

Dikkatli ol halkım!

Geçmişini yüceltir büyüyecek el (halk).,

Özögün saktayt kösöm el
Özgödön özün pas tutup,
Öntölöy beret öçör el.
Tamırın izdeyt ösör el,
Talantañ sıylayt kösöm el
Tarihın bilbey karaylap,
Talimsiz kalat öçör el.
Emgekçil bolot ösör el,
Egesin taanıyt kösöm el.
Ertegisin eski dep,
Eelikme bolot öçör el.
Bilimdi süyöt ösör el,
Bilgisin sıylayt kösöm el.
Birinin tilin biri ukpay,
Bitirep kalat öçör el.
Kudaydı süyöt ösör el,
Kut sırın saktayt kösöm el.
Kuygup joldon adaşıp,
Kubulma bolot öçör el.
Mirzasın sıylayt ösör el,
Mıyzamdı saktayt kösöm el,
Mıktılar curttan oolaktap,
Mıljıbay bolot öçör el.
Kıraanın sıylayt ösör el,
Kırmanın saktayt kösöm el.
Kılğırtuu jandar köç baştap,

Özünü korur akıllı el.
Başkasından kendisini küçük görüp
Özenir durur yok olacak halk.
Kökünü arar büyüyecek halk,
Yeteneğini yüceltir akıllı halk.
Tarihini bilmeden yürüyüp
Cahil kalır yok olacak halk.
Çalışkan olur büyüyecek halk
Sahibini bilir akıllı halk
Yarınını eski deyip
Tembel olur yok olacak halk.
Bilimi sever büyüyecek halk
Bilgesine saygı gösterir akıllı halk
Bir birini dinlemeden
Dağılıp gider yok olacak halk.
Tanrı'yı sever büyüyecek halk
Kut sırrını gizler akıllı halk
Şaşkınlıkla yolunu kaybedip,
Değişir gider yok olacak halk.
Yiğidini yüceltir büyüyecek halk
Töresini korur akıllı halk
Güçlüler halktan ayrılır,
Ezilir gider yok olacak halk
Bahadırını yüceltir büyüyecek halk,
Hasadını korur akıllı halk.
Arabozucular göç başlayıp,

Kıyalda kalat öçör el.
Insaptuu bolot ösör el,
Iymanı saktayt kösöm el.
Intımak ketip ırk ketip,
Irkırap kalat öçör el.
Başatın izdeyt ösör el,
Baatırın sıylayt kösöm el.
Baldarı körbey tarbiya,
Bapasız bolot öçör el.
Önördü süyöt ösör el,
Ötköndü saktayt kösöm el.
Öyüz-büyüz bölünüp,
Öönçül bolot öçör el.
Kayrattı bolot ösör el,
Kaarısın sıylayt kösöm el.
Katının salıp bazarga,
Karaylap kalat öçör el.
Kızdarın saktayt ösör el,
Kılıcın saktayt kösöm el.
Kıyşığın jolgo sala albay,
Kıstoo do kalat öçör el.
Tuuranı sıylayt ösör el,
Tuygusun saktayt kösöm el.
Tukumun ular tuulbay,
Tuyaksız kalat öçör el.
Meenetkeç bolot ösör el,

Hayalde kalır yok olacak halk.
İnsaflı olur büyüyecek halk,
İmanın korur akıllı halk
Barış ve refah giderek,
Güçsüz kalır yok olacak halk.
Soyunu arar büyüyecek halk,
Kahramanına saygı gösterir akıllı halk.
Çocukları görmeden terbiye
Vefasız olur yok olacak halk.
Hünere sever büyüyecek halk,
Geçmişini korur akıllı halk
Sağa-sola bölünüp,
Tanınmaz olur yok olacak halk.
Güçlü olur yürececek halk,
Yaşlılarına sahip çıkar akıllı halk
Hanımını gönderip pazara
Yolunu gözler yok olacak halk.
Kızlarını korur yükselecek halk,
Kılıcını korur akıllı halk
Yanlışını düzeltemeyip,
Darda kalır yok olacak halk.
Doğruyu sever gelişecek halk,
Basiretini korur akıllı halk
Neslini devam ettireceği doğmadan
Nesilsiz kalır yok olacak halk.
Çalışkan olur yükselecek halk,

Mekenin süyöt kösöm el.

Meymanı biylep töründö,

Meekayık bolot öçör el.

Tazanı sıylayt ösör el,

Tartıptı saktayt kösöm el.

Talaalap ketip çaştarı,

Tamırsız kalat öçör el.

Ülkesini sever akıllı halk

Misafiri bey sayıp başköşede,

Mankurt olur, yok olacak halk.

Temizliğe değer verir büyüyecek halk,

Düzeni korur akıllı halk

Dağılarak gençleri,

Kökü kurur yok olacak halk

(Kapalbayev, 2015: 301-303).

25

Kökötöy'ün sözü:

Köç aylasın bilbegen, köçtö kölük öltüröt,

Söz aylasın bilbegen sözdü özünö keltiret.

//

Kandın kasiyeti ketse, kalkının insabı ketet,

Cooboloñduu colgo çıksa, emgektüünün eteği bulganat

25. Türkiye Türkçesi:

Göçün yol yardımını bilmeyen gölükleri öldürür,

Söz kıymetin bilmeyen sözü kendine getirir.

//

Hanın saygınlığı giderse, halkının insafı gider,

Kargaşalı (kavgacı). yola çıksa emekçinin eteği kirlenir (Jusupov vd, 2004: 110).

26

Betege ketet, bel kalat,

Bekter ketet, el kalat.

Osmo ketet, kaş kalat,

Oomat ketet, baş kalat.

Çalı çırpı gider, bel kalır,

Beyler gider, el kalır.

Sürme gider kaş kalır,

Talih gider, baş kalır

IV.2.2. Mensur Metinler

1.

İlgeri ötkön zamandarda Jeeren çeçen değen akılduu atabız çaşap ötkön. Al kişinin akılduu, narktuu, baa jetkis sözdörü uşu kezge çeyin el arasında ayılıp kaldı. Kündördün birinde Ceeren çeçen atabızdın ayalı köz cumat. Ceeren çeçen al kezde üyündö emes, ayıldın sırtında jürgön mezgili eken. El toptolup, “emi kaday kılabız, al kişi arı akılduu adam, kaday kılıp uguzabız” dep kep kılışıp, akırı el arasınan akılduunun akılduusı dep bir adamdı tandaşıp, janına eki-üç kişi koşup berişip, Ceeren çeçenge cönötüşöt. Alar Ceeren çeçenge kelip joluguşup, al-abaldı suraşıp, süylöşüp oturuşat. Andan kiyin süroo berip baştaşat:

- Ceeren ava, bu düynödö adamdın balasın jaman-jakşı toorup jüröt deyt, balası je kızı ölgön emne bolot?
- Balası je kızı ölgön- özögün ört alganga bara bar, - dep joop beret Ceeren çeçen.
- Atası ölgön kişi emnege barabar?
- Atası ölgön aska-toosu kulaganga barabar, deyt.
- İnişi ölgön emnege barabar?
- İnişi ölgön kolundagı kamçısın aldırğanga barabar.
- Agası ölgön emnege barabar?
- Agası ölgön arız-munun aytaarga kişisi jokko barabar.
- Enesi ölgön emnege barabar?
- Enesi ölgön melmildep jatkan kölü soolgongo barabar.
- Kelini ölgön emnege barabar?
- Kelini ölgön jelede baylangan malın aldırğanga barabar.
- Ayalı ölgön emnege barabar?
- Ayalı ölgön kapkaluu şaarı kulaganga barabar, - dep coop berip, -ak kokuy kün dese, ayalım ölüp kalgan turbaybı, siler uşunu uguzganı kelgen turbaysınarbı! Emi tört cazdık jazdanıp catat turbaybızbı, - degen eken. Anda uguzganı bargandardın biröo Ceeren çeçenden tört cazdıktın maanisin surayt. Ceeren çeçen kayra sözün ulap: “Murun ayalım eköobüz eki cazdık

cazdanıp catçu elek. Emu ayalım ölgöndön kiyin maga menin çaşıma karap küyöösü ölgön bir kelin tiyer. Al narı çaktı karap küyöösün oylop eki cazdık menen, men beri karap ayalımdı oylop eki cazdık çatıp, bardığı tört cazdık değen uşu” dep coop beriptir (Kapalbayev, 2015: 98).

1. Türkiye Türkçesi

Çok eski bir zamanda Ceerençe çeçen adında akıllı atamız varmış. O adamın akıllı, değerli ve paha biçilmez sözleri günümüzde de halk arasında kullanılmaktadır. Günün birinde Ceerençe çeçen atamızın hanımı vefat eder. Ceerençe çeçen o sırada köy dışında bir yerdeymiş. Halk toplanıp:

- Nasıl yapsak? O adam zeki biri, bu haberi nasıl söyleyeceğiz? diye düşündükten sonra, aralarından en akıllı gördükleri birini seçip yanına da iki üç kişi vererek Ceerençe'nin yanına yollamışlar.

Ceerençe çeçeni bulmuşlar. Hal hatır sorduktan sonra oturup sohbet ederken soru sormaya başlamışlar:

- Ceerençe ağa, bu dünyada insanın çocuğu gibisi yok, oğlu veya kızı vefat eden biri ne hisseder?

- Oğlu veya kızı vefat eden damarı yanmış gibidir, diye cevap verir Ceerençe çeçen.

- Babası vefat etmiş biri neye benzer?

- Babası ölen, büyük dağı devrilmiş gibi olur, der.

- Kardeşi ölen biri nasıl olur?

- Kardeşini kaybeden, elindeki kamçısını aldirtmiş gibidir.

- Ağabeyini kaybeden neye benzer?

- Ağabeyini kaybeden, derdini anlatacak kimsesize benzer.

- Annesini kaybeden neye benzer?

- Annesini kaybeden suyu kurumuş göle benzer.

- Gelinini kaybeden neye benzer?

- Gelinini kaybeden malını mülkünü kaybetmişe benzer.

- Hanımı ölen neye benzer?

- Hanımını kaybeden şehri devrilmişe benzer, diyerek, eyvah! yoksa, hanımımı mı kaybettim? Siz de bunu haber vermeye geldiniz! Artık dört yastıkla yatacağız anlaşılın, demiş.

Haber getirenlerin biri dört yastığın anlamını sorar. Ceerence çeçen sözüne devam ederek:

- Eskiden hanımım ile iki yastıkta uyurduk. Şimdi ise eşimi kaybettim ve benle evlenecek olan benim yaşına uygun kocasını kaybeden duldur. O öbür tarafa dönerek kocasını düşünerek iki yastıkla yatar, ben bu tarafa dönerek eşimi düşünerek iki yastıkla, toplamda dört yastıkla yatacağız, diye cevap vermiş (Kapalbayev, 2015: 98).

2.

Ata- babalarımız başına tüşkön oor kaygıga müñküröböy, aldırbay, baarın kötörüp, sözdü da çeçmelep, bardık kaygı-kapanı birdey alıp jürgön adamdardan boluşkan eken. Emi okurmandarıma uşul sıyaktuu alım sabak, aytım kepterden ulantayın.

- Düynödö emne tattuu?
- Emne katuu?
- Emne oor?
- Düynödö baldan tattuu- algan jar. Taştan katuu- çokçuluk. Çın ubada- aşkan oorçuluk

2.Türkiye Türkçesi

Atalarımız başına kötü bir şey gelse de üzüntüye aldırış etmeden, her şeye katlanarak, sözlerini çözümleyerek, üzüntüyü ve mutluluğu aynı şekilde karşılayan insanlarmış.

- Dünyada en tatlı nedir?
- En acı ne?
- En ağır nedir?
- Dünyada bal gibi tatlı olan hanımın, en acı olan yoksulluk, söz vermek ise en ağır şey (Kapalbayev, 2015: 99).

3.

-Ar kimdin ömürlük dosu kim bolot? Ömürlük öcör düşmanı kim bolot?

- Ar adamnın ömürlük dosu- sabır, düşmanı-açuu

3. Türkiye Türkçesi

- İnsanın gerçek dostu nedir? Hayatında en kötü düşmanı nedir?

- Bir insanın ömürlük dostu sabır, düşmanı ise öfkedir (Kapalbayev, 2015: 100).

4.

-At kumarı ne bolot? Er kumarı ne bolot?

- At kumarın surasañ –Arpa menen tuz bolot. Er kumarın surasañ – Alman caygan, kıraan kuş, Kara köz suluu kız bolot

4. Türkiye Türkçesi

- At arzusu ne olur? Er arzusu ne olur?

- At arzusu arpa ve tuz olur. Er arzusunu sorarsan kara göz güzel kız olur.

(Kapalbayev, 2015: 100).

5.

-Bardı meenet çırmasa ne bolot? İristı meenet çırması ne bolot?

- Bardı meenet çırmasa, Aldı aldınan çaçilat. İristı meenet çırmasa, bir-birine asılat

5. Türkiye Türkçesi

- Varlığı emek sararsa ne olur, Rızkını emek sararsa ne olur?

- Varlığı emek sararsa, önden önden dağılır.

- Rızkını emek sararsa, bir birine bağlanır (Kapalbayev, 2015: 100).

6.

Kaysı bir murunku mezigilde Ceerençe çeçen attuu adam çaşagan. Al öz mezigilindegi akılduu, sözgö çeçen, körögöç adam eken. Anın Tölömırza degen kem akıl uulu bolgon. Al calgançı, calkoo boluptur. Bir künu Ceerençe çeçen bir caktan kelse, uulu eldin ortosuna turup alıp maktanıp catıptır:

- “ Men elik attım ele, menin ogum butunun uçu menen kulagının uçuna tiydi”, dep. Anı ugup Ceerençe:

-“Ee, uulum, sen elik butu menen kulağın kaşılğanda atkan ekensin da – dep anın sözün tuuralıptır. Balasının akılsızdığın körüp Ceerençe çeçen uuluna akılduu koluktu izddöönü ep köröt. Ceerençe çeçen balasın eertip joldo kele catı: - “At çalına kazan as”, -dedi. Tölömırza tüşö kalıp, attın çalına ot koyup, örttöp ciberdi. Ceerençe çeçen: -“Ee, balam, at çalına kazan as, -degen kancıgadagı tamaktı at üstünön ceyli degen söz bolot”, -dedi. Dağı bir top uzagandan keyin: - “Balam, uzun coldu kıskart”, dedi. Tölömırza tüşö kalıp coldu ketmendep kaldı. Ceerençe çeçen: -“Coldu ketmen menen kıskarta albaysın, balam, “uzun coldu kıskart” degen ötkön-ketkenden kep sal degen bolot. Kep adamga ermek bolot, coldun kaday ötkönü bilinbey kalat. Uzun coldu cürüştüü at menen kızık söz kıskartat”, - dedi

6. Türkiye Türkçesi

Eski zamanda Ceerençe adında çeçen yaşamış. O kendi zamanının en akıllı söz ustası imiş. Adamın Tölömırza adında kıt akıllı bir oğlu varmış. Oğlu yalancı ve tembelmiş. Günlerden bir gün Ceerençe çeçen bir yerden gelirken halk ortasında övünen oğluna rastlamış:

- Ben geyik avlamıştım. Benim kurşunum geyiğin ayağının ucundan girerek, kulak ucuna değdi, demiş. Ceerençe çeçen:

- Hey oğlum! Sen, geyik ayağı ile kulağını kaşırken ok atmışsın demek, diye oğlunun tevil edebilmiş.

Oğlunun akılsız olduğunu gören Ceerençe Çeçen oğlunun akıllı bir kızla evlenmesini arzularak kız aramaya başlamış. Ceerençe çeçen yolda oğluyla giderken:

- Atkuyruğuna kazan as, demiş. Tölömırza attan iner inmez atın kuyruğunu ateşe vermiş. Ceerençe çeçen:

- Ee oğlum, “atkuyruğuna kazan as demek”, huruçtaki yemeği at üstünde yiyelim anlamına gelir, demiş. Biraz daha yürüdükten sonra:

- Balam, uzun yolu kısalt, demiş. Tölömırza atından inerek kürekle yeri kazmaya başlamış. Ceerençe çeçen:

- Yolu kazmayla kısaltamazsın yavrum, “uzun yolu kısalt” demek sağdan soldan konuş anlamındaydı. Laflayarak yolun uzun olduğunu hissetmeyiz. Uzun yolu has at veya güzel sohbet kısaltır, demiş (Kapalbayev, 2015: 100).

7.

Ceerençenin balası ötü cooş eken. Canıbek han Ceerençege:

- Cakşıdan caman tuulabı?- dep aytat. Anda Ceerençe: - Cakşıdan caman tuulbayt, deyt.

Munusu kaday dep, oyuna alıp oylonup curup, Ceerençe çeçen ölgöndön keyin bir nece cıldar ötköndö Canıbek han kalmaktarga karşı cortuulga bara turgan bolup, Ceerençenin balasına “Düşmanga karşı uruşabız, biz menen cürsün”-dep adam ciberip, kabar kılat. Ceerençenin balası caş bıştı attı minip, el menen koşo cortuulga barat. Uruşat. Duşmandarı- kalmaktar küçtüü bolup, Canıbek handın askerleri tımtırakayı çıgıp kaça baştayt. Kaçıp kele catkanda kandın atı cürböy kalıp, kolgo tüşö turgan bolot. Oşondo Ceerençenin balası:

- Taksır, cürböy kalgan atınızdı maga beriniz, men sizge atımdı taruu kılıp, birotolo beremin. Men kolgo tüşsöm eç narse emes, siz kolgo tüşsöñüz, “kalmaktın hanın çaap alamin dep barganda, ali kaçıp ketip, hanı kolgo tüşüp kaldı” degen eldi bulgagan tübölük camanattı söz kalar, -dep öingen atın berip, cürböy kalgan handın atın Ceerençenin balası minip, han aman kalıptır. Ceerençenin balasın cooş körüp cürüüçü elem, Ceerençenin aytkanı durus eken, -dep kan Ceerençenin sözünö ayran kalgan eken

7. Türkiye Türkçesi

Ceerençe'nin çocuğu sessiz, sakın ve uysalmış. Canıbek Han Ceerençe'ye:

- İyiden kötü doğar mı? diye sorar. Buna karşılık Ceerençe:
- İyiden kötü doğmaz, der.

Düşünceye dalan Caanıbek Han Ceerençe çeçen vefatından sonra Kalmaklarla savaşmaya hazırlanırken Ceerençe'nin oğluna “Savaşa gidiyoruz bizimle gelmelisin” diye bir adam ile haber yollar.

Ceerençe'nin oğlu genç taya binerek halkıyla birlikte harbe gider. Savaşır. Düşman tarafı Kalmaklar güçlü olduğu için Canıbek Han'ın askerleri arkasına bakmadan kaçmaya başlar. Kaçarken Han'ın atı dura kalır, yakalanması an meselesidir. Bu sırada Ceerençe'nin oğlu:

- Hanım, yürümeyen atı bana verin, kendi atımı size armağan ederim, sizin olsun. Ben yakalanırsam bir şey olmaz. Siz yakalanırsanız, Kalmaklar, Hanının

kafasını koparalım diye geldiğinde halkı kaçıp kendi esir alındı diye söyler halkın ağzında bir ömür kötü adınız kalır”, diyerek bindiği atı verip Hanın yürümeyen atını Ceerençe'nin evladı alır. Böylelikle Han kurtulur.

- Ceerençe'nin evladını uysal biri sanırdım, Ceerençe'nin dedikleri doğruymuş, diye Han Ceerençe'nin dediklerine hayran kalmış (Kapalbayev, 2015: 101).

8.

İlkerki zamanda Karakan değen han boluptur. Bir künü Karakan özünün kol astındaki elderdi çakırıp alıp:

- Menin suray turgan üç suroom bar. Oşol suroogo coop bergen adamga at başınday altın beremin, - dep özünün karamagındaki elderge kabar kılat. Handın mamleketindeki el çoğulgandan kiyiin:
- Birinçi, düynöde emne tattuu? Ekinçi, dünüyödö emne katuu? Üçünçü, dünüyödö emne oor?- dep elge suroo beret.

Oşondo bir balıkçı çal:

- Men tabamın surooñuzdu. Ubadañızdı buzbasañız menin bir Karaçaç değen kızım bar, men üçün oşol aytıp berse bolobu?- deyt.

Andan Karakan:

- Siz uçun kızınız aytıp berse bolot, değenden kiyin, ikinci künü balıkçı çal kızın eerçitip kelet.

Kız:

- Taksır hanım, “kandın suroosuna coop ber”, -dep atam eerçitip keldi, surooñuzdu aytıñız, coop bereyin, -deyt. Han bayağı suroolordu beret. Karaçaç oylono kalıp çeçmelep kiret.
- Baladan şirin – cigittin algan carı, taştan katuu- çokçuluk, çokçuluktun zarı. Çın ubadadan- oordu körö albadım! Men denizdin ceegindegi balıkçı çaldın kızımın. Kartañ ata- enemdin menden başka balası cok. Atamdın balıktan başka kündölük tapkan tabışı cok. Men atama cardam berip, denizdin ceeginde atam menen cürömün. Atam çal, enem kempir, eköo meni “kızım, senden başka körör künübüz, cıttar cıtıbiz cok”, dep dayıma maga çalınıp, eköo ortosuna alıp catışat. Atam menen eneme

menden çakını cana alarga menden ışık nerse çok eken go dep oyloçu elem. Erteñ menen oygongondo karasam, men çette çatıp kalamın, oşonu körüp bala kanca cakşı, abdan ışık bolso dagı, eri menen ayaldan cakın” bolo albayt eken go dep oyloymun.

Ekinçi çokçuluk taştan katuu eken dep aytkanım, kaysı bir ubaktıñarda atam balıktın çabagın da ala albay, üygö sabırını suz kaytat. Oşol ubaktılarda, üygö atamdın kurbu kurdaştarı kelp kalganda, tamak bere albay, “ay çokçuluk” dep, kapalanıp olturgan kündörü boluçu. Oşonduktan, çokçuluk taştan katuu eken go dep oyloymun.

Üçünçü, ubada oor degenim, uşunu menin aytkan sözümö siz ubada kılıp, ubadanı buza albay maga at başınday altındı bergeni turasız. Oşonduktan, barınan ubada oor eken dep oyloymun.

Oşondo han: “Suroomo tuura coop berdi”, -dep ubadası boyunca kızga at başınday altındı bergeni eken.

Andan kiyin han kızga:

- Üç kündön kaltırbay atandı maga cibergin. Sen ubadanın cayın bilet ekensin, menin sözümö orundatpay koybogun, deyt.

Karaçaç kız bolso handan algan at başınday altındı üyünö alıp barıp, atası menen enesin kubandırdı. Üçkündön kiyin hanga bergeni ubadası boyunca kız hanga atasın ciberet

8. Türkiye Türkçesi

Geçmiş bir zamanda Karahan adında bir han varmış. Günün birinde Karahan emri altındaki bütün halkını toplayarak:

- Benim size üç sorum var. Sorularına doğru cevap veren her kim ise at kafası kadar altın veririm, diye halka haber salar. Hanın ülkesindeki halk toplanınca:

- Birincisi, dünyada en tatlı nedir? İkincisi dünyada en sert nedir? Üçüncüsü, dünyada en ağır nedir? diyerek halkına sorularını bildirmiş.

Bu sırada balıkçı bir ihtiyar:

- Ben cevaplarım sorularınızı. Eğer verdiğiniz sözü tutarsanız, benim Karaçaç adında kızım var, benim yerime o cevap verebilir mi? demiş.

Buna cevaben Karahan:

- Sizin yerinize kızınız cevaplayabilir, dedikten sonra ertesi gün ihtiyar kızını getirirmiş.

Kız:

- Taksir Hanım, “Hanın sorusuna cevap ver” diye babam huzurunuzda getirdi, sorunuz nedir söyleyin, cevaplarım, demiş. Han soruları tekrar etmiş. Karaçaç biraz düşündükten sonra cevaplamaya başlamış:

- Baldan daha tatlı olan yiğidin aldığı yâri, taştan daha sert olan yokluk, yoksulluğun acısı. Verilmiş olan sözden daha ağır bir şey görmedim! Ben deniz kıyısındaki balıkçının kızıyım. Yaşlı anne babamın benden başka evladı yok. Babamın balık dışında hiçbir geliri yok. Ben de her zaman babama yardım etmek için deniz kıyısında yım. Babam ihtiyar, annem de yaşlı. İkisi her zaman “kızım, senden başka ne göreceğ günümüz, ne de koklayacak kokumuz var” diyerek beni aralarına alarak yatarlar. Annem ve babama benden daha yakın daha sıcak kimse yok ki diye düşünürdüm. Sabah kalktığımda ise, ben bir kenarda yatıyor olurdum. Bunu görünce evlat ne kadar iyi ve sıcak olsa da karı koca kadar yakın olamayacağımı anladım.

İkinci olarak yoksulluk taştan daha sert olur demiştim. Bir keresinde babam balık yakalayamadan eve eli boş dönmüştü. Tam bu sırada eve babamın birçok akrabaları gelmişti, yemek bile veremedi “ah yoksulluk” diye üzüntüye kapılmıştı. Bunu görünce yoksulluktan daha sert bir şey yokmuş diye düşünmüştüm.

Üçüncü, verdiği sözü tutmak, benim dediklerime karşılık siz at kafası kadar büyüklükte altın vermelisiniz. Bunun için düşündüm ki verdiğin sözü tutmak her şeyden daha ağırmış.

Bunları dinleyen han:

- Söylediklerime doğru cevap verdi, diye söz verdiği gibi kıza at kafası kadar altın hediye etmiş. Sonrasında han kıza:

- Üç gün içinde babanı bana yolla. Sen vaadin yerini çok iyi biliyormuşsun, benim de sözümü yerde bırakma, demiş.

Karaçaç kız handan aldığı at kafası kadar altını eve getirerek, anne ve babasını mutlu eder. Üç gün sonra kız hana verdiği sözü üzerine babasını yollamış...

(Kapalbayev, 2015: 102-103).

9.

Aldar Kösö eşikten kirip: “Assaloom aleykum, kan ordosu”- dese, Ceerençe çeçen: “Aleykum assaloom, el jorgosu”, -deyt. Kösö oturgandan kiyin, Ceerençe işaret kılıp kolu menen başın kagat. Kösö kolunun uçum enen tilin kagat da, eşikke çıgıp ketet. Al çıgıp ketkenden kiyin, Ceerençe Canıbek hanga: “Meni eç kim cıga alçu emes, ele, Kösö çıgıp ketti, - deyt da, candırıp beret. Kösö eşikten salam aytıp kirip oturganda, kolum menen başımdı kagıp, “Balee başka kaydan kelet?-dep suradım ele. Kösö kolu menent ilin kagıp, “Balee başka tilden kelet”- dep cenip ketti”, - degen eken

9. Türkiye Türkçesi

Aldar Kösö dışarıdan içeriye girerek:

- Selamün aleyküm, han ordusu! der. Ceerençe çeçen:

- Aleyküm selam, halkın yiğiti, der. Aldar Kösö yer aldıktan sonra Ceerençe çeçen işaret edip elini başına vurur. Aldar Kösö ise elinin ucuyla diline vurur ve hemen dışarıya çıkar. O çıktıktan sonra Ceerençe, Canıbek Han'a:

- Beni hiç kimse yenemezdi. Aldar Kösö beni yendi ve gitti, der ve durumu izah eder:

-Aldar Kösö dışarıdan selam vererek içeriye girip oturduğunda, elimle başıma vurarak "Bela başa nerden gelir?" diye sordum. Aldar Kösö ise elini diline getirip " Başına bela dilden gelir " diye beni yendi ve gitti, demiş (Kapalbayev, 2015: 61).

10.

Cıyırma dört caşında Arstanbek ırçı Soltobay menen keleatıp, Kazıbaydın on altı caşar kızı Ayganıştı süyip kalat. Ayganış aga:

- Er cigittin üç şerigi, üç asıl münözü, üç keregi, üç düşmanı, üç caman cagı, üç kesiri kaysı?- degen de Arstanbek tömönküçö coop beriptir:

- Er cigittin üç şerigi- aynışpas asıl cubayı, cakşısı atı, canga köyör dosu.

Üç asıl münözü bular: şınşıl bolsoñ, kol cetkis biyik çınarsıñ. Adal cürsöñ, aynışpas turmuşuñda kumarsıñ. Adilet bolsoñ, kalkına kalış biylik kılarıñ.

Üç keregi- aş, su, ot. Aş- ömürdün külazığı. Su- ömürdün bulağı, tiriçilik, can bergen, tamçısı kan bergen. Ot-ömürdün özöğü.

Üç düşmanı: calkooluk- kaynatçu şoruñdu, añkooluk- agızat bir kün kanındı; çataktık- uurdatat koroodogu malındı.

Üç caman caktarı: caltañçaaktık-aldırat öözuñdağı naniñdı; cagımpozduk- körüngöngö büğülsöñ, bolo albaysın cagımduu; calgançılık- cogotosuñ arındı.

Üç kesiri: uşakçılık-kıynagan canındı; aldamçılık – aça albaysın bağıñdı; maktançaktık- ketiresiñ barkındı

10. Türkiye Türkçesi

Arstanbek 24 yaşındayken şair Soltobay ile birlikte gezerken Kazıbay'ın Ayganiş adlı 16 yaşındaki kızına aşk olur. Ayganiş ona sorular yağdırır:

- Er yiğidin üç yoldaşı, üç asıl hasleti, üç gerek ihtiyacı, üç düşmanı, üç kötü tarafı ve üç eksikliği olur. Bunlar nedir? diye sorar. Buna karşı Arstanbek şu şekilde cevap verir:

- Er yiğidin üç yoldaşı hayırlı eşi, iyi babası ve cana yakın dostudur.

- Üç asıl hasleti ise dürüst ve doğru olsan kimsenin eli ulaşamaz çınar ağacı gibi olursun. Doğru yolda olsan hayatın leziz geçer. Adil olsan halkını halisane idare edersin.

- Üç gerekli ihtiyacı ise yemek, su ve ateştir. Yemek, hayatın gıdasıdır. Su, ömrün pınarı, maişet, can ve kan hükmündedir. Ateş, hayatın özüdür.

- Üç düşmanı ise tembellik ki seni her şeyden alıkoyar. Gaflet, kanını döker. Uykuya dalmak, sarayındaki hayvanlarının çalınmasına sebep olur.

- Üç kötü tarafı ise kararsızlıktır ki ağızındaki ekmeğini kaptırırsın. Yalakalıktır ki herkese boyun eğip ondan medet arar mağdur kalırsın. Yalancılık, iffetini kaybedersin.

- Üç noksanlık ise dedikoduculuk, canını yakar. Aldatıcılık, bahtsız olursun. Kendini beğenme (övünme).., kıymetini kaybedersin diye cevap vermiştir.

11.

Bir sapar Kara kan Canıbekke kaarı kelip, tiyişip: - Toodan aygırları kişenep, oydon kırk çaar beelerim kulun saldı, oşonun kunun tölösün!- dep anı kurulay künöölöp elçi ciberet. Canıbek kan elin çogultup kündö çiyin kılıp eç akıl, ayla taba albayt. Akırı elçilikke munun coobun bere al turgan Ceyren attuu bala tandalat. Bala kandan bir töö, bir teke cana caa surap alıp Kara kanga cönöp ketet. Colda kelatsa eki kişi uruşup atat. Bala salam berip cayın surasa biri cataктаğı koyöndü körüp caa alıp kelgençe ekincisi atıp alıptır, çatağı oşol. “Elçilikke baratsañ, kalıstıgıñdı ayt”- deşet bayağılar.

Anda bala: - Koyöndü atıp alganıñ koyöndü başına karmap tur. Körüp ketkeniñ caa menen at. Oguñ koyöngö tiyse, sen al. Eger başın cara atıp alsan, kun tölöysüñ, dedi ele tegiler çoçup: - Ee biz kanga barabız, - dep elçini erçip cönöp kalıştı. Arı ketip baratıssa kalın el çogulup turat. Bulardın çırın ugup:

- Kazanga toltura suu kuyup tulgaga askıla da, cılkıardı ayıldın çetinen aydap ötkülö. Cılkının dübürtünön kazakndığı suu çaypalıp tögülsö, boyunan tüşkön balanın kunun berişsin, tögülbösö buga emne kun bolsun?- deyt bala. Buga könböy tigiler da kanga cönöştü

11. Türkiye Türkçesi

Bir seferinde Kara Han, Canıbek'e hiddetlenip:

- Dağda aygırları kişneyip kırk tane alaca kısırağım düşük yaptı, bunların kefarecini ödesin! diye boş yere suçlayarak ona elçi gönderir.

Canıbek Han, halkını toplayıp her gün toplantı yapar ama hiçbir şekilde bu suçlamadan kurtulacak cevap ve çare bulamaz. Sonunda elçiliğe bunun cevabını verebilecek Ceyren adlı bir genç seçilir. Genç, Canıbek Han'dan bir deve, bir teke ve bir tane de yay isteyerek Kara Han'a doğru yola çıkar. Yolda gelirken iki kişinin tartıştığını görür. Ceyren, selam vererek tartışmanın nedenini sorduğunda birisinin yuvasındaki tavşanı görüp yayını getirene kadar diğerinin tavşanı vurduğunu ve bunun sebeple tartıştıklarını öğrenir.

Aralarında tartışan bu iki kişi:

- Elçilik için gidiyorsan adilliğini, tarafsızlığını göster, derler. Ceyren de:

- Tavşanı vurmuş olanınız tavşanı başına koysun. Görüp yayı almaya gideniniz ise yay ile vursun. Okun tavşana isabet ederse sen al. Eğer diğerinin başına vurup parçalayacak olursan o zaman kan parasını ödeyeceksin, dediğinde diğer ikisi şaşırarak:

-Biz de o zaman hana varırız, diyerek elçinin arkasından yola düşerler.

Biraz ileri gittiklerinde kalabalık halkla karşılaşırlar. Ceyren bunların kavgasını dinleyerek:

- Kazanı ağzına kadar su doldurup sacayağına asınız ve yılık atlarını onun yanından geçiriniz. Yılık atlarının patirtısından kazandaki su çalkalanarak dökülecek olursa düşük yapılmış olan bebeğin kan parasını versinler, dökülmez ise bunun için ne kan parası olsun ki? der. Bunu kabul etmeyen kalabalık da hana gitmek için yola çıkarlar (Jusupov vd, 2004: 103).

12.

Canıbek kan:

-Tulpardı uyga satsa ne bolot? Attı eşekke satsa ne bolot? Tuygundu kargaga satsa ne bolot? Başı açık adamdı naadan kulga satsa ne bolot?- değende, buga Ceerençenin kelini akıl Karaçaç: tulpar tuşunda, külük küçündö, küç berbegen tulpardan-sütün bergen üy cakşı, paydasız tuugandan-paydası bar kıyır cakşı. Çabal attan- çarçabagan eşek cakşı. Caş cıgaç otundan- carkırap küygön tezek cakşı. Kanatı çok tuygundan-kanattuu karga cakşı. Kanım, menin tapkanım, sizdin ukkanıñız uşu dep coop beret

12. Türkiye Türkçesi

Canıbek Han:

- Tulparı ineğe değiştirse ne olur? Atı eşeğe değiştirse ne olur? Atmacayı kargaya değişse ne olur? Özgür insanı nadan köleye değişse ne olur? şeklindeki sorusuna Ceerençe'nin eşi Akıl Karaçaç:

- Tulpar gövdesinde, küheylan gücünde. Güç kazandırmayan tulpardan süt veren sığır iyidir. Faydası olmayan akrabadan, faydası olan yabancı iyidir. Bitkin attan yorulmayan eşek iyidir. Yaş ağaç odunundan alevlenerek yanan tezek iyidir.

Kanadı olmayan atmacadan kanatlı olan karga iyidir. Karga konan, kuzgun doyan kazın leşinden ümit eden atmaca onar mıydı, yarınki gelenekte, geçmişteki görenekte bunun gibi tuhaf, ürkütücü davranış var mıydı? Hanım, benim bulduğum, sizin duyduklarınız budur, diye yerinde cevap vermiştir

(Kırgız Adabiyatının Tarihi, 2004: 365).

13.

Kokondun uluktarı köp askerleri menen kelip ışık-Köldün elin özünö karatuuga Tamganın çatına casoo kurup, bugu elin alık-salık berip turuuga buyruk kılrat. Cergiliktüü el kaçsa sapar elçilerin ciberse da anın baarı kayrılıp kelbeyt. Oşondo el “elçilikke carasa uşul carayt” deşip Tilekmat çeçendi ciberişet. Kudayar kan birinci künü örgütüp, Tilekmatı ekinci künü kabıl alat. Kan elçinin cayın surap:

- Sen kim bolosuñ?- degende Tilekmat mındayça coop bergen:

- Men Tilekmat, atam Cılkıaydar, Belek kandın neberesi bolomun. Biz kırgız degen, mal bakkan elbiz. Başkalarga suktañbay cay catkan elbiz. Elibizden kut ketpegen, bereke kaçpagan. Ceribizdin çetin coo baspasın dep, nayzaga ükü takkan elbiz. Eç bir duşmanga bağınbagan, başıbizdan sözdü aşırbağan, dosubuzdu saktay bilgeb, daamın, tuzun aktay bilgen elbiz. Aşa çapkan kan bolso, kan ordosun taptay bilgen elbiz. Atadan uul tuulsa, kul boluuga tuulbayt. Uul, kızdı tutkunga berbey turgan elbiz. Atamız Manas, çabıssañ çabışkanga kelgenbiz. Sen kabılan bolsoñ, men arştan, alışkanı kelgenbiz. Biz Kokon kanına karabayız, biroq maldı, puldu ber deseñ ayabayız. Azır köl bağıtındagı elge özüm kanmın. Atam kan Belek algan cerimdin çegi, kün çığış çağı Kızıl-Kıya, San-Taş, kün batış betegelüü Koy-Taş. Atam cerdegen cerdi, anda mekendegen eldi eç kimge suratpaymın, özüm suraym! Elçinin teren coobuna ıraazı bolgon Kudayar kan aga:

- Balam, cañı üyrötkön çaş tulpar ekensin. Senin aytkan sözüne köñülüm çıdap serpişe albadım. Cakası bolso ton, calı bolso at degen- dep, kandık çen ton, kümüş köbösü bar kımkap çepken kiygizip, koluna kat cazıp berip, murunku elçilerdi boşotup, başta algan zeketterinin ordun berip cakşı uzatkan

13. Türkiye Türkçesi

Kokan Hanlığı Issık Göl bölgesini ele geçirince halkından vergi vermelerini ister. Kırgız tarafı birkaç kez elçi göndemiş, ancak gönderdikleri elçiler geri dönmemiş. Bu sefer elçiliğe Tilekmat gönderilir. Kudayar Han il gün kabul etmez. İkinci gün kabul eder. Han elçiden:

- Sen kimsin? diye sorduğunda, Tilekmat:

- Ben Tilekmat, babam Cılkıydar. Belek Hanın torunuyum. Biz Kırgızlar, hayvancılıkla uğraşan, başkalarına imrenmeden başına buyruk yaşayan halkız. Halkımızdan kut gitmemiş, bereket kaçmamıştır. Toprağımızın sınırlarını düşman basmasın diye mızraklarımıza tüy takan halkız. Hiçbir düşmana baş eğmeyen, başımızdan söz geçirmeyen, dostumuzu koruyabilen, yemeğimizi, içtiğimizi aklayabilen bir halkız. Aşırıya gidip haddini aşan han olsa, hanın sarayını yola getirebilen bir halkız. Atadan oğul doğunca köle olmak, anadan kız doğunca cariyeye olmak için doğmaz. Oğul kızlarımızı esir vermeyiz. Atamız Manas, savaşırın savaşmaya geldik! Sen kaplansan, ben aslan, kapışmaya geldik. Biz Kokan Hanlığı'na baş eğmeyeceğiz, fakat para, mal istersen onu da sakınmayız. Atam Belek Han'ın Kalmaklardan aldığı toprağının sınırlarının doğusu Kızılkıya, Santaş, batısı çalılıklı Koytaş'tır. Atamın yerleştiği yeri, burada yaşayan halkı kimseye yönettirmem, kendim yönetirim, der. Elçinin cevabından hoşnut olan Kudayar Han:

- Oğlum, yeni eğitilmiş genç tulparmışsın, dediklerine karşı çıkamadım. "Yakası varsa kürk, yelesi varsa at" demişlerdir, deyip kürk, gümüş işlemeli brokar cepken giydirmiş ve eline bir ferman vermiş. Hem daha önce alıkoyduğu elçileri serbest bırakmış, hem önceleri almış olduğu vergileri geri vererek güzel bir şekilde uğurlamıştır (Kırgız Adabiyatının Tarihi, 2004: 363).

14.

Bir colu Aytıbar çeçendi Kaynazar moldo uyatkargısı kelip:

- Aytıbar, Aytıbar dese ele ayagıñ çerге tiybey kaladı. Orozodo kurmandık çalbay dinden çığa turgan bolduñ, tigil düynödö ölügüñ sırtta kalaar beken. Aga- inindin baarı bay, oşolordon nege suragan coksuñ?- değende Aytıbar:
- Süylöbö söz atası ölot. Aytsa ukpagan dülöylör, açpasa körböy turgan sokurlar bar. Agadağı mal- asmandağı mal, inidegi mal- iyindegi mal.

Badadagı mal- talaadagı mal. Suragan adam- kayırçı. Uurdagan adam karakçı. Uyatsız adamdan alıp karızdar bolgonço, uyalbay kudaydın özünö karızdar doolap ölüktü sırtka taştandıy kuday sendey aç köz, aldamçı deysiñbi?- deyt.

El duu külüp cibergende, moldo şaldayıp oturup kalat. Aytıbardın tilekke karşı azıraak gana sözdörü bizge cetti

14. Türkiye Türkçesi

Bir keresinde Molla Kaynazar, laf cambazı Aytıbar'ı utandırmak isteyerek:

- Aytıbar, Aytıbar dedikçe ayağın yere basmaz oldu. Ramazanda kurban kesmeyip dinden çıkacak duruma geldin, toprak bedenini kabul eder mi? Kardeşlerinin tamamı zengindir, onlardan niye istemedin? dediğinde, Aytıbar:

- Söylemese sözün atası ölür. Söylese anlamayan sağırlar, izah etmese göremeyen körler vardır. Ağabeyindeki mal gökte, kardeşindeki mal inde olan maldır. Sürüdeki mal ise otlakta olan maldır. İsteyen insan dilenci, çalan insan hırsızdır. Utanarak insandan isteyip borçlu olmaktansa, utanmadan Allah'a borçlu olmak üstündür. Allah, senet yapılmamış, söz verilmemiş borcunu isteyip cesedi dışarıda bırakır mı? O, senin gibi açgözlü ve yalancı mı diyorsun? diye cevap verir.

Halkın kahkahası ortalığı kaplar ve molla afallayarak bu söze cevap veremez. Maalesef Aytıbar'ın çok az sözleri bize kadar ulaştı.

(Jusupov vd, 2004:

109).

15.

Sart akege el tört sobol koyöt:

- Bul jalganda emne ölot? Emne ölböyt? Emnege ayla cok?

Ayırımdarı too, taş, suu ölbösö kerek deşet. Oşondo al beregiçe coop beret:

- Bul düynödö baarı ölot.

Toonun ölgönü,

Başın tuman çalganı.

Cerdin, taştın ölgönü,

Kar altında kalganı.
Suunun ölgönü,
Kışında toñup kalganı.
Bul düynödö ölböy turgan eköo bar.
Cakşının aytkan sözü ölböyt.
Moldonun cazgan katı ölböyt.

Barının aylasın tapsa bolot. Ölümgö, anan camanga ayla cok

15. Türkiye Türkçesi

Birgün Sart Ake'ye:

- Dünyada ne ölür, ne ölmez? Neye hile var, neye yok? diye sormuşlar. Sart Ake:

- Bu dünyada herşey ölür.

Dağın ölmesi,

Zirvesini bulutun kaplamasıdır.

Yerin, taşın ölmesi,

Kar altında kalmasıdır.

Suyun ölmesi,

Kışın donmasıdır.

Bu dünyada ölmeyen iki şey var.

İyi insanın sözü ölmez,

Âlimin eseri ölmez.

Herşeye bir hile bulabilirsin. Sadece ölüme ve kötülüğe hile bulamazsın demiş.

(Jusupov vd, 2004:
106).

16.

Canıbek kandın tuşunda Ceyren attuu bala elçi bolup Kara kanga kelet. Kara kan:

-Ee bala, Canıbek kandin bul kaday şıldıñı, elçi kılıp attuu-baştuu çoñ kişini ciberbey, menin aldıma balanı cibergen emnesi, aylıñarda çoñ kişi cok bele?-dedi. Bala tura kalıp kulduk urup:

- Canım sizge çoñ kerek bolso, töö cetelep keldim - dedi. Anda kan:

- Canıñdı cegen bala aylında sakalduu kariñ cok bele?-dedi.

- Sakalduu deseñiz teke cetelep keldim- dedi. Kara kan cön bala emes ekendigin bile koyup, iygi, suroo saldı:

- Ey bala, tayganımdı nege attın? Anda bala:

- Men bıyakka ıgardıñ aldında tayganınız toodogu andı oygo kuup, oydon toogo kuup curup kırdı. Oy- too kıy-kırık, ızı-çuuga toldu. Oşondon bizdin itteribiz küçük taştap koydu. Al üçün tayganıñızdı atıp saldım- dedi. Aytkanı eşinen ıgıp ketken kıykımçıl kan:

- Ey kızılalak bala, menin cerimdegi ızı-çuunu senin toodogu itteriñ kaydan ugat?- dep çoöçup ketti. Elçi ordunan tura kalıp:

- Taksır, sözüñüzge kulduk, bizdin toodagu aygırlarıñızdın kişenegeni sizdin oydo catkan kırk çarıñızga kantip ugulat?- dedi ele. Kara kan sözgö cıgılıp:

- Ee çunak bala, kelgen dooñ oşol bele, keçtim!- dep, coobuna ıraazı bolup, balağa “Ceyren çeçen” degen ısım ıygarat

16. Türkiye Türkçesi

Canıbek hanın döneminde Ceyren adlı çocuk Kara hana elçi olarak gelir. Kara Han elçiyi huzurunda kabul ederek:

- Hey genç, bu nasıl alaydır. Canıbek Han'ın bana elçi olarak saygın, büyük kişileri göndermeyip genç birisini göndermesi de nedir, köyünüzde büyük kişi yok muydu? der. Genç hemen ayağa kalkarak boyun eğip:

- Hanım, size büyük kişi lazım ise deve yedekleyip getirdim, diye cevap verir. O zaman Han:

- Yalancı çocuk, köyünüzde aksakallı yaşlılarınızdan yok muydu? der.

-Sakallı dersiniz yanımda teke getirdim, yok “bilge birisi gerek” dersiniz de kendim geldim, diye cevap verince, Kara Han Ceyren’in sıradan bir çocuk olmadığını anlayarak güzel sorular sormaya başlar:

- Hey genç, tazımı niye vurdun? O zaman genç:

- Ben buraya doğru yola çıkmadan tazınız dağdaki hayvanları ovalara, ovadan dağlara kovalayarak yok etti. Ovalar, dağlar haykırmalarla doldu. O nedenle bizim köpeklerimiz düşük yaptılar. Tazınızı bunun için vurdum, der. Kendisinin dediklerini unutmuş olan Han:

- Hey aptal çocuk, benim yerimdeki gürültü patırtıyı senin dağlardaki köpeklerin nasıl duyacak? diye şaşırır. Elçi yerinden kalkarak:

- Hünkârım, sözünüze saygım var. Bizim dağlardaki aygırların kişnemesi ovada bulunan kırk alaca kırsrağınıza nasıl duyulacak? dediğinde Kara Han hatasını kabul ederek:

- Hey kulaksız genç, getirdiğin dava bu muydu, affettim! diyerek vermiş olduğu cevabından memnun olur. Ondan sonra Kara Han diğer iki tartışmalı işin durumunu sorarak “gencin yolda çözmüş olduğu doğrudur” diye onları geri göndererek genç için de “Ceyren çeçen” diye isim vermiştir (Kırgız Adabiyatının Tarihi, 2004: 364).

IV.2.3. Manzum Mensur Karışık Metinler

1.

1916 cılkı kanduu Ürkündö Kuyruçuk tez tanıladı. Al caktağı elge alınıp ketken Kuyruçuktu köp çaktıra berbegen Tükbaş:

Kulagı cok- çunak Kuyruçuk!

Kuyruğu cok- çolok Kuyruçuk!

Öydö çıksa-öböksüz Kuyruçuk!

Ildıy tüşsö- cölöksüz Kuyruçuk!

Arka kılar elin kayda?

Azık berer ceriñ kayda?- dep basınta çekirgende Kuyruçuk:

Kuyrugum çolok bolso-tulpar çıgarmin.

Kulagım çunak bolso-şumkar çıgarmin.

Kuyruğu uzundu – it deybiz.

Kulagı uzundu- eşek deybiz.

Öböksüz öydö çıksam – cürögüm taza.

Cölöksüz ıldıy tüşsöm- cülünüm taza.

Öbök koyup öydö çıkkandı-ooru deybiz.

Cölök kılıp tayak algandı- uuru deybiz.

Arıp-açıp alıştan keldim,

Arka bolçu el uşul.

Tentip-terbip tegimden keldim,

Teek bolçu cer uşul.

Köpsüngöngö- köp bar, köp içinen bölünöt.

Öydösüngöngö-ör bar, öböktöyt da cügünöt.

Calgız deseñ, küngö tiliñ tiygeni.

Carık bergen düynögö.

Cardı deseñ, ayga tiliñ tiygeni

Şoola çaçkan tünündö, dep Tükbaşın caagın cap kılrat

1. Türkiye Türkçesi

Ürkün* olayında Çin'e kaçan Kuyruçuk orada da çok çabuk tanınır. Zorluk altında olan halkın neşesi olan Kuyruçuğ'u oranın yöneticisi olan Tükbaş sevmez. Kuyruçuk'u sevmeyen Tükbaş bir gün:

“Kulağın yok küçük Kuyruçuk!

Kuyruğun yok sakat Kuyruçuk!

Önünden çıkarsa yardımsız Kuruçuk!

* Ürkün olayı: 1916 yılında göçe zorlanan Kırgızların isyanı ve Çin'e kaçma hadiseleri.

Arkanda senin desteğin yok Kuyruçuk!

Ardında sana bakan halkın nerede?

Azık verecek yerin nerede?” diyerek ona hakaret eder. Kuyruçuk ise cevap olarak:

“Kuyruğum sakat ise tulpar atımdır,

Kulağım küçük ise şumkar kuşumdur,

Kuyruğu uzuna köpek deriz,

Kulağu uzuna eşek deriz,

Önümde kimse yardım etmese kalbim temiz demektir,

Ardımda desteksiz isem metnim demektir,

Sopayla yukarıya doğru çıkana hasta deriz,

Destek olarak aşağıya doğru inene hırsız deriz,

Zahmet ve kederlerle uzaktan geldim,

Sahip çıkacak halk budur.

Dolaşa dolaşa yurdumdan geldim,

Yardım edecek halk burasıdır.

Öfkeli insana kabir var, çokluk içinden alır gider,

Kendini yüksek bilene dağ var dağlarda yuvarlanır,

Yalnız dersen güneşe dilin değmiştir ki,

Dünyayı aydınlatan,

Fakir dersen aya dilin değmiştir ki,

Geceyi de aydınlatır” demiş ve Tükbaş’ı susturmuştur.

(Kırgız Adabiyatının Tarihi, 2004: 371).

2.

Başka tüşkön tagdırına moyun sunup muzoo kaytarıp, tezek terip cürgön kartañ Ceerençe çeçenge Canıbek kan kapısından colugup: - İy, çeçenim, alın kanday?- dep suraganda al baştakıday deminen cazbay turup:

- Er kartaydı, mal taydı,
- Eköölödü, oo kanım!
- Katın cönsüz, uul tentek,
- Törtöölödü, oo kanım!
- Arkamdağı kuu tezek,
- Ar kımge keleer bir kezek, dep öz cayın tüşündürgön eken.

2. Türkiye Türkçesi

Ceerençe başına gelen kaderini kabullenip tezek toplarken, Canıbek hana rastlamış. Canıbek han: -Hey çeçenim, ne yapıyorsun? diye sormuş. Ceerençe:

- Yaşlılık geldi, mal gitti,
- İkisi bir oldu, ey şahım!
- Kadın hoppa, oğlan zıpır,
- Dördü bir oldu, ey şahım!
- Sırtımdaki kuru tezek,
- Herkese sıra gelir, dye durumunu anlatmış

(Kırgız Adabiyatının Tarihi, 2004:
364).

3.

Tilekmat çeçen çaş kezinde Tököy uulu Abayıldağa mineerine at, kiyeerine çapan alparıp bata surayt. Abayılda: Sen çaş bolgon menen elge baş bolgondoy ekensiñ.

- Arkañ kara narday coor bolsun.
- Münözüñ kara cerdey oor bolsun.
- Öpkeñ cok, boor bolsun.
- Kulagıñdan şıbır ketpesin.
- Caşıñ altımışka cetpesin.

Munun baarının maanisi bar dedi. Anda Tilekmat: “Arkañ kara narday coor bolsun” degeniniz, el üçün kızmat ötöp, eldi öz boyuña tart, degeniñiz. “Münözdün kara cerdey oor bolgonu” - alıstı oylo, salmaktuu bol degeniñiz. “Öpkö cok, booru bolgonu” – ar işke açuulanba, kekçil bolbo, maktançaak bolbo, booruker bol, degeniniz. “Kulaktan şıbr ketpegeni” – el arasında doo, cancaaldar köp kezdeşet, anday maseleni tüp- tamırına çeyin tekşerip, ak-karasın acırata bil, degeniñiz. “Caşñıñ altımışka cetpesin” degeninizdi tüşünö albadım- dep kalgandarın çeçmelep berdi, ele, buga Abayılda beregiçe coop berdi: - Balam, senden kudaydın caşın ayap, kızganambı? Menin caşım seksen törttö. Saga aytkanım, altı balyadan oolok bol, degenim. Çoñ üygö kire albadım. Kiçüü üygö sıya albadım. Kara sakalduu akem boldu. Kara çaçtuu enem boldu. Ooru keldi. Karılık ceñdi. Mına, altı balya uşul. Tilekmat munu mındayça çeçmeledi:

“Çoñ üygö kire albaganıñız” - katarım, teñ kurbularım ketip atat, barçu üy tügöndü, çakırbaşa başkalarga baralbaymın, degeniñiz. “Kiçüü üygö sıya albaganıñız” – özümdön kiçüülördön iyemenem, degeniniz. “Kara sakalduu akeñiz” – öz balañ çoñoysa özüñö ata, tiliñdi albayt, degen kep. “Kara çaçtuu ene”* keliniñiz. Kalgan eköo tüşünüktüü- dedi. Abayılda “cakşı çeçtiñ” dep alkap batasın berip, ıraazı boldu

3. Türkiye Türkçesi

Tilekmat genç zamanında Tököy uulu Abayılda denilen bir büyüğe hayır dua almak ve akıl danışmak için at ve kaftan alıp gitmiş. Varıp misafir olduktan sonra Abayılda Tilekmat’a gelme sebebini sordu. Sonra Tilekmat:

- Benim size gelme sebebim sizin hayır duanızı almak ve sonra da size akıl danışmak, dedi. Sonra Abayılda:

- Sana hayır dua edeyim, sen genç olsan da halkı yöneteceksin, baş olacaksın, diyerek şöyle dua etti:

-Arkan kara dev gibi düşman olsun

Karakterin kara toprak gibi ağır olsun

Kimseye dargın olma, herkese kardeş ol

Kulağından fısıltı gitmesin

Yaşın altmışa varmasın, dedi. Duasını ettikten sonra:

- Benim dediğim her şeyin bir anlamı var, sen söylediklerimden ne anladın, bana söyleyiver, dedi Abayılda pir. Sonra Tilekmat:

- “Arkan çok fazla düşman olsun” derken, “halk için çalış, halkı kendinle beraber bil” dediniz. “Karakterin kara toprak gibi ağır olsun” derken, “düşünmeden hareket etme, düşünüp taşınıp ölçüp tartarak konuş, ağırbaşlı ol” dediniz. “Kırılan küsen değil, kardeş ol” derken, “her şeye küsen, kırılan, iğneyi ipliğe dizen, her söylenene öfkelenen kişi gibi olma” dediniz. “Kulağından fısıltı gitmesin” derken, “halk arasında kargaşa olursa kendin çözüp, akıyla karasını ayırıp, doğrusunu yanlışı bil” dediniz. “Yaşın altmışa varmasın” derken, ne dediğinizi anlamadım, dedi. Sonra Abayılda, Tilekmat’a:

- Ben Mevlânın verdiği yaşı kıskanır mıyım, istersen yüz altmışa gel. Benim yaşım seksendörde geldi. Altı belaya düçar oldum. Ben senin o altı beladan uzak olman için söyledim, dedi ve devam etti:

- O altı bela: Büyük eve giremedim, küçük eve sığamadım. Kara sakallı babam oldu, kara saçlı annem oldu. Hastalık geldi, yaşlılık yendi. İşte altı bela bu idi. Bunu nasıl yorumlarsın, dedi. Sonra Tilekmat:

- “Büyük eve giremedim” derken, insanın yaşlıları ölünce gidecek yeri olmaz, varacak yeri tükenir dediniz. “Küçük eve sığamadım” derken, kendinden küçük kişilerin evine büyükler davetsiz gidemez dediniz.” Kara sakallı babam” derken, kendinden doğan çocuk, yetişikten sonra babanın dediğini yapmıyor, değerini bilmiyor, söz söylediğinde yüzüne çarpar demek istediniz. “Kara saçlı annem” derken, gelinin “o ihtiyara ne gerek varmış, verilen yemeği yesin yatsın” diyebilir. Yani hastalıkla ihtiyarlığı anladım ata, dedi. Sonra Abayılda:

Tilekmat doğru çözdün deyip, memnun oldu. (Jusupov vd, 2004: 107).

4.

Kuyruçuk bala kezinde açka bolup keleatıp bir üygö kirse öñçöy çoñ manaptar et cep olturuşuptur. Ulagaga tura kalsa biröösü aga bir kesim et sunat, al sugunup iyiyip turup kalat. Kayra sunganda dağı oşentet. Manaptın cini kelip:

- Munuñar toybogon eme go, çigarıp ciberseñerçi?- değende Kuyruçuk:

- Uşunça cumuray curtta calmap catkan sen toybogon, uşu bir üzüm etke men toymok belem!- dep kayra özünün küybögün cerin kül kılat.

Mıpardın aşında özünün başkanı kişi dep eseptebeğen, karapayım kalktı kaalaşınça cazalagan, çıldırñıl manap Kasımalı:

- Oy, sen kimsin?- cep opurulğanda Kuyruçuk da özünö caraşa obdula:

Men sonunmun, başına tiyçü soyulmun,
Meçittin munarınday, mazardın çınarınday,
Cantaydın Şabdına “kızıl dubana” dep at koygon,
Altmışbaydın boluş uulunun atka süyrötüp tap koygon,
Örttön kaçpagan, ölöm dep korkpogon, öz atım Kuyruçuk,
Atam Ömürzak. Aytışsañ köñül çak değen menmin!

Kögöngö körgende beldik baylagan kara tekedey bolgon özün kimsin?- dep oozunan sözün alıp, opurula sezin alıp, közünö tike karaganda Kasımalı attan sekirip tüşüp öz sözün kayra alıp, anın çeçendik önörüne baş iyiyip, oşol aştı Kuyruçukka başkartat

4. Türkiye Türkçesi

Çocukken Kuyruçuk aç aç gelirken bir eve girmiş. Evde birçok ağalar (zenginler). et yiyorlarmış. Girişte dururken birisi bir parça eti sunmuş, o hızlı bir şekilde yiyerek baka kalır. Bir daha sunduğunda, aynı şekilde yapar. Zengin kızarak: - Bu doyumsuzu çıkarıverin, demiş. O sırada Kuyruçuk: - Bunca halkı yamalayan sen doyumsuzsun, ben bu bir parça ete doyarım, diye rezil eder.

Mıpar’ın aşında kendisinden başkanı küçümseyen, normal halkı isteğine göre cezalandıran Kasımalı zengin: - Oy sen kimsin? demiş. Kuyruçuk uygun bir şekilde:

Ben güzelim, başına degecek sopayım,
Caminin minaresi, mezarın çınarı gibiyim,
Cantay’ın Şabdanına “kızıl derviş” diye ad veren,
Altmışbay’ın yönetici oğlunu atla süründürerek yerine koyan,
Ateşten kaçmayan, öleceğim diye korkmayan, öz adım Kuyruçuk,
Babam Ömürzak. Atışırsan gönlüm razı olan benim!

İp yerine kemer bağlayan kara teke gibi olan sen kimsin?- diyerek gözüne dimdik baktığında Kasımalı attan inerek, söylediği sözünü geri alarak, onun hatipliğine başını eğerek, aşu yönetme işini Kuyruçuğa vermiş.

(Jusupov vd., 2004:
111).

SONUÇ

“Kazak ve Kırgız Türklerinde Şeşendik Sözler” başlıklı çalışma Türkiye’de doktora seviyesindeki yapılan ilk çalışmadır.

“Şeşen” terimi Türkiye Türkçesine “hatip/bilge” ve “şeşendik” “hatiplik/bilgelik” olarak aktarılsa da anlam tam olarak karşılanamadığı için bu terimler çalışmamızda değiştirilmeden kullanılmıştır. Yine bu terime bağlı olarak kullanılan şeşendik söz teriminin Türkiye Türkçesinde tam bir karşılığı yoktur. Atasözü, vecize, kıssa, destan, efsane veya Türkiye’de halk edebiyatında kullanılan pek çok türle ilişkisi olmasına rağmen hiç birisi bu terimin tam karşılığı değildir.

Sovyetler Birliği döneminde milli değerleri hatırlatan veya kişilerin milletine mensubiyetini pekiştirecek değerler yasaklandığı için şeşen kelimesi karşılığı kullanılan biy ve şeşendik karşılığı kullanılan biylik kelimeleri feodal değerlerle ilişkilendirildiği için yasaklanmış, belki de bundan dolayı şeşenler veya şeşendik sözler konusunda çalışmalar hep ihmal edilmiştir. Bu konuda Sovyet dönemindeki yapılan ilk doktora çalışmasının bazı kısımları değiştirilerek basıldığı ileri sürülmüştür.

Sovyet döneminde yapılan çalışmalarda şeşen ve şeşendik kelimeleri feodal gelenekle ilişkilendirildiği için olsa gerek şeşendik geleneğinin kökeni antik batı medeniyetinin Aristo, Demosfen, Çiçero gibi hatiplerine benzetilerek kökeninin batıya dayandığı iddiasında bulunulmuştur. Ancak bu görüş, Sovyet Dönemi’nde Türk kültür unsurlarının en azından bir kısmının Batı kökenli değerlere dayandırılarak yorumlanması, kültür ve medeniyet göstergesi değerlerin Türklere bulunamayacağını propaganda eden siyasi kültür anlayışı ile ortaya konmuş temelsiz değerlendirmelerden ibarettir.

Bütün Ural-Altay Dillerinde bulunan ve Altay Dillerinin tamamında ortak kavram alanlarını ifade eden “şeşen”, “çeçen” ve “şeşendik”, “çeçendik” kelimelerini Türkçe; bu geleneği de binlerce yıllık geçmişe sahip Türk milletinin mitoloji ve

inançları etrafında şekillenmiş töresine, gelenek göreneklerine ve dünya görüşüne dayalı olarak gelişmiş kabul etmek gerekir düşüncesindeyiz.

Çalışmada, Sovyetler Birliği kurulup iki ayrı özerk cumhuriyet olup sınırları ayrılana kadar aynı coğrafya ve kaderi paylaşmış Kazak ve Kırgız Türkleri arasında anlatılıp yazılı kaynaklarda bulunan şeşendik sözlerden örnekler seçilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Giriş bölümünde “şeşen” ve şeşendik söz” kavramlarının Türkiye Türkçesinde birebir karşılıkları olmadığı için Türk sözlü edebiyat geleneği içindeki yerini ortaya koymak amacıyla bir kavramsal çerçeve verilmiştir. Bu kavramsal çerçevede ilgili olabileceği ihtimal olarak düşünülen bütün terimler araştırmacılar tarafından yapılan tanımlar dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Buna göre “şeşenler” esasen ozanlar, âşıklar, yıravlar, akınlar vb. gibi bir mesleğe dayalı sanat icra eden kişiler değildirler.

“Şeşen” veya şeşendik Kazakistan coğrafyası ve en yakın olarak Kırgızistan coğrafyasının ortaya çıkardığı bir sosyal kurumdur. Bundan dolayı Türkiye’de karşılığının bulunmaması bir tarafa bu terimlerin kullanıldığı diğer Türk topluluklarında da Kazakistan ve Kırgızistandaki anlaşıldığı şekilde bir kurum ve bu kurumun temsilcisi durumunda olan kişi veya kişiler yoktur. Halkın kendi değerleriyle yarattığı bu kurumun temsilcisi olan şeşenler, toplumsal hayat içinde genellikle yönetici ve arabulucu/ temsilci olarak bulunan; çeşitli konularda, uygun zamanda ve ortamda söyledikleri zekâ, hazırcevaplık; töre, gelenek, görenek ve inançlara uygunluk içeren; bu çerçevede insanların herhangi bir sorununa akılcı bir çözüm getiren özlü sözler söyleyebilen; dürüst, adil, bilge kişilikleri ile halk önderi kabul edilen kişilerdir.

“Şeşendik sözler” de bu kişilerin çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinde çeşitli durum ve olaylar etrafında söylemiş olduğu, bozkır hayatına bağlı Kazak ve Kırgız Türklerinin, Türk kültürünün çağlar içinde kazanılmış bütün kültürel değerlerini, hayat anlayışını, bilgi ve tecrübesini kısa ve öz olarak ifade eden sözlerdir. Bu sözler ifade şekli ve içerik bakımından sözlü edebiyat geleneğindeki anonim veya ferdi pek çok türle ilişkili olabilir. Şeşenlerin halk tarafından beğenilen ve benimsenen bu sözleri daha sonra bu kişilikler etrafında çeşitli anlatı şekillerine

dönüşerek halk arasında yayılmış ve “biyeler sözü/ şeşendik söz” olarak nesilden nesile aktarılmıştır.

Bu sözlerin bazılarının diğer halk edebiyatı türleri ile ilişkisi de vardır. Bu türlerden en dikkat çekenini atasözleridir. Bu gün atasözü olarak kullanılan bazı sözlerin şeşendik sözlerden süzülerek atasözü oluşu, bazı şeşendik sözlerin de atasözü iken bir şeşene mal edilerek şeşendik söze dönüştüğü tahmin edilmektedir. Aynı durumu halk hikâyesi destan, efsane gibi manzum ve mensur hal edebiyatı türleri için de geçerlidir.

Bu durum şeşen kelimesinin kökeni üzerine araştırmalara da sebep olmuş, konu üzerinde çalışan araştırmacılar “şeşen” kelimesinin kökeni üzerinde de durmuşlardır. Kelimenin Ural-Altay dil ailesinin bütün kollarında kullanıldığını, tarihsel olarak da bu dil birliğinin bütünlüğünü muhafaza ettiği dönemden günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü, yine aynı dil grubu içerisinde “seç-” kökünden türetilmiş pek çok kelimenin yer aldığını, farklı şekillerde telaffuz edilerek kullanılan kelimelerin benzer şekillerde anlamlandırıldığını göstermişlerdir.

Şeşendik sözler konu, işlev ve şekil bakımından çok yönlü bir ürün olduğu için halk edebiyatının birçok türü ile ilişkilidir. Konuları, işlevleri ve şekilleri bakımından ele alındığında şeşendik sözlerin halk edebiyatı içinde değerlendirilen başka türlerle ortak yönlerinin olduğu görülmüştür. Şeşendik sözler, içerik bakımından atasözleri, ölçülü söz, fıkra, aforizmler ve vecizelere benzerken, anlatım açısından da efsanelere, halk hikâyelerine benzediği görülmüştür. Bazen birkaç türün özelliklerini bünyelerinde barındırabildiği görülmektedir.

Şeşen kavramının, Kıpçak Türklerinin günümüzde yaşayan en kalabalık gruplarından olan Kazak ve Kırgız Türklerinin yanı sıra Başkurt, Karakalpak, Nogay, Kumuklar ile Hakas, Altay ve Tuva Türk topluluklarının dillerinde kavram bazında yaşamaya devam ettiğini görmekteyiz. Aralarındaki tek fark şeşen kelimesindeki “ş” seslerinin yerine “s” ve “ç” seslerinin bulunmasından ibaret fonetik bir farktır. Kelimenin anlamı bakımından lehçeler arasında büyük bir fark olmadığını ortak kavrama bağlı birbirini tamamlayan anlamları içerdiği görülmüştür.

Türk halk edebiyatı ürünleri Türk milletinin kültürünü, inançlarını, düşüncelerini, hayat ve olaylar karşısındaki tavrını yansıtır. Türk boyları arasındaki önemli müştereklerden birisi de şeşendik geleneğidir. Çalışmamızın *Türk Boylarında Şeşendik Söz Söyleme Geleneği* adını taşıyan bölümünde şeşendik geleneğinin

oluşumu hakkında bilgi verilmiştir. Sovyet döneminde şeşen ve şeşendik geleneği ile ilgili yapılan çalışmalarda geleneksel Türk toplum yapısını ve hayat anlayışını içeren değerler manzumesinden hareket ederek yorumlamak yerine, bütün bilim dallarında olduğu gibi, yönetimin ideolojisine ters düşmeyecek hatta bu ideolojiyi besleyecek değerlendirmeler ön planda olmuştur. Bu yüzden Sovyet döneminde yapılan çalışmalarda özellikle dinî ve millî muhtevalı şeşendik sözler ya ele alınmamış ya da göz ardı edilmiştir. Orhun yazıtlarında Bilge Kağan, Kültigin ve Vezir Tonyukuk ağzından söylenen millet ve devlet hayatına dair töre, inanç, tecrübeyi hem bilgi hem öğüt olarak dile getiren veciz sözlerin şeşendik geleneğinin Türklerdeki ilk yazılı örnekleri olduğunu söyleyebiliriz. Şeşendik geleneğini açıklamaya yardımcı olacak en güzel ifadeler Korkut Ata'da Kutadgu Bilig ve Divân-ı Hikmet gibi eserlerde karşımıza çıktığı örneklerle gösterilmiştir. Çalışmada şeşendik sözlerin Türk milletinin çağlar içinde oluşmuş dünya görüşünü ve hayat anlayışını yansıtan sözler ve kaynağının Türk milletinin kültürel değerleri olduğu gösterilmiştir.

Şeşendik Sözlerin İşlevi adını taşıyan bölümde şeşendik sözleri bir folklor ürünü olarak işlevleri açısından değerlendirmek için William Bascom'un "Folklorun Dört İşlevi" adlı makalesinde belirttiği dört işleve İlhan Başgöz'ün ilave ettiği "protesto işlevini" de beşinci işlev olarak ekleyip Kazak ve Kırgız Türklerinin şeşendik sözleri bu işlevler üzerinde uygun örneklerle açıklanmıştır. Şeşendik sözlerin tamamında açık veya dolaylı olarak dile getirilmiş bir öğüt, çıkarılacak bir ders bulunduğu ve sözlü geleneğin bu ürünlerinde esas amacın toplumsal değerleri aktarma ve eğitim olduğu görülmüştür. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda şeşendik sözlerin işlevsel boyutuyla sistemli olarak ele alınmadığından sonraki araştırmacılara katkısı olacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın *I. Bölümü*'nde şeşendik sözler üzerinde yapılmış çalışmalar *Kazak Türklerinde Şeşendik Sözler Üzerine Yapılmış Çalışmalar*, *Kırgız Türklerinde Şeşendik Sözler Üzerine Yapılmış Çalışmalar* ve *Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar* başlıklarıyla ele alınmış, her gruptaki çalışmalar kendi içerisinde "*Bilimsel Çalışmalar*", "*Derleme Çalışmaları*" ve "*Diğer Çalışmalar*" şeklinde tasnif edilerek verilmiştir.

Çalışmanın *II. Bölümü*'nde şeşendik sözler şekil özellikleri ve muhteva özellikleri bakımından incelenmiştir. Şeşendik sözler şekil özellikleri bakımından

“Manzum Şeşendik Sözler”, “Mensur Şeşendik Sözler”, “Manzum Mensur Karışık Şeşendik Sözler” olarak incelenmiştir.

Yüksek bir edebi değer taşıyan, kullanıldığı coğrafyada yaşayan insanların edebi zevkini yansıtan bu halk edebiyatı ürünleri elbette edebiyatının çoğu şiir olan bir milletin sanat anlayışının da aynası durumundadır. Yine manzum şeşendik sözlerde ahenk unsurları, kafiye yapısı, redif yapısı şeşendik sözlerin ölçüsü şiir inceleme metotlarına uygun olarak uygun örneklerle açıklanmıştır.

Şeşendik sözlerde hece vezninin birçok kalıbı kullanılmakla birlikte, daha çok 7’li, 8’li kalıpları kullanıldığı, 7 heceli mısralarda durakların 4+3, 8 hecelilerde 5+3 ve 4+4 şeklinde olduğu, bazen 11 heceli olanların da görüldüğü tespit edilmiştir.

Şeşendik sözlerin kafiye yapısını anlatmak için Kazak ve Kırgız Edebiyatının şiir geleneğinde kullanılan kafiye türleri verilmiştir. Bu kafiye türlerinin içinde şeşendik sözler en çok *abab* şeklinde olan “*Şalış kafiye*” yani birinci mısra ile üçüncü mısranın, ikinci ile dördüncü mısranın kafiyeli olması; *aa bb cc* şeklinde olan “*İkiz kafiye*” yani mısraların ikişer ikişer kafiyelenmesi; *xa xa xa* şeklinde olan “*Kezekti kafiye*” yani ilk mısranın kafiyesiz, ikinci mısranın kafiyeli olması; ayrıca *aaba* şeklinde olan “*Qara ölen kafiyesi*”, yani birinci, ikinci ve dördüncü mısraların kafiyeli, üçüncü mısranın kafiyesiz olması ile yapılan kafiye türleri ile yapıldığı tespit edilmiştir.

Mensur şeşendik sözler daha çok tahkiyeli metinler şeklinde kurulmuştur. Anlatım türü olarak kısa hikâye, fıkra, efsane, menkıbe, masal metinlerine benzer bir anlatım tarzına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Manzum mensur karışık şeşendik sözlerin anlatım ve tasvir kısmı genelde mensur, asıl duygu ve hayecanı ögüdü ifade edecek kısmın manzum olarak söylendiği, yapı bakımında halk hikâyelerinin yapısına benzediği görülmüştür.

Yüksek bir edebî değer taşıdığı için bu bölümde ele aldığımız bir başka konu ise söz sanatlarıdır. Bu sözlerde; teşbih, istiare, kinaye, teşhis, intak, telmih ve tezat gibi söz ve mana sanatlarının kullanıldığı tespit edilmiş, bu sanatların kullanıldığı örnekler seçilerek verilmiştir.

İncelediğimiz metinlerden hareketle şeşendik sözleri muhteva özellikleri bakımından 21 başlık altında ele aldık. Bu tasnif göreceli olduğu için böyle bir

tasnifte zorluklarla karşılaştık. Çünkü bazen bir örneğin birçok konuya sahip olduğu görüldü. Bu yüzden genel ve çok rastlanan örneklerden hareketle konu başlıklarını oluşturduk. Bazı mahkeme (dava) gibi konuları kendi başlığı “Toprak davası”, “Mal davası”, “Dul davası”, “ Kan davası” ve “Ar-namus davası” olarak beş gruba ayırarak, her birine örnekler verilmiştir.

Söyleyenine göre şeşendik sözleri ferdi ve anonim olmak üzere iki başlık altında toplayarak örneklerle açıklanmıştır. Şeşendik sözlerin her ne kadar söyleyenleri belli olsa da bu durum biraz tartışmalıdır. Çünkü, metinlerden bazı şeşendik sözlerin, birden fazla şahsa mal edildiğini görmekteyiz. Bu durum ise, geleneğin en önemli problemlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz metinlerden hareketle şeşendik sözlerin arasında daha çok Şeşendik davaların belli bir kişi adına söylendiği de yaptığımız önemli tespitlerden bir tanesidir.

Çalışmamızın *III. Bölümü*'nde Kazak ve Kırgız Türklerinde tespit edilen şeşenler ve onların kısa hayat hikâyeleri verilmiştir. Söz konusu şeşenler hakkındaki biyografik bilgiler, etraflarında teşekkül eden efsanelerden, hikâyelerden elde edilmiştir. Bu bölümde, 26 Kazak, 10 Kırgız şeşenin hayat hikâyesi tespit edilmiştir. Kazak ve Kırgız şeşenlerinin bilim âlemine sunulması çalışmamızın bir başka yönünü oluşturmaktadır.

Şeşenler hakkında yaptığımız araştırma ve çalışmalar neticesinde, şeşenlerin Türk âşıklık geleneğinin en eski temsilcilerinden olduğunu söylemek mümkündür. Diğer Türk boylarında yapılacak benzer çalışmalar hem ortak sözlü kültürümüzü zenginleştirecek hem de sadece bir bölgede tanınan şahısların diğer boylarda da tanınması ile gelecek nesillere daha çok ortak değerimizin aktarılması mümkün kılacaktır.

Çalışmanın *IV. Bölümü*'nde “Şeşendik Sözlerin Latin Alfabesiyle Transkripsiyonları ve Türkiye Türkçesine Aktarılmış Şekilleri” “Kazak Türkleri tarafından anlatılan ve Kırgız Türkleri tarafından anlatılan şeşendik sözler” şeklinde iki başlıkta verilmiştir. Ayrıca Kazak Türkleri tarafından anlatılan 64 manzum şeşendik söz, 29 mensur şeşendik söz, 20 manzum mensur karışık şeşendik söz; Kırgız Türkleri tarafından anlatılan 26 manzum, 16 mensur, 4 manzum mensur karışık şeşendik söz örneği seçilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Şeşendik söz örnekleri çeşitli konularda nasihat vererek hikâye, masal, fıkra gibi anlatılarak günümüzde de önemini yitirmemiştir.

Çalışmanın Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye’de konu üzerine yapılacak araştırmalara önemli bir katkısı olacağını umuyoruz. Çünkü şeşendik sözlerin günümüze kadar bir bütün halinde özellikle muhteva, işlev ve şekil özellikleri bakımından çalışma yapılmadığı görülmüştür. Ayrıca Kazak ve Kırgız şeşendik sözlerin birlikte incelenerek bilim âleminin dikkatine sunulmasının Türklük bilimine faydalı olacağı umulmaktadır.

Sonuç olarak Kazakistan ve Kırgızistan’da üzerinde çok konuşulmasına rağmen ne şeşenler ne de şeşendik sözler hakkında ciddi çalışmaların gerekli seviyede yapılmadığı; yapılan çalışmaların doyurucu olmaktan çok uzak olduğu ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışmanın, çalışmada izlenen metot, şeşendik sözler hakkındaki tasnif ve değerlendirmeler, şeşenler hakkındaki eksik de olsa verilen biyografilerin konuya dikkat çekilmesine ve yeniden yapılacak çalışmalara sebep olacağı beklenmektedir.

Kazak ve Kırgız halklarının kendi değerleriyle yenide buluşması kucaklaşmasında etkili olacağını tahmin ettiğimiz bu çalışmanın, Türk dünyasının değişik bölgelerinde anlatılan ve birçok varyantları bulunan şeşendik sözlerin incelenmesi ile Türk kültüründeki yerinin tam tespit edileceğini, yeni ortaklıkların bulunacağını ve Türk kültürünün eksik kalmış kısımlarının böylece tamamlanacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Abduldayev, E ve İsayev, D. (1969). *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü*. Frunze: Mektep Yayınları.
- Abılkasımov, B. (1998). *Ädebiyattanuw Terminder Sözdigi*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- Adambayev, B (1972). *Şeşendik Sözder men Maqal-Matelder, Qazaq folkloristikası*. Almatı: Ğılım Yayınları.
- Adambayev, B (1989). *Altın Sandıq*. Almatı: Jazuşı Yayınları.
- Adambayev, B (1992). *Şeşendik Sözder*. Almatı: Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Kurul Basımevi.
- Adambayev, B (1999). *Şeşendik Öner*. Almatı.
- Adambayev, B (2008). *Qazak Şeşenderi Turalı El Awzında Saqtalğan Estelikter*. Almatı: Bılım Yayınları.
- Adambayev, B (2014). *Qazakların Şeşendik Sözleri*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- Adigereev, H. (1951). Qazaq Halqınıñ Qalıptasuw Tarihına Oray. *KazSSR İlim Akademisi Jarşısı Dergisi, s 1,ss 92-94*.
- Ahet, M. (2015). Şeşendik Sözderdin Janrlık Jüyelik Sipatı. *Tamur dergisi, Ocak Sayısı*.
- Ahet, M. (2017). Şeşen sözi Qaydan şıqqan? *Dalanews. Kz gazetesi, 26 Eylül Sayısı*.
- Ahmetov, Z ve Şañbay, T. (2006). *Ädebiyettanu. Terminder Sözdigi*. Semey-Novosibirsk: Taler- Press.
- Aksoy, Ö (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. C..1. İstanbul: İnkılap Kitabevi,
- Albayrak, N (2004). *Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: LM Yayınları.
- Albayrak, N (2007). “Ozan” TDV İslam Ansiklopedisi, C. 34, İstanbul.
- Almenulı, B (1993). *Şeşendik Sözder*. Almatı: Ğılım Yayınları.

- Alptekin, A (1997). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arat, R. R (haz.) (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R.R (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R.R (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Ankara: Kesit Yayınları.
- Arıkan, M (2010). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Kazak Cırav ve Akınları*. İzmir: Elik Yayınları.
- Arıkan, M (2014). *Başlangıçtan 20.Yüzyıla Kadar Kazak Jırav Ve Akınları*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayın Evi.
- Arıkoğlu, E. Alimova, C ve Askarova, R. Selçuk, Bilge Kağan (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük*, C.1. Bişkek: KTMÜ
- Artun, E. (2014). *Ansiklopedik Halkbilimi / Halk Edebiyatı Sözlüğü*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Asanaliyev, K (1988). *Akındar Çıgarmaçılığının Tarihinin Oçerkteri*. Frunze: İlim
- Asanov, J. (2007). *Mönke*. Almatı: El Şejire Yayınları.
- Asanov, Ü (2006). *Kırgızistan Ultık Ensiklopedisi*, C. 1, Bişkek: Mamlekettik Til Jana Ensiklopediya.
- Atalay, B. (Çev.) (1998, 1999). *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, (cilt I-II 1998; cilt III 1999). Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (Çev.) (1999). *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi Dizin*, C. 4. Ankara: TDK Yayınları.
- Avezov, M. (1945). *Kazak Edebiyatı Tarihi*. Almatı: Akademiya Navuk Kazahskoy SSR
- Avezov, M. (1948). *Kazak Edebiyatı Tarihi*. Almatı: Akademiya Navuk Kazakskoy SSR.
- Avezov, M. (1991). *Adebiyet Tarihi*, Almatı: Ana Tili Yayınları.
- Ayımbetov, K (1968). *Halıq Daanakığı*, Nukus.
- Babalar Sözü (2010). *Qazaq Maqal-Matelderı 65*, Astana: Foliant Baspası.

- Bascom, William R (2010). *Folklorun Dört İşlevi* (Çeviren: Ferya ÇALIŞ). *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2* (Editör: M. Öcal OĞUZ ve Selcan GÜRÇAYIR). Ankara: Geleneksel Yayınları.
- Baskakov, N ve Toşakova, A (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar*.
- Başgöz, İ. (1996). “*Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)*.”. Folkloristik: Umay Günay Armağanı, Haz.: Özkul Çobanoğlu-Metin Özarıslan. Ankara: Feryal Matbaası.
- Başqort Azabiyate Tarixı*. (1990). C. 1. Ufa.
- Başqort Halıq İcadı-Epos*. (1998). C. 3. Ufa.
- Başqort Xalıq İcadı-Rıvayattar*. (1980). *Legendalar*, Ufa.
- Baycigitov, K (1992). *Kırgız Adabiy Sınıının Tarihi*. I. Bölüm, Bişkek: KMu
- Baycigitov, K (2004). *Kırgız Adabiyatının Tarihi: Folkloristika*, C.1. Bişkek: Şam Yayınları.
- Baydildayev, M ve Mağavin, M. (1985). *Bes Ğasır Jırlaydı*, C. 3. Almatı: Jazuwşı Yayınları.
- Bayniyazov, A, Koç, K ve Başbakan, V (2012). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Almatı.
- Baytursinov, A. (1908). *Kazak Tili hem Akındar*. Orenburg.
- Baytursunov, A (1991). *Ak Jol*. Almatı: Jalın Yayınları.
- Bazılhan, N. (2006). *Moğolların Gizli Seceresi, Kazakistan Tarihi Hakkında Moğol Bilgileri Serisi*, C.1. Almatı.
- Bazılhan, B (1984). *Mongol- Kazah Tol (Moğolca-Kazakça Sözlük)*. Ölgıy.
- Bektenov, K (1978). *Kıyruçuk*, Kırgızistan: Frunze
- Belger, G ve Akdauletulı, M. (1998). *Ayteke Biy*. Almatı: Atamura Yayınları.
- Bolatova, G (1997). *Salt Cırlarındağı Tarbiyelik Ürdister*. Almatı: Rawan Yayınları.
- Boratav, Pertev Naili (1982). *Folklor ve Edebiyat 2*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Boratav, P. N. (1988). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. İstanbul: Adam Yayınları.

- Boratav, P. N. (1988). *100 Soruda Türk Halk edebiyatı*. İstanbul.
- Budagov, M. (1869). *Sravnitelniy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, C.1, S.Petersburg.
- Buldıbay, A. (2011). “Şeşendik Maqal-Matel, Şeşendik Jumbaq” *KAZUU Habarşısı (Farabi üniversitesinin dergisi, Filoloji serisi, 2 sayısı, Almatı)*.
- Burañolov, M. (1995). *Sasan Amanatı*, Ufa.
- Caferoğlu, A. (1983). *Türk Kavimleri*. Ankara.
- Cumabek, K. (2019). *Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde Hayvan Adı İçeren Atasözleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Çengel, H. K. (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çeribaş. M (2011). *Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Çınar, A. A. (2004). Kazak Anlatı Sanatında Şeşendik (Hikmetli). *Sözler, KSÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 63-89 s.
- Çobanoğlu, Ö. (1999). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dawitov, S (2014). *Ayteke Biy*, Almatı: Qazaqparat Yayınları.
- Dawitov, S (2014). *Kaz Daustı Kazıbek Biy*, Almatı: Qazaqparat Yayınları.
- Dawitov, S (2014). *Mayqı Biy*, Almatı: Qazaqparat Yayınları.
- Dawitov, S (2014). *Töle Biy*, Almatı: Qazaqparat Yayınları.
- Dayrabay, T. ve Ahmetov, M. (2012). *Biyeler Söz-Kiyeli (Sır Elinin Biyleri Haqında)*, Almatı.
- Değirmenci, F (2013), Kazak Halk Edebiyatında Hikmetli Bir Deyiş: Şeşendik Sözler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- Devlet, N. (1993). *Çağdaş Türkiler*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları

- Dilek, İ. (haz.) (2002). *Altay Destanları I*, Ankara: TDK Yayınları
- Dizdaroğlu, H. (1969). *Halk Şiirinde Türler*, Ankara: TDK Yayınları.
- Drevnetyurkskiy Slovar* (Древнетюрский словарь) (1969). Leningrad.
- Dzhunushev, K.V (2012). Relationship Tilekmata-Ake With Celebrated Contemporaries In The Issyk-Kul Velley, *Nauka i Novoe Tehnologii dergisi*, 7 sayı, Bişkek.
- Edebiyattanı Terminlerinin Sözdığı*. (1996). Almatı, Ana Tili Yayınları.
- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*, 2 Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Emiroğlu, S (2012). *İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Derslerinde Söz Sanatlarının Öğretimi, Türkçenin Eğitimi – Öğretimi Üzerine Çalışmalar*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Ercilasun, A. Bican (1985). “ *Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri*”, *Büyük Türk Klasikleri* (Tarih-Antoloji-Ansiklopedi) C.1. İstanbul: Ötüken-Söğüt.
- Ercilasun, A. Bican (2007). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, Mustafa. (2000) *Kırgız Türkleri Sosyal Antropoloji Araştırmaları*. Ankara: Asam Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1971). *Dede Korkut Kitabı*. İkinci basılış. İstanbul: MEB (1000 temel eser).
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I Giriş Metin Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II*, İndex-Gramer, Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*, 25. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Ergun, M, İbrahimov G, (2000). *Başkurt Halk Destanları*. Ankara
- Ergun, M. (2002). *Kopuz Sarını, Kazak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar*. Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erşahin, İ. (2005). *Halk Kültürü ve Edebiyat Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Müller, (1910) F.W.K. APAW.
- Ferdinand D. Lessing. (2003) *Moğolca-Türkçe Sözlük II*, Ankara.
- Gabain, A.Von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev: Mehmet Akalin). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gedikli, Y. (2019) *Asyada beş Türk. Adil Hikmet Bey*, 6.baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*, Birinci Basılış, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Gömeç, S.Y (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Günay, U. (1986). *Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gürsu, U. (2017). *Kazak Atasözleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ğabdullin, M. (1964). *Qazaq Halqınıñ Awız Ädebiyeti*. Almatı: Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogika Yayınları.
- Husaynov, G.B. (1971). *Mesto İ Rol Sesenov V İstorii Başkirkoy Literaturi. İz İstorii Başkirkoy Literaturi*. Ufa.
- İbrahimova, A. (1998). *Eldik Oozeki Çıgarmaçılıқтаğı Çeçendik Sözdördün İdeyalık Körkömdük Özgöçölüğü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (10.01.09- Kırgız folkloru). Kırgız Mamlekettik Ulttık Universiteti, Bişkek.
- İçel, H. (2010). *Türk Bilmecelerinin Şiirsel Yapısı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İlminskiy, N.İ (1861). *Materiyalı k İzuçeniyu Kirgizskogo Nareçiya*. Kazan.
- İmanov, A (1997). *Akıl Atası - Sart Ake*. Karakol.
- İnan, A. (1987). *Kırgızlar. Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK Yayınları.
- İsmail, Z. (1997). “Şeşendik sözler” *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Ankara*.
- İsmailov, E (1956). *Aqındar*. Almatı: Qazaqtın Körkem Adebiet Yayınları.
- İsmailov, O. (1996). *Babalar Sözü-Danalıq Közi*. Almatı: Bilim Yayınları.

- İsmailova, G. (2005). *Kırgız Mizahı ve Mizah Tipleri*. İzmir: Tibyan Yayınları.
- İsmakova, A. (2017) *Alaş Adebıyettanuwı*. Kazak Ensklopedisi. Almatı.
- Januzakov, T (2008). *Kazak Dilinin Tüsündürme Sözdıgi*, Almatı: Dayk-Press yayınevi
- Jarmuhamedulı, M (1998). *Şeşendık Öner*, Almatı: Murattas Yayınları.
- Jarmuhamedulı, M. (2001). *Aytıs Öleñderiniñ Arğı Tegi men Damuwı*. Almatı.
- Jdanov, A (1954). *Sovyet Adebıyeti Dünya Jüzindegi En İdealı. En Ozat Adebıyet*. Almatı: Qazaq Memleket Baspası.
- Jirenşin, A (2015). *Söz Serkesi- Şeşendık*, Almatı: Kazak Entsiklopediyası.
- Joldasbekulı, M. Salğaraulı Q.ve Seydımbeq, A. (2012). *Eltutqa*. Astana: Kültegin Yayınları.
- Jumaliyev, Q (1960). *Kazak Edebıyatı Tarihının Maseleleri jane Abay Poeziyasının Tili*, Almatı: Kazaktın Memlekettik Kórkem Adebıyet Yayınları.
- Jumaliyev, Q (1960). *Ādebıyet Teoriyası*. Almatı: Qazaqtın Memlekettik Oku-Pedagogikalık Baspası.
- Jumaliyev, Q, Qabdolov, Z ve Ahmetov, Z (2013). *Klasikalıq zertteuler: Köp tomdıq*, Almatı: Adebıyet Alemi Yayınları.
- Jusupov, K ve İmanaliyev, K (2004). *Kırgızdar*, C.7. Bışkek: Uçkun Yayınları.
- Kakişev, T (1992). *Tugel Sözdıñ Túbı Bir/ Biyler Sözü*, Almatı: Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Kalkan, M. (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kapalbayev, O (2015). *Kırgız Elinin Çeçendık Önörü*, Bışkek: Biyiktık Plyus Yayınları.
- Kapalbayev, O. (2016). *Kırgız Elinin Çeçendık Önörü*, İkinci baskı, Bışkek: Turar Yayınları.
- Karataş, T (2004). *Ansiklopedik Edebıyat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karataş, T (2015). Kinaye ve Tarz . *Türk Dili Dil ve Edebıyat Dergisi*, 59, 222-232 s.

- Karşılaştırmalı Tunguz-Mançu Dilleri Sözlüğü*. (1975). Leningrad, C.2. 471-472 s.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeler Sözlüğü*. (1991). (haz: komisyon) Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Kaskabasov, S. (1984). *Kazaktın Halk Prozası*, Almatı: Gılım Yayınları.
- Kaşgarlı M. (1940). *Divanü Lüğati't-Türk*, Besim Atalay Tercemesi, II cilt, Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, D. (2001). *Folklorumuzda Beddua Söyleme Geleneği Ve Türk Halk Şiirinde Beddualar*, Birinci baskı, Ankara: AKDTYK
- Kaya, D. (2014). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kazak Ädebi Tiliniñ Sözdigi* (2011). Almatı: A. Baytursunov Dil Bilimi Enstitüsü
- Kazak Sovyet Sosyalist Respublikası (SSR)Tarihî*. (1957). Almatı.
- Kazak SSR Ğılım Akademiyası*. M.Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, (1664) *Aytıs* (S.Mukanov) C.1. Almatı: Qazaqtıñ Memlekettik Körkem Adebiet Yayınları.
- Kazakistan Ensiklopedisi* (2005). Almatı: Kazakistan Ensiklopediyasının Bas Redaksiyası.
- Kazakova; N. (2009). *Çeçendik Önör*, Bişkek: El-aralık Atatürk-Alatoo Universiteti.
- Kenesbayev, A. (1961). *Kazak Dilinin Açıklamalı Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 2. Almatı.
- Kesici, K (2003). *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Kıraç, E (2013). *Türkiye Sahası Türk Halk Edebiyatı*. Denizli: Gökçe Yayınları.
- Kırgız Adabiyatının Tarihî* (2004). *Folkloristika*, C.1. Bişkek: Şam Yayınları.
- Kırgız Makal-Lakaptarı*. (1985). Frunze: Kırgızstan
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası*. (1977) (haz. B.Ö.Oruzbayeva, v.d.). C.4. Frunze.
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası*. (1980) (haz. B.Ö.Oruzbayeva, v.d.). C 6. Frunze
- Kırgız Sovet Ensiklopediyası*. (1976). (haz. B.Ö.Oruzbayeva, v.d.). C.1. Frunze.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü II* (2011). Bişkek: Avrasya Press

- Koç, K Bayniyazov, A ve Başkapan, V (2003). *Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koç, K. İsina, A, Korganbekov, B. (2007). *Kazak Edebiyatı*. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Kojakeyev, T. (1996). *Satira Negizderi*. Almatı: Sanat Yayınları.
- Konıratbayev, A. (1991). *Qazaq Folklorınıñ Tarihi*. Almatı: Ana tili Yayınları.
- Konırov, T. (1978). *Kazak Tenewleri*. Almatı: Mektep Yayınları.
- Kosımova, G (2003). *Kazak Şeşendik Önerinin Negizderi*. Almatı: Bilim Yayınları.
- Kozlov, İ. (1998). “*Obichnaya Prava Kirgizov*” *Materiali Po Kazahskomu Obiçnomu Pravu*. Almatı: Jalın Yayınları.
- Köprülü, F. (1986). *Edebiyat Araştırmaları*, C. 1. (2 baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köprülü, O. F. (1991). “*Bahşı*”, TDVİA, C 4, İstanbul.
- Kulzhanova, B. (2013). Kazakistan’da Hazırcevaplık Sanatının Araştırılması, *Kültür Evreni Dergisi*, s 23.
- Kunanbayev, A. (1945). *Şıgarmalardıñ Toliq Jınağı*, C.2. Almatı.
- Kuun, C. G. (1980). *Codecex Cumanicus*, Budapestini: Editio Scient Academia Hung
- Külekcı, N. (1985). *Edebi sanatlar*, Erzurum.
- Levşin, A.İ (1996). *Opisaniye Kirgiz-Kazaçiyih İli Kirgiz-Kaysatskih Ord İ Stepey*. (Kozıbayev yöneticiliğinde yayınlanmıştır). Almatı: Sanat Yayınları.
- Lewbayeva, A. (2006). *Qazak Şeşendik Öneriniñ Körkemdik-Tağılımdık Mani*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Almatı.
- Ma’rufo, Z. M. (1981). *Özbek Tilining İzohlu Lug’ati*, C.2. Moskva: Rus Tili Nashriyoti.
- Magawin, M. (1991). *Ğasırlar Bederi – Adebi Zertewler*. Almatı: Jazuşşı Yayınları.
- Mamai, Ahet (2017). “Şeşen Sözü Kaidan Şıqqan?” *DalanewsKz gazetesini*, Almatı.
- Mametova, A (1945). “*Kazak Biyelerinin Şeşendik Sözleri ve Onun Edebiyattaki Rolü*” Yayınlanmamış Doktora Tezi. Almatı.

- Mamırayım, B. (2005). *Şeşendık Sözderdın Ujumdık jane Daralık Siypatı*. Halk Edebiyatı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Turkestan.
- Mari Sözlüğü*. (1990) (2005). Yoşkar-Ola.
- Mukanov, M. (1998). *Kazak Jüzderi Etnikalıq Aumaq. Qazaqstan Tarihi Köne Zamannan Bugünge Deyin*, C. 2, Almatı: Atamura Yayınları.
- Musayeva, V, Sarımsakova, B ve Joldoşova, J (2007). *Çeşendik Kep*. Bişkek.
- Naskali, E. G. ve Duranlı. M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çev: İklil Kurban). Ankara: TDK Yayınları.
- Negimov, S. (1997). *Şeşendık Öner*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- Nogaybayeva, M (2012). *Şoñ Biy Edigeuli*. Türkistan: “Aziret Sultan” Memlekettik Tarihi–Madeni Qorıq Murajayı.
- Nurpeyisov, K. (2007). Kazakistan’ın Toplumsal Hayatında Alaş Partisi’nin Yeri ve Rolü. *Kazakistan Tarihi Makaleler. II. Dizi* Ankara: TTK Yayınları.
- Obozkanov, A (2006). *Tökmölüktün Başatı, Kalıptanuu Etaptarı jana Sinkrettüü*. Bişkek: Şam Yayınları.
- Oğuz, M.Ö. (2015). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs*. California: Hoover İstitution Press.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, M. (2015). *Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özkan, İ. (2000). Türk Boylarının sözlü edebiyatında “çeçen, şeşen, sesen” kelimesinin etimolojisi”, *Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurult Bildiri, Kültür Bakan Yayınları*, 26-28 Mayıs Ankara
- Özkan, N. (2017). *Türk Dilinin Yurtları*. 4.baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özşahin, M. “*Başkurt Türkçesi Sözlüğü*”. Ankara: TDK.
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçe Sözlüğü*. 2.baskı. Ankara: TDK Yayınları.

- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Qabdolov, Z. (2007). *Söz Öneri*. Almatı: Sanat Yayınları.
- Qadırşayev, A. (2001). *Şeşendik Geleneğini Öğretmenin Bilimsel-Metodolojik Temelleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı.
- Qadırşayev, A. (2008). *Kesteli Şeşendiktanuw*. Oral: Ağartuwşı Yayınları.
- Qasenov, S. (1999). *Şeşendik Sözderdin Poetikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı.
- Qazaq Sözdigi (Qazaq Tiliniñ Bir Tomdıq Sözdigi)* (2013). Almatı: Dawir Yayınları.
- Qazaq Tilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü*. (1966). Almatı
- Qazaq Tiliniñ Sözdigi*. (1999). Almatı: Ulttıq Ğılım Akademiyası Tıl Bılımı İnstitutı.
- Qosimova, G. (2003). *Qazaq Şeşendik Önerinin Negizderi*. Almatı: Bılım Yayınları.
- Qosimova, G. (2007). *Qazaq tili: Şeşendik Öner*. Almatı: Mektep Yayınları.
- Qosimova, G. (2007). *Şeşendik Önerdin Negizderi*. Almatı: Ana tılı Yayınları.
- Radlov, V.V. (1911). *Slovar Tyurkskih Nareçiy (Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy)*. C. 4. S.Petersburg.
- Rısbekov, T ve Kenjaliyev, İ. (2007). *Sırım Datulı*, Oral: M. Ötemisov BQMU Yayınları.
- Ryumina, L.T, Sırkaşeva ve Kuçığaşeva, N.A. (1995) *Teleüt-Orıs Sözlük*, Kemerovo.
- Sadırbayev, S. (1992). *Halık Adebietinin Tarihî Negizderi*. Almatı.
- Sakaoğlu, S. (1986). Ozan, Âşık, Saz Şairi ve Halk Şairi Kavramları Üzerine. *III. Milletlerarası Türk Folklor Bildirileri*, C.1 Ankara, S.7.
- Samayloviç, A. (1930). *Oçerki Po İstorii Turkmenskoy Literaturı*. Moskova.
- Samokvasov, D. (1876). *Sbornik Obiçnogo Prava Sibirskih İnorodtsev*, Varşova: İvan Noskovskiy Yayınları.
- Sečençoytu Mongyol Üges-Ûn İjayur-Un Toli. Öbür Mongyul-Un Arad-Un Keblel-Ûn Qorıy-A. (1988). Köke Qota.
- Serikqazı, Q. (2016). *Qazaq Biy-Şeşendei*, Almatı: Ayğanım Yayınları.
- Seyfullin, S. (1932). *Kazak Edebiyatı*, 1 kitap, Almatı.

- Söylemez, O ve Bayniyazov, A. (2016). *Bağımsızlığa Adanan Ömür: Mahambet Ötemisuli*, Ankara: Bengü Yayınları.
- Süyinşaliyev, H. (2006). *Kazak Edebiyatının Tarihi*. Almatı: Sanat Yayınları.
- Şafak, C. (2012). *Ve... Bozkır ses verdi*, Konya: Gençlik kitabevi Yayınları.
- Şaripov, A ve Dautov, S. (1989). *Şıgarmaları*. Almatı: Jazuşi Yayınları.
- Şenol, A (2013). *Halk Kültürü ve Etnografiya Terimleri Sözlüğü*. Ankara.
- Şimşir, S. (2018). *Türk Dünyası Tarihi*. İstanbul: Postkitap Yayınları.
- Şkanova, B. (1994). *Şeşendik Sözlerin Tür Özellikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almatı.
- Şormakova, S. (2014). *Qazaq Şeşenderinin Şıgarmaşılık Tulğası*. Almatı: Evero Yayınları.
- Tajin, M. (2007). *Egemen Kazakistan*. Kazakistan Tarihi Makaleler. 21.sayı, Ankara: TDK Yayınları.
- Tamir, F. (1998). *Türk Dünyası El Kitabı, Kazak Türkleri Edebiyatları Maddesi, C.4* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tan, N. (2000). *Folklor (Halk Bilimi) Genel Bilgiler* (5. Baskı), İstanbul.
- Tannagaşeva, Kurpeşko, N, Akalın Şükrü H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana.
- Tanrıverdi, H. (2018). Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 595-601, Kasım 2018.
- Tavkul, U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Temur, N. (2014). *Kırgız Türklerinde Sınçılık Geleneği ve Kırgız Sınçılar*, Ankara: TDK Yayınları.
- Togan, Z.V (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Batı ve Kuzey Turkistan*, 2 baskı, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toparlı, R. V, Hanifi ve Karaatlı R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Törekeldiulı, T. (2010). *Şeşendik Sözder*. Şımkent: Altın Alqa Baspası.
- Törequlov, N (2001). *Dalanıñ Dara Dılmarları*. Almatı: Kazakistan Yayınları.

- Töreqlulov, N ve Qazbekov, M. (1993). *Qazaqtıñ Biy-Şeşenderi*. Almatı: Jalın Yayınları.
- Töreqlulı, N (1992), *Qazaqtın Jüz Şeşeni*. 1 kitap, Almatı: Altın Adam Yayınları.
- Tsevel, Y (1966). *Mongol Helniy Tovç Taylbar Tol*. Ulanbator.
- Tursinov, E. (1976). *Qazaq Avız Edebiyetin Jasavşılardan Bayırğı Ökilderi*. Almatı: Gılım Yayınları.
- Tursunov, E.D. (1999). *Vozniknovenye Baksi, Akınov, Seri i Cırav*. Astana.
- Tülücü, S. (1997), *Hatim et-Tai*. TDVİA, C. 16, İstanbul: TDV Yayınları.
- Tümer, G (1994). *Dîn*. TDVİA, C. 9, İstanbul: TDV Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). (haz. Bali, Muhan) C.1 İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1981). C. 4, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1998). C. 8, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türkler*. Kazak Edebiyatı maddesi, (2002). C.19. Ankara.
- Türkmen, F (2018). *Âşık Garip Hikâyesi, İnceleme-Metin*, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Vahatov, B. Kaskabasov, S ve Matıjanov, K (1994). *El Kazınası-Eski Söz (Radloff jınağan Kazak folklorının ülgileri)* Almatı: Gılım Yayınları.
- Valihanov, Ş (1904). *Soçineniye Valihanova*. S.Petersburg.
- Valihanov, Ş (1949). *Makalalar Men Hattar*. Almatı.
- Valihanov, Ş (1985).*Tandamalı*. Almatı: Jazwşı.
- Verbitskiy, V.İ. (1893). *Altayskiye İnorodtsi*, Moskova.
- Yanuşkeviç, A. (2003). *Qazaq Dalasına Saparı Tuwralı Jazbalar* (çev: Ğabit Zulharov) Almatı: Awdarma Yayınları.
- Yardımcı, M. (1999). *Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Âşık Şiiri Tekke Şiiri*. Ankara: Ürün Yayınları.

Yertayeva, P ve Çolak, F (2018). Sesen/Şeşen/Çeçenin Mitolojik Kökenine Dair Bir Efsane, *V.Halıqaralıq Türki Alemi Zertteuleri Simpozyumu bildiri kitabı, 11-13 Ekim, Almatı. ss 565-68.*

Yudahin, K.K (1953). *O Kirgizskom Termine Akın st. Akademiku V.A. Gordlevskomu.* Moskova.

Yudahin, K.K, (1998). *Kırgız Sözlüğü, C.1* (çev A. Taymas), Ankara: TDK Yayınları.

Yüce, Nuri (1993). *Mukkaddetimetü'l – Edeb.* Ankara: TDK Yayınları.

Zakirov, S (1972). *Kırgız Elinin Makal, Lakaptar.* Frunze: Mektep Yayınları.

Zakirov, S (1986). *Çeçendik Sözdör.* Bişkek: Ala-Too.

Zakirov, S (1996). *Kırgız Sanjıras.* Bişkek: Mektep Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Perizat Yertayeva
Doğum Yeri ve Tarihi : Kazakistan 30 Haziran 1986
Medeni Hali : Evli, iki çocuk annesi
İletişim bilgileri : perizat.yertayeva@ohu.edu.tr
05530230573

EĞİTİM

2003- 2007 : Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi Türkçe ve İngilizce Bölümü
2008-2010 : Abılayhan Uluslararası İlişkileri ve Dünya Dilleri Üniversitesi Filoloji Bölümü.
2014/15- : Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora

İŞ DENEYİMİ

2007-2011 : Kazak-Türk Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi ve Kazak Türk Gumaniter -Teknolojik Koleji Öğretim Görevlisi (Kazakistan)
2012-2016 : Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi Filoloji Fakültesi Öğretim görevlisi (Kazakistan)
2016- 2017 : Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ofisi Uzman (Türkiye)
2017- : Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Görevlisi

YAYINLARI:

1. Yertayeva, P (2012) “Түрік тіліндегі теңеулерді тілдік сипаты” (Türkiye Türkçesindeki benzetme sanatı) *El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, “Doğu medeniyetleri ve Türk dünyasının kültürel mirası” konferansı, bildiri kitabı,*

2. Yertayeva, P- Saygılı, Y (2015), “Almatı yöresi ve Kırşehir abdallarında Albastı ile İlgili İnanışların Karşılaştırılması”, *II- Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 1cilt, 20-22 Mayıs, Almatı, ss152-156*

3. Yertayeva, P (2016), “Kazaklarda şeşendik (hazırcevaplık) sanatının gelişimi ve bazı önemli şeşenler” , *III- Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 1 cilt, 25-27 Mayıs, Bakü, ss 539-542*

4. Yertayeva, P- Çetinkaya, G – Kaliyeva, N (2017), “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Kazak Öğrencilerin Yaptıkları Diliçi ve Diller Arası Yanlışlar”, *IV- Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 3 cilt Niğde, ss.315-322*

5. Kosehkova, A Yertayeva, P (2017), “ Kazak Ve Yunan Şeşendik Sözlerinin Karşılaştırılması”, *IV-Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 2 cilt Niğde, ss 459-466*

6. Yertayeva, P Çolak Faruk (2018), “Sesen, şeşen, çeşenin mitolojik kökenine dair bir efsane”, *V-Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 11-13 Ekim, Almatı, ss 565-68*

7. Yertayeva, (2018), “Kazak Şeşendik Sözlerinde Arkaik Sözcükler”, *Türkmen Avşarları Sempozyumu, Avşar Türkmenleri Kongresi bildiriler kitabı, ss 22-27, Adana.*

8. Yertayeva, P (2019), “ Kazak ve Kırgız Türklerinin şeşenlik (hatiplik) geleneğinde şeşenlik davalar” *VI-Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 2 cilt 13-15 Haziran, Bakü ss 289-292*

MAKALE

Uluslararası Diğer Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleler

1. Yertayeva, P (2009) “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki teşbihlerin yapılış özellikleri” *A.Baytursunov Dil Bilimi Enstitüsü Dergisi*

2. Yertayeva, P (2013) “Түрік тіліндегі теңеулердің метонимия, символ, сықақпен байланысы” *Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi, Habarşı Dergisi*

3.Yertayeva, Perizat- Faruk Çolak (2017), “ Қырғыз халқының шешендері және шешендік өнері” (Kırgız Türklerinin Şeşenleri ve Şeşendik Geleneği), El-farabi Üniversitesi, Habarşı dergisi, Filoloji serisi. ss 45-48

4.Koshekova, A –Yertayeva, P (2020) “Kahramanlık Destanlarındaki Kahramanlar ve Onların Tulparları,” *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, cilt 3 / sayı 2, ss 74-84.*

Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler (Sci,Ssci,Arts And Humanities)

1. Yertayeva, P (2018), “Aristotle’s contribution to the development of Oratory” *Scopusla taranan MI- MI (SP) Man in İndia, 97(22): 273-279, Serial Publications.*

Kitap yazarlığı

Kazak Devlet Kızlar Pedagoji üniversitesinde hali hazırda yayında bulunan “Türkçe Öğrenelim” adlı ders kitabının yazarlarından biriyim.

SON İKİ YILDA VERDİĞİ DERSLER

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi/ ÇTLE Bölümü

1. Kazak Türkçesi (I,II)
2. Kazak Türkçesi Konuşma ve Metin Aktarma
3. Kazak Halk Edebiyatı
4. Kazak Türkçesi Metinleri (I, II)
5. Rusça (I, II, III, IV)

ETKİNLİKLER VE SERTİFİKALAR

T.C. Astana Büyükelçiliği Eğitim müşaviri tarafından Türkiye Türkçesinin öğretiminde gösterdiği başarılarından dolayı verilmiş sertifika

T.C.Almatı Başkonsolosu tarafından Türkçenin, Türk kültürünün tanıtımına yaptığı katkılardan dolayı verilmiş sertifika

Astana Yunus Emre Türk Kültür Merkezi- “Kazakistan’da Türkiye Türkçesi Öğretimi Çalıştayı”na katıldığı için verilen sertifika

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü- “Türk Dili Öğretim Yöntemleri”

Yunus Emre Enstitüsü- “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yeni Yöntemler ve Uygulamalar” konulu çalıştaya katıldığı için verilen sertifika

“Uluslararası Türk dünyası Araştırmaları Sempozyumu” - Düzenleme Kurulu Üyesi/
Sekretarya

“Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları” dergisinde teknik editörlük görevini yürütmekte.

